MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH i OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

INFORMATOR WYCIECZKOWY

DLA SZKÓŁ i MŁODZIEŻY SZKOLNEJ

SZKOLNE SCHRONISKA WYCIECZKOWE

X.

ROK 1936

WARSZAWA — 1936.

SKŁAD GŁÓWNY:
„NASZA KSIĘGARNIA" Sp. Akc. Z. N. P., ŚW. KRZYSKA 18.

MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH i OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

INFORMATOR WYCIECZKOWY

DLA SZKÓŁ i MŁODZIEŻY SZKOLNEJ

SZKOLNE SCHRONISKA WYCIECZKOWE

X.

ROK 1936

WARSZAWA — 1936.

SKŁAD GŁÓWNY:
„NASZA KSIĘGARNIA" Sp. Akc. Z. N. P., ŚW. KRZYSKA 18.

Redaktor: JÓZEF BŁOŃSKI.
Uwagi w sprawie Informatora nadsyłać należy do Min. W. R. i O. P.
Wydział Wych. Fiz. i Higj. Szk.

Druk. Pańs w. Instytutu Głuch i Ociemn. Warszawa, Pl. 3 Krzyży 4|6. Tel. 946-62.

„Wyroki Stwórcy skazują ludzi, na tę ziemię rzuconych, na mozół i trud wielki, by z ubogiej gleby, jak ta sosna, życie wydobywali, by byli w trwałości pracy niezmienni, jak zieleń wieczna koron drzewnych, a na straż swej ziemicy wysyłali silnych, co w burzy się nie zegną".

J. PIŁSUDSKI

(W Złotej Księdze Druskienik—sierpień 1925).

Szkolna akcja turystyczno - krajoznawcza.

Szkolna akcja turystyczno - krajoznawcza jest wyrazem troski Ministerstwa o wychowanie fizyczne i obywatelskie młodzieży. Ma ona na celu: a) rozwijać w młodzieży szkolnej zamiłowanie do zwiedzania i poznawania Polski i jej kultury; b) zbliżyć młodzież do przyrody, jako źródła zdrowia i tężyzny fizycznej.

Celowi temu służą najlepiej wycieczki, dlatego też szkoła korzysta z nich wydatnie zarówno w dziedzinie nauczania, jak i wychowania. Wycieczki są pozatem potrzebą psychiczną samej młodzieży. Zaspokojenie tej potrzeby znajduje ona w wędrówkach i włóczęgach wakacyjnych, podczas których ma ponadto sposobność rozwinięcia swoich sił fizycznych i duchowych.

Z pośród warunków, które sprzyjają rozwojowi ruchu wycieczkowego młodzieży, niewątpliwie jednym z najważniejszych jest stworzenie materjalnych podstaw w postaci domów i schronisk wycieczkowych, domów wakacyjnych i kolonijnych, osiedli szkolnych i t. p.

Niemniej ważną rzeczą dla rozwinięcia ruchu wycieczkowego młodzieży jest wskazywą-

nie odpowiednich terenów, wytknięcie szlaków i etapów, wydawanie przewodników, przygotowywanie instruktorów i opiekunów oraz ułatwianie zdobycia ekwipunku.

Aby ułatwić szkołom pracę wychowawczą w dziedzinie turystyki i krajoznawstwa, młodzieży zaś umożliwić zaspokajanie pędu do ruchu turystycznego, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego podjęło w roku 1926 akcję zakładania domów i schronisk wycieczkowych dla młodzieży szkolnej. Zapoczątkowaniem akcji był okólnik z dnia 19 maja 1926 r., którym Ministerstwo zarządziło, aby dyrekcje szkół corocznie część opłat, wnoszonych przez młodzież na fundusz gier i zabaw, przeznaczały na fundusz budowy domów wycieczkowych. W ten sposób z opłat młodzieży szkolnej powstał specjalny „Fundusz szkolnych domów wycieczkowych", którego przeznaczenie jest ściśle związane z potrzebami ruchu turystycznego młodzieży szkolnej.

Do organizowania, popierania i rozwijania ruchu turystycznego i krajoznawczego młodzieży szkolnej powołana została do życia zarządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 15 listopada 1926 roku N. O. Prez. 256/26, *stała Międzydepartamentowa Komisja dla spraw turystyczno - krajoznawczych*, której zadaniem jest ujęcie w pewien system organizacyjny i wychowawczy ruchu turystycznego i krajoznawczego młodzieży szkolnej, opracowywanie programów, instrukcyj i regulaminów dla wycieczek młodzieży szkolnej, przedstawianie wniosków w sprawie organizacji szkolnych schronisk noclegowych oraz w sprawie

użytkowania funduszów, składanych przez młodzież na domy wycieczkowe.

Wynikiem działalności Komisji jest obecny stan organizacji szkolnych schronisk wycieczkowych. Stanowią one już dzisiaj mocne oparcie dla szerokiej akcji turystyczno - krajoznawczej, prowadzonej przez szkoły i szkolne organizacje grupowe młodzieży, jak Koła Krajoznawcze, Harcerstwo, Straż Przednia, Koła sportowe, Koła Ligi Morskiej i Kol. i t. p.

Działalność Ministerstwa i Komisji turystyczno - krajoznawczej w zakresie akcji domów wycieczkowych rozwinęła się w dwu kierunkach:

a) budowy domów wycieczkowych i wypoczynkowych (kolonijnych) oraz szkolnych przystani wioślarskich jako ośrodków turystyki wodnej;

b) organizowania i urządzania szkolnych schronisk noclegowych dla młodzieży na najważniejszych szlakach turystycznych.

W dziedzinie **budowy domów wycieczkowych** działalność Ministerstwa wyrażała się przedewszystkiem w poparciu inicjatywy w tym kierunku zarówno czynników szkolnych, jak i społecznych oraz w udzielaniu im możliwie wydatnej pomocy finansowej, potrzebnej do zrealizowania podjętych przez nie zamierzeń. Skromne środki, jakiemi dysponuje na ten cel Ministerstwo, nie pozwalały wprawdzie na rozwinięcie i prowadzenie szerszej, samodzielnej akcji budowlanej, umożliwiły jednak powstanie w latach 1927—1935 szeregu ważnych dla ruchu wycieczkowego i wychowania fizycznego młodzieży szkolnej placówek i punktów oparcia. Należą do nich: 1) Miejski dom wycieczkowy w Krakowie, 2) Dom wakacyjny nad jeziorem

Serwy, w powiecie augustowskim, 3) Dom wakacyjny w Morgownikach pod Nowogrodem Łomżyńskim, 4) Schronisko wycieczkowe Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego nad jeziorem Wigry, w powiecie suwalskim, 5) Szkolna przystań wioślarska ze schroniskiem wycieczkowem w Kaliszu, 6) Szkolna przystań wioślarska w Warszawie, 7) Szkolna przystań wioślarska ze schroniskiem wycieczkowem w Pińsku, 8) Szkolne schronisko wycieczkowe wraz z przystanią wioślarską nad jeziorem Narocz, 9) Szkolna przystań wioślarska wraz ze schroniskiem w Augustowie, 10) Nadmorska Kolonja Wakacyjna w Jastarni, 11) Szkolny dom wycieczkowy w Jurgowie, na Spiszu, 12) Szkolna przystań wioślarska ze schroniskiem w Tczewie i 13) Szkolna przystań wioślarska ze schroniskiem w Puławach.

W roku 1936 wybudowany zostanie szkolny dom wycieczkowy w Słupi Nowej, w powiecie kieleckim.

Staraniem Śląskiej Wojewódzkiej Komisji Turystycznej wybudowany został w Sromowcach Niżnych (w Pieninach) Śląski Dom wycieczkowy, przeznaczony dla młodzieży szkolnej.

Równolegle do akcji budowlanej prowadzi Ministerstwo akcję organizowania i urządzania **szkolnych schronisk wycieczkowych**, wykorzystując na ten cel istniejące budynki szkolne, bursy, internaty, domy wakacyjne i t. p. Ten kierunek działalności Ministerstwa ma ogromnie doniosłe znaczenie dla sprawy turystyki i wędrownictwa młodzieży. Najlepszą bowiem propagandą ruchu wycieczkowego, zwłaszcza wę-

drownictwa pieszego, wioślarskiego, kolarskiego i narciarskiego jest, obok ułatwień komunikacyjnych, zapewnienie młodzieży tanich noclegów i pomieszczeń.

Zasady, na jakich Ministerstwo postanowiło oprzeć organizację schronisk noclegowych, są następujące:

1) Punkty noclegowe powinny znajdować się w miejscowościach atrakcyjnych dla turystyki szkolnej z punktu widzenia bądź piękna krajobrazu lub osobliwości przyrody, bądź zabytków architektury i sztuki, bądź też znaczenia ich jako ośrodków społecznych i gospodarczych lub jakichś innych osobliwości regjonalnych.

2) Punkty noclegowe powinny stanowić punkty wyjścia i punkty oparcia dla wycieczek i wypraw w najpiękniejsze .zakątki okoliczne.

3) Schroniska powinny być tak rozmieszczone, aby wytyczały szlaki wycieczkowe, ułatwiające dłuższe wędrówki piesze.

4) Punkty noclegowe powinny być tak oddalone od siebie, aby średnio wyrobiona młodzież mogła drogę między niemi przebyć bez wielkiego zmęczenia.

W pierwszej fazie organizacji szkolnego ruchu turystycznego Ministerstwo postanowiło ze względów oszczędnościowych — wzorem zagranicy — wykorzystać na schroniska noclegowe przedewszystkiem budynki szkolne, zaopatrując je w odpowiedni inwentarz, a mianowicie: łóżka, koce i t. p. — Z chwilą, gdy w określonej miejscowości, na danym szlaku wycieczkowym, budynek szkolny nie będzie mógł w sposób wystarczający zaspokoić potrzeb turystyki szkol-

nej, — Ministerstwo podejmie inicjatywę budowy specjalnego domu wycieczkowego, któryby jednak ze względu na ekonomję wkładu finansowego mógł być użytkowany przez większą część roku bądź jako osiedle szkolne, bądź jako kolonja nieustająca.

Główną wytyczną planu organizowania schronisk jest dążenie do takiego ich rozmieszczania w terenie, by tworzyły bądź racjonalnie pomyślaną sieć, bądź możliwie gęsty łańcuch, wytyczający pożądane szlaki wycieczkowe. Szereg takich szlaków tworzą już obecnie łańcuchy schronisk na Śląsku, w Beskidzie Zachodnim, w dolinie Dunajca, Prutu, na Pomorzu, w województwie kieleckiem, lubelskiem i na Wołyniu. Nie zaniedbano jednak zakładania schronisk również i w takich ośrodkach turystycznych, które same dla siebie stanowią cel licznych wycieczek szkolnych.

Schroniska noclegowe urządza się:

a) w szkolnych d o m a c h wycieczkowych i wakacyjnych oraz w szkolnych przystaniach wioślarskich;

b) w budynkach szkolnych: prowizoryczne w izbach i salach szkolnych oraz stałe w osobnych, specjalnie na ten cel przeznaczonych lokalach i pomieszczeniach;

c) w budynkach i lokalach, oddanych na ten cel przez samorządy, stowarzyszenia rodzicielskie i turystyczne, w bursach, internatach i t. p.

W budynkach szkolnych urządza się schroniska najczęściej w izbach i salach szkolnych. W ciągu roku szkolnego, gdy szkoły są czynne, izby szkolne wykorzystuje się na schroniska

noclegowe tylko w godzinach wolnych od nauki. W okresie jednak feryj letnich i zimowych schroniska te winny być stale przygotowane i urządzone do przyjęcia wycieczek.

W szkołach, które mają budynki tak obszerne, iż mogą część pomieszczeń przeznaczyć na wyłączne potrzeby schroniska, urządza się stałe schroniska wycieczkowe. Przez odpowiedni remont i przystosowanie części budynku lub zabudowań gospodarczych danej szkoły uzyskuje się nieraz wcale nawet obszerne i wygodne pomieszczenia schroniskowe. Takie stałe schroniska oznaczone są w wykazie schronisk.

Kilka schronisk szkolnych znalazło pomieszczenie w domach wycieczkowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (nad Wigrami, nad Świtezią, w Ojcowie i Zakopanem). Przy poparciu Ministerstwa zorganizowane zostało w roku 1928 Ognisko wycieczkowe w Polskim Domu Akademickim w Gdańsku oraz schronisko w Dworku Cisowym w Sromowcach Wyżnych.

Urządzenie schronisk jest skromne. Schroniska, które urządza się w izbach i salach lekcyjnych, zaopatrzone są w żelazne łóżka składane, t. zw. kozetki lub leżaki z siatkowym materacem sprężynowym, w duże koce klasztorne, poduszki, miednice i wiadra do mycia. Schroniska, wykazujące większą frekwencję, zaopatruje się ponadto w materace z morskiej trawy. Schroniska, posiadające osobne pomieszczenie, wyposaża się w łóżka stałe z materacami lub siennikami, kocami i poduszkami, oraz w konieczny sprzęt meblowy.

Nadzór i opieka nad schroniskami, mieszczącemi się w budynkach szkolnych, należy do

dyrektorów i kierowników szkół. Od ich troskliwości i zapobiegliwości zależy normalne funkcjonowanie i rozwój schronisk. Zorganizowanie odpowiednie schroniska na zasadach samowystarczalności pozwala nietylko na utrzymanie lokalu i inwentarza w dobrym stanie, ale umożliwia też przy racjonalnem gospodarowaniu wpływami z opłat za noclegi zakup słomy, siana i bielizny pościelowej, a nawet uzupełnianie inwentarza.

Rozwój i wykorzystanie schronisk.

Rozwój organizacji szkolnych schronisk wycieczkowych charakteryzują następujące dane:

ROK	Liczba schronisk	Liczba łóżek	Liczba wycieczek	Osób korzystających	Udzielono noclegów
1927	41	800	58	2.172	2.449
1928	50	1.000	695	16.090	24.447
1929	45	1.000	620	14.963	21.560*)

*) UWAGA. Spadek frekwencji spowodowany był skierowaniem ruchu wycieczkowego na Powszechną Wystawę Krajową do Poznania, gdzie w 30 schroniskach o 4.500 łóżkach przyjęto 2.285 wycieczek, liczących 153.000 uczestników.

1930	92	2 175	1.677	29.805	42.000
1931	113	3.223	2.806	44.195	64.205
1932	146	3.488	4.916	66.286	106.260
1933	152	3.814	5.355	76.496	123.322
1934	162	4.024	6.351	87.754	137.990
1935	178	4.300	7.951	84.179	164.587
1936	187	4.640	—	—	—

Na ogólną liczbę osób, korzystających ze schronisk w r. 1935, było:

67.789 —	80.53%	młodzieży szkolnej,
2.728 —	3.24%	młodzieży szkół akademickich,
13.662 —	16.23%	nauczycieli i uczestników wycieczek pozaszkolnych.
84.179 osób razem.		

Chłopców i mężczyzn	— 46.653	— 55.42%
Dziewcząt i kobiet	— 37.526	— 44.58%

Z pośród młodzieży szkolnej było:

24.695 —	36.5%	dziatwy szkół powszechnych,
33.919 —	48.3%	młodzieży szkół średnich ogólnokształcących,
6.195 —	9.2%	młodzieży szkół zawodowych,
3.980 —	6.0%	młodzieży zakładów kształcenia nauczycieli.

ZARZĄDZENIA

Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

w sprawie akcji szkolnych domów wycieczkowych i wycieczek turystyczno-krajoznawczych.

A. Fundusz szkolnych domów wycieczkowych.

Okólnik Ministra W. R. i O. P. z dnia 19 maja 1926 r. Nr. O. Prez. 3460/26 w sprawie opłat na budowę domów wycieczkowych (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 9, poz. 105).

„Ministerstwo zamierza we współdziałaniu z Radą Naczelną, z Wojewódzkiemi i Powiatowemi Komitetami Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego przystąpić do stworzenia licznych punktów oparcia dla kolonij, obozów wakacyjnych i wycieczek młodzieży szkół średnich ogólnokształcących, zawodowych i seminarjów nauczycielskich.

Zanim sprawę pokrycia kosztów tej rozległej akcji budowlanej będzie można załatwić w sposób odmienny, zarządzam, aby corocznie z opłat na fundusz gier i zabaw ruchowych, wynoszących 4 złote od każdego ucznia, dyrekcja każdego gimnazjum państwowego, każdego państwowego seminarjum nauczycielskiego przeznaczała 1 złoty, a każdej państwowej szkoły zawodowej 50 groszy na cel powyższy. Wobec tego corocznie 25% zebranych od wszystkich uczniów całkowitych rocznych opłat z powyższego tytułu winna Dyrekcja każdej z wymienionych szkół wnieść do Pocztowej Kasy Oszczędności na konto czekowe Nr. 30.473...".

...„Równocześnie Ministerstwo zwraca się do szkół prywatnych powyższych kategoryj z wezwaniem, aby — w miarę możności — w ten sam sposób przyczyniły się do

zamierzonej akcji. Szkoła prywatna, chcąc, aby jej młodzież korzystała na równi z młodzieżą szkół państwowych z mających powstać urządzeń, winna zadeklarować swój udział w akcji pismem, skierowanem bezpośrednio do Ministerstwa, a następnie regularnie wnosić po 1 zł. — szkoły zawodowe po 50 gr. — od każdego ucznia rocznie do P.K.O. w sposób wskazany powyżej".

Zarządzeniem Ministra W. R. i O. P. z dnia 31 stycznia 1928 r. Nr. 1503/28 oraz zarządzeniem z dnia 31 sierpnia 1931 r. Nr. II 19619/31 i Nr. II 19620/31 w sprawie taks i opłat szkolnych w państwowych szkołach średnich ogólnokształcących i zakładach kształcenia nauczycieli (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 9, poz. 104 i 105) pobierane od uczniów państwowych szkół średnich ogólnokształcących i zakładów kształcenia nauczycieli opłaty na fundusz domów wycieczkowych włączone zostały do taksy administracyjnej. Podobnie scalone zostały opłaty w szkołach zawodowych zarządzeniem Ministra W. R. i O. P. z dnia 24 sierpnia 1932 r. (III TP. 3463/32) o opłatach szkolnych w szkołach zawodowych (Dz. Urz. Nr. 6, poz. 75).

Z wypłacanej przez Dyrekcje do dyspozycji Ministerstwa części taksy administracyjnej t. j. z funduszu specjalnego „Taksa Administracyjna" Ministerstwo przekazuje corocznie odpowiednią do ustanowionych poprzednio opłat sumę na „Fundusz szkolnych domów wycieczkowych".

Okólnik Ministra W.R. i O.P. z dnia 18 czerwca 1930 r., Nr. I WF 4223/30 w sprawie opłat na budowę domów wycieczkowych (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 7 poz. 128):

„W związku z zarządzoną przezemnie zmianą nazwy konta czekowego Pocztowej Kasy Oszczędności Nr. 30.473 na „Fundusz szkolnych domów wycieczkowych",— należy opłaty uczniowskie z funduszu gier i zabaw, przeznaczone na domy wycieczkowe, wnosić do P. K. O. na konto Nr. 30 473 na rzecz „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych", nie zaś na rzecz „Rady Naczelnej Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego".

Pismo Min. W. R. i O. P. z dnia 2 kwietnia 1932 r. Nr. I WF. 1344/32 w sprawie poparcia szkolnej akcji wycieczkowej przez szkoły prywatne.

„Okólnikiem z dnia 19 maja 1927 Nr. O. Prez. 3460/26 w sprawie opłat na budowę domów wycieczkowych (Dz. Urz.

Min. W. R. i O. P. Nr. 9, poz. 105). Ministerstwo zwracało się z apelem do szkół prywatnych o poparcie szkolnej akcji wycieczkowej i o wpłacanie odpowiednich udziałów rocznych na rzecz "Funduszu szkolnych domów wycieczkowych". Ze sprawozdań dotychczasowych wynika, że szkoły prywatne z wyjątkiem szkół samorządowych i komunalnych Województwa Śląskiego nie poparły akcji Ministerstwa.

Ponieważ ze szkolnych schronisk wycieczkowych korzysta zarówno młodzież szkół państwowych, jak i prywatnych,—zwrócą się Kuratorja ponownie do Dyrekcyj wymienionych wyżej szkół z wezwaniem o przyczynienie się do prowadzonej przez Ministerstwo akcji i o zadeklarowanie pewnych stałych, chociażby nawet nieznacznych (np. 25 gr. od ucznia) wpłat rocznych na rzecz Funduszu. Wpłaty należy wnosić do P. K. O. na konto Nr. 30.473 na rzecz „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych".

B. Wycieczki turystyczno-krajoznawcze.

Okólnik Ministra W. R. i O. P. z dnia 21 maja 1927 r. Nr. 19096/27 w sprawie szkolnych wycieczek turystyczno-krajoznawczych (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 9, poz. 147).

„W trosce o kształcenie przyszłego obywatela Rzeczypospolitej nauczycielstwo wszelkich szkół winno kłaść duży nacisk na wycieczki turystyczno-krajoznawcze, które są nader ważnem uzupełnieniem wychowania szkolnego. Krzepią one zdrowie młodzieży, dają niezbędne poczucie piękna i bogactwa ziemi rodzinnej, budzą uczucia patrjotyczne i instynkty państwowo-twórcze.

Przy organizowaniu wycieczek należy korzystać ze wskazówek, opracowanych przez Ministerjalną Komisję do spraw turystyczno-krajoznawczych.

... Uznając wycieczki turystyczno-krajoznawcze za wysoce wartościowy czynnik w wychowaniu młodzieży, polecam tę sprawę specjalnej uwadze nauczycielstwa i władz szkolnych".

Komunikat Nr. 1 Prez. 214/30 (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 3, z r. 1930, poz. 25), *w sprawie wycieczek turystycznych po Bałtyku.*

„Przedsiębiorstwo państwowe „Żegluga Polska” urządza od lat paru w ciągu lata wycieczki turystyczne po Bałtyku. Takie wycieczki zbiorowe korzystają z szeregu ulg i udogodnień.

Ze względu na wpływ, jaki powyższe wycieczki wywierają na krzewienie idei morskiej, Ministerstwo W. R. i O. P. zachęca podległych sobie pracowników do brania w nich jak najliczniejszego udziału.

Bliższych informacyj o terminie, celu i kosztach wycieczek udzielić może dyrekcja P. P. „Żegluga Polska w Gdyni".

Okólnik Min. W. R. i O. P. z dnia 29 kwietnia 1932 r. Nr. I WF. 1930/32 w sprawie wycieczek szkolnych do Gdańska.

„W związku z licznemi zgłoszeniami wycieczek do wolnego miasta Gdańska i z pewnemi trudnościami powstałemi w oprowadzaniu tych wycieczek po wolnem mieście Gdańsku, zarządzam:

1) Wycieczki do Gdańska należy organizować głównie dla młodzieży starszej, uświadomionej co do roli Gdańska i jego stosunku do Polski i umiejącej patrzeć na zabytki architektoniczne tego miasta,

2) Wygląd zewnętrzny oraz zachowanie się uczestników winny być takie, by wobec narodowości obcej nie przynosiły ujmy polskiej młodzieży szkolnej, za co też ponoszą odpowiedzialność organizatorzy wycieczek.

3) Wobec pewnych trudności przy uzyskiwaniu wizy na prawo wjazdu do Gdańska na wykazach zbiorowych nawet z poświadczeniem obywatelstwa polskiego, pożądane jest, by każdy uczestnik wycieczki szkolnej posiadał dowód osobisty z potwierdzeniem obywatelstwa polskiego, co mu ułatwi wjazd na teren wolnego miasta Gdańska.

4) Pożądanem jest, by strój uczestników wycieczek posiadał jak najmniej oznak, przypominających ten lub inny uniform.

5) Zgłoszenia wycieczek należy przesyłać do Biura Informacyjnego do spraw wycieczkowych i turystycznych w Gdańsku (Dworzec Główny — poczta polska) conajmniej na dni 10 przed zamierzonym wyjazdem”.

Okólnik Nr. 75 Min. W. R. i O. P. z dnia 19 maja 1932 r. (I Pol. — 750/32 w sprawie zbiorowych wycieczek szkolnych w pasie turystycznym polsko-czeskosłowackim.

„Celem ułatwienia i popierania ruchu turystycznego w pasie granicznym została podpisana w Pradze dnia 30

maja 1925 r. Konwencja Turystyczna pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czesko-słowacką (Dz. U. R. P. Nr. 57. poz. 333 z dn. 11.VI. 1926).

Ponieważ dotychczasowa praktyka wykazała, że zarówno nauczyciele jak i kierownictwa szkół nie są o odnośnych przepisach dostatecznie poinformowane, przeto w porozumieniu z Ministerstwem Robót Publicznych zwracam uwagę na formalności, jakie winny być przestrzegane przy organizowaniu wycieczek.

1) W myśl brzmienia art. 5. powołanej Konwencji Turystycznej zbiorowe wycieczki szkolne winny zaopatrzyć się w specjalne legitymacje, wydawane przez właściwe władze administracyjne pierwszej instancji, ważne na przeciąg 6 dni i uprawniające do swobodnego poruszania się w pasie turystycznym.

2) Kierownik wycieczki wykazać się musi legitymacją osobistą Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego lub Polskiego Związku Narciarskiego, zaopatrzoną w fotografję posiadacza i potwierdzoną przez właściwą władzę administracyjną pierwszej instancji miejsca zamieszkania oraz przez właściwy urząd konsularny.

3) Kierownik wycieczki musi nadto posiadać poświadczenie dyrekcji szkoły z listą imienną uczestników wycieczki, potwierdzoną przez władze administracyjne pierwszej instancji miejscowości, w której znajduje się siedziba szkoły.

Kuratorjom Okręgów Szkolnych i Wydziałowi Oświecenia Publicznego w Śląskim Urzędzie Wojewódzkim polecam podać powyższe postanowienia Konwencji do wiadomości kierownictwom wszystkich podległych im szkół".

Okólnik Nr. 34 Min. W. R. i O. P. z dnia 13 marca 1934 r. (I WF. — 1007/34) w sprawie wycieczek szkolnych w tereny górskie. (Dz. Urz. Min. W. R i O. P. Nr. 2 poz. 26).

„W latach ostatnich zdarzały się dość często wypadki nieodpowiedniego i nieumiejętnego prowadzenia wycieczek szkolnych w Tatry Wysokie. Wbrew ogłaszanym w Informatorze o szkolnych schroniskach wycieczkowych wskazówkom organizowano masowe wycieczki wysokogórskie młodzieży szkolnej bez dokładnej znajomości terenu i w nieodpowiednich porach roku, bez przygotowania górskiego ekwipunku oraz bez uprzedniego zapewnienia uczestnikom wycieczek miejsc w schroniskach.

Pragnąc zapobiec na przyszłość niewłaściwemu prowadzeniu zbiorowych wycieczek szkolnych w Tatry, podaję do

wiadomości i przestrzegania następujące wskazania w sprawie organizowania i prowadzenia wycieczek szkolnych w tereny górskie.

I. Wycieczek zbiorowych dziatwy szkolnej do lat 12 nie należy wogóle prowadzić w tereny górskie.

Młodzież po 12 roku życia można prowadzić w góry, teren jednak wybrany musi być odpowiednio do sił młodzieży, zasadniczo więc winien to być średni teren górski.

W wycieczkach górskich, zwłaszcza wysokogórskich, może brać udział młodzież po 16 roku życia, odznaczająca się dobrym stanem zdrowia i mająca za sobą odpowiednią zaprawę turystyczną.

Wskazania te i zastrzeżenia nie dotyczą młodzieży, zamieszkałej na terenie Karpat.

Terenem turystyki górskiej młodzieży szkolnej powinny być głównie Beskidy i to zarówno zachodnie, jak wschodnie.

II. W Tatry nie należy wogóle prowadzić zbiorowych wycieczek dziatwy i młodzieży szkół powszechnych.

Wycieczki młodzieży szkół średnich, zwłaszcza liczniejsze, mogą być kierowane w Tatry, program ich jednak winien obejmować łatwe wycieczki piesze, jak np. z Roztoki do Pięciu Stawów, przejście z 5 stawów przez Świstówkę do Morskiego Oka, z Hali Gąsienicowej aż do Zmarzłego Stawu, Dolina Strążyska, Kościeliska, Chochołowska i t. p., nigdy jednak wycieczki szczytowe, wysokogórskie, szczególnie w nieodpowiedniem ubraniu i obuwiu, przyczem za wycieczkę wysokogórską uważać należy także przejście przez wysokie przełęcze, jak np. Zawrat.

Na wskazanych wyżej wycieczkach należy przestrzegać, by jeden przewodnik opiekował się grupą maksymalną, złożoną z 15 — 20 uczniów (enic).

Wycieczki szczytowe, wysokogórskie dopuszczalne są tylko dla młodzieży po 16 roku życia, w niewielkich grupach, w odpowiedniem ubraniu turystycznem, pod opieką wytrawnych nauczycieli. Wycieczki te prowadzone być muszą przez wykwalifikowanych przewodników lub nauczycieli, prawdziwych taterników, a biorąca w nich udział młodzież musi mieć zezwolenie rodziców.

Na wycieczkach szczytowych wysokogórskich ilość osób w jednej grupie nie powinna przekraczać 6 na jednego przewodnika, w wypadkach zaś, gdy przechodzi się drogi trudniejsze, jak np. Orlą Perć, powinno się prowadzić na wycieczki tylko młodzież, która ma już za sobą wycieczki

łatwiejsze, przyczem jeden przewodnik powinien przypadać na trzy osoby. Za wykwalifikowanego przewodnika w Tatrach uchodzić może jedynie człowiek, który Tatry zna z uprawiania w nich taternictwa. Samo doświadczenie sportowe i gimnastyczne nie jest wystarczające do znawstwa gór.

Wycieczki zbiorowe młodzieży szkolnej w Tatry winny być organizowane w okresie feryj letnich, najlepiej w lipcu, nigdy zaś w końcu maja lub w początkach czerwca, kiedy w Tatrach leży jeszcze znaczna ilość śniegu i panują w nich niepomyślne warunki klimatyczne (zimno, chłody i deszcze).

III. Kierownicy wycieczek szkolnych, pragnący korzystać z noclegów w schroniskach górskich, winni na co najmniej 3—4 tygodnie przed wyruszeniem wycieczki przeprowadzić korespondencję z zarządami danych schronisk lub właściwemi Oddziałami Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego i upewnić się, że miejsca dla uczestników (czek) wycieczki będą zarezerwowane. W zgłoszeniach wycieczek, wysyłanych do zarządów, podawać zawsze ostateczny termin oczekiwanej odpowiedzi. Wycieczki, które nie otrzymały uprzednio zawiadomienia zarządów schronisk o zarezerwowaniu dla nich miejsc, narażone być mogą w razie przepełnienia schroniska, na przepędzenie nocy pod gołem niebem w warunkach nieodpowiednich dla zdrowia i odpoczynku".

Pismo Min. W. R. i O. P. z dnia 16 grudnia 1935. Nr. I Pol 3464/35. w sprawie wycieczek na Górny Śląsk. (identyczne zarządzenie zawiera pismo do szkół akademickich i wyższych z dnia 16 listopada 1935. Nr. IV. NS.11541/35).

Rokrocznie z terenu całej Polski zjeżdżają się na Śląsk wycieczki najrozmaitszych organizacyj i szkół, jak również większych lub mniejszych grup wojskowych oraz osób prywatnych.

Wycieczki te często zaopatrzone są w polecenia różnych władz, udzielane bez porozumienia się z zainteresowanemi zakładami przemysłowemi; pozatem zjawiają się bez uprzedzenia, żądając, bez względu na porę dnia lub dzień tygodnia oprowadzenia ich po danym zakładzie.

Celem zobrazowania tego ruchu wycieczkowego można dla przykładu podać, że 3 Huty Wspólnoty Interesów w roku 1933-cim zwiedziło 279 wycieczek o ogólnej liczbie 6.768 osób, w roku zaś 1934-tym — 341 wycieczek o ogólnej liczbie 10.378 osób, nie licząc oprowadzeń pojedyńczych osób.

Wobec tego, że nadmierna ilość wycieczek na Śląsk, jak również wycieczki masowe, poza niebezpieczeństwem, na które mogą być narażeni członkowie tych wycieczek,

sprawiają wielkie trudności dla kierownictwa zakładów przemysłowych przez absorbowanie personelu technicznego oprowadzaniem tych wycieczek, przemysł śląski został zmuszony do uregulowania tej sprawy przez ograniczenia, polegające na następujących wytycznych:

1. Umożliwiać wycieczki należy tylko takim zakładom i instytucjom, które mogą mieć rzeczywiste zainteresowanie, t. zn. takim, których rodzaj działalności lub zakres studjów wiąże sie z zakresem produkcji danego zakładu.

2. W myśl powyższego należy wyeliminować od zwiedzania zakładów dzieci szkół powszechnych i średnich ogólno-kształcących, wreszcie młodzież poniżej lat 16-tu;

3. Ilość uczestników poszczególnych wycieczek nie powinna przewyższać 40 osób.

W celu wykonania tych zaleceń Związek Pracodawców Górnośląskiego Przemysłu Górniczo-Hutniczego w Katowicach utworzył *referat wycieczkowy*, który ma za zadanie uzgadnianie terminów wszelkich wycieczek, pragnących zwiedzać huty żelaza i metali, oraz zakłady chemiczne i elektrownie na Śląsku.

Związek Pracodawców prosi, aby wszelkie *zgłoszenia* na zwiedzanie tych zakładów przemysłowych kierowane zostały pod adresem Związku Pracodawców Górnośląskiego Przemysłu Górniczo-Hutniczego, Katowice, ul. J. Ligonia 7, uwzględniając następujące wytyczne:

1. Zgłaszanie wycieczek do Związku Pracodawców powinno nastąpić przynajmniej na dwa tygodnie przed terminem wycieczki;

2. Możliwość zwiedzenia zakładu przemysłowego przez wycieczkę będzie zapewniona jedynie po otrzymaniu przez organizatorów wycieczki piśmiennego zawiadomienia Związku Pracodawców, w którem będą dokładnie podane data i godzina zwiedzenia danego zakładu przemysłowego;

3. Wycieczki powinny punktualnie zjawiać się w czasie i w miejscu wyznaczonem przez Związek Pracodawców;

4. Zwiedzanie zakładów przemysłowych może się odbywać tylko w godzinach rannych, zaś hut cynku w godzinach popołudniowych (godz. 14);

5. Wyklucza się od zwiedzania dni przedświąteczne i świąteczne;

6. Zakłady przemysłowe zastrzegają sobie, że pomimo ustalonych terminów wycieczek mogą być w danym dniu nieczynne.

C. Szkolne schroniska noclegowe.

Okólnik Ministra W. R. i O. P. z dnia 7 marca 1930 r. Nr. I WF — 1417/30 w sprawie wizytacji szkolnych schronisk noclegowych. (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 3, poz. 39).

„W myśl okólnika z dnia 21 maja 1927 r. Nr. I 9096/27, (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. z dnia 30 lipca 1927 r. Nr. 9, poz. 147) w sprawie szkolnych wycieczek turystyczno-krajoznawczych, — polecam specjalnej opiece organizowane przez Ministerstwo od lat trzech w okresie letnim schroniska noclegowe w lokalach publicznych szkół powszechnych, seminarjów nauczycielskich i szkół średnich ogólnokształcących, a to ze względu na ich znaczenie, jak również ze względu na znaczną wartość materjalną inwentarza (łóżka, koce, poszewki).

Celem roztoczenia powyższej opieki nad schroniskami zechce Kuratorjum (Wydział Oświecenia) polecić inspektorom szkolnym (względnie wizytatorom), aby w miarę możności wizytowali schroniska podczas lata, gdy są one czynne, i aby w ciągu roku szkolnego, przy wizytacji szkoły, zwracali uwagę na sposób przechowywania oraz stan inwentarza schronisk i interesowali się kroniką zakładu, zawartą w specjalnej książce sprawozdawczej, do której każda wycieczka obowiązana jest wpisywać dane sprawozdawcze.

Sprawozdania z wizytacji poszczególnych schronisk noclegowych należy przesyłać Ministerstwu łącznie ze sprawozdaniem rocznem z wycieczek.

Wykaz schronisk noclegowych zawiera Informator, rozsyłany corocznie do wszystkich szkół państwowych".

Okólnik Nr. 181 Min. W. R. i O. P z dnia 10 grudnia 1932 r. (I WF.-4699/32) w sprawie udostępnienia szkolnych schronisk wycieczkowych w okresie zimowym. (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 9, poz. 114).

„W związku z ustanowieniem feryj zimowych w czasie od 23 grudnia do 15 stycznia*) Ministerstwo poleca uruchamiać corocznie i udostępniać młodzieży wszystkie te szkolne schroniska wycieczkowe, które mogą być wykorzystane jako punkty oparcia wycieczek i ośrodki sportów zimowych. Dotyczy to zwłaszcza terenów górskich i podgórskich

---

*) obecnie do 9 stycznia.

w Okręgu Szkolnym Krakowskim i Lwowskim oraz w Województwie Śląskiem, gdzie zarządzający schroniskami dyrektorzy i kierownicy szkół powinni poczynić odpowiednie przygotowania i ułatwienia w wykorzystaniu tych schronisk.

Schroniska mogą być udostępniane również dla wycieczek członków klubów narciarskich i towarzystw turystycznych (za okazaniem legitymacji), o ile lokal schroniska nie jest zajęty przez młodzież szkolną lub wycieczki nauczycielskie.

Koszty opalania schronisk w czasie wolnym od nauki pokrywają korzystający w formie specjalnych dodatków do opłat za nocleg".

Pismo Min. W. R. i O. P. z dnia 20 października 1934 r. Nr. I WF.-3895/34, w sprawie kontroli i zabezpieczenia inwentarza szkolnych schronisk wycieczkowych.

„Począwszy od r. 1927 Ministerstwo zorganizowało z „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych" stokilkadziesiąt (162) szkolnych schronisk wycieczkowych, jako punktów oparcia dla wycieczek młodzieży szkolnej. Mieszczą się one przeważnie w budynkach szkolnych, wyposażone zaś są w odpowiedni inwentarz schroniskowy, jak łóżka, materace, koce, poszewki, sienniki, komplety umywalkowe i t. p. Inwentarz ten jest własnością Skarbu Państwa i przedstawia już obecnie dużą wartość majątkową. Opieka nad nim należy do dyrekcyj i kierownictw szkół, przy których uruchomiono schroniska.

Ponieważ inwentarz schronisk służyć ma młodzieży szkolnej podczas jej wycieczek i wędrówek, przeto powinien być utrzymywany w należytej czystości i porządku oraz przechowywany ze szczególną pieczołowitością. Za całość i stan inwentarza odpowiedzialni są dyrektorzy i kierownicy szkół, jako gospodarze schronisk.

W książce inwentarzowej schroniska powinny być wpisane wszystkie przedmioty przydzielone lub zakupione dla schroniska.

W razie zmiany personalnej na stanowisku kierownika (dyrektora) szkoły, ustępujący winien oddać majątek schroniska swemu następcy w zupełnym porządku. Osoba przejmująca winna żądać przedstawienia sobie i oddania książki inwentarzowej oraz porównać stan książki ze stanem faktycznym.

Schroniska oraz domy wycieczkowe o dużej frekwencji powinny znajdować się pod specjalną opieką i kontrolą Ku-

ratorjów. Kuratorja powinny uregulować zasady gospodarki finansowej w tych schroniskach, w których wpływy z opłat za noclegi pokrywają nietylko wydatki, przewidziane w punkcie 7 instrukcji z dnia 17 marca 1931 r. Nr. I WF-2130/31, w sprawie utrzymywania i korzystania ze szkolnych schronisk noclegowych (Dz. Urz. Min. W.R. i O.P. Nr. 4-5 poz. 53), ale służą także na zakup inwentarza (pościeli i mebli), a nawet mogą przynosić nadwyżki. Kierownicy tych schronisk powinni być zobowiązani do przedstawienia sprawozdań finansowych (książek dochodów i rozchodów schroniska) oraz planu gospodarki schroniska. Nadwyżki powinny być wpłacane do P.K.O. na konto Nr. 30.473 na rzecz „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych" lub obracane przez Kuratorja za zgodą Ministerstwa na rozbudowę schronisk i zakup inwentarza dla innych schronisk w Okręgu".

D. Ochrona przyrody.

Okólnik Nr. 151 Min. W. R. i O. P. z dnia 26 października 1933 r. (I Pol. — 1416/33) o współpracy władz szkolnych z Organami Ochrony Przyrody. (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 13, poz. 185).

„W celu jak najszerszego upowszechnienia idei ochrony przyrody wśród młodzieży szkolnej, z uwagi na szczególne idei tej wartości moralne i materjalne dla Państwa,—zechcą Panowie Kuratorowie wszcząć odpowiednią akcję, któraby pozwoliła w danym zakresie osiągnąć na terenie szkół wszelkiego typu praktyczne wyniki.

Za zasadniczy w tym względzie moment uważam ścisłe współdziałanie władz szkolnych z organami ochrony przyrody, przewidzianemi rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 10 czerwca 1925 r. o trybie załatwiania spraw ochrony przyrody, wchodzących w zakres działania Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Monitor Polski ex 1925 r. Nr. 141 poz. 269),—który to kontakt zechcą Panowie Kuratorowie w pierwszym rzędzie nawiązać.

Poza tem zalecam w szczególności zainteresowanie ogółu nauczycielstwa ideą ochrony przyrody oraz organizowanie wśród młodzieży szkolnej czynnej pracy na rzecz ochrony przyrody n.p. opiekowanie się najbliżej położonemi objektami chronionemi (rezerwatami), dokarmienie ptaków, urządzenie skrzynek dla nich i t. p.".

E. Koła krajoznawcze młodzieży szkolnej.

Okólnik Min. W. R. i O. P. Nr. 90 z dnia 22 października 1935 r. (I. Pol. 1251/35), w sprawie kół krajoznawczych młodzieży szkolnej.

Z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego rozwinęła się na terenie szkół praca krajoznawcza młodzieży szkolnej. Wyrazem rozwoju ruchu krajoznawczego wśród młodzieży jest powstanie kilkuset Kół Krajoznawczych, które skupiając pod hasłem idei krajoznawczej kilkanaście tysięcy młodzieży, przyczyniają się do pogłębienia uczuciowego i rozumowego stosunku młodzieży do ziemi ojczystej oraz do rozwijania jej samodzielności w poznawaniu kraju i jego kultury.

Uznając wielką wartość pracy krajoznawczej zarówno młodzieży, jak i opiekującego się nią nauczycielstwa, wchodzącego w skład Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, zatwierdzam załączony regulamin kół krajoznawczych młodzieży szkolnej*) oraz normuję współpracę i współdziałanie Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Zarządu Głównego P. T. K. z władzami szkolnemi na zasadach następujących:

1. Koła krajoznawcze młodzieży szkolnej są organizacjami szkolnemi i tworzone być mogą tylko za zezwoleniem dyrekcyj lub kierownictw szkół.

2. Opiekunowie Kół krajoznawczych szkolnych, którzy pragną prowadzić pracę w kołach na zasadach zatwierdzonego przeze mnie regulaminu koła krajoznawczego, winni zgłosić swój akces do Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, celem bliższej współpracy.

Komisja kół krajoznawczych Młodzieży Szkolnej, jako organ Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, ma za zadanie:

a) organizowanie kół krajoznawczych młodzieży szkolnej, działających na podstawie wewnętrznego regulaminu,

b) rejestrowanie istniejących oraz powstających kół, ich działalności i programów pracy,

c) skupianie działalności kół za pośrednictwem organu, którym jest „Orli Lot", nadający kierunek ideowy tej pracy.

*) Patrz osobny rozdział „Koła krajoznawcze młodzieży szkolnej".

d) zbieranie materjałów, obrazujących ruch krajoznawczy wśród młodzieży w Polsce,

e) ogłaszanie drukiem materjałów krajoznawczych, zebranych przez młodzież,

f) organizację zbiorowych wycieczek kół po Polsce,

g) organizowanie obozów krajoznawczych podczas feryj,

h) ogłaszanie konkursów, udzielanie nagród, organizowanie wystaw, dorocznych zjazdów młodzieży, zorganizowanej w kołach krajoznawczych i t. p. imprez, mających na celu jak najszerszy rozwój ruchu krajoznawczego wśród młodzieży,

i) utrzymywanie łączności z organizacjami krajoznawczemi młodzieży szkolnej zagranicą,

k) utrzymanie ścisłej łączności z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w celu zapewnienia współdziałania i poparcia.

W skład Komisji wchodzą wszyscy opiekunowie kół krajoznawczych młodzieży szkolnej, ponadto w skład Komisji wchodzić mogą osoby ruchem krajoznawczym młodzieży szczególnie zainteresowane, których listę ustala Zarząd Główny P. T. K. w porozumieniu z Ministerstwem W. R. i O. P.

Komisja działa na podstawie regulaminu, zatwierdzonego przez Zarząd Główny P. T. K. i Ministerstwo W.R. i O.P.

Przewodniczącego Komisji powołuje Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na trzy lata po uprzedniem uzyskaniu zgody Ministerstwa W. R. i O. P.

Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej może w myśl postanowień § 55 statutu P. T. K. powoływać do życia na terenie poszczególnych okręgów szkolnych Sekcje Okręgowe Komisji, z których każda skupia opiekunów kół krajoznawczych z obszaru danego okręgu szkolnego oraz na terenie większych miast — miejscowe koła opiekunów kół krajoznawczych młodzieży szkolnej.

Miejscowe koła opiekunów mogą powołać do życia międzyszkolne zrzeszenie kół krajoznawczych młodzieży, pracujących na terenie jednego miasta, oparte na zasadach samorządu. Praca zrzeszenia skupia się w świetlicy, pozostającej pod opieką miejscowego koła opiekunów.

W Kuratorjum, w którem powstała sekcja okręgowa komisji, współpraca nad planem i programem działania sekcji, powierzona będzie wizytatorowi, wyznaczonemu przez kuratora. W siedzibie Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej wizytator ten utrzymuje ścisłą łączność z prezydjum

komisji, współpracując z niem w kierunku urzeczywistnienia zadań określonych regulaminem komisji.

Siedzibą Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej jest miejscowość, w której pracuje przewodniczący komisji. Aż do odwołania siedzibą Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej i redakcji „Orlego Lotu" jest Kraków (Oleandry 4, Miejski Dom Wycieczkowy). Przewodniczącym Komisji jest prof. Leopold Węgrzynowicz.

INSTRUKCJA

z dnia 17 marca 1931 r. Nr. 1 W.F. 2130/31 w sprawie utrzymywania i korzystania ze Szkolnych Schronisk Noclegowych.

(Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. z r. 1931. Nr. 4 — 5 poz. 53).

Celem rozbudzenia i rozwinięcia wśród młodzieży szkolnej ruchu turystyczno-krajoznawczego Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego organizuje z „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych" szkolne schroniska noclegowe i domy wycieczkowe, jako punkty oparcia dla wycieczek i wędrówek młodzieży szkolnej.

Wykaz szczegółowy schronisk wraz z mapą ich rozmieszczenia znajduje się w Informatorze, wydawanym corocznie przez Ministerstwo.

Szkolne schroniska noclegowe organizowane są przedewszystkiem w budynkach szkolnych szkół wszelkich typów, pozatem pewna liczba schronisk mieści się w domach wycieczkowych specjalnie na ten cel zbudowanych lub budynkach Towarzystw, popierających turystykę wogóle, a turystykę młodzieży w szczególności.

Schroniska noclegowe w budynkach szkolnych, bursach i internatach pozostają pod nadzorem i opie-

ką dyrekcyj względnie kierowników szkół. Dyrektorzy szkół średnich ogólno-kształcących, seminarjów nauczycielskich i średnich szkół zawodowych mogą wciągnąć do współpracy młodzież szkolną, powierzając administrację schronisk dobrze spełniającej swe zadanie organizacji samorządowej szkolnej, szkolnemu kołu krajoznawczemu lub drużynie harcerskiej.

Schroniska, mieszczące się w domach wycieczkowych i turystycznych, pozostają pod opieką właścicieli tych domów lub towarzystw.

A. *Wskazówki dla kierowników schronisk.*

1. Szkoły i budynki, w których znajdują się szkolne schroniska noclegowe, powinny być w okresie wycieczkowym oznaczone specjalnemi t a b l i c a m i i n f o r m a c y j n e m i, *umieszczonemi w sposób widoczny u wejścia do budynku oraz przynajmniej w dwu oknach frontowych. Obok tablic informacyjnych należy również umieszczać plakaty propagandowe oraz ogłoszenia z adresami stowarzyszeń i osób, które podejmą się bezinteresownie udzielać wycieczkom i pojedyńczym turystom szkolnym informacyj, ewentualnie także pomocy i ułatwień w zwiedzaniu miejscowości i okolicy.*

2. Schroniska zaopatrzone są w łóżka-leżaki z materacami sprężynowemi oraz w koce i po-

duszki *(niektóre i w sienniki), ponadto w miednice i wiadra do mycia.*

3. W okresie wakacyj letnich, kiedy szkoła jest nieczynna, schronisko powinno być stale przygotowane i urządzone do przyjęcia wycieczek i wędrującej młodzieży, a zatem łóżka powinny być ustawione w izbach szkolnych i zaścielone materacami i kocami, poduszki (sienniki) napełnione sianem lub słomą. W izbie należy, po wyniesieniu ławek, pozostawić tylko te meble szkolne (ławki i stół), które mogą być użyteczne korzystającym ze schronisk. W ciągu roku szkolnego, gdy szkoła jest czynna, ze schronisk korzystać można tylko w godzinach wolnych od nauczania. W związku z tem inwentarz schronisk należy przechowywać tak, aby można było każdej chwili z niego korzystać, a więc, o ile możności, w pobliżu tej izby, która ma być użyta jako schronisko noclegowe.

4. W okresie zimowym, o ile schronisko nie jest wykorzystywane do sportów zimowych, inwentarz schroniska należy zabezpieczyć przed zniszczeniem. Łóżka należy złożyć w miejscu suchem, koce zaś (sienniki i pościel, jeśli schronisko je posiada) starannie wytrzepane i przesypane środkiem dezynfekcyjnym (naftaliną) należy przechowywać w skrzyniach lub koszach plecionych, specjalnie na ten cel zakupionych.

Cały inwentarz schroniska należy wpisać do specjalnego zeszytu, jako do książki inwentarzowej schroniska.

B. Wskazówki dla korzystających ze schronisk.

1. Do korzystania ze schronisk mają prawo:

a) dziatwa i młodzież szkolna, odbywająca wycieczki w grupach pod kierownictwem nauczycieli lub kierowników organizacyj wychowawczych szkolnych,

b) drużyny i zespoły wędrowne uczniów (uczenic) oraz pojedyńczy uczniowie, odbywający wycieczki piesze, wioślarskie, narciarskie, kolarskie i t. p.,

c) nauczyciele, towarzyszący wycieczkom młodzieży szkolnej, oraz zespoły wycieczkowe nauczycielskie.

O ile lokal schroniska jest wolny, mogą z niego korzystać wycieczki zespołowe młodzieży pozaszkolnej, nauczyciele, studenci szkół akademickich i członkowie towarzystw turystycznych, odbywający wycieczki turystyczne w grupach lub pojedyńczo.

2. Korzystający ze schronisk obowiązani są przedstawić kierownikowi szkoły względnie gospo-

darzowi schroniska odpowiednią legitymację (legitymację uczniowską, zaświadczenie dyrekcji szkoły, legitymację nauczycielską, akademicką lub turystyczną).

3. Wycieczki, liczące powyżej 10 uczestników, powinny zamawiać noclegi wcześniej (8 — 14 dni przed przybyciem) drogą wymiany korespondencji. Zamówienie należy kierować do dyrekcji względnie kierownictwa szkoły, w której mieści się schronisko. Dyrekcje względnie kierownicy szkół odpowiadać będą tylko na telegramy, listy i kartki pocztowe z zapłaconą odpowiedzią. *Przy zamawianiu miejsc w schronisku należy podać: nazwisko kierownika wycieczki, liczbę i płeć uczestników, szkołę i miejscowość, z której wycieczka pochodzi, dzień, ewentualnie godzinę przybycia. O przyjęciu wycieczki do schronisk decyduje kolejność zgłoszenia.*

4. Wycieczki, liczące mniej niż 10 uczestników (niczek), oraz wędrujący pojedyńczo uczniowie zgłaszają się o nocleg u kierownika szkoły względnie gospodarza schroniska bezpośrednio po przybyciu do danej miejscowości, nie później jednak jak przed godziną 21. Po tej godzinie mogą być przyjmowani do schronisk tylko ci, którzy uprzedzili kierownika szkoły względnie gospodarza schroniska o późniejszem przybyciu.

5. Przy rozmieszczaniu wycieczek w schroniskach należy młodzież żeńską umieszczać oddziel-

nie od męskiej. W schroniskach, składających się z jednej izby noclegowej, przyjmowanie jednocześnie obu płci jest niedopuszczalne.

6. Po przybyciu do schroniska kierownik wycieczki (także i osoba pojedyncza, korzystająca ze schroniska), obowiązany jest wypełnić szczegółowo druk sprawozdawczy, znajdujący się na miejscu.

7. Opłata za jeden nocleg wynosi 20 groszy od osoby. W schroniskach Województwa Śląskiego oraz zorganizowanych przez Śląską Wojewódzką Komisję Turystyczną opłata za jeden nocleg wynosi po 50 groszy od osoby.)*

W pewnej liczbie schronisk lepiej wyposażonych (woda bieżąca, elektryczność, gaz), specjalnie w wykazie schronisk oznaczonych, opłata za nocleg może za zezwoleniem Ministerstwa być podniesiona do 50 groszy, a nawet do 1 zł.

Opłatę za nocleg uiszczać należy z góry wieczorem dnia poprzedzającego nocleg względnie w przeddzień opuszczenia schroniska. Pokwitowań z opłat za nocleg w zasadzie nie wydaje się.

Wpływy z opłat 20 gr. za nocleg przeznaczać należy wyłącznie na rzecz służby schroniska. Wpływy z opłat wyższych dyrekcja (kierownictwo) szkoły lub osoba zarządzająca schroniskiem obraca na wynagrodzenie służby, zakup słomy, opłacanie na-

---

*) W związku z przejęciem tych schronisk przez Wydział Oświecenia Publ. Urzędu Wojew. Śląsk., opłaty zostały obniżone. *(Przyp. Red.)*

leżności za wodę, elektryczność, gaz, zakup lub uzupełnienie inwentarza.

W tym przypadku wpływy z opłat za noclegi należy notować w książeczce dochodów i rozchodów schroniska.

8. Z tego samego schroniska korzystać można zasadniczo nie dłużej niż trzy noce z rzędu. Dłuższy pobyt jest dozwolony tylko wówczas, gdy do schroniska nie zgłosiła się żadna inna wycieczka szkolna oraz gdy zarząd lokalu wyraził na to swą zgodę. Schroniska noclegowego nie wolno używać jako domu kolonijnego.

9. W obrębie schroniska nie wolno używać maszynek spirytusowych, naftowych lub innych, mogących spowodować pożar. Posługiwać się należy w miarę możności latarkami elektrycznemi, jaknajbardziej unikać ze względu na niebezpieczeństwo pożaru świateł otwartych, zbędnego palenia świec, zapałek i t.p. Źródła światła (świeca, lampa naftowa) umieszczać w miejscu możliwie bezpiecznem. Ze względów bezpieczeństwa oraz ze względów higjenicznych palenie tytoniu w pomieszczeniach noclegowych jest surowo wzbronione.

10. W schroniskach, w których warunki na to pozwalają, mogą być organizowane stacje posiłkowe. Z kuchni, znajdującej się w budynku, korzystać mogą wycieczki i młodzież wędrująca tylko

za zezwoleniem gospodarza schroniska na warunkach z nim omówionych.

11. Korzystający ze schroniska obowiązani są do zachowania wymaganej przez otoczenie ciszy, do szanowania budynku i inwentarza lokalu, a za wszelkie uszkodzenia muszą wypłacić odpowiednie odszkodowanie. W szczególności przestrzegać należy wzorowej czystości i zachowania porządku, o który dbać musi każdy uczestnik wycieczki, gdyż w schroniskach niema specjalnej służby pokojowej. Do korzystających ze schronisk należy zaścielenie i uporządkowanie łóżka, przewietrzenie, a nawet, gdy potrzeba, wymiecenie sali. Łóżek nie należy użytkować jako ławek lub stołków, unikać, o ile możności, umieszczania na nich plecaków, walizek, płaszczy i t. p. Nie wolno kłaść się na łóżku w obuwiu. Nie wolno opuścić schroniska bez uprzedniego doprowadzenia sali, łóżek, sprzętu i naczyń, z których się korzystało, do wzorowego porządku.

12. Po godzine 22, nie wolno w schronisku śpiewać lub hałasować, światła należy o tej godzinie pogasić, aby potrzebującym snu zapewnić spokój. Jeżeli noclegujący ruszają o świcie, powinni baczyć, by pozostałym śpiącym w schronisku nie przerywać snu.

13. Ze skargami i życzeniami zwracać się należy do dyrekcyj (kierowników szkół) względnie

gospodarzy schroniska. Z uzasadnionemi zażaleniami tak kierownicy wycieczek jak i gospodarze schronisk powinni się zwracać za pośrednictwem swoich przełożonych do odnośnych Kuratorjów.

14. Korzystający ze schroniska obowiązani są przestrzegać jak najściślej postanowień niniejszej instrukcji. Za porządek i odpowiednie zachowanie się uczestników wycieczki odpowiedzialni są w pierwszym rzędzie kierownicy wycieczek.

Minister
(—) St. Czerwiński.

ULGI KOLEJOWE DLA WYCIECZEK SZKOLNYCH.

Informacje ogólne:

Ulgi dla wycieczek szkolnych (2 i 3 kl. poc. osob.)

1. Dyrekcje i kierownictwa szkół, które uprawnione są do wystawienia legitymacyj **żółtych (pomarańczowych) rocznych** (odnawianych półrocznie), mogą wystawiać **zgłoszenia** wycieczek swych uczniów, uznawane przez stacje bezpośrednio. Formularze zgłoszeń można nabyć na stacjach kolejowych w cenie 5 groszy. **W wycieczce musi wziąć udział najmniej 10 uczniów** danej szkoły, jedenasty uczeń jedzie bezpłatnie. Pozatem na 10 płacących uczniów może jechać w charakterze przewodnika za opłatą ulgową także 1 nauczyciel. Zniżka wynosi 66%. Wiek uczniów nie może przekraczać 30 lat.

2. Z takiej samej zniżki korzystają **na podstawie każdorazowego osobnego zezwolenia** Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych, właściwej dla stacji pierwszego wyjazdu, **uczniowie wszystkich innych szkół** nawet prywatnych, oraz osoby, kształcące się w instytucjach oświaty pozaszkolnej. Wnioski o przyznanie ulgi, idące do Dyrekcji P.K.P., muszą być poparte przez Kuratorja Okręgów Szkolnych lub właściwy inspektorat szkolny. Wiek uczniów nie może przekraczać 30 lat.

3. Wychowankowie **ochronek i burs**, w wieku do lat 18, młodzież wysyłana na **kolonje letnie**, w wieku do lat 18 i **harcerze w wieku** do lat 21 korzystają z ulgi 66% przy przejazdach grupowych na podstawie każdorazowego **zezwolenia** Dyrekcji O.K.P. Ulgę stosuje się przy udziale najmniej 10 osób uprawnionych, przyczem na 10 wychowanków, dzieci lub harcerzy przewozi się bezpłatnie 1 wychowanka, dziecko, lub harcerza a ponadto za opłatą ulgową 1 osobę w charakterze nadzorczym.

Ulgę na kolonje letnie przyznaje się pod warunkiem przedłożenia zaświadczenia zarządu gminnego miejsca kolonji, że poczynione są przygotowania do przyjęcia kolonji, a w drodze powrotnej stcsuje się ulgę, jeżeli potwierdzony został przez zarząd gminy pobyt na kolonji conajmniej przez 14 dni.

4. Nauczyciele i nauczycielki szkół powszechnych korzystają z ulgi 66% w grupach, złożonych z conajmniej 5 osób, na podstawie każdorazowego **zezwolenia** Dyrekcji O. K. P. Wnioski, przedstawiane Dyrekcji O. K. P. powinny być poparte przez Kuratorjum właściwego O. S. lub właściwy Inspektorat szkolny.

Wyciąg z Instrukcji Nr. H — 1 a. Ministerstwa Komunikacji, zawierającej Zbiór ulg pozataryfowych na przewóz osób i bagażu na linjach P. K. P. obowiązujących od dnia 1.II.1936 (Dz. Urz. Min. Komunikacji z r. 1936 Nr. 7. poz. 30).

Poz. 29. Wycieczki szkolne i przejazdy na kolonje. W

(Ulga ważna do odwołania).

1. Do przewozu grupowego młodzieży szkolnej i innych osób wymienionych w § 62 pkt. 1 TO II stosuje się, przy zachowaniu zasad, wskazanych w tymże paragrafie, opłaty według **„Tabeli opłat ulgowych ze zniżką 66 proc. (tab. 8)**, jednakże tylko przy użyciu pociągów osobowych.

2. Przejazd w **pociągu pośpiesznym** jest dozwolony na podstawie każdorazowego zezwolenia DOKP, za uiszczeniem — oprócz opłat przypadających za przejazd pociągiem osobowym — ceny biletów dodatkowych na pociąg pośpieszny według **„Tabeli opłat ulgowych ze zniżką 33 proc. (tab. 6)**.

Wyciąg z Taryfy osobowej, bagażowej i ekspresowej Kolei żelaznych na obszarach Rzeczypospolitej Polskiej i Wolnego Miasta Gdańska Cz. II. (obowiązuje od dnia 1 stycznia 1936. — Dz. Taryf i Zarządzeń Kolejowych z r. 1936, Nr. 47. poz. 605).

§ 62. Wycieczki szkolne i przejazdy na kolonje.

1. Uprawnieni:

1. **Młodzież szkolna, wymieniona w § 61,** w pkt. 1 pod 1), a), b) i c), w wieku do lat 30.

2. Młodzież, uczęszczająca do szkół **nie mających praw zakładów naukowych państwowych,** w wieku do lat 30.

3. Młodzież w wieku do lat 30. kształcąca się w instytucjach **oświaty pozaszkolnej,** posiadających prawa publiczności (§ 61 pkt. 1 pod 2.

4. Młodzież z **ochronek i burs** i t. p. instytucyj o charakterze zakładów wychowawczych, w wieku do lat 18.

5. Młodzież w wieku do lat 18, wysyłana na **kolonje** przez szkoły, związki, stowarzyszenia lub instytucje społeczne i komitety.

6. Czynni członkowie **Związków Harcerskich**, ogłoszonych w Dzienniku Taryf i Zarządzeń Kolejowych. w wieku do lat 21, przy wycieczkach w celach wychowawczych lub sportowych.

7. **Nauczyciele i nauczycielki** szkół powszechnych.

8. Personel nauczycielski lub inne osoby o charakterze **nadzorczym**, towarzyszące przy przejazdach zbiorowych na wycieczki lub kolonje osób o których mowa pod 1 do 6.

2. Obszar i zakres ważności:

1. Ulgę stosuje się w **klasie** 2 i 3-iej **pociągów** osobowych w dowolnych relacjach, wskazanych w dowodach na przewóz ulgowy, pod warunkiem przewozu **grupowego** w ilości conajmniej 10 uprawnionych uczestników.

2. Osoby personelu nauczycielskiego lub nadzorującego, o których mowa w pkt. 1 pod 8, korzystają z ulgi pod warunkiem, iż ilość ich nie przekracza jednej osoby na każdych 10 wychowańców, dzieci lub harcerzy, korzystających z ulgowego lub bezpłatnego przewozu na zasadzie niniejszych przepisów.

3. Nauczyciele i nauczycielki szkół powszechnych, o których mowa w pkt. 1 pod 7, korzystają z ulgi w grupach, złożonych z conajmniej 5 osób.

3. Warunki stosowania:

Zgłoszenie przez szkołę.

1. Ulgę dla osób wymienionych w § 61 w pkt. 1 pod 1, a) stosuje się na podstawie pisemnego zgłoszenia wycieczki według załączonego wzoru, który nabywać można w kasie biletowej, po cenie wskazanej w Wykazie Opłat Dodatkowych, w pkt. 11.

Zgłoszenie to odpowiednio wypełnione, wnosi kierownictwo (zarząd) danej szkoły do stacji wyjazdu (patrz także § 38).

Zezwolenie DOKP.

2. Ulgę dla osób, wymienionych w § 61, w pkt. 1 pod 1 b) i c), oraz dla osób, o których mowa w pkt. 1 niniejszego paragrafu pod 2 do 7, stosuje się na podstawie zezwolenia DOKP. w której obrębie leży stacja wyjazdu.

3. Celem uzyskania ulgi należy zwrócić się z odpowiednim **wnioskiem** do DOKP. z dołączeniem statutu związku, stowarzyszenia, instytucji i t. p., urządzającej wycieczkę. Wnioski, dotyczące wycieczek młodzieży szkolnej, wymienionej w § 61, w pkt. 1 pod 1 b i c), oraz młodzieży instytucyj oświaty pozaszkolnej, tudzież wnioski, dotyczące wycieczek nauczycieli i nauczycielek szkół powszechnych, powinny być poparte przez przełożoną władzę państwową szkolną (kuratorjum właściwego okręgu szkolnego lub właściwy inspektorat szkolny).

4. Przy podaniach o ulgę dla młodzieży, wysyłanej na kolonje, kolej może żądać także przedłożenia **zaświadczenia zarządu** miejskiego lub wiejskiego miejscowości, do której młodzież ma być wysyłana, iż w miejscowości tej poczynione są przygotowania dla umieszczenia kolonji. Ulgę w drodze powrotnej stosuje się tylko wtedy, gdy zarząd miejski lub wiejski potwierdzi na wydanem przez kolej zaświadczeniu, iż młodzież przebywała w danej miejscowości na kolonji conajmniej przez 14 dni.

5. O udzieleniu ulgi DOKP zawiadamia petenta na druku, stanowiącym jednocześnie **zaświadczenie** na otrzymanie biletów ulgowych.

Wzór do § 62.

ZGŁOSZENIE PRZEJAZDU GRUPOWEGO WYCIECZKI SZKOLNEJ

P. ....
imię i nazw. kierown. wyciecz.

....
dokładny adres

prowadzi z ramienia szkoły:

....

grupę uczestników wycieczki szkolnej w liczbie .... osób, z czego za opłatą ulgową ..... %

.... nauczycieli jeden na 10 uczniów

.... uczniów w wieku powyżej 10 lat

za opłatą ulgową .... %

.... uczniów w wieku poniżej 10 lat

bezpłatnie .... uczniów (niezamożnych 1 na 10-ciu)

	od stacji:	do stacji:
1.	....	....
2.	....	....
3	....	....
4.	....	....
5.	....	....
6	....	....

Ważne w ciągu miesiąca od daty wystawienia, na przejazd ulgowy w klasie 2 i 3-iej pociągów osobowych.

.... dnia ....

....
podpis wystawcy

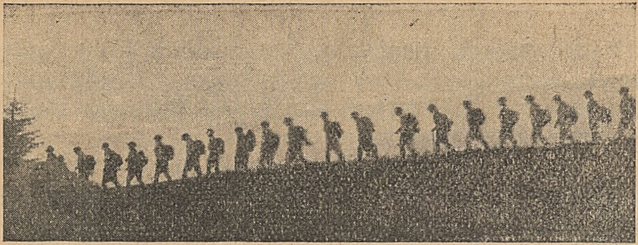
pieczęć szkoły

....
podpis kierownika wycieczki

1. Wydano bilet zbiorowy Nr...... klasy.....na poc...... do stacji.............. i bilety kontrolne od Nr.....do Nr..... Datownik: podpis kasjera	4. Wydano bilet zbiorowy Nr...... klasy.....na poc...... do stacji.............. i bilety kontrolne od Nr.....do Nr..... Datownik: podpis kasjera
2. Wydano bilet zbiorowy Nr...... klasy.....na poc...... do stacji.............. i bilety kontrolne od Nr.....do Nr..... Datownik: podpis kasjera	5. Wydano bilet zbiorowy Nr...... klasy.....na poc...... do stacji.............. i bilety kontrolne od Nr.....do Nr..... Datownik: podpis kasjera
3. Wydano bilet zbiorowy Nr...... klasy.....na poc...... do stacji.............. i bilety kontrolne od Nr.....do Nr..... Datownik: podpis kasjera	6. Wydano bilet zbiorowy Nr...... klasy.....na poc...... do stacji.............. i bilety kontrolne od Nr.....do Nr..... Datownik: podpis kasjera

....
Poświadczenie inspektoratu dla szkół powszechnych.

210 mm. Format A—5 (210×148 mm)

Wartość wychowawcza wycieczek.

Wśród bogatego skarbca środków wychowawczych dzisiejszych trudno znaleźć takie, któreby wytrzymywały porównanie z wycieczkami pod względem wielostronności działania. Dość wspomnieć, że z równą słusznością mamy prawo zaliczyć je do wszystkich trzech działów — do wychowania fizycznego, intelektualnego i moralnego.

Jako środek wychowania *fizycznego*, wycieczki wywierają wpływ zbawienny przedewszystkiem na *zdrowie* młodzieży. Trzeba bowiem pamiętać, że gdy idziemy pieszo, wiosłujemy, jedziemy konno, rowerem, czy na nartach i t. p., ćwiczymy wówczas wprawdzie mięśnie rąk, nóg, tułowia, lecz daleko ważniejszem jest działanie tego ruchu na rozwój najważniejszych narządów wewnętrznych naszego ciała, ze sercem i płucami na czele. Wszak liczne i wielkie grupy pracujących mięśni potrzebują dla swej odnowy tlenu i substancyj odżywczych. Dzięki zaś regulacyjnym czynnościom układu nerwowego, temu zapotrzebowaniu dzieje się zadość

z zadziwiającą precyzją, bo oddech i krążenie krwi wzmagają swą wydajność. Podobnież dzieje się z innemi czynnościami, jak trawienie, wydzielanie, przemiana materji.

To, o czem mówiliśmy dotąd, bywa naszym udziałem i poza obrębem wycieczek. Toć i gimnastyka, gry ruchowe, oraz gałęzie sportu nieturystyczne (jak lekka atletyka, pływanie, walki) dają, przy racjonalnej uprawie, wspomniane korzyści. Jest wszakże zasadnicza różnica w dwóch kierunkach. Po pierwsze, umiejętnie prowadzone wycieczki oddalają nas od wielkich skupień ludzkich z ich dymem, pyłem, oparami benzyny i t. p., wiodąc jaknajczęściej na łono przyrody w pola, lasy i góry. Tam oddychamy powietrzem nieraz idealnie czystem i korzystamy ze światła słonecznego znacznie bogatszego w najczynniejsze promienie pozafjołkowe, niż choćby na boisku lub w pływalni w obrębie miasta. Po wtóre wycieczki dłuższe pozwalają tym czynnikom zdrowotnym działać bez przerwy w ciągu szeregu godzin, dni czy nawet tygodni, powodując w młodocianym organizmie korzystne przemiany, trwające później częstokroć przez długie miesiące.

Pozostając jeszcze przy czysto fizycznych następstwach wycieczek, zwróćmy uwagę na *sprawność* cielesną, którą im zawdzięczamy. Daje nam ona nadewszystko wytrwałość w różnych postaciach lokomocji, posiadających wielką doniosłość praktyczną dla przyszłego życia. Prawda, że wynalazki techniczne ograniczyły już znacznie i nadal ograniczają znaczenie tych naturalnych, czynnych sposobów podróżowania na korzyść kolei żelaznych, automobilu, aero-

planu. Nie wolno nam jednak zapomnieć, że kraj nasz posiada duże przestrzenie o stosunkach komunikacyjnych dość jeszcze pierwot-

nych; że pozatem nie mamy żadnej racji do rezygnowania z roli podróżników światowych, odkrywców i kolonizatorów dalekich obszarów zamorskich. Że wreszcie dla obrony Ojczyzny dobry jeździec, kolarz, narciarz czy wioślarz, a nadewszystko dobry piechur będą pożyteczniejsi niż mól książkowy.

O korzyściach z wycieczek pod względem wychowania *intelektualnego* nie możemy się tu rozwodzić, gdyż są one już od czasów Komisji Edukacji Narodowej zbyt dobrze znane i uznane. Wystarczy przypomnieć, że posługują się niemi z równie dobremi wynikami przyrodnicy, jak geolog, mineralog, botanik, zoolog, biolog, geograf; humaniści, jak: historyk, prehistoryk, etnograf, językoznawca; wreszcie i nauczyciele sztuk plastycznych. W zakresie każdej z tych gałęzi plon jednej dobrze udanej wycieczki nieraz przewyższa ilościowo i jakościowo wyniki całego szeregu lekcyj szkolnych. Najpierw bowiem, na wycieczce znajdujemy studjowane przez nas przedmioty nie w postaci martwych, oderwanych od naturalnego podłoża okazów czy reprodukcyj, lecz na tle właściwego im otoczenia. Po wtóre wspomnienia z obserwacji tych przedmiotów kojarzą się w naszym umyśle z szeregiem innych, przeważnie dodatnich i miłych wyobrażeń, których równocześnie doznawaliśmy na wycieczce, co przyczynia się do ich pogłębienia i utrwalenia.

Ale śpieszno nam do najważniejszego działu wychowania, którym jest bezsprzecznie wychowanie *moralne*. I pod tym względem wycieczki mogą bardzo wiele zdziałać. Już wytrwałość, o której dopiero co mówiliśmy ze stanowiska fizycznego, ma swoją równie ważną stronę moralną. Aby bowiem wytrwać, trzeba nietylko mieć zaprawne mięśnie i organa wewnętrze, lecz i wolę wytrwania: bez niej niema dobrego turysty. Na tem polu wycieczki dystansują wszelkie inne ćwiczenia cielesne. Jako próby odwagi i przytomności umysłu, różne po-

stacie turystyki są pożądanem uzupełnieniem tego, co w tej mierze dają inne sporty i gimnastyka, ćwicząc te zalety w innych warunkach, nieraz znacznie trudniejszych. Przecież np. wspinanie się na linie w sali gimnastycznej — to zaledwie przedsmak trudniejszych partyj skalnych w Tatrach. To samo odnosi się i do karności, która w wycieczkach przybiera częstokroć inną postać i inne uzasadnienie, niż w sali gimnastycznej, czy na boisku. Ale poza tem wszystkiem, charakter adepta wycieczek i obozów wzbogaca się o jedną jeszcze cenną zaletę. Jest nią zaradność i poprzestawanie na małem: przymioty w Polsce równie rzadkie, jak karność, gdyż nie sprzyjała ich rozwojowi szlachecka psychika naszych przodków, która rozszerzyła się później i na inne warstwy społeczne.

Kto wie jednak, czy nie najcenniejszym z przymiotów moralnych, jakie mogą nam dać (lub spotęgować) wycieczki, będzie pogłębienie *miłości Ojczyzny* przez jej poznanie jak najgruntowniejsze. Tylko kto poznał przyrodę Polski, kto się zetknął ze wspaniałemi zabytkami jej starej kultury, z ludem polskim, jego językiem, obyczajami, charakterem, ten tylko może przejąć się pragnieniem wytrwałej pracy dla jej dobra. A do celu wiedzie przemierzenie Rzeczypospolitej wszerz i wzdłuż własnemi stopami.

Prof. dr. Eugenjusz Piasecki.

WSKAZÓWKI

dla organizujących wycieczki i wędrówki po kraju.

Wycieczki odgrywają ważną rolę w dziedzinie nauczania i wychowania; ułatwiają kształcenie i wychowanie młodzieży na bezpośrednich przeżyciach i na poznaniu kultury Polski i jej czynników zarówno w środowisku własnem, jak i w okolicach i krainach dalszych.

Programy szkolne nakazują urządzanie wycieczek w celach dydaktycznych w dniach nauki, ponadto zaś zalecają organizowanie wycieczek dalszych w dniach wolnych od nauki.

Wycieczki szkolne mają na celu:

a) poznawanie środowiska lokalnego i regjonalnego na małych wycieczkach;

b) poznawanie wielkich obszarów Polski.

Program nauczania żąda, by uczniowie szkół powszechnych na lekcjach i wycieczkach w terenie zaznajomili się z najbliższą okolicą, z przeszłością i życiem współczesnem swego środowiska. Wycieczki uczniów tych szkół powinny mieć za cel poznanie miejscowych zabytków historycznych i kulturalnych, a więc obejrzenie ko-

ścioła, zamku, zwiedzenie miejsca pamiętnego z wydarzeń politycznych np. pola bitwy, poznanie terenu, krajobrazu, roślinności, obserwacje przyrody, życia zwierząt, zwiedzanie warsztatów pracy gospodarczej. Pozatem program przewiduje urządzanie wycieczek w najbliższą okolicę dla celów wychowania fizycznego.

W szkołach średnich wszelkiego typu wycieczki uwzględniają również w pierwszym rzędzie czynnik lokalny i regjonalny. Wycieczki historyczne mają za cel zwiedzanie zabytków historycznych oraz miejsc pamiętnych z wydarzeń historycznych, zapoznanie się z pozostałościami i przykładami dawnych form życia i techniki pracy; wycieczki geograficzne mają umożliwić szczegółowe obserwacje w terenie i poznanie krajobrazu; wycieczki przyrodnicze mają zapoznać młodzież z życiem zwierząt i roślin na łonie przyrody, zaznajomić z gospodarstwami ogrodniczemi i hodowlanemi, produkcją zwierzęcą i roślinną, mają dać przegląd form zwierzęcych i roślinnych krajowych i egzotycznych, jeśli odbywają się do ogrodów i muzeów zoologicznych, botanicznych i t. p. Dla celów nauki chemji, fizyki, nauki zajęć praktycznych i wykształcenia zawodowego służą wycieczki, urządzane do zakładów i muzeów przemysłowych i technicznych np. fabryk, warsztatów, elektrowni gazowni, zakładów wodociągowych i innych. Wycieczki sportowe i polowe mają wzmóc zdrowie i sprawność fizyczną młodzieży, przyzwyczajać ją do wysiłku i znoszenia niewygód, rozmiłować w życiu na łonie przyrody.

Wszystkie wymienione wycieczki odbywają się w miejscowości, w której szkoła się znaj-

duje, lub w najbliższej okolicy, i mają charakter wycieczek niejako obowiązkowych. Odrębny i odmienny charakter mają natomiast wycieczki, organizowane przez szkoły i samą młodzież dla zapoznania się z dalszemi okolicami.

Ponieważ udział nauczycieli i młodzieży w wycieczkach dalszych jest dobrowolny, organizowanie ich musi być wyrazem inicjatywy, samodzielności i samowystarczalności szkoły, nauczycielstwa i młodzieży.

Wycieczek i wycieczkowania nie można jednak sprowadzać tylko do form zwiedzania kraju dla celów praktycznych, utylitarnych, naukowych i dydaktycznych. Wycieczki są również formą turystyki, pojmowanej jako sport i to sport najszlachetniejszy, którego cechą jest bezinteresowność wysiłku, a źródłem ciekawość, chęć odkrycia i odsłonięcia tajemnic świata, zwłaszcza przyrody, jej sił i jej piękna, oraz pragnienie doznania mocnych, ożywczych wrażeń, przeżycia przygód, walki i zwycięstwa nad trudnościami i niebezpieczeństwami, związanemi z pokonywaniem wielkich przestrzeni, gór, jezior, rzek i morza.

Różne mogą być pobudki i motywy uprawiania wycieczek, różna ich treść i forma.

Obok pracy wycieczkowej w szkole rozwija się wędrownictwo. Organizują je koła krajoznawcze, harcerstwo, a nawet młodzież niezorganizowana, uprawiająca beztroskie i pełne uroku włóczęgi pojedyńczo lub w małych grupach. Obok wędrownictwa uczonego występuje wędrownictwo sportowe.

Wycieczki i wędrownictwo nie mogą być jednak tylko namiętnością, muszą być też umie-

jętnością. To też, aby stać się wędrownikiem lub taternikiem, trzeba posiąść znajomość zasad turystyki, i osiągnąć odpowiedni stopień wprawy i wyrobienia.

Czas.

Najlepsza pora, to lato. Za najdogodniejsze dla wycieczek szkolnych uważać należy miesiące: maj, czerwiec, — lipiec, sierpień — oraz wrzesień. W zimie najprzyjemniejsze są wycieczki narciarskie lub do miast. W okresie nauki szkolnej wykorzystać należy na wycieczki niedziele i święta, ferje zimowe, Wielkanocne, Zielonych Świąt i wogóle dnie wolne od nauki. Dłuższe, piesze wędrówki turystyczne odbywać należy w okresie wakacyjnym.

Liczba uczestników.

Wycieczki masowe nie są wskazane, trudno dla nich o pomieszczenie i wyżywienie, przynoszą też uczestnikom mało korzyści umysłowych. Grupa wycieczkowa nie powinna liczyć więcej, niż 30 osób. Najkorzystniej organizować wycieczki, a zwłaszcza wędrówki piesze, w grupach, liczących 6 — 12 osób. Jednostką wycieczkową, korzystającą z ulg kolejowych, jest grupa, złożona conajmniej z dziesięciu uczniów lub uczenic.

Plan i program wycieczki.

Plan i program wycieczki należy dokładnie i szczegółowo opracować. Jest to przedewszystkiem obowiązkiem kierownika lub przewodnika

wycieczki. Należy jednak zawsze dążyć do wciągnięcia młodzieży do współpracy.

Podstawą opracowania planu wycieczki jest dobra literatura przewodnikowa oraz opracowania monograficzne, dotyczące poszczególnych miejscowości, okolic, zabytków i t. p.

Plan wycieczki zawsze uzależnia się od wyznaczonego celu i charakteru wycieczki. Ze względu na cel rozróżniamy wycieczki: krajoznawcze, naukowe, turystyczne (sportowe), turystyczno-krajoznawcze; ze względu na sposoby wycieczkowania: wycieczki piesze, konne, wioślarskie, narciarskie, kolarskie i t. p.

Punkty wyjściowe poszczególnych szlaków wycieczkowych osiągamy zwykle koleją, autobusem lub statkiem. Marszrutę układa się na podstawie rozkładu jazdy (pociągów) oraz mapy.

Program wycieczki powinien uwzględniać czas potrzebny na marsze (przebycie drogi), postoje, odpoczynki i noclegi, wreszcie na zwiedzanie. Program wycieczki musi być dostosowany do sił uczestników, to jest do ich wieku, płci i przygotowania do odbywania wycieczek wogóle.

Poleca się następujące poradniki metodyczne dla organizujących wycieczki:

Metodyka wycieczek krajoznawczych (praca zbiorowa). Nakładem Pol. Tow. Krajoznawczego. Warszawa. Cena zł. 1.

Aleksander Janowski: Wycieczki krajoznawcze — wskazówki metodyczne. Warszawa. Tow. Wyd. „Ignis" (Wende i S-ka) — Biblj. Zw. Młodzieży Wiejskiej.

Helena Grotowska: O poznawaniu kraju. Lwów—Warszawa 1925. Książnica-Atlas.

Dr. Alfred Berg: Wycieczki krajoznawcze. Spolszczyła H. Grotowska. Warszawa, 1923. Książnica Harcerstwa i Kultury Fizycznej. — Cena 7 zł..

Bykowski L.: Wycieczki szkolne. Zamość. Pomarański i Sp. 1920.

Cz. Jaksa Bykowski: Wycieczki i ich organizacja i znaczenie w pracy oświatowej wśród dorosłych. Warszawa, 1928. Związek Strzelecki.

Dr. St. Niemcówna i Dr. M. Polaczkówna: Wycieczki geograficzne. Lwów — Warszawa 1926. Książnica-Atlas.

H. Poniatowska: Wycieczki szkolne i ich cel wychowawczy, znaczenie i organizacja. Warszawa. M. Arct 1918.

Haberkantówna: Z naszych wycieczek. Warszawa, 1925. Wyd. II. M. Arct.

Inż. Z. Trylski: Mały podręcznik obozowania. Warszawa, Gł. Księg. Wojsk. Bibljoteczka sportowa, tom 8. – cena 1 50 zł.

Marja Chmielowska. Wykapka. Podręcznik harcerskiego wycieczkowania. Warszawa 1935. Harcerskie Biuro Wydawnicze, str. 132.

Turystyka górska i nizinna — opracowały Dr. Jadwiga Pągowska, Zofja Wołowska, Halina Żółtowska. Warszawa 1935. Główna Księgarnia Wojskowa (z cyklu Wychowanie Fizyczne Kobiet).

Z przewodników ogólnych po Polsce:

Dr. M. Orłowicz: Ilustrowany przewodnik kolejowy. Wydawnictwo Ministerstwa Komunikacji. Polska. Część południowo-zachodnia. Warszawa 1926. — zł. 3.

—Polska. Część północno-zachodnia. Warszawa, 1930.— Zł. 3.

Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych. Tom I. in 16-o, obejmujący Polskę północno-wschodnią, z 16 mapkami w tekście w skali 1:300.000, 4 planami miast (Wilno, Białystok, Nowogródek i Grodno) oraz mapą poglądową Polski północno-wschodniej w skali 1:1000.000. Warszawa 1935 r.

A. Heinrich: Szlaki wodne Polski. Przewodnik dla kajakowców. Warszawa 1935. Główna Księgarnia Wojskowa. Wyd. II.

Mapy na wycieczki.

Najlepszemi mapami turystycznemi są mapy wojskowe w podziałce 1:100.000, wydane

przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie. Mapy 1:100.000 obejmują obszar całej Polski. Istnieją wydania map tych następujące: a) wydanie polskie w kolorze czarnym; b) wydanie niemieckie (t. zw. stare) — dwukolorowa reprodukcja mapy niemieckiej w kolorze bronzowym i czarnym; c) polskie wydanie barwne, t. zw. mapa polska, obejmująca obszary województw wschodnich, zachodnich i częściowo północnych i środkowych, w dwu lub czterech kolorach (sytuacja czarno, wody niebiesko, lasy zielono, poziomice bronzowo).

Mapy 1:300.000 — w wydaniu Wojskowego Instytutu Geograficznego (oryginalne 4—6 kol.), są użyteczne przy nakreślaniu marszrut.

Cena każdego arkusza mapy w podziałce 1:100.000 lub 1:300.000 wynosi w handlu wolnym 1 zł., cena ulgowa 50 gr.

W roku 1933 Wojskowy Instytut Geograficzny przystąpił do wydawania map turystycznych w podziałce 1:25.000 oraz map Karpat w podziałce 1:100.000, odpowiadających wymogom turystyki górskiej.

Mapy turystyczne 1:25.000 obejmują tereny, posiadające wybitne znaczenie turystyczne, wykonane zaś są w 5 i 6 kolorach z oznaczeniem elementów turystycznych.

Z map tych znajdują się w sprzedaży arkusze następujące:

Puszcza Kampinoska: pas 39, słup 31. lit. D. E. F. G. H. I. (6 arkuszy);

Mapa Gór Świętokrzyskich — Bodzentyn: pas 45, słup 42. lit. A. D. E. F. G. H. I. (7 arkuszy);

Mapa Krakowa i jego okolic: pas 48, słup 29, lit. C, pas 48, słup 30, lit. A. D. E. G. H., pas 49, słup 30, lit. A. i B.

Mapa Drohobycza (Truskawiec): pas 51, słup 37, lit. G. i H.

Mapy Karpat 1 : 100.000, oparte na starannie poprawionym materjale podstawowym, są warstwicowe i uwzględniają cienie w terenie górzystym oraz ścieżki turystyczne. Mapy te mają 6 kolorów: czarny — sytuacja, bronzowy — warstwice, zielony — lasy, niebieski — wody, szary — cienie stoków, czerwony — znakowane szlaki turystyczne.

Z odcinków, obejmujących Karpaty Wschodnie, wyszły w r. 1933 następujące arkusze: a) pas 54, słup 40, Kołomyja, b) pas 55, słup 40 Kuty, c) pas 56, słup 40, Jasieniów Górny, d) pas 55, słup 39, Mikuliczyn, e) pas 56, słup 36, Żabie i Czarnohora, f) pas 57, słup 40, Hryniawa, g) pas 51, słup 37 Drohobycz.

Z odcinków, obejmujących Beskidy Zachodnie i Tatry wyszły w r. 1934: a) pas 51, słup 30, Zakopane, b) pas 49, słup 27, Skoczów, c) pas 49, słup 29, Wadowice, d) pas 50, słup 28, Żywiec, e) pas 51, słup 28, Ujsoły, f) pas 49, słup 28, Bielsko, g) pas 50, słup 27, Cieszyn, h) pas 50, słup 29, Babia Góra (Sucha), i) pas 51, słup 29, Chyżne, j) pas 49, słup 30, Wieliczka, k) pas 50, słup 30, Rabka, 1) pas 52, słup 29, Tatry zachodnie i m) pas 52, słup 30, Tatry wysokie.

W r. 1935 wyszły arkusze: a) pas 52, słup 37 Skole, b) pas 54, słup 39 Nadwórna.

W r. 1936 ukażą się: a) pas 51, słup 31 Szczawnica, b) pas 51, słup 32, Krynica, c) pas 55, słup 38, Rafajłowa, d) pas 54, słup 38 Porohy.

Cena 1 arkusza tych map wynosi również tylko 1 zł., ulgowa dla szkół 50 gr.

W górach najlepiej posługiwać się specjalnemi mapami turystycznemi o dużej podziałce np. w skali 1:20.000, 1.37.500 lub 1:50.000. Map tego rodzaju mamy niewiele.

Najlepsza, dająca najwierniejsze zobrazowanie terenu Tatr, — to wykonana i wydana w r. 1934 przez Wojskowy Instytut Geograficzny:

Fotogrametryczna Mapa Parku Narodowego Tatr Część Polska. 1:20.000. (2 arkusze).

Z innych map turystycznych godne polecenia:

T. Zwolińskiego: Mapa turystyczna Tatr w podziałce 1 : 50.000, Warszawa. Książnica - Atlas 1936. zł. 8. (obejmuje całe Tatry wraz z Tatrami zachodniemi i Bielskiemi.

T. Zwolińskiego — Mapa Tatr Polskich, 1:37.500. Zakopane 1929 — cena zł. 4 gr. 50.

T. Zwoliński: Tatry. Część wschodnia: Tatry Wysokie i Bielskie 1:40.000. Lwów. Książnica-Atlas. Cena zł. 9.20.

D-ra *Adama Tomaszewskiego:* Tatry 1:50.000. Lwów 1923.

Polskie Towarzystwo Tatrzańskie: Mapa Turystyczna Karpat Polskich 1:100.000. Warszawa. Nakład i wydanie „Gea". (Pojedyńcze arkusze przejrzyste, z kluczem najważniejszych znaków). Mapa obejmuje 7 arkuszów — cena arkusza 2 zł. 50 gr.

A. Lenkiewicza: „Gorgany Zachodnie" — 1:100.000. Wyd. Instytutu Kartograficznego S. A. Książnica-Atlas. Lwów — Warszawa. Cena 3 zł.

Dr. E. Stonawski: Mapa Beskidu. Podziałka 1 : 75.000. Nakład księgarni Zygmunta Stuksa w Cieszynie.

Mapa szlaków turystycznych w Beskidach zachodnich w opracowaniu *K. Sosnowskiego, Z. Wyrobka i T. Wyrobka.* Wyd. Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego z roku 1930. w podziałce 1:200.000. (do nabycia w Administracji Dziennika Urzędowego K. O. S. Krakowskiego).

Feliks Rapf: Mapa turystyczna Pienin 1:30.000. (Park Narodowy w Pieninach). Kraków 1933.

Towarzystwo Krzewienia Narciarstwa (Kraków. ul. Bron. Pierackiego 1) wydało dla potrzeb turystyki narciarskiej mapy plastyczne, t. zw. blokdiagramy: Nr. 1. Grupa Babiej Góry. Nr. 2. Gorce i Beskid Wyspowy, Nr. 3. Grupa Pilska, Wielkiej Raczy i Baraniej Góry, Nr. 4. Beskid Śląski, Nr. 5. Czarnohora, Nr. 6. Tatry Zachodnie. Cena 1 zł. za sztukę.

Z innych map mogą być użyteczne na wycieczkach:

Mapa zbiorowa Warszawy 1 : 100.000. — wyd. Wojsk. Inst. Geogr. 1934.

Mapa okolic Lwowa — 1:100.000 kolorowana — cena 3 zł. Lwów. Książnica-Atlas.

St. Szymborski: Wisła — Przewodnik dla turystów wodnych. Książnica-Atlas. Lwów — Warszawa 1935. str. 20 + 1 mapa i 43 plany w skali 1 : 80.000, cena 6 zł.

St. Szymborski: Dniestr, Prut i Czeremosz, przewodnik dla turystów wodnych. 20 str. tekstu i 45 map w skali 1:80.000. Warszawa, 1936. Książnica-Atlas (w druku).

Inż. Tillingera Mapa dróg wodnych Polski 1 : 1.000.000, cena 15 zł.

Plan miasta Lwowa — 1 : 15.000 — cena zł. 1.50 Lwów. — Książnica-Atlas.

Plan miasta Poznania — 1 : 15.000 — cena zł. 1.80. Wyd. z r. 1929.

Plan miasta Warszawy 1 : 3.000. wyd. „Samopomocy Inwalidzkiej". — Cena zł. 2.

Wilno. Plan miasta. Nakł. P.T.K. Oddział w Wilnie 1935.

Czytać i posługiwać się mapą wojskową uczy: a) *Stefana Gąsiewicza: „Podręcznik terenoznawstwa dla podoficerów"*. Wyd. V. Warszawa 1935 Gł. Księg. Wojsk., oraz b) tegoż autora: *Terenoznawstwo kartoznawstwo i zdjęcia terenu*. Wyd. III. Warszawa 1931. Główna Księg. Wojsk.

W miejscowościach najbardziej ciekawych pod względem krajobrazowym i zabytkowym umieszczone są na dworcach kolejowych tablice z mapami turystycznemi Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, na dworcach kolejowych zaś w terenach górskich tablice z mapami turystycznemi Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Na mapach tych wyznaczone są ważniejsze szlaki turystyczne. Tekst, zamieszczony u dołu, informuje o ciekawych objektach turystycznych i miejscowościach godnych zwiedzenia.

Nabywanie map Wojskowego Instytutu Geograficznego po cenach ulgowych.

(*Wyciąg z rozkazu M. S. Wojsk. W.I.G. 841—127/SM z marca 1936*).

„Z dniem 1 kwietnia 1936 r. sprzedaż map po cenach ulgowych t.j. z 50% zniżką od cen podanych w cenniku map W.I.G. odbywać się będzie według następujących zasad:

II. W przedstawicielstwach sprzedaży map i wydawnictw W.I.G. — Głównej Księgarni Wojskowej — Warszawa, Krakowskie Przedmieście Nr. 11 i „Samopomocy Inwalidzkiej" Sp. z o. o. — Warszawa, ul. Sienkiewicza 2 — nabyć mogą mapy po cenach ulgowych za gotówkę lub za zaliczeniem pocztowem instytucje i osoby wymienione poniżej (a-d):

a) państwowe instytucje centralne i wszystkie urzędy wojewódzkie, okręgowe, powiatowe oraz sądy, instytuty, kuratorja, inspektoraty, dyrekcje, izby, urzędy i t. p. instytucje i zakłady, podlegające poszczególnym ministerstwom, oprócz formacyj i instytucyj podległych M. S. Wojsk.

b) szkoły wyższe na zapotrzebowania rektorów. Państwowe szkoły średnie ogólnokształcące i zawodowe na zapotrzebowania dyrekcyj. Prywatne szkoły średnie ogólnokształcące i zawodowe na zapotrzebowania dyrekcyj, zatwierdzane przez kuratorja odnośnych okręgów szkolnych. Publiczne szkoły powszechne na zapotrzebowania kierowników, zatwierdzane przez inspektorów szkolnych.

c) oddziały przysposobienia wojskowego, drużyny harcerskie, kluby i związki turystyczne, związki sportowe zakwalifikowane przez Państwowy Urząd W.F. i P.W. — na zapotrzebowania zatwierdzane przez Okręgowe Urzędy W.F. i P.W.

Zapotrzebowania (ad a, b, c) na mapy po cenach ulgowych powinny być zgłaszane w przedstawicielstwach sprzedaży map i wydawnictw W.I.G. przez uprawnione instytucje ściśle według przepisanego wzoru (wzór zał. Nr. 2), zaopatrzone w okrągłą pieczęć i podpisane przez odpowiedzialnego szefa, dyrektora, kierownika instytucji.

Rozkazem niniejszym unieważniam postanowienia, ogłoszone w Dzienniku Rozkazów Nr. 1 z 1933 r. poz. 7 pkt. 3 i 4 oraz Nr. 7 z 1934 r. poz. 136".

Skorowidz map Wojskowego Instytutu Geograficznego wydają przedstawicielstwa sprzedaży map i wydawnictw W.I.G. na zapotrzebowanie szkół bezpłatnie.

....
(Instytucja)

Wzór Nr. 2.

....
(Miejscowość i data)

Do

PRZEDSTAWICIELSTWA SPRZEDAŻY MAP i WYDAWNICTW W. I. G.

ZAPOTRZEBOWANIE NA MAPY

po cenie ulgowej (ze zniżką 50% od cen katalogowych) do celów naukowych, technicznych, administracji państwowej, turystyki, krajoznawstwa[1])

Podziałka	Arkusz[2])				Ilość ark.	Podziałka	Arkusz[2])				Ilość ark.
	Godło			Nazwa			Godło			Nazwa	
	pas	słup	lit				pas	słup	lit.		

Należność wpłaci odbiorca, proszę pobrać za zaliczeniem pocztowem[1]).
Mapy proszę wysłać pod adresem:

....

....

Ogółem egzemplarzy.........

....
(podpis zamawiającego)

(pieczęć okrągła)

Zatwierdzam. Zezwalam.[1])

....
(podpis)

1) Zbędne skreślić.
2) Wymienić pas i słup względnie literę zgodnie ze skorowidzem W.I.G.

Nie pisać poza linjami.
W braku miejsca wypełnić drugie zapotrzebowanie.

Format 210 × 297.

Przygotowanie i organizacja grupy wycieczkowej.

Wycieczka powinna być zawsze planową. Cel winien być jasno wytknięty, droga (marszruta) z góry obmyślona i ułożona, środki dobrze obliczone i zgromadzone, uczestnicy należycie przygotowani i pouczeni.

Przygotowanie do wycieczki i jej organizacja dotyczy strony materjalnej, fizycznej, moralnej i naukowej.

Na stronę materjalną składa się przygotowanie funduszu wycieczkowego i ekwipunku, ewentualnie też odpowiednich środków lokomocji (rowerów, łodzi, kajaków, nart), o ile program wycieczki przewiduje komunikację temi środkami. Podstawę finansową wycieczki powinny zawsze stanowić wpłaty uczestników; wpływy z imprez dochodowych, ofiar i zasiłków przeznaczyć należy przedewszystkiem na ułatwienie udziału w wycieczce niezamożnym uczniom (uczenicom).

Każda wycieczka wymaga pokonywania pewnych trudów fizycznych, na które uczestnicy muszą być z góry przygotowani. To też wycieczek nie powinno się wogóle odbywać bez dłuższego stopniowego zaprawiania się do nich. Rozpoczyna się od wycieczek kilkugodzinnych bez obciążenia, potem z lekkiem obciążeniem, następnie robi się wycieczki półdniowe i jednodniowe na odległość kilku lub kilkunastu kilometrów, a z czasem dopiero można odbyć wycieczkę kilkudniową lub wędrówkę na szereg dni. Ta sama zasada obowiązuje tych, którzy posługują się na wycieczkach rowerem, nartami, wiosłem.

Moralne powodzenie wycieczki zapewnia przedewszystkiem dobór odpowiednich pod względem wieku, płci, charakteru, temperamentu i usposobienia uczestników.

Przygotowanie naukowe wycieczki polega na zapoznaniu się teoretycznem z temi okolicami i ośrodkami, do których wycieczka się udaje. Zależnie od charakteru wycieczki obejmować ono będzie te tematy i zagadnienia, które mają umożliwić młodzieży poznanie okolic bądź pod względem naukowym i krajoznawczym, bądź też społecznym i pracoznawczym.

Organizujący grupę wycieczkową jest jej *kierownikiem i najczęściej przewodnikiem.* Do niego należy przygotowanie wycieczki, opracowanie planu i programu, poinformowanie uczestników o celu, programie, organizacji i kosztach wycieczki. Podawany do wiadomości uczniów program wycieczki powinien uwzględniać następujące dane:

a) nazwisko kierownika wycieczki;
b) dokładną marszrutę z określeniem sposobu lokomocji;
c) dokładny kalendarz wycieczki: termin wyruszenia z punktu zbornego, postoje dla zwiedzenia i postoje odpoczynkowe, postoje noclegowe na całej linji marszruty wycieczkowej, — termin i punkt końcowy rozwiązania wycieczki;
d) koszty ogólne uczestnictwa, (dokładne lub przybliżone ceny utrzymania i innych ewentualnych wydatków, mogących dodatkowo obciążyć członków wycieczki);

e) wskazówki, omawiające możliwe odchylenia lub zmiany programu w zakresie marszruty i kosztów wycieczki.

Do obowiązków kierownika wycieczki należy następnie: opracowanie regulaminu porządkowego wycieczki, przygotowanie uczestników pod względem naukowym (wykłady, podanie literatury, dotyczącej zwiedzanego terenu i objektów), skontrolowanie przygotowania i ekwipunku uczestników, zamówienie noclegów, dobre i troskliwe obmyślenie sprawy wyżywienia na wycieczce, uzyskanie ulg kolejowych i zgłoszenie wyjazdu, — podczas wycieczki opieka i nadzór nad powierzoną mu grupą wycieczkową.

Kierownik wycieczki czuwa nad sprawnem i harmonijnem wypełnieniem zadań i programu wycieczki, stara się o zapewnienie całej wycieczce i jej poszczególnym uczestnikom jak największej korzyści naukowej i wychowawczej, dodatnich wrażeń i sposobności do miłego spędzenia czasu. Kierownik wycieczki czuwa nad koleżeńskiem współżyciem uczestników wycieczki, wydaje zarządzenia porządkowe, decyduje we wszystkich sprawach, dotyczących zachowania się uczestników wycieczki, wynikłych wśród nich sporów i t. p. Kierownik wycieczki obowiązany jest przyjąć na siebie odpowiedzialność za ewentualne straty lub wykroczenia ze strony uczestników wycieczki na terenie schronisk i zakładów gastronomicznych w razie niemożności uregulowania tych strat przez winnego ich sprawcę.

Jeżeli kierownik wycieczki nie jest sam przewodnikiem, wówczas ważna rola przypada tym,

którym powierzono obowiązki przewodników. Często liczna grupa wycieczkowa musi być podzielona na mniejsze zespoły, nad któremi opiekę objąć po winni wyznaczeni lub wybrani przewodnicy. Zadaniem przewodnika jest wtedy prowadzenie wycieczki według wyznaczonej trasy i ustalonego z kierownikiem wycieczki programu, regulowanie marszów i wypoczynków, udzielanie uczestnikom informacyj i objaśnień, dotyczących zwiedzanych miejscowości i objektów.

Przewodnik decyduje o powodzeniu wycieczki. On odpowiada za cały przebieg wycieczki i dlatego musi posiadać nad nią całkowitą władzę. Przewodnik odpowiedzialny jest za bezpieczeństwo i zdrowie powierzonej mu grupy wycieczkowej i dlatego ma obowiązek roztaczania stałej opieki nad stroną higjeniczno-zdrowotną wycieczki; przewodnik powinien zwłaszcza dopilnować przestrzegania przykazań higienicznych przez młodych turystów. Jest rzeczą pożądaną, by przewodnik znał zasady ratownictwa i umiał sam pływać, jeśli prowadzi młodzież do kąpieli.

Każda grupa wycieczkowa powinna być *zorganizowana.* Wyznaczyć lub wybrać należy: zastępcę przewodnika, skarbnika, sanitarjusza, gospodarza, kronikarza i t. p.

Ekwipunek.

Przedewszystkiem pamiętać o *obuwiu.* Musi być ono mocne, wygodne, nieprzemakalne, dostatecznie grube, nie za ciężkie, raczej stare, rozchodzone. W górach używa się obuwia pod-

kutego gwoździami; najodpowiedniejsze obuwie wysokie, sznurowane, ze skóry grubej, ale elastycznej (np. bawolej). Podkucie podeszew i obcasów żelaznemi haczykami i gwoździami czyni wprawdzie but cięższym, ale również i trwalszym, a co najważniejsze zabezpiecza od ślizgania się i upadku na mokrym gruncie i na kamieniach. W terenach płaskich praktyczne są półbuciki płócienne.

Skarpetki grube, miękkie, najlepiej wełniane, bo takie ułatwiają przewiew w bucie i zapobiegają poceniu się nóg i rozmiękaniu skóry. Za ciasne sprzyjają obtarciu nogi, a w zimie odmrożeniu, tak samo za obszerne (z powodu tworzenia się fałdów) lub podarte albo licho cerowane; skarpetki cieńsze nosi się tylko podwójnie.

Odzież należy brać wygodną, chociażby mocno zużytą. Praktyczny strój turystyczny, to pończochy, krótkie spodnie i kurtka z dającym się postawić kołnierzem. Pożądane w porze letniej jako wierzchnie okrycie — płaszcz nieprzemakalny lub peleryna, ponadto, choć nie niezbędny, pled lub koc.

Ubiór dziewcząt stanowią: spódniczka wełniana, niezbyt długa i niezbyt wąska i lekka bluzka jasna, wysokie sznurowane obuwie z niskim obcasem, peleryna lub pled, czapka sukienna.

Do przechowania i noszenia najniezbędniejszych rzeczy najbardziej odpowiedni jest *plecak* (worek turystyczny).

Rozmiar plecaka winien być dostosowany do wzrostu i budowy ciała turysty, w szczególności zaś do jego możliwości fizycznych, Ple-

cak winien być dobrze skrojony i sporządzony z lekkiego, mocnego i nieprzemakalnego materjału. U góry winien mieć zapinaną klapę, zamykającą wnętrze woru, na stronie zewnętrznej naszyte kieszenie. Ważną rzeczą jest, by plecak po napakowaniu przylegał dobrze do grzbietu turysty, a ciężar w nim zawarty rozłożony był równomiernie. Plecak winien być zatem od strony pleców napakowany płasko, przyczem śpiwór, bielizna i inne cięższe przedmioty winny być ułożone jak najniżej, a zarazem jak najbliżej ciała. Wszystkie przedmioty najpraktyczniej umieszczać w odpowiednich woreczkach. Płaszcz i płachtę namiotową najlepiej zwinąć i przytroczyć na wierzchu plecaka.

Rzemienie, na których nosi się plecak, winny być możliwie szerokie, podbite suknem lub wojłokiem, aby nie skręcały się i nie uwierały ramion. Przed użyciem plecaka należy sprawdzić, czy wszystkie zapięcia, sprzączki, rzemyki, sznur i t. p. są w należytym stanie. Zawsze należy dbać o utrzymanie czystości w plecaku.

Do plecaka bierze się rzeczy najpotrzebniejsze i możliwie lekkie: zapasową bieliznę, kostjum kąpielowy, ręcznik, mydło, grzebień, lusterko, szczoteczkę do zębów, manierkę, łyżkę, widelec, nóż, igły, nici, agrafki, guziki, szczotkę do czyszczenia ubrania i obuwia, sznurowadła, kawałek sznurka, latarkę elektryczną, zapałki, w razie potrzeby także sweter, lekkie chodaki i t.p.

Dziewczęta powinny ponadto wziąć bluzkę na zmianę i chustkę na głowę.

Oddzielnie, najlepiej w lekkich woreczkach, zaciąganych sznurkiem, lub w puszkach, umie-

szczamy w plecaku *prowiant*: z grupy węglowodanów — pieczywo, cukier, czekoladę, owoce świeże lub suszone; z grupy białkowej — jaja na twardo, ser, mięso pieczone lub smażone, ewent. wędliny (niezbyt często) lub konserwy mięsne; z grupy tłuszczów — masło, smalec, słoninę. Należy przedewszystkiem brać pokarmy świeże, niełatwo ulegające zepsuciu i takie, które dostarczają ustrojowi dużo energji.

W razie zamierzonego gotowania w drodze zabiera się oczywiście także potrzebne produkty i przybory. Wskazówki szczegółowe, dotyczące odżywiania się na wycieczkach podaje książeczka *Dr. A. Terajewicza: „Odżywianie w obozach i na wycieczkach"*, Warszawa 1934. Główna Księgarnia Wojskowa. Cena zł. 2.60.

Ponieważ większość szkolnych schronisk noclegowych nie jest zaopatrzona w pościel, zaleca się zabranie lekkiego prześcieradła lub śpiwora (worek do spania).

Mapę zwiedzanej okolicy, przewodnik, legitymację, zegarek, gwizdek lub trąbkę dla sygnałów, ew. kompas i aparat fotograficzny należy mieć przy sobie. Pieniądze należy nosić w specjalnej sakiewce na piersi.

W górach duże usługi oddaje laska, służąca za podporę i pomoc przy wspinaniu się i schodzeniu. Najpraktyczniejszą jest ciupaga zakopiańska lub toporek huculski.

Apteczkę podręczną powinien nosić sam przewodnik lub sanitarjusz. Każdy z uczestników wycieczki natomiast powinien mieć przy sobie środki do pielęgnowania nóg, jak talk lub

puder cynkowy, ewentualnie łój salicylowy i waselinę.

W skład apteczki wchodzą: paczka wyjałowionej, białej gazy (uszczelniona), 3 opaski szerokości 3, 5 i 10 cm.,—paczka waty zwykłej i wyjałowionej, przylepiec, jodyna (korek szklany), woda utleniona do obmywania ran (3% łyżka na szklankę wody), — tabletki octanu glinowego (płyn Burowa: 1—2 tabletek na ½ litra wody) lub gotowy jego rozczyn, – kryształki nadmanganianu potasu (do odkażaniania, szczypta na szklankę wody), krople walerjanowe na eterze, waselina borna, łój salicylowy, ceratka do okładów, szczypczyki, agrafki, mydło i szczoteczka do rąk.

W y n o t u j s o b i e, jakie przedmioty wyekwipowania musisz przygotować i zabrać ze sobą, wyruszając na najbliższą wycieczkę:

Ubranie: kurtka, spodnie, spódniczka wełniana, bluzka, bluzka zapasowa, pończochy, skarpetki, obuwie, pas skórzany, peleryna, płaszcz nieprzemakalny, płaszcz wełniany, sweter, szal, czapka, chustka na głowę, rękawiczki.

Bielizna zapasowa: 2—3 zmiany bielizny, 1 — 2 koszule nocne, chustki do nosa, kołnierzyki, skarpetki zapasowe, podwiązki, sznurowadła zapasowe, spinki.

Kostjum sportowy (gimnastyczny),
„ **kąpielowy.**

Pantofle, chodaki, piżama.

Koc, prześcieradła, śpiwor, siennik, poszewki.

Plecak, chlebak, teczka na listy, mapnik.

Przybory do jedzenia i picia: kubek do picia, łyżka, widelec, nóż-scyzoryk, puszka na masło, woreczki na prowiant, menażka z przykrywką, manierka, serweta, ścierka.

Przybory toaletowe: ręczniki, mydło, szczoteczka do mycia rąk, gąbka lub rękawiczki kąpielowe, aparat i przybory do golenia, grzebień, szczotka do włosów, lusterko, woda kolońska, siatka na włosy, szczoteczka do zębów, proszek lub pasta do zębów.

Szczotka do ubrania, szczotka do obuwia, pasta (tłuszcz) do obuwia.

Przybory do szycia i naprawy: agrafki, igły, nici, guziki do bielizny i ubrania, nożyczki, naparstek, materjał na łaty, kawałek sznurka (szpagatu) i drutu.

Latarka elektryczna, zapałki, świeca.

Apteczka, bandaż, wata, waselina, łój salicylowy, łój kozłowy, talk, puder cynkowy.

Zegarek, budzik, kompas, dalekomierz, lornetka, gwizdek, **aparat i przybory fotograficzne**.

Papier listowy, znaczki pocztowe, kartki pocztowe, pióro wieczne, ołówek, szkicownik, dzienniczek, notatnik.

Przewodnik, Informator wycieczkowy z wykazem schronisk, rozkład jazdy, mapy, śpiewnik, książki do czytania.

Legitymacja, zniżka kolejowa, paszport, sakiewka na pieniądze.

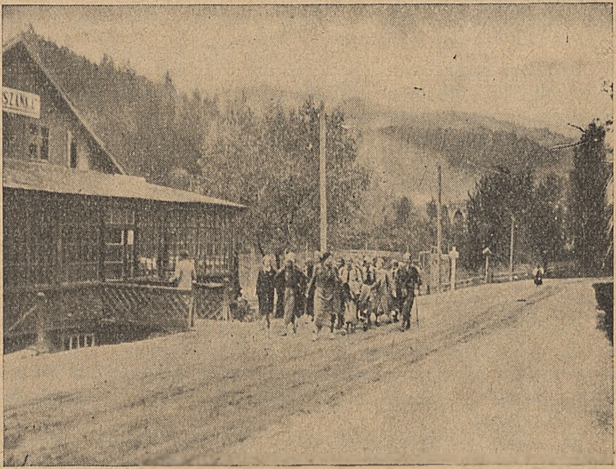
Sprzęt sportowy, narty, łyżwy, sanki, rower, kajak, łódź (piłka, przybory do lekkiej-atletyki i t. p.), namiot.

Laska, łopatka, czekan, lina.

Instrumenty muzyczne.

Przybory kuchenne: maszynka spirytusowa, zapas spirytusu do palenia.

Pamiętaj, że należy wziąć ze sobą tylko rzeczy naprawdę potrzebne.

Wycieczki i wędrówki piesze.

Wycieczki piesze może dziatwa odbywać już od 10 roku życia. Do lat 12 *marsz dzienny* nie powinien przekraczać 10 km., obciążenie zaś 2 kg. Dla dziatwy w tym wieku racjonalne są wycieczki nie dłuższe, niż jednodniowe, zawsze z nauczycielem, jako przewodnikiem i opiekunem.

Młodzież w wieku 12 — 16 lat może odbywać marsze dzienne, dochodzące do 15 km., przy obciążeniu 5 — 6 kg.

Młodzież powyżej lat 16 może przebywać dziennie 20—25 km, podczas wycieczek kilku, a nawet kilkunastodniowych. Maximum obciążenia 6 — 8 kg.

Obciążenie nie powinno przenosić sił wędrowca, tem bardziej, że często ma ono większy wpływ na wytwarzanie ciepła niż sam marsz, że ujemnie wpływa na ruchomość klatki piersiowej i łatwiej wywołać może objawy zmęczenia serca. Należy zatem raczej schodzić poniżej podanych norm, a nigdy ich nie podwyższać. Z tego też powodu przybory, przeznaczone na wspólny użytek grupy wycieczkowej, powinny być między uczestników rozdzielone.

Drogę, którą ma się przebyć, należy obliczać przezornie, — przy obliczaniu brać pod uwagę nietylko długość jej, ale również charakter drogi i warunki marszu. Zmniejszyć należy marsz dzienny przy trudniejszych warunkach, jak np. gorąco, wiatr, słota, teren piaszczysty lub pagórkowaty.

Maszerować należy w tempie wolnem. Czas przebycia 1 km. drogi: 13 — 15 minut, t, j.

4—4,5 km na godzinę. Im trudniejsze warunki marszu, im większa liczba wędrowców lub im dalsza odległość, tem mniejsza powinna być szybkość.

Jeszcze wolniej maszeruje się w terenie pagórkowatym, dolicza się bowiem 15 minut czasu marszu przy każdem wzniesieniu o 100 m. (łatwo obliczyć z mapy), w terenie górzystym dolicza się 20 minut.

Podczas marszu unika się dróg pełnych kurzu, a w czasie upałów zbyt słonecznych.

Odpoczynki mają zapobiec zmęczeniu. Pierwszy odpoczynek powinien nastąpić po 15 minutach marszu celem poprawienia usterek w ubraniu, załatwienia potrzeb i t. p. Po każdej godzinie marszu konieczny jest odpoczynek 10 — 15 minutowy, po odbyciu połowy drogi odpoczynek 1-godzinny, — po przybyciu do celu — jeszcze dłuższy.

Miejsce postoju powinno być zawsze suche i niewystawione na wiatr; nie nadają się na nie łąki, które są zawsze wilgotne.

W czasie upałów nie należy odbywać marszu w godzinach południowych (od 11 — 16).

Unikać przemoknięcia; jeżeli to się stało, nie robić odpoczynku, lecz maszerować żwawo dalej i w najbliższym schronie zmienić jak najprędzej odzież.

Unikać należy przeznaczania nocy na jazdę np. koleją, jeśli w następnym dniu ma się odbyć dalszą drogę pieszo, zwiedzić miasto lub okolicę.

Jeżeli w czasie wycieczki ma się odbyć kąpiel, to może to nastąpić tylko w miejscu niegłębokiem, zbadanem przedtem przez umie-

jących dobrze pływać i po wyraźnem oznaczeniu przestrzeni, przeznaczonej na kąpiel. Kąpiel taka powinna być krótkotrwała, kilkuminutowa.

Śpiew powinien towarzyszyć wycieczkom i być ich najmilszem urozmaiceniem zarówno w marszu, jak i na postojach, w schroniskach. Należy śpiewać dużo i poprawnie.

Pieśń powinna wyrażać radość, zapał, krewkość młodzieńczą, dumę rycerską, siłę i wiarę w czyn. Przy wyborze pieśni należy korzystać ze skarbnicy pieśni ludowych, historycznych, legjonowych, artystycznych, unikać natomiast piosenek kabaretowych, rewjowych i innych głupich, niemoralnych, pustackich.

Na zimnie, w czasie marszów pod górę, pod wiatr, po piasku i na drogach pełnych kurzu, ze względów zdrowotnych śpiewać nie należy. Ze względu na porządek publiczny nie należy też śpiewać w czasie przemarszów przez większe miasta.

Dobrze jest śpiewać na zmianę, t. j. nie śpiewają wszyscy naraz, lecz kolejno grupy (rozumie się przy większej liczbie uczestników). Taki śpiew mniej męczy.

Przyjemną i pożyteczną rozrywką oraz prawdziwie szlachetnym sportem turystycznym są piesze wędrówki jedno lub kilkudniowe od schroniska do schroniska, przy dziennym marszu kilkunastokilometrowym. Pomnażają one siły i zdrowie, wzmacniają serce i płuca, przygotowują do długotrwałych wysiłków, uczą wytrzymałości fizycznej i pokonywania zmęczenia, wyrabiają energję, odwagę i hart woli.

Wycieczki górskie.

Wycieczki górskie wymagają pewnego zasobu sił i zdrowia, przedewszystkiem jednak wprawy, do której dochodzi się tylko drogą wyćwiczenia i stopniowania wysiłku. To też wycieczek dziatwy szkolnej do lat 12 nie należy wogóle prowadzić w tereny górskie, młodzież zaś po 12 roku życia można prowadzić w góry, teren jednak winien być wybrany odpowiednio do jej sił i możliwości fizycznych. Uprawianie turystyki górskiej należy zalecać młodzieży po 16 roku życia, odznaczającej się dobrym stanem zdrowia i mającej za sobą odpowiednią zaprawę turystyczną w terenie płaskim i w średnim terenie górskim.

Terenem turystyki górskiej młodzieży szkolnej powinny być głównie Beskidy i to zarówno zachodnie, jak i wschodnie.

Wycieczki w Tatry, zwłaszcza wycieczki szczytowe, przedstawiają wiele niebezpieczeństw i trudności. To też młodzież powinna zwiedzać Tatry tylko pod opieką nauczycieli lub rodziców. Młodzież nie powinna nigdy odbywać szczytowych wycieczek wysokogórskich w nieodpowiedniem ubraniu i obuwiu, w nieodpowiednich porach roku, bez opieki i pomocy wykwalifikowanych przewodników prawdziwych taterników.

W górach należy zawsze pamiętać o wpływie wzmożonej pracy mięśniowej i o wpływie odmiennego klimatu na organizm. Wycieczkę górską powinien poprzedzać 2—3 dniowy czas zaprawy w klimacie górskim oraz krótsze wycieczki (pół lub jednodniowe) po bliższych zboczach górskich, w odpowiedniem ubraniu tury-

stycznem i z obciążeniem. Nie należy nigdy rozpoczynać od wycieczki na większą skalę, ani też kosztem przemęczenia dążyć do przebycia dłuższej przestrzeni lub osiągnięcia szczytu.

Na wycieczkach górskich nie wolno się śpieszyć. Krok powinien być miarowy, wolny, oddech zaś i wydech należy stosować do miary kroku. Oddechy powinny być wolne a głębokie. Powietrze wciągać należy wyłącznie nosem.

Im większe nachylenie stoku, tem krok wolniejszy. Podczas marszu w górę wystrzegać się mówienia.

Odpoczynki powinny być częste. Polegają one na przerwaniu marszu na 1 — 2 minuty w pozycji stojącej. Ilość odpoczynków zależeć powinna od warunków marszu i od drogi mniej lub więcej męczącej. Przy wspinaniu się na miejsca strome, w razie zadyszania się, należy urządzać sobie odpoczynek w pozycji stojącej tak długi, dopóki tempo oddechu

i uderzeń serca nie wróci do prawidłowego stanu. Nie wolno zaniechać odpoczynku, gdy wystąpią jakiekolwiek objawy zmęczenia, jak np. uczucie osłabienia, drżenie rąk i nóg i t. p.

Nie należy wspinać się ku szczytom prosto z dolin przez stromo spadające zbocza. Do wyjścia na szczyty należy używać dróg pośrednich, chociażby dalszych, ale mniej męczących, prowadzących przez wstępne szczyty, boczne ramiona, odnogi i odgałęzienia grzbietów i pasm szczytowych. Jeśli musimy iść stokiem góry bezpośrednio, należy do wyjścia na szczyt wykorzystywać przełęcze między szczytowemi wzniesieniami.

Przebywanie lasów i borów w górach wymaga zmysłu orjentacyjnego, umiejętności czytania mapy i posługiwania się kompasem, przedewszystkiem jednak doświadczenia. Trzymać się należy dróg głównych i ścieżek, oznaczonych znakami turystycznemi, w lasach płajów i ścieżek leśnych. W razie zabłądzenia, należy, idąc w górę, kierować się ku punktom najwyższym lub wybrać drogę, która pnie się, wyżej, idąc w dół, schodzić należy pochyłością terenu ku dolinom lub ścieżkami w dół opadającemi. Zbłądzenie przypłacić musimy nadłożeniem drogi i przedłużeniem wycieczki.

Wycieczkę należy tak planować, by innej drogi używać do wejścia, innej do zejścia z góry, przyczem krótszą drogę stromą wybiera się do zstępowania.

Wszystkie ważne szlaki wycieczkowe w górach są wyznakowane. Nad pracami około prowadzenia, znakowania i naprawiania szlaków turystycznych w Tatrach i Beskidach czuwa

Polskie Towarzystwo Tatrzańskie. Szlaki turystyczne biegną wzdłuż dróg kołowych, ścieżek oraz niekiedy na przełaj. W partjach górskich, gdzie brak ścieżek, P. T. T. urządza specjalne ścieżki turystyczne.

Zasadniczym sposobem znakowania szlaków turystycznych jest malowanie barwnego znaku poziomemi barwnemi paskami na białem tle t. j. jednego paska barwnego pomiędzy dwoma białemi, co umożliwia spostrzeganie znaku nawet w nocy. Do znakowania używa się barw tylko jednolitych a więc: białej, czerwonej, niebieskiej, zielonej, żółtej i czarnej (tej ostatniej tylko na szlakach bocznych). Znaki umieszcza się na kamieniach, pniach, skałach, drzewach, budynkach i t. p. — uzupełnia się zaś je tabliczkami wskaźnikowemi i informacyjnemi.

Odległość w górach oznacza się nie kilometrami, ale czasem, potrzebnym na ich przebycie. Czas ten zależny jest od stopnia nachylenia terenu; czas zatem przebycia 1 km. może wynosić 10 min. może też wynosić 30 minut — (czas, podawany przez górali, należy zawsze pomnożyć przez 2).

Porą najlepszą do odbywania wycieczek w góry jest okres od czerwca do października. W górach należy zawsze liczyć się ze zmianami pogody. W czasie deszczu, zwanego siąpaniem, trwającego uporczywie nieraz kilka dni z rzędu, w góry wybierać się nie należy. Idąc na wycieczkę w góry, należy zawsze zabierać ze sobą ciepłą odzież, w górach bowiem różnice temperatury są duże.

Na wycieczki w góry nie należy nigdy wybierać się w pojedynkę. Przy układaniu planu wycieczki nie należy wyznaczać na jedną dobę

zbyt długiego marszu: obliczać maksymalnie 8 godzin z odpoczynkiem.

Miejsca w schroniskach górskich należy uprzednio zamówić lub upewnić się, iż będą wolne.

U w a g a: Zasady turystyki górskiej podaje książka *Z. Klemensiewicza*: „Zasady taternictwa". Lwów 1913. Nakł. Sekcji Turystycznej Tow. Tatrzańskiego. Cena egz. opr. 2 zł.

Wycieczki szkolne w Tatry.
(prof. Feliks Rapf).

Sprawę wycieczek szkolnych w Tatry normuje okólnik Nr. 34 Min. W. R. i O. P. z dnia 13 marca 1934 r. (Dz. Urz. Min. WR. i O.P. Nr. 2, poz. 26.) W myśl tego okólnika wycieczek młodzieży do lat 12 (a więc szkół powszechnych) nie należy wogóle prowadzić w tereny górskie, młodzież od 12—16 lat (a więc gimnazjum nowego ustroju) może być prowadzona w Tatry, lecz tylko na łatwe wycieczki dolinne, w wycieczkach zaś „wysokogórskich" może brać udział młodzież dopiero po 16 roku życia (a więc obecna VII i VIII kl. gimnazjalna, względnie przyszłe liceum), odznaczająca się dobrym stanem zdrowia i mająca za sobą odpowiednią zaprawę turystyczną, przyczem za wycieczkę wysokogórską należy uważać także przejście przez wysokie przełęcze, jak np. Zawrat.

Jeżeli chodzi o wycieczki młodzieży do lat 16, to winny one być tak zorganizowane, by nie były to wycieczki okrężne, lecz by bazą wypadową dla każdej jednodniowej wycieczki było Zakopane. W tym celu należy sobie zapewnić naprzód nocleg w Zakopanem, pozostawić tam nadmiar rzeczy i prowiantów w przywiezionych ze sobą walizkach, a zabierać tylko lekkie plecaki z prowiantem na jeden dzień i wracać na wieczór do Zakopanego, Cykl tych jednodniowych wycieczek byłby następujący:

1-szy dzień: Dolina Kościeliska ze zwiedzeniem Pisanej, Groty Mylnej, Krzyża Pola i Krakowa. Wbrew ogólnemu mniemaniu wycieczka ta jest dość wytężająca, gdyż samo dojście do ujścia doliny drogą pod Reglami lub gościńcem jest długie. I z tego powodu nie należy dochodzić do Sme-

łeczyńskiego Stawu tembardziej, że w następnych dniach pozna młodzież wiele innych, piękniejszych stawów.

2-gi dzień: Wycieczka autobusem lub furmankami do Morskiego Oka z dokładnem zwiedzeniem Wodospadów w Roztoce oraz Czarnego Stawu nad Morskiem Okiem. O ile dojazd odbywa się autobusem, można z wytrwalszą młodzieżą przejść przez Świstówkę do Pięciu Stawów i stąd zejść do Roztoki, gdzie będą czekały autobusy z resztą młodzieży; o ile jednak dojazd odbywa się furmankami (4 godz. w jedną stronę), czasu na to nie starczy.

3-ci dzień: Przedpołudniem zwiedzenie muzeum Chałubińskiego, popołudniu Dolina Strążyska do Siklawicy.

4-ty dzień: Hala Gąsienicowa i Czarny Staw pod Kościelcem z ewentualnem przejściem przez Karb do Doliny Stawów Gąsienicowych.

Jeżeli do tego dodamy 2 dni jazdy koleją, to mamy najzupełniej wystarczającą sześciodniową wycieczkę w Tatry dla młodzieży tego wieku.

Z młodzieżą powyżej lat 16 można sobie pozwolić na wycieczkę „wysokogórską", jaką będzie w pierwszej linji przejście przez Zawrat do Morskiego Oka. Będzie to już wycieczka okrężna, wymagająca zabrania ze sobą cięższych plecaków z prowiantem na cztery dni, z czem się przedewszystkiem w początkowych dniach wycieczki liczyć należy. Etapy więc dzienne krótkie, czas należycie wyzyskany. Należy więc bezwarunkowo szlak Zakopane—Zawrat—Morskie Oko rozbić na dwa dni, licząc się właśnie z ciężkiemi plecakami oraz ze stopniową aklimatyzacją wysokości.

1-szy dzień: O ile miejscowość wyjazdowa jest bliską, natenczas wyjazd należy zorganizować tak, aby przyjazd do Zakopanego nastąpił w południe. Następuje zwiedzenie muzeum Chałubińskiego, poczem załadowawszy plecaki na furmankę (koszt rozłożony na wszystkich minimalny!) odstawia się je do Kuźnic, skąd tego samego dnia dochodzi się na Halę Gąsienicową na nocleg. O ile zaś przyjazd z miejscowości dalszych następuje dopiero wieczorem, nocujemy w Zakopanem, poczem następnego dnia przedpołudniem następuje zwiedzenie muzeum, a popołudniu, jak wyżej, dojście na Halę Gąsienicową. Przy tej sposobności należy jaknajusilniej przestrzec przed wyruszeniem w góry po ewentualnie nieprzespanej nocy w pociągu.

2-gi dzień; Przejście z Hali Gąsienicowej przez Zawrat i Świstówkę do Morskiego Oka (ewentualne zboczenie ze

Zawratu na Świnicę bez plecaków). Tempo bardzo powolne z dłuższym odpoczynkiem w Dolinie Pięciu Stawów.

3-ci dzień: Przedpołudniem pobyt przy Morskiem Oku i Czarnym Stawie; popołudniu przejście przez Miedziane do Pięciu Stawów. Zwiedzenie Siklawy.

4-ty dzień: Z Pięciu Stawów przez Gładką Przełęcz, Zawory, Liljowe i Halę Gąsienicową do Zakopanego.

Jeżeli znów dodamy do tego 2 dni jazdy koleją, mamy najzupełniej wystarczającą, sześciodniową wycieczkę dla młodzieży tego wieku. Możnaby jeszcze ewentualnie dodać jeden dzień, a mianowicie Giewont ze zejściem przez Bacug do Doliny Strążyskiej, lecz piąty dzień nie jest już polecenia godny.

Jest to schemat wycieczki, przeznaczonej dla młodzieży, która jest po raz pierwszy w Tatrach, takiej zaś młodzieży w zespołach wycieczkowych szkolnych mamy najmniej 90%. I dlatego nie powinniśmy stawiać jej za wysokich wymagań, np. przejścia w jednym dniu z Zakopanego do Morskiego Oka, w drugim zaś dniu odbycia powrotu przez Miedziane (lub Wrota Chałubińskiego), Zawory i Liljowe do Zakopanego. Nie poto bowiem przyjeżdża się w Tatry, by po nich gonić, nieraz ostatnim tchem, ale poto, aby w nich przebywać. Całodniowy pobyt przy Morskiem Oku, czy dwukrotne przejście Pięciu Stawów odmiennemi drogami nietylko nie jest żadną stratą czasu, ale jest właśnie należytem wykorzystaniem pobytu w Tatrach, jest poznawaniem przez młodzież zupełnie dla nich nowych okolic z różnych punktów widzenia, co w znakomity sposób utrwala w ich umysłach piękno i majestat Tatr i ich znajomość. Jeżeli po wejściu na Szpiglasową Przełęcz młodzież sama odróżniać zacznie okoliczne szczyty: Świnicę, Zawrat, jeżeli sama zacznie wyszukiwać ścieżkę, którą wczoraj przechodziła, nazywać stawy, to będzie właśnie najlepszą rękojmią, że zaczyna naprawdę poznawać Tatry. Dla prowadzącego będzie to prawdziwą satysfakcją.

I z tego samego powodu dzienny etap drogi w Tatrach nie powinien w zasadzie przekraczać sześciu godzin marszu bez odpoczynków. Młodzież ma dojść do schroniska nie — jak się to nieraz widzi — o 9-tej, 10-tej wieczór, a nieraz i później, goniąc ostatnim tchem, rzucając się natychmiast na łóżko, niezdolna nawet do przebrania, do przygotowania sobie posiłku i jego spożycia, ale powinna przyjść w dobrej formie, w której widaćby było, że fizyczny wysiłek nie przy-

tłumił w niej zdolności obserwacji i odbierania wrażeń, po które przecież w Tatry przybyła.

A na to tylko jedna rada, jedna bezwzględna zasada: tempo tak powolne, aby było dostosowane do najsłabszego, który idzie jako pierwszy i on reguluje tempo całej wycieczki; prowadzący będzie miał dosyć trudu, by wyrywających się naprzód powstrzymać i tak utrzymać cały zespół w jednej gromadzie. Jest rzeczą niedopuszczalną, a w Tatrach wprost karygodną, aby wyrywający się naprzód lub pozostający wtyle dochodzili do celu innemi drogami i w innym czasie, jak się to znowu często widzi i słyszy. Winę i odpowiedzialność ponosi tu wyłącznie prowadzący.

Nie potrzeba dodawać, że wycieczki wysokogórskie muszą być prowadzone przez wykwalifikowanych przewodników tatrzańskich lub nauczycieli, prawdziwych taterników, którzy znają Tatry z uprawiania w nich taternictwa. Jednorazowe, czy dwukrotne przedtem przejście szlaku przez Zawrat pod innem przewodnictwem bynajmniej jeszcze nie kwalifikuje nauczyciela do prowadzenia tym samym szlakiem wycieczki szkolnej. Przewodnik tatrzański jest wówczas niezbędny, choć i wówczas odpowiedzialność za młodzież ponosi w równej mierze i nauczyciel. Doświadczony i obeznany z Tatrami i ich niebezpieczeństwami nauczyciel będzie wiedział, jak powinna być młodzież na takie wycieczki wyekwipowana.

Powyższe dwa schematy dotyczą wycieczek odbywanych przez cały zespół klasy, w których w zasadzie nie biorą udziału tylko fizycznie nieudolni lub chorzy. I z tego powodu wycieczki te z trudnością dadzą się zorganizować w czasie feryj letnich, ale będą się odbywały z reguły w ciągu roku szkolnego. I tu odrazu należy bezwzględnie wykluczyć koniec roku szkolnego, a więc koniec maja lub początek czerwca — co również podkreśla okólnik — kiedy w Tatrach leży jeszcze znaczna ilość śniegu i panuje w nich kapryśna pogoda, chłody i deszcze.

Natomiast bez porównania lepiej nadaje się do wycieczek w Tatry początek roku szkolnego, a więc cały wrzesień. Złota, jesienna pogoda, jeżeli się ustali, jest pewną, śniegu ani upałów niema. Krótki zaś dzień, który jest przeszkodą w wyprawach taternickich, nie odgrywa w wycieczkach szkolnych żadnej roli. Jeżeli dzienny etap nie przekracza sześciu godzin drogi, można zawsze znaleźć się w schronisku najpóźniej o 6-tej popołudniu. Zostaje więc dużo czasu na

sporządzenie i spożycie kolacji, poczem młodzież z konieczności rzeczy idzie wcześnie spać i sama chętnie na drugi dzień wcześnie wstaje. Należy tylko być przygotowanym na poranny i wieczorny chłód, oraz na zimne wiatry na przełęczach.

Wycieczka powinna być objęta planem wychowawczym, przygotowana dużo wcześniej pod względem naukowym, turystycznym i wyekwipowania, a to na podstawie odpowiedniej literatury i map. Ponieważ trudno żądać, aby każdy uczeń sprawił sobie mapę, należy im dać do ręki szkic wycieczki. W tym celu prowadzący przygotowuje sobie na kalce przezroczystej szkic z mapy oraz trasy wycieczki, rysując na niej grzbiety czarnemi linjami, stawy i potoki niebiesko, a projektowaną drogę czerwono, pokrywa ją kratką w odstępach linji 3 cm, poleca młodzieży przynieść do klasy arkusz papieru kancelaryjnego również w ten sam sposób pokratkowany, nauczyciel rysuje na tablicy, a młodzież na swoich arkuszach.

Już samo narysowanie szkicu orjentuje młodzież lepiej w trasie wycieczki, niż pokaz na najlepszej mapie, pozatem szkic ten sprawi, że każdy uczestnik, mając go ze sobą na wycieczce, nie będzie tylko ślepo wstępował w ślady prowadzącego, lecz będzie się mógł sam po drodze orjentować. Poszczególne odcinki trasy należy podzielić między poszczególnych uczestników, którzy na podstawie dokładnej mapy oraz opisu przewodnika sami prowadzą, nauczyciel zaś tylko czuwa, by nie zbłądzili.

Poza tem wycieczka powinna posiadać oprócz normalnego osobistego ekwipunku także i odpowiednią ilość saganków (nie kotłów harcerskich), w których gotuje się herbatę bądź na postojach na wolnem powietrzu, bądź w schroniskach. Saganki te niosą w płóciennych futerałach uczestnicy w rękach na zmianę, należy jednak na samym początku wycieczki wyznaczyć dokładnie kolejność zmian; prowadzący lub lepiej jeden z uczestników z zegarkiem w ręku zapowiada zmianę co pół godziny.

Wreszcie jeden lub dwu uczestników prowadzą dziennik wycieczki po to, by potem opracować dla swojej szkoły referat na temat wrażeń z wycieczki. Referat ten powinien być ilustrowany przeźroczami i zdjęciami fotograficznemi, wykonanemi przez uczestników wycieczki. Referat będzie dla uczestników przeżywaniem po raz drugi przebytych wrażeń, a dla całej szkoły będzie miał wartość wychowawczą i kształcącą.

10 przykazań higjenicznych dla młodych turystów.

1. W wycieczce bierz udział tylko wtedy, gdy jesteś zupełnie zdrów. W przeddzień wycieczki przygotuj plecak, przytem nie obciążaj go zbytnio, sprawdź, czy dobrze ci leży na grzbiecie. Idź spać wcześnie. W dniu wymarszu wstań o takiej porze, byś przed zbiórką zdążył spokojnie zjeść ciepłe śniadanie.

2. Maszeruj w tempie wolnem. Staraj się co kwadrans choć na chwilę odpocząć, nie siadając. Na dłuższych odpoczynkach siedź lub leż z wyciągniętemi nogami, przytem unikaj siadania na wilgotnej ziemi. Odpoczywając podczas pogody wietrznej, zwłaszcza, gdy odzież twa uległa przepoceniu, okryj się płaszczem, peleryną lub pledem.

3. W razie bólu głowy, osłabienia, zadyszki, bicia serca, zaćmienia w oczach, odpocznij natychmiast.

4. Podczas upału, gdy maszerujesz w słońcu, miej głowę przykrytą. Odchyl kołnierz od koszuli, zawiń sobie rękawy. Pod kapelusz lub czapkę możesz podłożyć chustkę, zmoczoną w wodzie.

5. Noś podczas marszu ubranie i obuwie luźne, nieuciskające. Na dłuższe marsze smaruj stopy łojem.

6. Po marszu wymocz nogi w wodzie: w zimnej kilka, jeżeli w letniej — to kilkanaście minut. Potem starannie je wytrzyj i zapudruj pudrem cynkowym lub talkiem.

7. Zabieraj ze sobą jako prowiant pokarmy posilne, nie podlegające łatwo zepsuciu (chleb, masło, jaja na twardo, cukier, czekolada i t. p.). Unikaj picia wody podczas marszu, gdyż to potęguje pragnienie. Na postojach unikaj picia wody i napojów (limonjady, kwasów) ze źródeł niepewnych. Za napój używaj mleka, lekkiej kawy lub lekkiej herbaty.

8. Kąp się tylko pod dozorem starszych w miejscu znanem i bezwzględnie bezpiecznem. Wchodź do wody po ostygnięciu ciała. Przebywaj w wodzie nie dłużej nad 5 minut. Bezpośrednio po jedzeniu kąpieli nie używaj.

9. Z potrzebami naturalnemi załatwiaj się na przystankach, byś w drodze nie potrzebował dopędzać kolegów.

10. Podczas wycieczek dbaj o dostateczny sen, tylko bowiem mając mózg wypoczęty, możesz odnieść z wycieczki korzyść dla ducha i ciała. Nie kładź się nigdy spać na gołej, zwłaszcza wilgotnej ziemi. Zrób sobie posłanie ze słomy, siana, przykryj je kocem. Przed spaniem zmień koszulę. Nie śpij nigdy w mokrem obuwiu lub wilgotnych skarpetkach. Zasypiając przy ognisku trzymaj nogi, skierowane w stronę ognia.

Przestrogi dla kąpiących się.

Nigdy nie wchodź sam do wody. Nie oddalaj się zbytnio od brzegu. Gdy kąpiesz się w miejscach o niepewnym gruncie lub gdy nie znasz ich głębokości ubezpiecz się liną, dając drugi koniec jej towarzyszowi, stojącemu na brzegu. Jeżeli kąpiesz się z łódki, ubezpiecz się również liną. Gdy skaczesz z łódki do wody, wracaj do niej od strony dziobu lub tyłu, nigdy z boku, gdyż łódź może się wywrócić. Jeżeli poczujesz, że siły cię opuszczają, połóż się na wznak. Gdy masz przepłynąć większą przestrzeń, pływaj również na wznak, a zwłaszcza, gdy nie możesz pozbyć się ubrania. Nigdy nie wchodź do wody, będąc a) najedzony, b) głodny lub c) zmęczony. Nie pokazuj brawury, nie spychaj kolegów z mostu lub z łodzi i nie zanurzaj głów swych współtowarzyszy pod powierzchnię wody. Nie będąc obznajmiony z wioślarstwem i żeglarstwem, nie ruszaj nigdy łodzią na własną rękę. Nie pozostawaj w wodzie zbyt długo. Po pierwszych dreszczach przerwij natychmiast kąpiel. Nie pozostawaj następnie bez ruchu na powietrzu.

Pomoc doraźna w nagłych wypadkach.

Krwawienie. Należy odróżnić, czy mamy do czynienia z krwawieniem z tętnic (krew koloru jasno-czerwonego tryska jak z fontanny), czy z żył (krew jest ciemna, płynie powoli), czy też z najmniejszych naczyń.

W pierwszym przypadku należy ucisnąć tętnicę powyżej rany, t. j. pomiędzy raną a sercem (na kończynach przez okrężne ściśnienie opaską kończyny wraz z tętnicą powyżej miejsca krwawiącego, w drugim poniżej rany t. j. dalej od serca niż jest rana (czasami wystarczy opatrunek, uciskający samą ranę i uniesienie kończyny do góry) w trzecim, który spotyka się najczęściej, uciska się całe miejsce krwawiące. Ucisku silnego nie należy stosować bez lekarza dłużej nad kilka godzin, dłuższe bowiem wstrzymanie dopływu krwi do danego miejsca może wywołać jego zgorzel czyli gangrenę.

Ucisnąć ranę można za pomocą gazy; na nią kładzie się watę i owija bandażem.

Krwotok z nosa. Choremu zabronić wycierać nos. Należy chorego rozpiąć i posadzić go prosto bez pochylenia głowy w dół lub w tył (bo wtedy krew spływać będzie do gardła). Położyć zimny okład na nos i kark, na kończyny okłady ciepłe. Otwór nosowy dobrze jest zatkać długim, wąskim paskiem gazy sterylizowanej, grzbiet nosa uciskać palcami lub bandażem.

Omdlenie. Zemdlałego ułożyć tak, aby głowa jego znajdowała się możliwie nisko. Ubranie rozpiąć w celu zapewnienia swobodnego krążenia krwi. Ostrożnie dawać do wąchania nieco eteru lub amonjaku, pryskać na twarz wodę zimną, rozcierać ciało. Nieprzytomnemu choremu nie wlewać nic do ust, gdyż może się udusić; środki trzeźwiące (krople walerjanowe, eter) można dawać dopiero wtedy, gdy chory przyjdzie do przytomności.

Odparzenie nóg. Przy odparzeniu nóg położyć na miejsce odparzone okład z wody Burowa (łyżka płynu Burowa

na szklankę wody), przykryć ceratką i obandażować. W razie utworzenia się bąbla należy przekłuć go igłą przepaloną i wypuścić płyn, nie zdzierając bąbla.

Odmrożenie. Spostrzegłszy sinawo-białą barwę odmrożenia u kolegi, ostrzec go. Odmrożone miejsca trzeć mocno śniegiem, a następnie flanelą, suknem lub rękawiczką wełnianą (w braku śniegu chusteczką zamoczoną w zimnej wodzie), dopóki skóra nie zaróżowi się i nie zmięknie. Miejsca chore posmarować następnie waseliną lub tłuszczem, Przy rozcieraniu odmrożonej części ciała nie zginać, gdyż może nastąpić pęknięcie skóry, które bardzo źle się goi. Większe odmrożenia wymagają opatrunku: na miejsca odmrożone położyć gazę, posmarowaną waseliną, przykryć z wierzchu watą i obandażować. Odmrożenia nie wolno rozgrzewać w ciepłem mieszkaniu lub ciepłym okładem.

Zmarzniętego wnieść w zaciszne chłodne miejsce, rozebrać (przez rozcięcie rękawów i spodni) i całe ciało rozcierać śniegiem, dopóki nie zniknie sztywność. Jeżeli zmarznięty źle oddycha lub nie oddycha wcale, stosować sztuczny oddech. Dopóki skóra nie zaczerwieni się choć lekko, nie wolno wprowadzać chorego do ogrzanego pomieszczenia.

Oparzenia. W razie oparzenia 1-go stopnia — zaczerwienienie skóry — położyć okład z roztworu sody (łyżeczkę na szklankę wody). W razie oparzenia 2-go stopnia — bąble na skórze — przekłuć bąble igłą przepaloną, wypuścić płyn, nie zdzierając bąbli; na miejsce oparzone położyć kawałek gazy, zmaczanej w mieszaninie oleju lnianego z wodą wapienną (w równych częściach), lub gazy, posmarowanej waseliną; na to położyć kawałek waty i przewiązać bandażem. W oparzeniach 3-go stopnia — głębokie spalenie tkanek — obmyć oparzone miejsce rozczynem sody i opatrzyć jak wyżej.

Obce ciało. Z oka usunąć przez przemycie wodą lub też, odciągnąwszy powiekę dolną, a w razie potrzeby, odwróciwszy powiekę górną, usunąć obce ciało rogiem czystej

chusteczki albo kawałkiem waty, umaczanej w wodzie. (Górną powiekę odwracamy w ten sposób, że każemy choremu patrzeć na swoje stopy, chwytamy palcami lewej ręki lekko za rzęsy powieki górnej a kciukiem prawej ręki — przyciskamy ją i na nim powiekę wywracamy). Ciał obcych, które tkwią nieraz mocno w rogówce, nie należy ruszać, — oczodół pokrywa się jedynie watą, zawija opaską i chorego czemprędzej zaprowadza się do lekarza.

Jeżeli obce ciało znajduje się w uchu lub w nosie należy zwrócić się do lekarza, gdyż często nieumiejętne zabiegi wpychają obce ciało dalej. Owady, które wlazły do ucha, można zalać oliwą.

W razie, gdy ktoś całkiem połknie kawałek szkła, kość lub inny przedmiot z ostremi brzegami, należy dawać mu do jedzenia dużo ziemniaków tłuczonych, ryżu gęstego lub kaszy. Jeżeli zaś nastąpi udławienie, t. j. większy np. kęs utknie w gardle, zamykając wejście do tchawicy, należy chorego oprzeć brzuchem o stół i silnie uderzyć pięścią między łopatki, co wywoła wstrząśnienie i może ułatwić wykaszlanie obcego ciała. Jeżeli to nie pomoże, należy starać się wydobyć je jednym lub dwoma palcami, wprowadzonemi głęboko do gardła, co przynajmniej obluzuje kęs i pozwoli go wyrzucić z kaszlem. Kęs, tkwiący w przełyku, można zepchnąć w dół dwoma łykami wody.

Ranę każdą do chwili przybycia lekarza należy opatrzyć w sposób aseptyczny, to znaczy bezgnilny (wolny od zarazków); w tym celu należy skórę naokoło rany obmyć wodą utlenioną, benzyną lub zajodynować, nałożyć na ranę kawałek gazy sterylizowanej, potem kawałek waty i przewiązać bandażem. Osoba, robiąca opatrunek, powinna przedtem dobrze umyć ręce szczoteczką i mydłem. Jeżeli to niemożliwe, należy zwrócić pilną uwagę na to, aby nie dotknąć palcami niczego, co się styka bezpośrednio z raną.

Porażenie z gorąca i t. zw. porażenie słoneczne. Położyć chorego w cieniu głową wysoko, rozpiąć ubranie,

zimne okłady na głowę, zmywania (nie nacierania), w razie przytomności podanie zimnej wody do picia oraz środków podniecających (kawa, krople walerjanowe).

Porażenie piorunem. Rozcierać ciało, stosować środki podniecające i sztuczny oddech.

Stłuczenie lub uraz. Na miejscu stłuczenia położyć natychmiast okład z wody zimnej lub z wody Burowa, przykryć ceratką i obandażować. Tak samo należy postępować przy urazie oka.

Ukąszenie przez owady. Miejsca ukąszonego nie ślinić, nie zalepiać plasterkami. Usunąć żądło za pomocą szczypczyków, nalać na ukąszone miejsce kroplę amoniaku.

Ukąszenie przez psa lub kota wściekłego, przez żmiję i t. p. Przewiązać nogę, rękę powyżej rany paskiem, chustką, potem przypalić ją nożem, drutem rozpalonym, jodyną, ewentualnie rozciąć ranę i wymyć bardzo mocnym rozczynem nadmanganianu potasu. Skierować osobę ukąszoną natychmiast do specjalnego zakładu leczniczego.

Utonięcie. Usunąć wodę z dróg oddechowych. W tym celu osoba ratująca przewiesza topielca przez swe zgięte kolano twarzą na dół, podtrzymuje mu lewą ręką głowę, prawą zaś położona na plecach, uciska rytmicznie jego klatkę piersiową. Gdy z topielca przestaje wylewać się woda, należy go położyć na wznak i stosować oddech sztuczny. Dawać mu do wdychania amoniak, rozcierać ciało, a gdy chory oprzytomnieje, podawać mu ciepłe napoje oraz środki trzeźwiące.

Zwichnięcie jest to wysunięcie się kości ze stawu, który przybiera wtedy inny kształt. Ułożyć chorego wygodnie, zwichniętą kończynę unieruchomić; zwichniętą kończynę górną wziąć na temblak, t. j. trzymać ją na trójkącie z chustki, której koniec zawiązuje się na węzeł na karku. Na miejsce zwichnięcia kłaść przed przybyciem lekarza zimne okłady.

Złamanie rozpoznać można po bardzo żywym bólu, wzmagającym się przy dotyku lub poruszaniu, po zmianie kształtu kończyny (porównaj uszkodzoną kończynę ze zdrową). Złamana kość objawia nieprawidłową ruchomość w miejscu złamania i trzeszczenie przy ruchu, czego jednak nielekarzowi stwierdzać niewolno.

W razie złamania kończyny dolnej ułożyć chorego wygodnie i unieruchomić złamaną kończynę zapomocą sztywnych podpórek (tektura, deseczka i t. p.), które miękko się wyściela (wata, chustki, siano i t. p.), i przymocowuje nazewnątrz do uszkodzonej części ciała. Złamaną kończynę górną wziąć ponadto na chustkę, jak wyżej. Żadnych prób naciągania, zestawienia nie dokonywać.

Sztuczne oddychanie. Uduszonego (topielca) położyć nawznak tak, żeby głowa była nieco niżej, niż klatka piersiowa. W tym celu podłożyć pod łopatki wałek ze zwiniętej odzieży lub koca. Język chorego podciągnąć ku przodowi. Ratujący przyklęka poza głową chorego, ujmuje silnie jego ręce za przedramiona poniżej stawów łokciowych, unosi je ku górze poza głowę, wyciąga i trzyma parę sekund. Następnie zgina obie kończyny w łokciach i uciska niemi z boku mocno klatkę piersiową, też w ciągu paru sekund. Ruchy te należy powtarzać stale, miarowo, niezbyt szybko, jeden po drugim. Ruch oddechowy robić szybko, wydechowy wolno. Zabieg stosować długo (do 2 godzin). Ratujący winni kolejno zmieniać się. Gdy ratowany zaczyna sam oddychać, okryć go i pod nakryciem mocno rozcierać i ogrzewać flaszkami z ciepłą wodą.

Ważniejsze środki opatrunkowe i odkażające. Patrz rozdział: Ekwipunek — podręczna apteczka polowa (str. 64).

Podręczniki:

Dr. J. Misiewiczówna: Podręcznik ratownictwa dla Kół Młodzieży Polskiego Czerwonego Krzyża. Warszawa, 1931 Wyd. P. Cz. K.

K. Panek: Higjena turysty. Lwów.

Wypadki narciarskie: Krótka instrukcja ratownicza przy wypadkach narciarskich i katastrofach lawinowych. Kraków 1934. Nakł. Tow. Krzewienia Narciarstwa.

OCHRONA PRZYRODY.

Wśród zasad, których powinna przestrzegać młodzież na wycieczkach, pierwsze miejsce zajmuje obowiązek ochrony przyrody.

Nie wystarczy wszakże głosić hasła ochrony przyrody i jej skarbów ustami, lecz trzeba je zrozumieć, ukochać i nosić w sercu przez całe życie jako zasadę moralną, złączoną nierozerwalnie z najdroższem każdemu pojęciem Ojczyzny. Ziemia ojczysta jest bowiem naszą żywicielką, źródłem radości i szczęścia, i dlatego nasz stosunek do niej powinien być taki, jak dziecka do ukochanej matki.

Rozważając pobudki, skłaniające nas do zajmowania się ochroną przyrody, możemy je krótko scharakteryzować w następujący sposób.

1. Pierwszym motywem, skłaniającym nas do pracy na polu ochrony przyrody, jest motyw *naukowy*. Nauka i nauczanie o przyrodzie kraju nie może odbywać się tylko w pracowniach lub salach szkolnych, lecz wychodzić musi

w przyrodę i tam szukać przedmiotów swego zainteresowania. Gdybyśmy wytępili w Polsce rzadkie gatunki zwierząt i roślin i zniszczyli ich naturalne zespoły, naruszylibyśmy tem samem podstawę rozwoju nauk biologicznych. Chroniąc poszczególne gatunki ze świata zwierzęcego i roślinnego przed zagładą i pozostawiając pewne, choćby drobne części kraju w stanie nienaruszonym w t. zw. rezerwatach i Parkach Narodowych, utrzymujemy poprostu trwale dla nauki jakgdyby wielką pracownię biologiczną w przyrodzie i stwarzamy w niej jakgdyby po wsze czasy nietykalne muzea przyrodnicze, dostępne dla każdego miłośnika przyrody.

2. Drugim motywem jest motyw *gospodarczy.* Zdawałoby się, że niszczenie pierwotnego oblicza ziemi nie naraża na szwank gospodarstwa ludzkiego w przyrodzie, lecz raczej ułatwia je n. p. przez wycinanie lasów, na których miejscu mogą powstać uprawne role, lub że przez wyniszczenie t zw. drapieżników (orłów, puhaczy, jastrzębi i t. d.) przynosimy gospodarce ludzkiej raczej pożytek a nie szkodę. Tymczasem rzecz się ma inaczej. Sztucznie zasadzone, czysto sosnowe lasy na miejscu pierwotnych lasów mieszanych stają się często żerem owadów szkodliwych, takich jak np. mniszka lub sówka choinówka, które zniszczyły doszczętnie w Wielkopolsce tysiące hektarów kultur leśnych. Ubogie i jałowe pastwiska, jakie powstają często w Karpatach na miejscu wyciętych lasów, są nieużytkami gospodarczemi i stają się pośrednią przyczyną katastrofalnych wylewów rzek i powodzi. Tępienie bocianów, myszołowów i węży sprowadza na kraj nasz klęski

gromadnego pojawu myszy polnych, wyrządzających olbrzymie szkody w plonach. Obliczono, że jeden myszołów zjada rocznie około 48.000 myszy, a jeden szpak zbiera około 200.000 sztuk gąsienic z drzew owocowych w sadzie. Oto przykłady, których możnaby przytoczyć znacznie więcej.

3. Za potrzebą ochrony przyrody przemawia również motyw *historyczno-pamiątkowy*. Oto z przyrodą każdego kraju związane są nieodłącznie dzieje Narodu. Tak, jak byłoby barbarzyństwem niszczenie zabytków budownictwa z dawnych wieków, tak samo barbarzyństwem jest wycinanie sędziwych drzew, do których przywiązana jest tradycja historyczna, ogołacanie jaskiń z nacieków (stalaktytów i stalagmitów) lub rozbijanie na kamień brukowy szczególnie dużych głazów narzutowych. Las na górze Batorego w puszczy Białowieskiej, jako pamiątka po wielkim Królu - Zwycięscy, góra Bohut nad Zbruczem, na której szczycie leżą dotychczas kręgiem kamienie objatowe, otaczające ongiś słowiańską gontynę, Świteź nowogródzka, związana z pamięcią Mickiewicza, kamień Filaretów pod Nowogródkiem, — oto przykłady „pamiątek", które powinny pozostać na zawsze nietykalnemi, jeżeli nie mamy zasłużyć na miano barbarzyńców, nieszanujących pamięci przeszłości swojej własnej ziemi i swego Narodu.

4. Przyrodę powinniśmy chronić również dlatego — a może przedewszystkiem dlatego — że jest piękna *(motyw estetyczny)*.

Nie odmawiając piękna i wysokiej wartośc estetycznej dziełom rąk ludzkich, zgadzamy się

jednak z tem, że piękno przyrody dzikich turni tatrzańskich, wnętrza puszczy leśnej, kwiecistego skrawka stepu, lub jeziora, otoczonego wieńcem lasu, jest najbardziej istotnem pięknem naszej rodzinnej ziemi. To też nawet narody tak „praktyczne" jak Szwajcarzy, Holendrzy lub Amerykanie, nie szczędzą starań i pieniędzy dla ratowania zagrożonego piękna pierwotnej przyrody swych krajów w myśl słusznego przysłowia, że „nie samym chlebem człowiek żyje". Nieprawdą bowiem jest, że z postępem cywilizacji zatraca się w człowieku odczucie piękna natury, gdyż u ludzi prawdziwie kulturalnych wzmaga się ono raczej i potęguje.

5. Ochrona przyrody łączy się ściśle z zachowaniem *swojskiego oblicza* ziemi rodzinnej t. j. owego każdemu krajowi właściwego, przyrodzonego tła, na którem jaskrawo występują różnice w kulturze i charakterze narodów i szczepów. Stare lipy, otaczające drewniany kościołek, krzyż, wrosły od starości w twarde drewno dębu, dziewięćsiły górskie, strojące jasnemi gwiazdami kamienne ubocza, lub złotogłowie leśne, które dostarczyły i dostarczają motywów sztuce ludowej, — oto przykłady takich, harmonijnie z ziemią polską zespolonych przedmiotów swojskiej przyrody.

Na podstawie powyższych, krótkich wywodów dochodzimy do wniosku, że hasło ochrony przyrody posiada w sobie wielkie wartości, podnoszące i uszlachetniające człowieka i dlatego powinno ono stać się jedną z głównych podstaw kształcenia duszy i charakteru młodzieży szkolnej, w myśl pięknego odezwania się Wincentego Pola:

O! te skarby, te obrazy
I natury, i swobody
Chwytaj, pókiś jeszcze młody,
Póki w sercu jeszcze rano!
Bo nie wrócą ci dwa razy,
A schwycone pozostaną...

* * *

Pierwszym obowiązkiem młodzieży na wycieczkach jest sumienne i gorliwe zastosowanie się do przepisów „o zachowaniu się podczas wycieczek w stosunku do żywej i martwej przyrody" (patrz osobny rozdział). Drugiem zadaniem jest zbliżenie się bezpośrednie do najpiękniejszych zabytków przyrody i poznanie wszystkich na drodze wycieczki położonych rezerwatów i Parków Narodowych. Tak, jak na wycieczce krajoznawczej zatrzymujemy się zawsze przy ruinach historycznego zamku, zwiedzamy kościółki drewniane z dawnych wieków, lub fabryki i inne cuda techniki, tak samo celem naszych wycieczek powinny być w pobliżu schronisk położone zabytki przyrody takie, jak np.: zabytkowe parki, aleje, sędziwe drzewa, piękne źródła, osobliwe grupy skalne lub wielkie głazy narzutowe. Zwiedzanie rezerwatów i Parków Narodowych wymaga więcej czasu i przygotowania, ale też daje najlepszą okazję do zbliżenia się do przyrody pierwotnej i do poznania tajemnic jej życia.

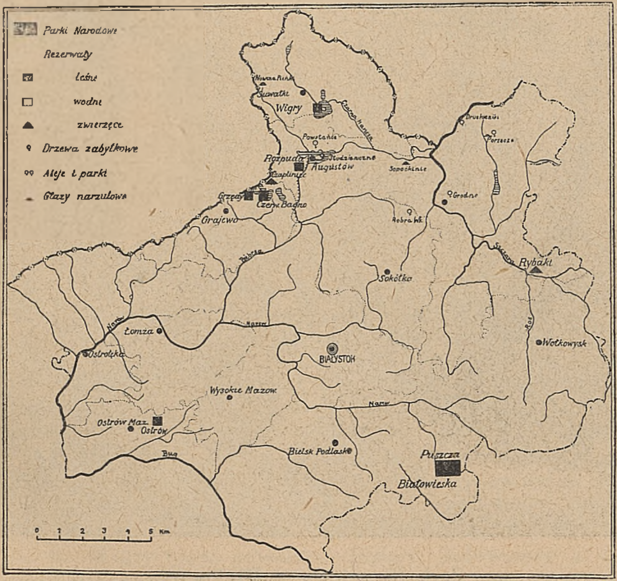
Istnieje dużo książek i broszur opisujących polskie Parki Narodowe, rezerwaty oraz ważniejsze zabytki przyrody. Przeważnie są to wy-

dawnictwa Państwowej Rady Ochrony Przyrody i można je nabywać tanio (obecnie po cenach zniżonych) w ekspedycji wydawnictw Kasy im. Mianowskiego w Warszawie (pałac Staszica, Nowy Świat 72). Najlepszem przygotowaniem do zwiedzania Parków Narodowych i rezerwatów jest przeczytanie odpowiednich rozdziałów w obszernej książce p. t. „Skarby przyrody i ich ochrona", Warszawa, 1932, cena zł. 12.— (w oprawie kartonowej).

Wykaz Parków Narodowych, rezerwatów oraz ważniejszych zabytków przyrody.

Województwo białostockie.

1. **Park Narodowy w Puszczy Białowieskiej.** Pierwotna puszcza leśna, obejmująca niemal wszystkie charakterystyczne dla Białowieży typy leśne, na obszarze 4,640,09 ha.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie białostockiem.

Park Narodowy w Białowieży.
Fragment lasu liściastego z przewagą lipy.

Fot. S. Łuniewski.

W puszczy znajduje się ponadto 5 mniejszych rezerwatów przyrodniczych, które uzupełniają brakujące w Parku Narodowym typy leśne, a m. 1) **Cisówka** o obsz. 110,45 ha. najbardziej na północ wysunięte w Europie stanowisko rodzimej jodły, 2) **Biały Lasek** o obsz. 337,70 ha, bór sosnowy z facjami przejściowemi do olesu i grondu, 3) tamże na obsz. 2,50 ha, stanowisko zimoziołu północnego, 4) pas pierwotnego lasu 500 m. szer. o obsz. 1,566,04 ha, po obu stronach szosy z Hajnówki do Białowieży, 5) pas puszczy 100 m. szer. o obsz. 337,59 ha, wzdłuż szosy prużańskiej; ponadto 6) **Zwierzyniec żubrów** (o obsz. 293,98 ha), które wprowadzono tu w roku 1929. W r. 1935 ilość żubrów w Zwierzyńcu wynosiła 15 sztuk. — Informacyj udziela Zarząd Parku Narodowego w Białowieży. Karty wstępu i przepustki do Parku, Zwierzyńca i Muzeum Parku Narodowego, znajdującego się w Białowieży, kosztują łącznie 1,50 zł., dla młodzieży szkolnej i akademickiej 60 gr.

2. **Rozpuda** (pow. augustowski), rezerwat leśny o obsz. 130 ha, na półwyspie wrzynającym się w jezioro Rozpuda, szczególnie piękny krajobrazowo i uczęszczany licznie przez mieszkańców Augustowa. Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Rozpuda, poczta Raczki.

3. **Jeziory** (powiat grodzieński). Rezerwat „Święte Błoto" w nadleśnictwie L. P. Jeziory, położony wśród bagien, obejmuje powierzchnię 62.55 ha. Przedmiotem ochrony jest mogiła i obóz powstańców z 1863 r.,uczczone krzyżem pamiątkowym, oraz otaczający je drzewostan z przewagą świerka, brzozy i sosny. Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Jeziory, poczta w miejscu.

4. **Rybaki** (pow. grodzieński), rezerwat dla ochrony bobrów o obsz. 424,60 ha, położony nad Niemnem (jego starem i nowem korytem) oraz na 2 wysepkach na Niemnie. Obserwację bobrów ułatwiają wysokie rusztowania drewniane. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mosty, poczta w miejscu.

5. **Ostrów** (pow. Ostrów Mazowiecka), rezerwat o obsz. 0,30 ha, obejmujący skupienie sosny kołnierzykowatej w ilości 22 sztuk w uroczysku „za groblą". — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Ostrów, poczta Ostrów Mazowiecka.

6. **Wigry** (pow. suwalski), jezioro lodowcowe z charakterystyczną florą i fauną. Chronione są jego obrzeża, na których gospodarka leśna prowadzona jest przerębowo. Re-

zerwatem jest las zwany „Wasilczyki" o obsz. 477,97 ha, świerkowo-sosnowy, położony na półwyspie wchodzącym w jezioro Wigry. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Wigry w Suwałkach oraz stacja Hydrobiologiczna nad Wigrami.

Piękny krajobraz nad Kanałem Augustowskim, Czarną Hańczą, oraz nad brzegami jezior: Sajno, Sejny, Serwy i Wigry, ochroniony został przed zeszpeceniem zarządzeniem Dyrekcji L. P. w Siedlcach, zabezpieczającem przed wycięciem lasy nadbrzeżne (w pasach 30 — 100 m. szerokości).

Żubry w puszczy Białowieskiej w r. 1933.

Fot. Dr. Inż. J. J. Karpiński.

7. **Grzędy** (pow. szczuczyński), rezerwat (obręb Tajno) o obsz. 405,82 ha, pierwotny las mieszany z panującym typem zw. „grond" (złożonym z grabu i innych drzew liściastych). — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Rajgród, w miejscu poczta. Dojazd autobusem z Augustowa lub Białegostoku. Teren ten przedstawia punkt godny zwiedzania

dla zwolenników turystyki wodnej; od kanału Augustowskiego do gajówki na Grzędach jest około 6 km. drogi, z których co najmniej 4 km. sprawny kajakowiec może przebyć wodą przez rowy i kanaliki.

8. **Czapliniec** (pow. szczuczyński), rezerwat (obręb Bełda) o obsz. 12,33 ha. Stary drzewostan sosnowy z kolonją czapli (50 gniazd) — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Rajgród, poczta w miejscu.

9. **Czerwone Bagno** (pow. szczuczyński), rezerwat (obręb Tajno) o obsz. 2,179.09 ha. Pierwotny typ boru sosnowego na torfowisku wysokiem; naturalne stanowisko łosia (w r. 1935 — 13 sztuk). — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Rajgród, poczta w miejscu.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Bobra Wielka — wiąz „Gab", Druskieniki — dęby, Grodno — Nadleśnictwo L. P. — dąb; Porzecze — dąb Studzieniczne — jesion;

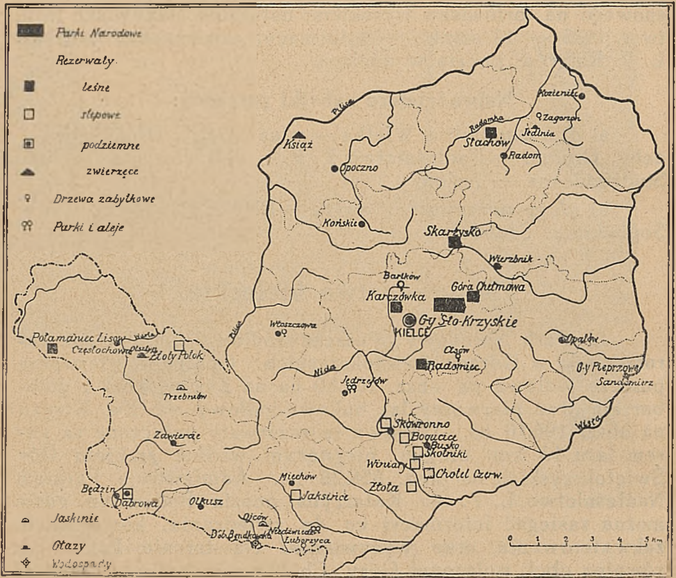
b) *głazy narzutowe:* Nowina — Pieńki, Pawłówka Nowa, Sopoćkinie, Szandubra.

Województwo kieleckie.

1. **Park Narodowy „Puszcza Jodłowa" im. Stefana Żeromskiego w Górach Świętokrzyskich.** Obejmuje pierwotną puszczę jodłową na obsz. 109.80 ha na Łysicy wraz z gołoborzem oraz pierwotny las bukowo-jodłowy na Św. Krzyżu na obsz. 196.10 ha. Obydwa te rezerwaty połączone są pasem lasu 13 km. długim, biegnącym wzdłuż grzbietu Gór Świętokrzyskich na obsz. 858,28 ha. Administruje Parkiem Nadleśnictwo L. P. Św. Katarzyna, poczta Bodzentyn, gdzie można zasięgać informacyj co do zwiedzania, komunikacji, zakwaterowania oraz wyżywienia. Na terenie Parku jak również obok położonej Góry Chełmowej (opisanej poniżej pod 2), wytknięte zostały szlaki dla zwiedzających i zarejestrowane wszelkie osobliwości, godne widzenia. Wycieczki oprowadza po Parku miejscowy personel, odpowiednio przygotowany do udzielania wyjaśnień. Przy Nadleśnictwie w Bodzentynie uruchomione jest schronisko na 7 miejsc (łóżka z kompletną pościelą w dwu pokojach), przy leśnictwie Nowa Słupia (pod Św. Krzyżem) na 2 miejsca; noclegi w cenie po 1.50 zł. od osoby.

2. **Góra Chełmowa** (pow. kielecki), rezerwat noszący nazwę „Serwis" o obsz. 183.20 ha. Pierwotny bór modrzewiowy z przejściem do lasu z dębem, bukiem i jodłą. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Św. Katarzyna, poczta Bodzentyn (por. wyżej pod 1).

3. **Dąbrowa Górnicza** (pow. będziński), na odkrywce kopalni „Paryż" **wychodnia pokładu węgla zw. Reden,** najgrubszego na świecie. Własność prywatna Towarzystwa Włosko-Francuskiego Dąbrowskich Kopalń Węgla.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie kieleckiem.

4. **Złoty Potok** (pow. częstochowski), rezerwat złożony z 5-ciu części (osobnych rezerwatów) o łącznym obszarze 201.89 ha. Piękny krajobrazowo, pierwotny lub o charakterze pierwotnym las bukowy, sosnowy lub mieszany, porasta-

jący strome zbocza oraz grzbiety skalne, opadające ku dolinom i wąwozom, w rewirze zw. „Parkowe", w otoczeniu t. zw. „djabelskiego mostu", oraz w oddziale lasu zw. „Kaliszak". — Informacyj udziela administracja dóbr Karola hr. Raczyńskiego w Złotym Potoku nad Wiercicą.

5. **Połamaniec i Lisów**, rezerwat o obsz. ok. 17 ha, położony na terenach dwuch sąsiadujących z sobą Nadleśnictw L. P. w powiatach częstochowskim i lublinieckim. Obejmuje 40 okazów cisów, które stanowią tu podrost i nalot w lesie świerkowo-jodłowym z olchą, jesionem, bukiem i brzozą. — Informacyj udziela: Nadleśnictwo Panki, poczta w miejscu i N-ctwo Czarny Las, poczta Sadów G. Ś.

6. **Karczówka** pod Kielcami (pow. kielecki), rezerwat o obsz. 27.87 ha, położony na wzgórzu porośniętem starym lasem sosnowym; stanowi otoczenie zabytkowego klasztoru.— Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kielce, oraz Oddział Kielecki Pol. Tow. Krajozn. w Kielcach.

7. **Radomice** (pow. kielecki), rezerwat o obsz. ok. 3 ha dla ochrony cisa, który rośnie tu w ilości ok. 400 sztuk w formie przeważnie krzaczastej. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Dyminy, poczta Kielce.

8. **Skarżysko k. Majdowa** (pow. konecki), rezerwat cisowy o obszarze 4 ha; obejmuje 93 okazy cisów. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Skarżysko k. Majdowa.

9. **Jaksice** (pow. miechowski), rezerwat stepowy o obsz. 8.06 ha, z rosnącym tu omanem wąskolistnym, chabrem pannońskim, lnem żółtym etc. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Miechów, poczta w miejscu.

10. **Książ koło Tomaszowa Mazowieckiego** (pow. opoczyński); ośrodek hodowlany dla żubro-bizonów, przewiezionych tu z puszczy Białowieskiej, oraz bizonów, ofiarowanych w r. 1934 przez Polonję Amerykańską Panu Prezydentowi R. P., obejmuje obsz. 25 ha na terenie Nadleśnictwa L. P. Smardzewice, do którego zwracać się należy o informacje, poczta w miejscu.

11. **Bogucice koło Buska** (pow. pińczowski), rezerwat stepowy z roślinnością pontyjską (dyptam), o obsz. 14.40 ha, w uroczysku Grabowiec. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Busko, poczta Chmielnik.

12. **Chotel czerwony** (pow. pińczowski), rezerwat stepowy o obsz. 2.20 ha, z pierwotną roślinnością stepową na podłożu gipsowem. Największe w Europie kryształy gipsu,

dochodzące 3 m. wysokości. Własność Ministerstwa W. R. i O. P. — Informacyj udziela p. Wojciech Mazur w Chotlu Czerwonym, poczta Wiślice.

13. **Skowronno** (pow. pińczowski), rezerwat o obsz. 2,49 ha, położony na wzgórzu kredowem z roślinnością stepową. Własność Ministerstwa W. R. i O. P. — Informacyj udziela p. Wojciech Mazur (patrz wyżej).

14. **Winiary Zagojskie** (pow. pińczowski), rezerwat o obsz. 0,5 ha. Step z roślinnością pierwotną. Własność Ministerstwa W. R. i O. P. — Informacyj udziela p. Jan Anyż w Winiarach Zagojskich, pow. Pińczów.

15. **Skotniki Nowe** (pow. pińczowski), rezerwat o obsz. 0,75 ha. Step z roślinnością pierwotną. Własność Ministerstwa W. R. i O. P. — Informacyj udziela p. Wojciech Mazur w Chotlu Czerwonym, poczta Wiślica.

16. **Złota** (pow. pińczowski), rezerwat o obsz. 3.— ha. obejmujący najdalej na pd.-wschód wysuniętą wyspę rodzimego modrzewia polskiego, odznaczającego się wspaniałym wzrostem. — Informacyj udziela zarząd dóbr pp. Wesołowskich w Złotej.

17. **Stachów** (pow. radomski), rezerwat o obsz. 178,40 ha, położony w lesie, zwanym „Kaptur". Teren dydaktyczny i wypoczynkowy, zagospodarowany parkowo, odwiedzany licznie przez ludność miasta Radomia. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Stachów.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa*: Bartków — dąb „Bartek", Cisów — cisy, Luborzyca — dąb, Włoszczowa — lipa, Zagożdżon (Pionki) Nadleśnictwo L. P. — dąb królewski;

b) *parki:* Jędrzejów — park „Opacki", Niedźwiedź — park dworski;

c) *przyroda nieożywiona:* Jedlnia — głaz narzutowy, Ojców — skały i jaskinie, Olsztyn — jaskinie,. Trzebniów — jaskinie, dolina Będkowska — wodospad.

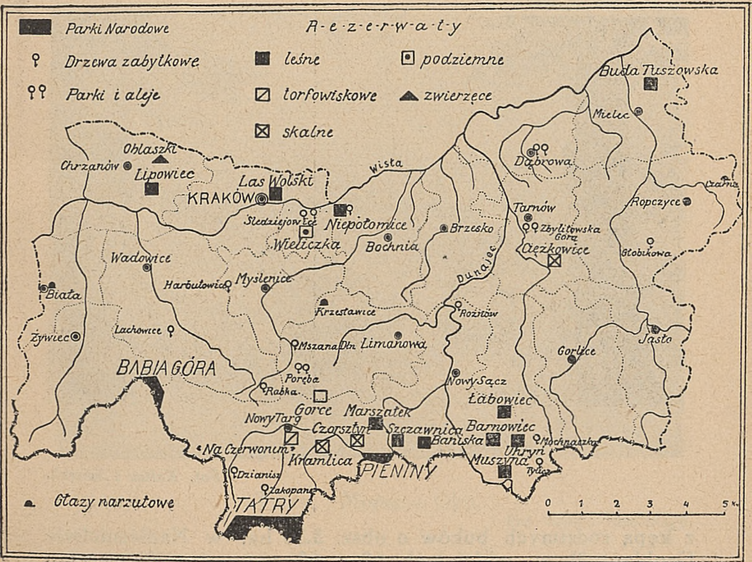
Województwo krakowskie.

1. **Park Narodowy Tatrzański**, znajdujący się od wielu lat w stadjum organizacji, — jest w dużej części (9.000 ha) własnością Państwa. Informacyj udziela Zarząd Państwowy

Lasów Podhalańskich w Zakopanem (droga do Kuźnic, przy tartaku).

2. **Park Narodowy w Pieninach** o obsz. 741.90 ha, obejmuje słynny z piękności przełom Dunajca przez Pieniny, doliny potoków Sobczańskiego i Pienińskiego. Kierownictwo Parku znajduje się w Krościenku nad Dunajcem, tam też należy zwracać się o informacje w sprawie wycieczek.

3. **Park Narodowy na Babiej Górze** (w trakcie tworzenia). Część południowa o obsz. 403.83 ha pozostaje pod

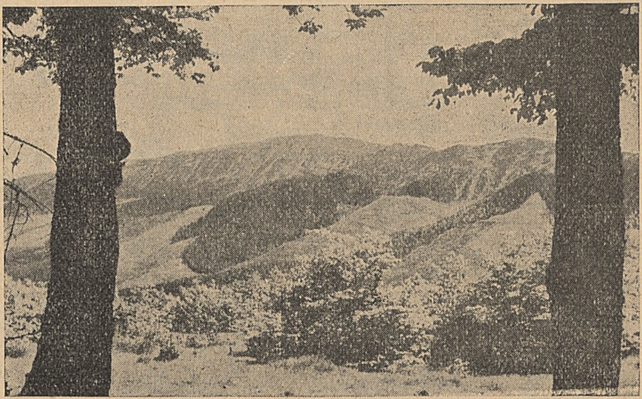

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie krakowskiem.

zarządem Nadleśnictwa L. P. w Zubrzycy Górnej, poczta Zubrzyca Górna, pow. nowotarski; część północna o obsz. 642.22 ha, stanowiąca własność Polskiej Akademji Umiejętności, a obejmująca szczytową partję Babiej Góry powyżej

t. zw. górnego płaja, uznana została za rezerwat zupełny uchwałą Walnego Zgromadzenia P. A. U. z czerwca 1934 r. — Informacyj udziela gospodarz schroniska P. T. T. na Babiej Górze, p. Władysław Midowicz.

4. **Niepołomicka puszcza** (powiat bocheński). Na terenie puszczy istnieją 4 nieduże rezerwaty, posiadające jednak dużą wartość naukową; w nadleśnictwie Niepołomice: 1) w oddziale 270-c partja lasu ze stanowiskiem długosza królewskiego na obsz. 1,50 ha, 2 w oddziale 123 partja lasu

Widok na Babią Górę.

Fot. Kulisz i Święch.

z kępą rodzimych buków o obsz. 3,36 ha; w Nadleśnictwie Grobla; 3) w oddziałach 60 i 62 pierwotny drzewostan dębowo-lipowy na obsz. 22,44 ha i 4) w oddziale 99 f. t. zw. kompleksie „Koło" pierwotny las lipowy o obsz. 2,83 ha. — Informacyj udzielają Nadleśnictwa: Grobla (pow. bocheński) i Niepołomice, poczta w miejscu.

5. **Lipowiec** (w maj. Mętków, gm. Babice, pow. chrzanowski), las bukowy o obsz. 11,02 ha, z jedynem w Polsce stanowiskiem storczyka *Helleborine microphylla*, chroniony jako otoczenie malowniczych ruin zamku. Własność prywat-

na p. Kraft Henckel-Donnersmarcka. —Informacyj udziela na miejscu dozorca ruin zamku.

6. **Płaza** (pow chrzanowski), rezerwat w lesie zw. „Oblaszki" o obsz. 268,82 ha, stanowiącym resztkę dawnej puszczy Dulowskiej. Drzewostan sosnowy z bogatą florą porostów. Teren toków cietrzewi. —Informacyj udziela zarząd dóbr Adama hr. Starzeńskiego w Kościelcu, poczta Chrzanów.

7. Kraków, rezerwat **„Las Wolski"** o obsz. 324,60 ha. Las mieszany, głównie bukowy, położony w głębokich jarach

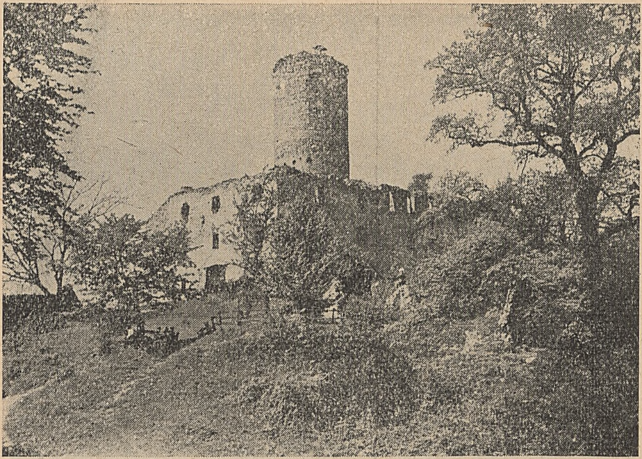
Tatry. Morskie Oko.

Fot. bracia Zwolińscy.

o stromych, urwistych stokach. Tylko część tego lasu, otaczająca Panieńskie Skały, ma charakter rezerwatu zupełnego, reszta zagospodarowana na zasadach lasu ochronnego z uwzględnieniem charakteru parku publicznego. „Las Wolski" posiada ładny zwierzyniec przeważnie fauny krajowej, odwiedzany chętnie przez młodzież. — Informacyj udziela Zarząd parku miejskiego „Las Wolski", Kraków, Zarząd miejski, Wydz. I.

8. Poręba Wielka, **rezerwat im. Władysława Orkana w Gorcach** (pow. limanowski) o obsz. 120.— ha. Obejmuje partję pierwotnej puszczy karpackiej. — Informacyj udziela zarząd dóbr Ludwika hr. Wodzickiego, Poręba Wielka, p. Niedźwiedź.

9. **Buda Tuszowska** (pow. mielecki), rezerwat im. prof. Stanisława Sokołowskiego o obsz. ok. 6 ha. położony na t. zw. Jaźwianej Górze. Obejmuje las mieszany z jodłą,

Lipowiec; ruiny zamku i rezerwat leśny.

Fot. J. Bułhak

dębem, świerkiem i klonem. Własność d-ra Jana Włodka, profesora Uniw. Jag. w Krakowie. — Informacyj udziela leśniczy w Tuszowie.

10. **Czorsztyn** (pow. nowotarski). Rezerwat o obsz. 8.63 ha, obejmuje bramę skalną po obu stronach drogi Czorsztyn-Niedzica u stóp góry Zamkowej oraz kompleks skałek na lewym brzegu Dunajca z ruinami starego zamczyska. Utworzony w r. 1921 przez St. hr. Drohojowskiego,

obecnie chroniony jest jako otoczenie ruin zamku, stanowiących zabytek. —Informacyj udziela Kierownictwo Parku Narodowego w Pieninach, Krościenko nad Dunajcem.

11. **Marszałek pod Lubaniem** przy Krościenku (pow. nowotarski), rezerwat leśny o obsz. 1.64 ha, obejmujący partię pierwotnego boru modrzewiowego. — Informacyj udziela Kierownictwo Pienińskiego Parku Narodowego w Krościenku nad Dunajcem, oraz Nadleśnictwo L. P. Stary Sącz.

12. **Kramnica,** grupa skał w gminie Nowa Biała (pow. nowotarski), położona po obu brzegach rzeki Białej, piękna pod względem krajobrazowym.

Rezerwat im. Wł. Orkana w Gorcach.

Fot. S. Mucha.

13. **„Na Czerwonem"** pod Nowym Targiem, rezerwat o obsz. 2 ha. Torfowisko z kosodrzewiną i typowemi kompleksami, charakterystycznemi dla torfowiska wysokiego.

14. Szczawnica, dwa rezerwaty skalne i leśne: 1) o obsz. 22.39 ha zwany **„Kacze"**, pokryty częściowo lasem pierwot-

nym, złożonym ze świerka i jodły oraz z pierwotną roślinnością na skałach,— oraz 2) rezerwat obejmujący starodrzew świerkowy, na obszarze 26.69 ha, zwany „**Hulina**". Własność Adama hr. Stadnickiego. — Informacyj udziela zarząd dóbr p. A. Stadnickiego, Nawojowa, poczta Nowy Sącz lub Zarząd Parku Narodowego w Pieninach w Krościenku n/D.

15. **Nawojowa** (pow. nowosądecki). Cztery prywatne rezerwaty, a m. 1) **Baniska** o obsz. 20 ha, obejmujący partję pierwotnej puszczy karpackiej dolno-reglowej, jodłowo-buko-

Aleja topolowa pomiędzy Kazimierzem a Puławami.
Fot. J. Bułhak.

wej, 2) Barnowiec o obsz. 2 ha, pierwotna puszcza jodłowo-bukowa z wyspami świerka, 3) Łabowiec o obsz. 10 ha, pierwotny las bukowy, 4) Uhryń o obsz. 10 ha, pierwotny las jodłowy. — Informacyj udziela zarząd dóbr p. Adama hr. Stadnickiego, Nawojowa, poczta Nowy Sącz.

16. **Muszyna** (pow. nowosądecki), rezerwat o obszarze 17.80 ha, obejmujący pierwotny las lipowy z domieszką modrzewia polskiego. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Muszyna, poczta w miejscu.

17. **Ciężkowice** (pow. tarnowski), rezerwat zw. „**Skamieniałe Miasto**" o obsz. ok. 22.— ha. Ogromne skały,

w liczbie około 20, z piaskowca ciężkowickiego, tworzą tu niby ruiny prastarego grodu na prawym brzegu rzeki Białej. Na szczytach skał rośnie sosna. Własność gminy Ciężkowice. – Informacyj udziela Oddział Tarnowski Polsk. Towarzystwa Krajoznawczego, Tarnów ul. Nowy Świat 33.

18. Wieliczka (pow. wielicki), rezerwat podziemny **„Grota Kryształowa"**. Komora w głębokości 80 m pod ziemią w kopalni soli, której ściany i sklepienie pokryte są kryształami soli.—Informacyj udziela Rada administracyjna salin w Wieliczce.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Dzianisz — dąb. Głobikowa — jesiony, Harbutowice — cisy, Lachowice — cisy, Mochnaczka — lipa, Mszana Dolna — lipa, Niepołomice — dęby, Rabka — lipy, Rożnów—dęby, Tylicz — dęby, Zakopane — jesion Walczaka;
b) *parki:* Poręba Wielka, Śledziejowice, Zbylitowska Góra;
c) *głazy narzutowe:* Biała, Czarna, Dąbrowa.

Województwo lubelskie.

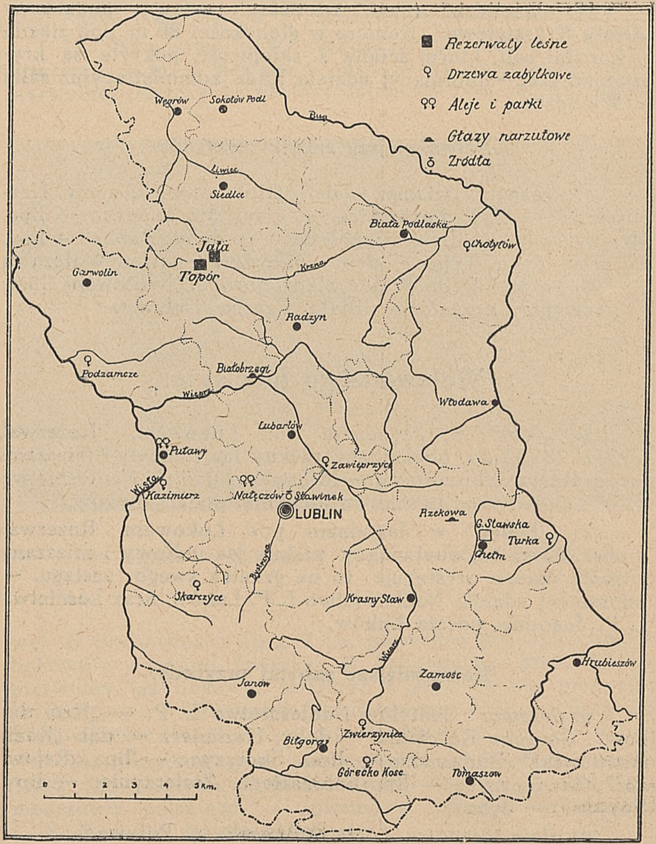
1. **„Jata"** w Jagodnem pod Łukowem. Rezerwat o obsz. 281,53 ha, obejmujący piękny las jodłowy i mieszany o charakterze pierwotnym. —Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Łuków, oraz Leśnictwo Jagodne, poczta Łuków.

2. **„Topór"** w Jagodnem pod Łukowem. Rezerwat o obsz. 53,45 ha, obejmujący piękny las jodłowy i mieszany z jodłą, która występuje tu na granicy swego zasięgu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Łuków, oraz Leśnictwo L. P. Jagodne, poczta Łuków.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Chotyłów Nadleśnictwo L. P. — „Król dębów", Górecko Kościelne — dęby; Kazimierz — dąb „Kazimierzowski", Podzamcze — lipa, Skorczyce — lipa „Rejowska", Zawieprzyce — lipa Sobieskiego, Zwierzyniec — lipy, Husynne — dęby;
b) *aleja* topolowa, t. zw. królewska w Puławach;
c) *park* w Nałęczowie;

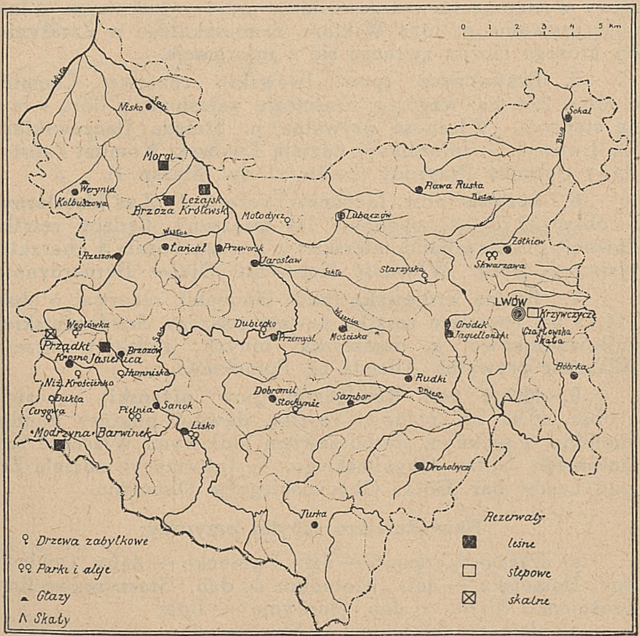
d) *głazy narzutowe*: Białobrzegi, Rzekowa;
e) *źródła siarczane*: Sławinek.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie lubelskiem.

Województwo lwowskie.

1. **Jasienica Rosielna** (pow. brzozowski), rezerwat o obsz. 160.96 ha dla ochrony cisa, który rośnie tutaj jako domieszka w drzewostanach jodłowych. —Informacyj udziela zarząd dóbr p. Stanisława Wysockiego w Jasienicy Rosielnej.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie lwowskiem.

2. Barwinek koło Dukli (pow. krośnieński), rezerwat zwany **Modrzyna** o obsz. 6,12 ha, dla ochrony modrzewia polskiego. Własność prywatna firmy Rosenthal, Bahrer i S-ka w Barwinku.

3. **Odrzykoń** (pow. krośnieński), rezerwat **„Prządki"**, charakterystyczne formy erozyjne piaskowca ciężkowickiego, na jednej z nich ruiny zamku. Własność prywatna. Chronione jako zabytek — Informacyj udziela Oddział Krakowski Ligi Ochrony Przyrody, Kraków, ul. Lubicz 46.

4. **Bystre k. Baligrodu** (pow. leski). Rezerwat o pow. 3,36 ha (na pd.-wsch. zboczu góry Jawor) dla ochrony cisa, który występuje tu w drzewostanie jodłowo-bukowym. Własność prywatna p. Jana Wiktora, zamieszkałego w Zarszynie, do którego można zwracać się o informacje.

5. **Krzywczyce** (pow. lwowski), rezerwat **Chomiec** o obsz. 2,56 ha; wzgórze, częściowo zalesione, z florą i fauną stepową. Własność prywatna p. Stefana Baczewskiego we Lwowie. — Informacyj udziela Lwowski Komitet Państw. Rady Ochrony Przyrody (Lwów ul. św. Marka 1).

6. **Leżajsk** (pow. łańcucki), rezerwat **„Las klasztorny"** o obsz. 22.78 ha, obejmuje las mieszany, będący resztką dawnej puszczy Sandomierskiej z bardzo bogatą i charakterystyczną florą. Własność Konwentu Ojców Bernardynów.

7. **Brzóza Królewska** (pow. łańcucki), rezerwat o obsz. 214,13 ha, obejmuje resztkę dawnej puszczy Sandomierskiej, jodłowo-bukowej z domieszką innych rodzajów drzew. Własność prywatna Alfreda hr. Potockiego.

8. **Morgi pod Kamieniem** (pow. niżański), rezerwat o obsz. 40,93 ha, stanowi resztkę dawnej puszczy Sandomierskiej z pięknym starodrzewiem jodłowym. Własność bar. Antoniego Götza Okocimskiego. — Informacyj udziela Zarząd Lasów bar. Götza Okocimskiego w Okocimiu.

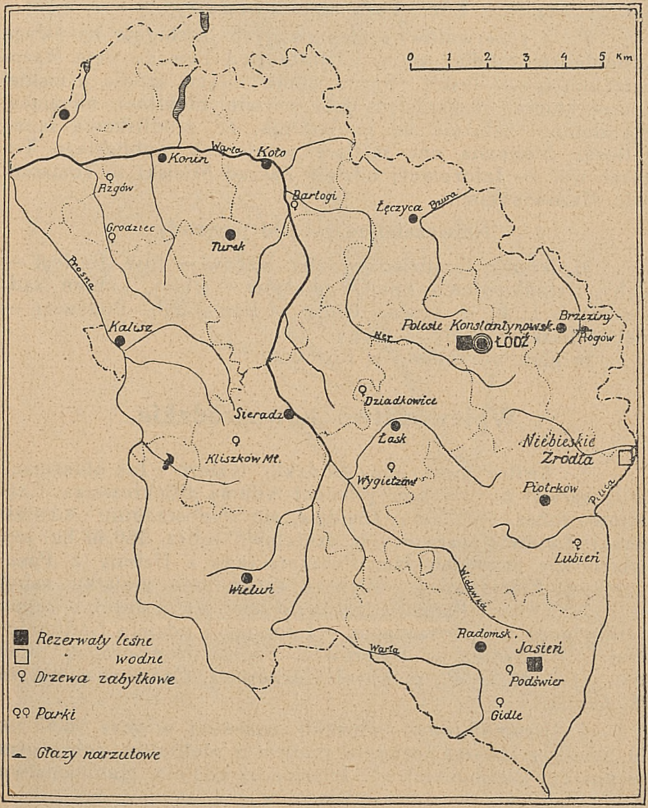
Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa*: Cerkowa — dąb, Dubiecko — dęby, Dukla — lipy, Humniska — dąb, Mołodycz — dąb, Starzyska — lipy, Krościenko Niżne — dąb, Słochynie — lipa;
b) *aleja* modrzewiowa w Skwarzawie;
c) *parki*: Pielnia, Posada Leska;
d) *skały*: Czartowska Skała.

Województwo łódzkie.

1. Łódź. **Miejski park ludowy na Polesiu Konstantynowskiem** o obsz. 9 ha, obejmuje las mieszany o charakterze pierwotnym (dęby 400-letnie, jodły i świerki ok.

200-letnie). — Informacyj udziela Towarzystwo Przyrodnicze im. St. Staszica, Łódź, park Sienkiewicza.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie łódzkiem.

2. **Jasień** (gm. Kobiele Wielkie, pow. radomszczański), rezerwat o obsz. 15,99 ha dla ochrony cisa, który występuje

tutaj jako nalot okazów typu krzewiastego w podszyciu lasu mieszanego. Własność prywatna spadkobierców Berka Fischmana. —Informacyj udziela Towarzystwo Przyrodnicze im. St. Staszica, Łódź, Park Sienkiewicza.

3 Z rezerwatów projektowanych zasługują na uwagę **„Niebieskie Źródła"** we wsi Utrata pod Tomaszowem Mazowieckim (pow. łaski). Są to silnie bijące źródła o niskiej temperaturze, kamienistem dnie, barwie błękitnej, mieniącej się zielono, zależnie od oświetlenia, ze źródliskową fauną i florą. Stanowią one miejsce wycieczek pobliskiego Tomaszowa. — Informacyj udziela Zarząd Miejski w Tomaszowie Mazowieckim.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa*: Grodziec — dęby, Rzgów — lipy, Barłogi — dęby, Dziadkowice — lipa, Wygiełzów — wiązy, Lubień Nadleśnictwo L. P. — sosna, Gidle — lipa i dąb, Podświer — dąb, Kliszków Mały — dęby;
b) *głaz narzutowy* w Rogowie.

Województwo nowogródzkie.

1. **Świteź** (pow. nowogródzki), jezioro i las otaczający je, rezerwat poświęcony pamięci Adama Mickiewicza. Częściowo (obsz. 467.72 ha) znajduje się w posiadaniu Administracji Lasów Państwowych, częściowo (obsz. 360.40 ha) jest własnością prywatną Jana Puszkarskiego i Heleny z Puszkarskich Pieniakowej. Większą część tego majątku nabył w r. 1935 Skarb Państwa (zarówno lasy, jak jezioro), o kupno reszty toczą się pertraktacje. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Świteź w Batorówce, poczta Nowogródek, oraz delegat P. R. O. P., p. Karol Karpowicz, Czombrów, poczta Walówka.

2. **Kromań** (pow. stołpecki), rezerwat o obsz. 56.67 ha, obejmujący las nad jeziorem znanem z piękności, położonem w puszczy Nalibockiej. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Naliboki, poczta w miejscu.

Najważniejsze zabytki przyrody:

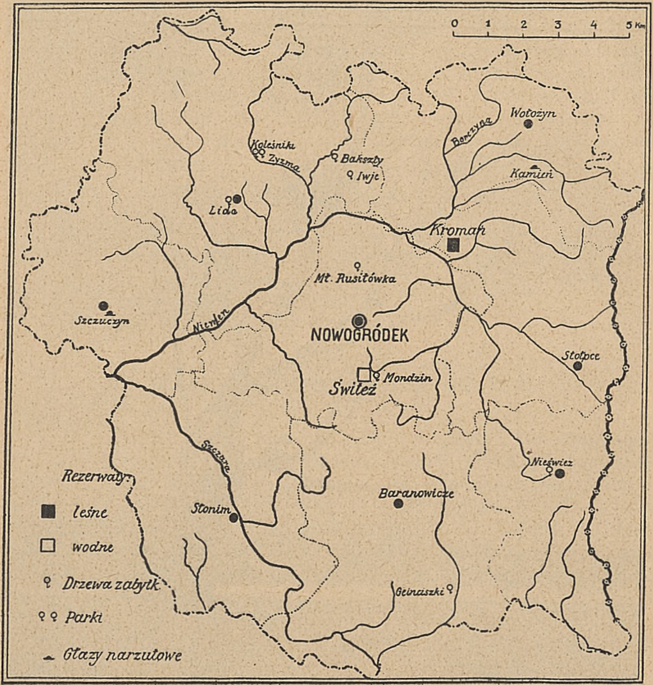
a) *drzewa:* Lida — sosny, Mała Rusiłówka — dęby, Bakszty Nadleśnictwo L. P. — dąb, Nieśwież — lipy, Iwie — lipy, Geinciszki — dąb, Mondzin — sosna;

Świteź Mickiewiczowska nocą.

Fot. J. Bułhak.

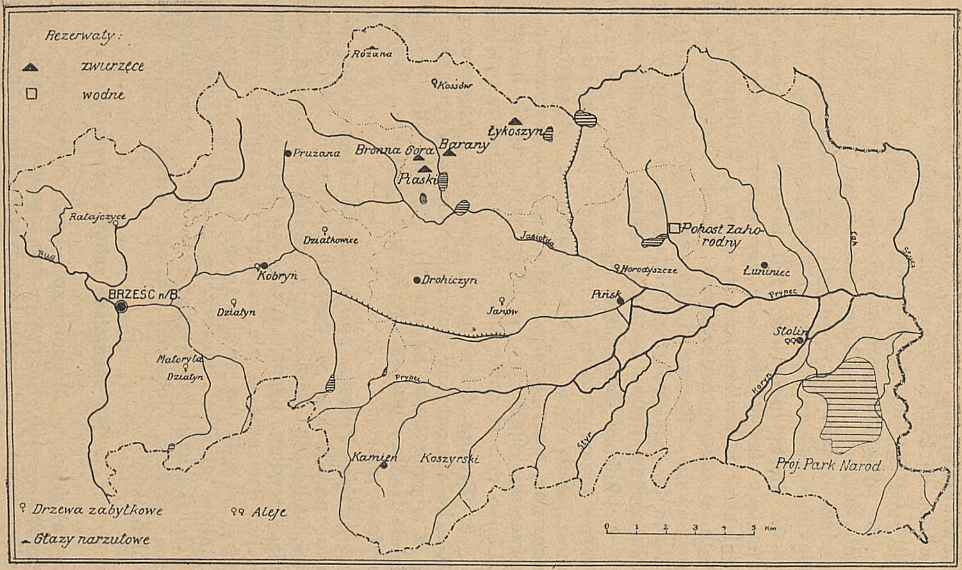
b) *park* klasztorny w Koleśnikach, Worończa — dąb;
c) *głazy narzutowe*: Kamień, Szczuczyn; „Kamień Filaretów" pod wsią Karczowa, pow nowogródzki.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie nowogródzkiem.

Województwo poleskie.

1. **Barany** (pow. kosowski), rezerwat o obsz. 110.50 ha dla ochrony bobrów, położony nad rzeką Żegulanką. Rezerwat ten został w r. 1934 rozszerzony o obszar 775 ha, który

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie poleskiem.

stanowi matecznik łosiowy. Stan łosi wynosił w r. 1934 22 sztuki. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Iwacewickie, Barany, poczta Iwacewicze.

2. **Łykoszyn** (pow. kosowski), rezerwat o obsz. 2.417,03. ha dla ochrony łosi, które przebywają tu w ilości około 87 sztuk. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Wiadotupickie w Iwacewiczach, poczta Wiadotupice.

3. **Piaski** (pow. kosowski), rezerwat o obsz. 123.4 ha, obejmujący las i zarośla z żeremiami bobrów nad rzeką Żegulanką. Jest własnością prywatną p. Władysława Pusłowskiego, a stanowi uzupełnienie dwóch rezerwatów w lasach państwowych Barany i Bronna Góra, opisanych pod 1) i pod 5). — Informacyj udziela Zarząd dóbr p. Władysława Pusłowskiego, Piaski, poczta w miejscu, woj. poleskie.

4. **Pohost Zahorodzki** (pow. piński), rezerwat dla ochrony orzecha wodnego, zwanego kotewką, na jeziorze Pohost. Jedyne w Polsce stanowisko tej rośliny (*Trapą natans var. muzzanensis*). Jest własnością prywatną p. Janiny Skorzewskiej-Ogińskiej. — Informacyj udziela ks. proboszcz M. Limbo, Pohost Zahorodzki, poczta w miejscu, powiat piński.

5. **Bronna Góra** (pow. prużański), rezerwat o obsz. 150,— ha dla ochrony bobra nad rzeką Żegulanką. Łączy się z rezerwatami: Barany (1) i Piaski (3). — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kartuz - Bereskie, Bronna Góra, poczta w miejscu.

6. Na **Polesiu** projektuje się utworzenie wielkiego parku narodowego w dobrach ordynacji Dawidgródeckiej (pow. stoliński). Jest to teren położony nad rzeką Lwą, obejmujący wydmy, bagna i pierwotne lasy o wspaniałem podszyciu. Tu znajduje się największa w Polsce ostoja łosi. Bobry mają tu też swoje żeremia; częste są rysie i żbiki, z ptaków głuszec i niezliczone gromady ptactwa błotnego. Wycieczka kajakiem wzdłuż rzeki Lwy, przecinającej samo serce puszczy olchowej, znaleźć winna wśród młodzieży zwolenników.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa*: Minkowicze — dąb, Nowoszyce — świerk, Derewna — dąb, Kobryń — dąb, Janopol — dęby, Małoryta Nadleśnictwo L. P. — dąb, Horodyszcze — lipy, Kossów — sosna;
b) *aleja* dębowa Stolin — Wysock;
c) *głazy narzutowe*: Różana.

Województwo pomorskie.

1. **Kępa Radłowska** (Redłowska) w pow. morskim, rezerwat o obsz. 127.49 ha, zasługujący na nazwę parku narodowego, obejmuje piękny las nadmorski z występującym tu jarząbem szwedzkim. Rezerwat ten, pozostający pod specjalną opieką Nadleśnictwa L. P. w Chylonji (poczta w miejscu), został w r. 1934 zorganizowany i urządzony w sposób umożliwiający wygodne jego zwiedzanie, a zarazem zapewniający ochronę zabytkowej roślinności. Posiada wygodne ścieżki i schodki, tablice ostrzegawcze i t. p.

2. **Klonowo** (pow. brodnicki). Rezerwatem jest wąwóz Branicy między Lidzbarkiem a Gutowem (obsz. 50.50 ha); obejmuje zalesioną wyspę dyluwjalną w dolinie Branicy przy Gutowie oraz malownicze brzegi jeziora Lidzbark. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Lidzbark, poczta w miejscu.

3. **Zbiczno** (pow. brodnicki), rezerwat „Górale" o obsz. 3.79 ha dla ochrony czapli, która gnieździ się tu w drzewostanie sosnowym. — Informacyj udziela Nadleśnictwo Zbiczno, poczta w miejscu.

4. **Dąbrowa Chełmińska** (pow. chełmiński), rezerwat w **Linjach** o obsz. 5.56 ha, obejmujący torfowisko z brzozą karłowatą, która posiada tutaj jedyne stanowisko w zachodniej Polsce. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Leśno, poczta Kowalewo.

5. **Jamy** (pow. chełmiński), rezerwat zw. **„Ostrów Panieński"** o obsz. 168.45 ha, obejmujący las mieszany o charakterze naturalnym z panującym wiązem i kresowemi stanowiskami paklonu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Jama, poczta Mokre.

6. **Reptowo** (pow. chełmiński), rezerwat prywatny hr. Alvenslebena z Ostromecka o obsz. 2 ha, obejmujący gniazda czapli wśród młodych zagajników sosnowych.

7. **Starogród** (pow. chełmiński), trzy rezerwaty stepowe o obsz. ok 10 ha, obejmujące: a) północny stok parowu Kałduskiego i zbocza doliny Wisły aż po górę św. Wawrzyńca, b) południowy brzeg wielkiego parowu Starogrodzkiego, oraz c) zbocza Wisły między Kiełpem a Starogrodem. Krajobraz należący do najpiękniejszych na Pomorzu, ze skupieniami roślin stepowych.

8. **Ostrowo** (pow. chojnicki), rezerwat torfowiskowy o obsz. 2 ha nad jeziorem **Mętno** z brzozą niską w zespo-

łach charakterystycznych dla torfowisk przejściowych. — Informacyj udziela Nadleśnictwo Giełdoń, poczta Męcikał.

9. **Dębowo** (pow. gniewski), rezerwat zbocza Wisły pod Opaleniem o obsz. 103 ha. Interesujący las z wielką ilością roślin pontyjskich w podszyciu, położony nader ma-

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie pomorskiem.

lowniczo na zboczach Wisły, pociętych parowami między Kozielcem a Widlicami. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Dębowo, poczta Smętowo.

10. **Kartuzy** (pow. kartuski), rezerwat **„Góra Zamkowa"** o obsz. 9,19 ha obejmujący pierwotny las bukowy, charakterystyczny dla pojezierza kaszubskiego. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kartuzy, poczta w miejscu.

11. **Kartuzy** (pow. kartuski), rezerwat **„Smolne Błoto"** o obsz. 34,15 ha, obejmujący torfowisko wrzosowe z roślinnością typową dla torfowisk typu zachodnio-bałtyckiego. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kartuzy, poczta w miejscu.

12. **Mirachowo** (pow. kartuski), rezerwat **„Staniszewskie Błoto"** o obsz. 48,52 ha, obejmujący charakterystyczne dla Kaszubszczyzny torfowisko wrzosowe z jedynem w Polsce stanowiskiem atlantyckiego wrzosu oraz bażyny. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mirachowo, poczta w miejscu.

13. **Mirachowo** (pow. kartuski), rezerwat torfowiskowy o obsz. 42,50 ha z bujnie rozwijającemi się zespołami torfowców oraz gniazdami żórawi, położony **nad jeziorem Wielkiem** pod Mirachowem. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mirachowo, poczta w miejscu.

14. **Mirachowo** (pow. kartuski), rezerwat torfowiskowy o obsz. 0,30 ha, położony nad jeziorkiem Turzycowem, z jedynem w zachodniej Polsce stanowiskiem turzycy skąpokwiatowej. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mirachowo, poczta w miejscu.

15. **Mirachowo** (pow. kartuski), rezerwat **na jeziorze Kamiennem** dla ochrony lobelji Dortmanna. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mirachowo, poczta w miejscu.

16. **Giertoż** (pow. lubawski), rezerwat o obsz. 0.81 ha, obejmujący drzewostan sosnowy z kolonją czapli. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kostkowo, poczta Rybno.

17. **Góra**, Nadleśnictwo L. P. (powiat morski). Rezerwat o obszarze 54,7 ha, położony u ujścia Piaśnicy, obejmuje szereg zbiorowisk roślinnych, poczynając od zarośli sosnowo-dębowych, a kończąc na torfowiskach. Największą osobliwością rezerwatu są takie rośliny jak woskownica, wrzosiec, bażyna, paproć *Osmunda regalis* i inne. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Góra, poczta Zamostne.

18. **Żarnowiec** (powiat morski), rezerwat **nad Piaśnicą** o obsz. ok. 4 km^2, typowy teren wydmowy z charakterystyczną roślinnością, łąki i torfowiska nad ujściem rzeki,

oraz flora halofitów wybrzeża Bałtyku. —Informacyj udziela dzierżawca domeny państwowej p. Zipser w Żarnowcu poczta Krokowo.

19. **Rozewie** (pow. morski), rezerwat **„przylądek Rozewski"** o obsz. ok. 10.— ha. obejmuje las bukowy na stromym brzegu morskim ze stanowiskami obówika i rokitnika. Podlega ochronie ze strony Urzędu Marynarki Handlowej.

20. **Tarczyny** (pow. lubawski). rezerwat o obsz. 1 ha. obejmujący drzewostan sosnowy z kolonją czapli. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kostkowo, poczta Rybno,

21. **Dobre** (pow. świecki), piękne zespoły roślin torfowiskowych na obsz. 21.24 ha nad jeziorem Łąkorz. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Warlubie, poczta w miejscu.

22. **Stara Rzeka** (pow. świecki), rezerwat torfowiskowy o obsz. 13.03 ha, położony nad jeziorkami Dury w liczbie pięciu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Osie, poczta w miejscu.

23. **Szczerkowo** (pow. świecki), rezerwat o obsz. 70.10 ha; oaza pierwotnego lasu liściastego wśród rozległych borów sosnowych z najobfitszem skupieniem brekiń w Polsce. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Osie, poczta w miejscu.

24. **Wierzchlas** (pow. świecki), rezerwat leśny o obsz. 18.5 ha nad jeziorem Mukrz, obejmujący pierwotną puszczę pomorską z najpiękniejszem skupieniem cisów w Polsce. — Iuformacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Wierzchlas, poczta Iwiec, stacja kol. Wierzchucin na linji Warszawa — Bydgoszcz — Gdynia.

25. **Dolny Młyn** (pow. toruński) rezerwat o obsz. 15 ha, obejmujący zbocza Wisły **między Jajtowym a Dolnym Młynem**, z obfitą roślinnością pontyjską.

26. **Cierpice** (pow. toruński), rezerwat stepowy o obsz. 3 ha na **Strzelnicy** pod Toruniem, ze skupieniem roślin stepowych. Rezerwat pozostaje w zarządzie D. O. K. Toruń.

27. **Ostromecko** (pow. toruński) rezerwat **„Wielka Kępa"** między Ostromeckiem a mostem na Wiśle przy Fordonie o obsz. 5 ha, obejmujący kępowy las nadwiślański z olbrzymiemi topolami i dębami. Własność prywatna hr. Alvenslebena z Ostromecka.

28. **Piwnice** (pow. toruński), rezerwat o obsz. 16,5 ha **w lesie Piwnickim**, obejmuje pierwotny drzewostan sosnowo-dębowy z domieszką grabu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Popioły, poczta Otłoczyn.

29. **Paradyż** (pow. tucholski), rezerwat o obsz. 10,14 ha obejmujący **uroczysko nad Wdą w Borach Tucholskich**. Las mieszany o charakterze pierwotnym ze stanowiskiem brekini. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Błędno, poczta Kasparus.

Najważniejsze zabytki przyrody:

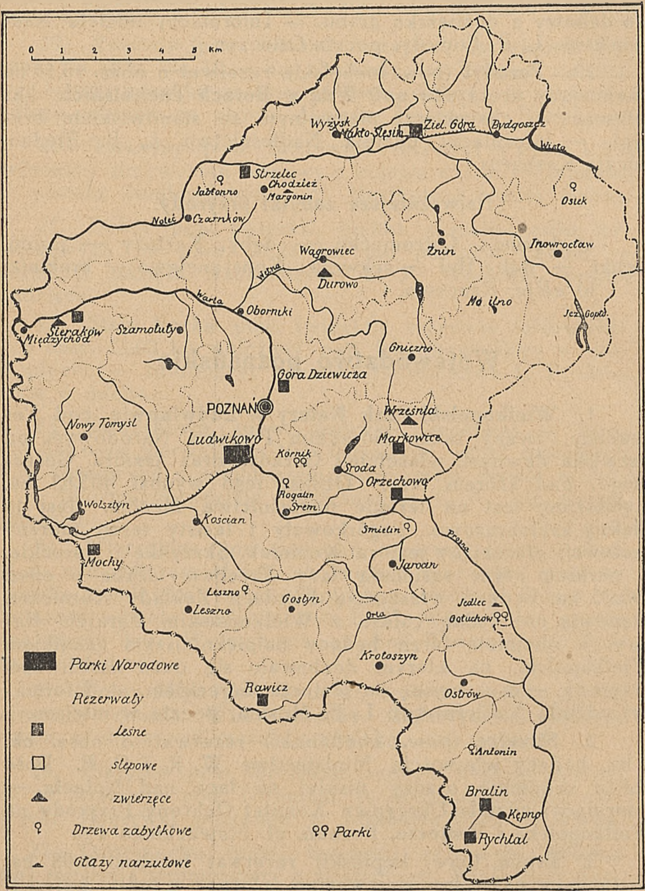
a) *drzewa*: Ostromecko — dęby, Kartuzy — jesion, Dębki — dąb, Hel — sekwoja, Konstancjewo — brekinie;
b) *aleje*: Rzucewo.

Województwo poznańskie.

1. **Wielkopolski Park Natury w Ludwikowie** pod Poznaniem, zwany także Góreckim Parkiem Narodowym od nazwiska dawnych właścicieli Górków, oraz jeziora Góreckiego, nad którem leży. Obszar jego wynosi 403.63 ha, a położony jest na terenie nadleśnictwa Mosina. Jest to piękny krajobrazowo, pagórkowaty i lesisty teren moreny czołowej, otaczający jeziora: Kociołek, Skrzynkę i Góreckie. Z parkiem tym sąsiadują lasy Trzebaw - Górka o obsz. 295,25 ha, będące własnością Fundacji Zakłady Kórnickie. Stanowią one jedną całość z Wielkopolskim Parkiem Natury, a obejmują teren będący najpiękniejszym zakątkiem Wielkopolski, na którym dochowało się dużo osobliwości przyrody, — oraz wyspę na jeziorze Góreckiem. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mosina, poczta w miejscu.

2. **Strzelce** (pow. chodzieski) rezerwat o obsz. ok. 1 ha, będący własnością Ministerstwa W. R. i O. P. Dość obfite skupienie brzozy niskiej na łące nad Notecią. — Informacyj udziela Okręgowy Komitet Ochrony Przyrody na Wielkopolskę i Pomorze, Poznań, ul. Słowackiego 4/6.

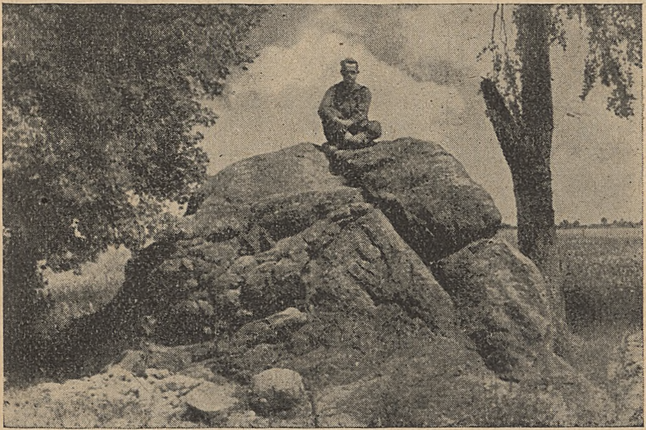
3. **Bralin** (pow. kępiński) rezerwat o obsz. 6,08 ha, obejmujący naturalny drzewostan, złożony z jodły, świerka, buka, grabu i sosny, utworzony dla ochrony jodły na kresowem stanowisku. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Bralin, poczta w miejscu.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie poznańskiem.

4. **Rychtal** (pow. kępiński) rezerwat o obsz. 2.88 ha, zwany **„Studnica"** obejmujący naturalny drzewostan sosnowo-świerkowo-dębowy u źródeł rzeki Studnicy. —Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Rychtal, poczta w miejscu.

5. **Sieraków** (pow. międzychodzki) rezerwat **„Czaple Wyspy"** o obsz. 8.10 ha, utworzony dla ochrony czapli, kormorana, sokoła wędrownego, gągoła i innych ptaków. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Sieraków, poczta w miejscu.

Olbrzymi głaz narzutowy zwany „zaklętą karczmą" koło Margonina w pow. chodzieskim.

Fot. J. Urbański.

6. **Sieraków** (pow. międzychodzki), rezerwat o obsz. 20.21 ha, obejmujący prastary i pierwotny las bukowy nad jeziorem Lutomskiem i otaczający je malowniczo. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L.P. Sieraków, poczta w miejscu.

7. **Góra Dziewicza** między Czerwonakiem a Owińskami (pow. poznański). rezerwat o obsz. 100 ha. Las mieszany

Zabytkowe dęby w Rogalinie. Fot. J. Bułhak

z bogactwem rzadkich roślin, jedno z najwyższych morenowych wzniesień okolicy Poznania (144 m.); dawniej licznie odwiedzane miejsce wycieczkowe, obecnie zamknięty przez władze wojskowe.

8. **Rawicz** (pow. śmigielski), rezerwat o obsz. 6.16 ha, położony pod miastem, obejmujący pierwotny las mieszany, złożony z ok. 500-letnich dębów i sosen ok. 140-letnich buków i grabów, o obfitem podszyciu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Leszno, poczta Śmigiel.

9. **Markowice** (pow. wrzesiński), rezerwat o obsz. ok. 100 ha, obejmujący las z wiśnią karłowatą. Własność prywatna p. von Heydenbrach w Markowicach.

10. **Durowo** (pow. wągrowiecki), rezerwat o obsz. 37.80 ha, utworzony w drzewostanie dębowym dla ochrony gnieżdżących sie tu czapli. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Durowo, poczta Wągrowiec.

11. **Mochy** (pow. wolsztyński), rezerwat **„Wyspa Konwaljowa"** o obsz. 20.18 ha. Obejmuje drzewostan sosnowy o charakterze naturalnym z obfitością roślinności zielnej, otoczony szeregiem jezior. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Mochy, poczta w miejscu.

12. **Orzechowo** (pow. wrzesiński), rezerwat o obsz. 0.75 ha, obejmujący las mieszany, liściasty na zalewowym terenie nad Wartą. Przykład bogatego w gatunki lasu liściastego na aluwjach w dolinie Warty. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Czeszewo, poczta Orzechowo.

13. **Zielona Góra** (pow. wyrzyski), rezerwat o obsz. ok. 20 ha, obejmujący las dębowy, mieszany z brzękami. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Nakło, poczta w miejscu.

14. **Nakło-Ślesin** (pow. wyrzyski), rezerwat o obsz. ok. 5 ha. Stoki kilku wzgórz przy torze kolejowym, podlegające zarządowi kolei państwowych. Stanowisko ostnicy Jana i miłka wiosennego. — Informacyj udziela Okręgowy Komitet Ochrony Przyrody na Wielkopolskę i Pomorze. Poznań, ul. Słowackiego 4/6.

15. **Września** (pow. żniński), rezerwat o obsz. 13.41 ha w nadleśnictwie **Gołąbki**, utworzony dla ochrony gnieżdżącej się tu czapli. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Gołąbki, poczta Gościeszyn.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Jabłonowo-Nowie — dąb, Osiek Nadleśnictwo L. P. — lipy, Leszno Nadleśnictwo L. P. — dęby, Antonin — dęby, Rogalin — dęby;

b) *parki:* Gołuchów, Kórnik;

c) *głazy narzutowe:* Margonin — „Zaklęta karczma", Jedlec.

Województwo stanisławowskie.

1. **Park Narodowy na Czarnohorze** (pow. nadwórniański) obejmuje obszar 1520.21 ha, pierwotny las regla górnego, sięgający aż do strefy kosówki i olszy zielonej, połoniny w stanie naturalnym i kulturze pasterskiej oraz źródliska Prutu. W projekcie jest dokupienie połoniny Zaroślak ze szczytem Howerlą. — Administruje Parkiem Nadleśnictwo L. P. Worochta, poczta w miejscu. Tam też należy zwracać się o informacje.

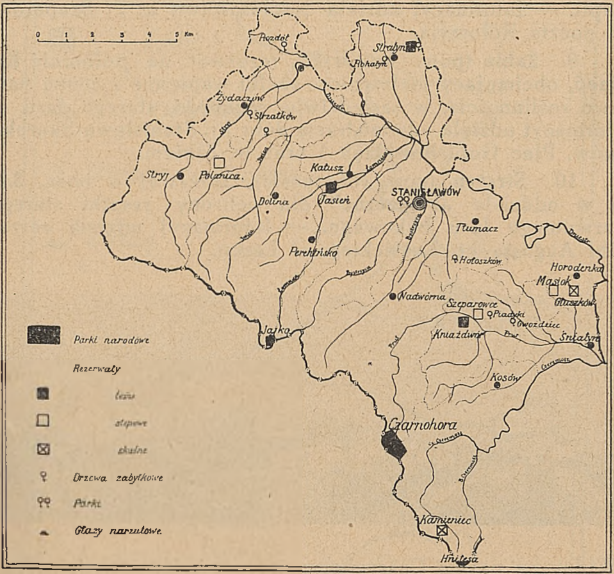
2. **Perehińsko** (pow. doliński), rezerwat na górze **Jajko** w Gorganach o obsz. 255.19 ha utworzony przez Administrację dóbr stołowych Metropolji grecko-katolickiej. Obejmuje piękny las limbowy. — Informacyj udziela pełnomocnik Administracji dóbr stołowych gr.-kat. Metropolji we Lwowie, p. Juljan Lewicki, Osmołoda, poczta Perehińsko.

3. **Polanica** (pow. doliński), rezerwat w **Bubniszczu** o obsz. 106.92 ha. Las mieszany z bukiem oraz malownicze skały z sztucznie przez człowieka wykutemi jaskiniami. Rezerwat ten został w r. 1935 rozszerzony wskutek tego, że Urząd Wojew. Lwowski uznał za ochronny las gromady Bubniszcze o pow. 67.029 ha, przylegający do terenu lasów państwowych. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Polanica, poczta Bolechów, oraz Oddział Stanisławowski Polskiego Tow. Tatrzańskiego w Stanisławowie, gmach Florjanki.

4. **Głuszków** (pow. horodeński). Płat gipsów, złożony ze skał ok. 20 m. wysokich, w formie potężnych baszt o stromych prawie prostopadłych ścianach. Wrażenie wywierane przez pas tych turni o wyżłobionych, głęboko wciętych „kominach", podnosi śnieżna białość gipsu. Własność gminy Głuszków.

5. **Ostrowiec** (pow. horodeński), rezerwat **„Masiok"** o obsz. 2.30 ha, obejmujący pierwotny step z rzadkiemi gatunkami roślin. Zakupiony przez Ligę Ochrony Przyrody ze

składek młodzieży szkolnej, dochodów z wystaw ochrony przyrody i odczytów, organizowanych przez Ligę. — Informacyj udziela Sekretarjat Zarządu Głównego Ligi Ochrony Przyrody, Warszawa, Nowy-Świat 19.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie stanisławowskiem.

6. **Jasień** (pow. kałuski, st. kol. Broszniów), rezerwat obejmujący największe w Polsce skupienie limb u źródeł Łomnicy (grzbiet Gorgan ok. 7 km. długi na obsz. ok. 500 ha). — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Jasień, poczta Perehińsko.

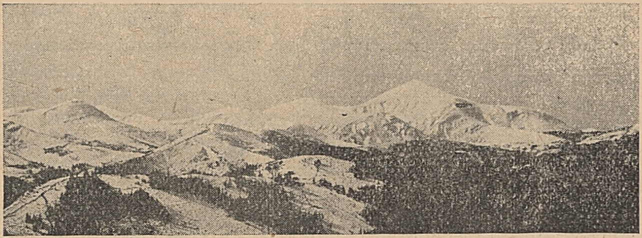
7. **Kniaźdwór** nad Prutem (pow. kołomyjski), rezerwat o obsz. 52.09 ha, obejmujący jedno z największych w Europie środkowej skupień cisów, które występują tutaj w podszyciu pięknego lasu bukowego z domieszką jodły. — Wyznaczone szlaki dla zwiedzających, zarejestrowane osobliwości,

Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Szeparowce, poczta Kołomyja lub Leśnictwo Kniaźdwór.

8. **Szeparowce** (pow. kołomyjski), rezerwat o obsz. 3 ha, obejmujący piękną dąbrowę pokucką z gniazdami czapli. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Szeparowce, poczta Kołomyja.

9. **Żabie** (pow. kosowski), rezerwat na połoninie **Kamineć**, obejmujący malownicze skałki wapienne z cenną naukowo roślinnością, w sąsiedztwie pięknego starego lasu. — Informacyj udziela administracja dóbr hr. Stanisława Skarbka, Lwów, Plac Gołuchowskich 1 oraz w Żabiem.

10. **Stratyn** (pow. rohatyński), rezerwat o obsz. 3.28 ha w oddziale „**Piaseczne**" dla ochrony resztki starego, pierwotnego lasu bukowego. — Informacyj udziela zarząd dóbr Augusta hr. Krasickiego w Lesku.

Widok na pasmo Czarnohory: na prawo Howerla, poniżej obszar Parku Narodowego. *Fot. Seńkowski.*

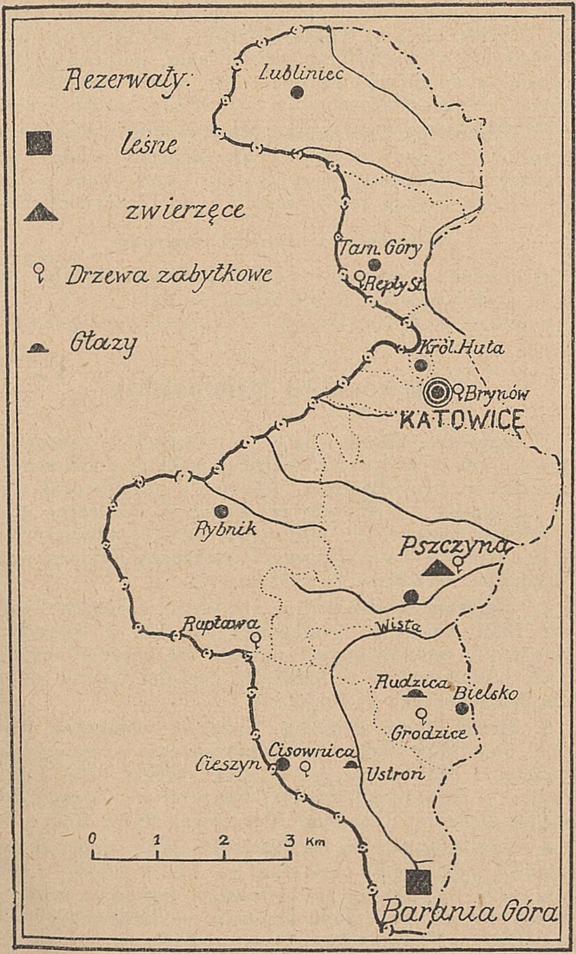
Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Gwoździec — dąb. Piadyki — lipa, Rohatyn — lipa, Stratyn — lipa, Sokołów — dąb, Strzałków — dąb, Hołosków — dąb Karpińskiego, Rozdół — dęby;

b) *aleja* lipowa w Stanisławowie.

Województwo śląskie.

1. **Barania Góra** (pow. cieszyński), rezerwat o obsz. 388.26 ha. Najpiękniejszy szczyt Beskidów śląskich po stronie polskiej, nazwany przez prof. K. Sosnowskiego „wielkim oł-

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie śląskiem.

tarzem naszej ziemi". Obejmuje wykapy Czarnej i źródła Białej Wisełki. Szczyt Baraniej Góry i północne jej podnóża porasta las o charakterze pierwotnym, jodłowo - bukowy, miejscami z domieszką świerka, lub czysto świerkowy. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Wisła, poczta w miejscu.

2. **Jankowice, Studzieniec, Międzyrzecze i Kobiór** (pow. pszczyński), rezerwat prywatny dla ochrony stada żubrów pszczyńskich. Własność prywatna ks. von Pless. — Informacyj udziela Zarząd lasów księcia von Pless w Pszczynie.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa*: Grodziec — dąb, Cisownica — cisy, Ruptowa — grab Ludwika, Repty Stare — dąb;
b) *głazy*: Rudzica, Ustroń — „kamień ewangelicki".

Województwo tarnopolskie.

1. **Krzywcze Górne** (pow. borszczowski) rezerwat jaskiniowy, o obsz. ok. $^1/_4$ km^2, obejmuje jaskinie podziemne, złożone z komór, posiadających gipsowe kryształy oraz stalaktyty i stalagmity. Własność prywatna p. Melzera, właściciela dóbr Krzywcze. — Informacyj udziela miejscowy Oddział Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Tarnopolu, — Krzywcze Górne.

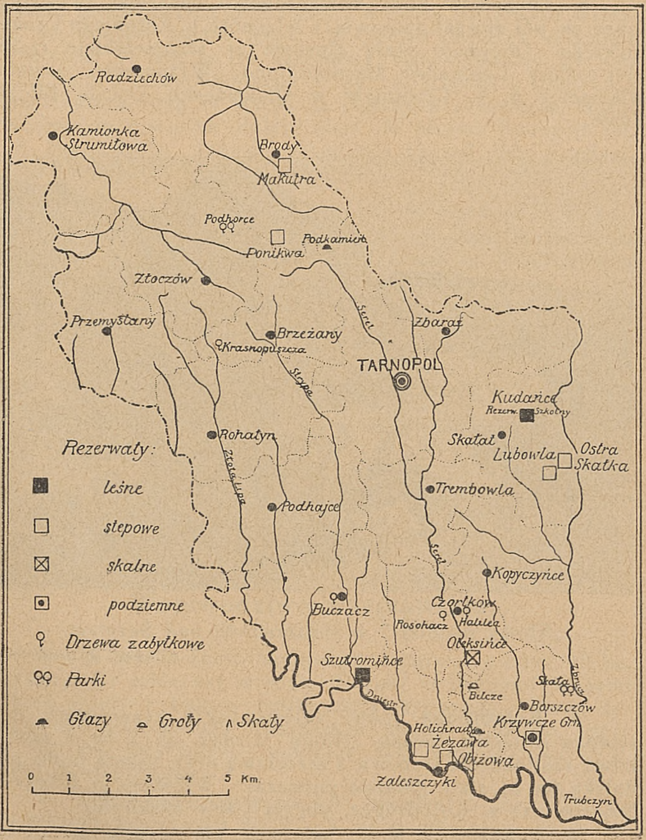
2. **Hucisko Brodzkie** (pow. brodzki), rezerwat **Ponikwa** o obsz 28.21 ha; grupa malowniczych skał z legendarnym „Trójnogiem", stanowiącym dawne bożyszcze pogańskie, w lesie bukowym. — Informacyj udziela Zarząd dóbr p. Adolfa Bocheńskiego w Ponikwie.

3. **Brody** (pow. brodzki), rezerwat **Makutra** o obsz. 4.02 ha, pierwotny step typu wołyńskiego z wawrzynkiem wołyńskim. Zakupiony ze składek przez Ligę Ochrony Przyrody. — Informacyj udziela Sekretarjat Zarządu Głównego Ligi Ochrony Przyrody, Warszawa, Nowy Świat 19.

4. **Lubomla i Ostra Skałka koło Okna** (pow. skałacki) 2 stepowe rezerwaty prywatne p. Fedorowicza z Okna, o obsz. 10.25 ha. Skałka mszywiołowo - koralowa wieku sarmackiego z podolską florą stepową. — Informacyj udziela zarząd dóbr p. Fedorowicza, Okno pod Grzymałowem.

5. **Żeżawa** (pow. zaleszczycki), rezerwat o obsz. 1 ha, obejmujący ściankę dniestrową z lasem i zaroślami oraz ha-

lawami z roślinnością stepowo-leśną. — Informacyj udziela delegat P. R. O. P. p. Józef Schwartz, prof. gimn. w Zaleszczykach.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie tarnopolskiem.

Ponadto wymienić tu należy jeszcze 4 prywatne rezerwaty, które chociaż formalnie nie zostały zatwierdzone, jednak istnieją na podstawie zgody właścicieli dotyczących terenów, którzy chronią je przed zniszczeniem.

6. **Oleksińce** (pow. borszczowski) rezerwat prywatny (obsz. ok. pół morga), stanowiący własność p. Antoniego Gromnickiego. Obejmuje skały gipsowe ze stanowiskiem rzadkiej rośliny *Centaurea Marschalliana*. Wiadomości udziela właściciel p. A. Gromnicki w Oleksińcach, poczta Bilcze Złote.

„Sfinks podolski" w Holibradach nad Seretem.

Fot. J. Szaferowa.

7. **Kołodróbka** (pow. zaleszczycki); rezerwatem jest ścianka Dniestru zwana „Hłody" o obsz. ok. 7 ha, z zabytkową roślinnością stepową i zaroślową oraz bogatą fauną podolską (m. in. stałe gniazdo puhacza). Własność p. Edwarda Sidorowicza w Kołodróbce, poczta Uście Biskupie.

8. **Zaleszczyki** (pow. zaleszczycki), wąwóz zw. „Obiżowa" z roślinnością stepową, zachowaną w zupełnie pierwotnym stanie, z występującym gromadnie migdałem niskim.

Własność p. Stelli Turnau, której zarząd dóbr w Zaleszczykach udziela wiadomości i pozwoleń na zwiedzanie. Obowiązuje absolutny zakaz zbierania roślin.

9. **Szutromińce** (powiat zaleszczycki). Rezerwat obejmuje wysoki brzeg Dniestru oraz wyspę na Dniestrze, o nadzwyczaj malowniczem położeniu. W skład rezerwatu wchodzą następujące partje leśne: a) typowa dąbrowa podolska z czereśnią (2 ha), b) las pierwotny typu „czahar" (2 ha), a) las dębu bezszypułkowego (2 ha), d) ścianka z pierwotną florą stepową, oraz e) wyspa na Dniestrze zarośnięta lasem wierzbowym z wielką ilością ljan. Własność Fundacji im. J. K. Hohendorfa. Informacyj udziela Zarząd dóbr Fundacji w Szutromińcach, poczta Uścieczko.

Na szczególną uwagę zasługuje: 10) pierwszy w Polsce rezerwat szkolny **w Miodoborach**. Ma on objąć malowniczą grupę skał, położoną między Kujdańcami a Maksymówką (własność gminy Stryjówka pow. zbaraskiego), pokrytą roślinnością stepową i zajętą przez resztki pierwotnej fauny stepowej. — Informacyj udziela: Lwowski Komitet P. R. O. P., Lwów ul. św. Marka 1.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Skała — dąb, Krasnopuszcza — dęby, Buczacz — lipa Mahometa, Rosochacz — topole, Halileja — buki;
b) *parki:* Skała, Podhorce;
c) *skały:* Podkamień, Holihrady nad Seretem — „sfinks podolski", Trubczyn;
d) *grota:* w Bilczu Złotem.

Województwo warszawskie.

1. **Wymyślin** (pow. lipnowski), rezerwat o obsz. 10 ha. Obejmuje las mieszany w oddz. „Borek" (z licznemi okazami starych drzew i bogatą roślinnością krzewistą. Teren dydaktyczny miejscowego Seminarjum nauczycielskiego, które też udziela informacyj, podobnie jak Nadleśnictwo L. P. Lipno, poczta Skępe.

2. **Dąbrowa** (pow. pułtuski), rezerwat o obsz. 0.01 ha dla ochrony modrzewia polskiego, który występuje tu w ilości 23 okazów. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Lemany koło Wyszkowa, poczta Pułtusk.

3. **Lipki** (powiat radzymiński), rezerwat o obsz. 44.30 ha. obejmuje teren wartościowy pod względem przyrodniczym i geologicznym. Las zgórą 120-letni, złożony przedewszystkiem z dębu, grabu, wiązu i jesionu. Roślinność zielna bardzo interesująca. Występują tu głazy narzutowe. Las posiada specjalne warunki naukowo-dydaktyczne dla wycieczek szkolnych. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Drewnica, poczta Zielonka.

4. **Płonne** (powiat rypiński), rezerwat o obsz. 1.09 ha, obejmuje las z gniazdowemi skupieniami modrzewia polskiego, oraz górę modrzewiową z pojedyńczemi okazami tego gatunku drzewa. — Własność prywatna p. Ludwika Łempickiego, którego zarząd dóbr w Płonnem udziela informacyj.

5. **Tomkowo** (pow. rypiński), rezerwat o obsz. 9.85 ha, obejmuje las zawierający gniazdowe skupienia oraz pojedyńcze okazy modrzewia polskiego. W r. 1935 częściowo wycięty. — Własność prywatna p. Witolda Młodzianowskiego, którego zarząd dóbr w Tomkowie udziela informacyj.

6. **Lipce** (pow. skierniewicki) rezerwat o obsz. 7.40 ha dla zachowania resztek drzewostanu bukowego i sosnowo-bukowego na granicy zasięgu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Skierniewice, poczta w miejscu.

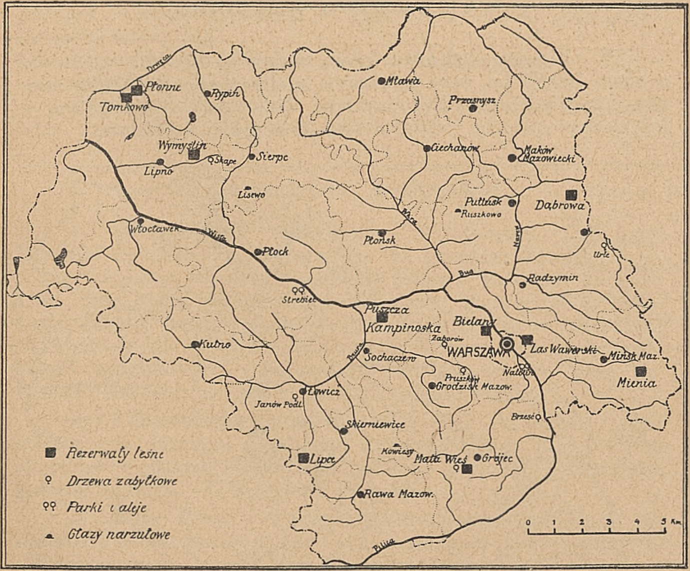
7. **Lasek Bielański** pod Warszawą częściowo położony na terenie miasta Warszawy o obsz. 146.14 ha, uznany za zabytek jako miejsce zabaw dawnej Warszawy oraz dzięki licznym wspomnieniom historycznym. Obejmuje las mieszany. Informacyj udziela Zarząd Miejski m. Warszawy oraz Sekretarjat Zarządu Głównego Ligi Ochrony Przyrody, Warszawa, Nowy Świat 19.

8. **Mała Wieś pod Grójcem** (pow. warszawski), rezerwat **„Modrzewina"** o obsz. ok. 200 ha, chroniony przez właścicieli, hr. Morawskich. Obejmuje las mieszany z partjami modrzewiowemi. — Informacyj udziela zarząd dóbr hr. Morawskich w Małej Wsi pod Grójcem.

9. **Puszcza Kampinoska** (pow. warszawski i sochaczewski) rezerwat o obsz. 522.10 ha, obejmuje resztki puszczy Kampinoskiej z interesującą roślinnością t. j. florą leśną i torfowiskową. Ponadto zabytki faunistyczne i geologiczne. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Kampinos poczta w miejscu.

10. **Las Wawerski pod Warszawą**, rezerwat o obsz. 311.05 ha, obejmuje zespół lasu mieszanego, w którym dąb

odgrywa najważniejszą rolę. Z punktu widzenia dydaktycznego cenny teren dla wycieczek naukowych i szkolnych, jak również oaza zieleni dla mieszkańców Warszawy. — Informacyj udziela Zarząd Główny Ligi Ochrony Przyrody, Warszawa, Nowy Świat 19.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie warszawskiem.

11. Na zwiedzenie zasługuje piękny las jodłowy w **Mieni** pod Mińskiem Mazowieckim (rezerwat projektowany). — Informacyj udziela Sekretarjat Zarządu Głównego Ligi Ochrony Przyrody, Warszawa, Nowy Świat 19.

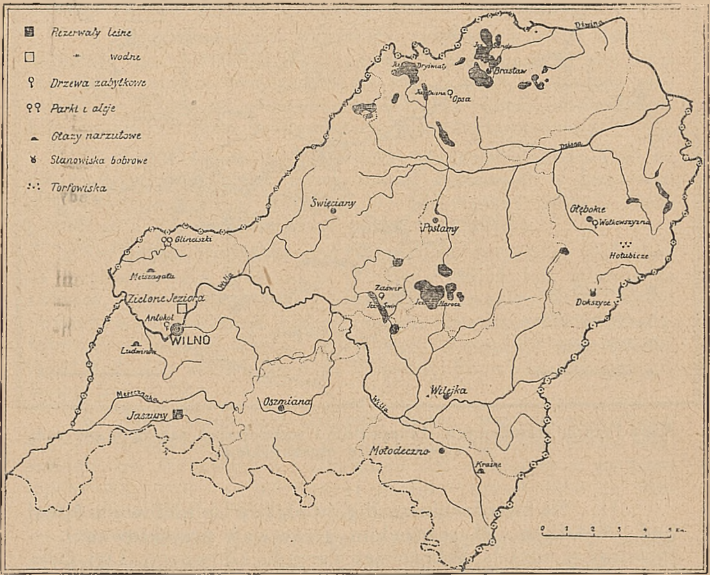
Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Skępe — dąb, Urle — dąb, Mała Wieś — modrzew „wojewoda", Pruszków — wiązy, Brześce — lipa, Zaborów — świerki;

b) *aleja* topolowa: Janów Podlaski — Wygoda;
c) *parki*: Słubice, Natolin;
d) *głazy narzutowe*: Kowiesy, Ruszkowo, Lisewo.

Województwo wileńskie.

1. **Zielone Jeziora** (pow. wileńsko-trocki), rezerwat o obsz. 169.95 ha, lasy mieszane, malowniczo położone między i nad jeziorami Krzyżackiem, Zielonem i Gulbińskiem — Informacyj udziela Nadleśnictwo Wileńskie w Wilnie.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie wileńskiem.

2. **Jaszuny** (pow. wileńsko-trocki) rezerwat o obsz. 14.40 ha dla ochrony maliny moroszki w obrębie Kiernow-

skim. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Rudnickie, poczta Rudniki koło Jaszun.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Wołkowszczyzna — dąb, Zaświr — dęby, Antokol — wiąz, Glinciszki — dąb, Opsa — dąb „Dewajtis", Parafianowo — dąb;

b) *torfowisko* z brzozą niską w Hołubiczach;

c) *bobry*: Dokszyce;

d) *głazy narzutowe:* Kraśne, Mejszagoła, Ludwinów (głaz cmentarny, mahometański).

Województwo wołyńskie.

1. **Ołyka** (pow. dubieński). W dobrach Ordynacji Ołyckiej Janusza ks. Radziwiłła, w obrębie leśnym Bereściany znajdują się dwa rezerwaty leśne o pow. 3.5 ha i ok. 1 ha oraz jeden rezerwat projektowany, stanowiące odosobnione cząstki zespołów lasów liściasto-mieszanych, charakterystycznych dla Wołynia, a zwłaszcza jego części pd. środkowej i zachodniej. — Informacyj udziela zarząd dóbr Ordynacji Ołyckiej w Ołyce, powiat Dubno.

2. **Borszczówka** (pow. krzemieniecki), rezerwat „Bratarszczyzna" imienia ś.p. Leona Rzewuskiego o obsz 1.49 ha obejmuje wyspowe stanowisko buka na północno-wschodniej granicy zasięgu. — Własność prywatna.

3. **Góra Bony** w Krzemieńcu z ruinami zamku; w sąsiedztwie nader interesujące pod względem krajobrazowym i florystycznym „skałki Panieńskie".

4. **Janowa Dolina** (pow. kostopolski), gdzie znajdują się wysokie na kilkanaście metrów, pionowo stojące słupy bazaltowe.

5. **Susk k. Kostopola** (pow. kostopolski). Rezerwat „Bobrówek Suski" o obszarze 157.41 ha, przeznaczony dla hodowli bobrów kanadyjskich, przewiezionych tu z Nadleśnictwa Bucharzewo, w woj. poznańskiem. Obejmuje łąki bagniste nad rzeczką Borkową, staw oraz drzewostany liściaste i sosnowe. Stan ilościowy bobrów wynosił w r. 1935 7 sztuk. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Susk k. Kostopola, poczta Klewań.

6. **Szack** (powiat lubomelski). W obrębie i nadleśnictwie L. P. Szack wyodrębniono obszar o pow. 930.25 ha jako

matecznik dla zwierzyny. Położony on jest na zachód od kolejki Krymno-Zabłocie, a obejmuje w przeważnej części moczary i bagna, porośnięte karłowatą sosną. Przebywają tu sporadycznie łosie, przychodzące z dalszych okolic (północnego zachodu). — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Szack, poczta w miejscu.

7. **Góra Zamkowa w Korcu** (pow. rówieński) z ruinami zamku, przedstawiająca wielką wartość pod względem osobliwości mineralogicznych. Kryje w sobie olbrzymich wymiarów turmaliny.

Mapa Parków Narodowych, rezerwatów i ważniejszych zabytków przyrody w województwie wołyńskiem.

8. **Karpiłówka** (pow. sarneński), rezerwat o obsz. 30 ha obejmujący las sosnowy z różanecznikiem żółtym (azalją pontyjską) w podszyciu. — Informacyj udziela Nadleśnictwo L. P. Karpiłowieckie, Karpiłówka, poczta Rokitno.

9. **Snowidowicze** (pow. sarneński), rezerwat o obsz. 23 ha, obejmuje las sosnowy z różanecznikiem żółtym (azalją pontyjską) w podszyciu. Ma być rozszerzony do obszaru 59 ha. — Informacyj udziela Nadleśnictwo Snowidowickie w Ostkach, poczta w miejscu.

W województwie wołyńskiem zasługują na zwiedzenie także następujące rezerwaty projektowane.

10. **Przełom rzeki Słuczy** pomiędzy Hubkowem a Mareninem (pow. kostopolski), piękny pod względem krajobrazowym. Rzeka płynie tu wąwozem wśród łupków krystalicznych i granitów. Zbocza lewego brzegu porasta piękny las dębowo-grabowy. Wyniosłości nadbrzeżne były wyzyskane w przeszłości dla celów obronnych, o czem świadczą grodziska, prawdopodobnie przedhistoryczne, w Bielczakach i Mareninie, oraz ruiny zamku Siemaszków w Hubkowie.

Najważniejsze zabytki przyrody:

a) *drzewa:* Bodiaczów — lipa, Międzyrzecze — dąb, Czartorja — dąb, Krupiec — jesion, Dolsk — topole, Nowe Iwańczyce — lipa, Klewań — dęby, Zosin — świerki.

O zachowaniu się podczas wycieczek w stosunku do żywej i martwej przyrody.

Tysiące wycieczek szkolnych przebiega rok rocznie Polskę wzdłuż i wszerz. Poza szkołą odbywa młodzież wycieczki, organizowane przez koła młodzieży krajoznawczej lub przez kierowników obozów harcerskich. O ile kierownictwo wycieczki spoczywa w ręku znawcy i miłośnika przyrody, niema niebezpieczeństwa niszczenia przyrody przez młodzież. Jednakże przeważna część wycieczek, choć jest z reguły kierowana przez osoby starsze, ustosunkowuje się do przyrody niewłaściwie, a zdarza się niestety nierzadko, że po przejściu takiej wycieczki las lub łąka przedstawiają obraz pożałowania godnego zniszczenia. To też jest rzeczą konieczną, aby przed każdą wycieczką kierownicy ich zaznajamiali uczestników nietylko z planem i celem wycieczki, ale także i z przepisami, dotyczącemi zachowywania się wycieczek wogóle, zwłaszcza zaś w przyrodzie z punktu widzenia potrzeby jej ochrony.

Niezależnie od specjalnych regulaminów porządkowych, przyjętych dla pewnej miejscowości i odnoszących się do charakteru miejsco-

wej przyrody, każdą wycieczkę obowiązywać powinny następujące przepisy o zachowaniu się w stosunku do żywej i martwej przyrody:

1. Obserwacja roślin i zwierząt w przyrodzie. W razie znalezienia na wycieczce przedmiotu (rośliny lub zwierzęcia), interesującego ucznia, nie powinien sam uczeń rośliny zrywać lub zwierzęcia zabijać, lecz ma zwrócić uwagę kierownika wycieczki na ten przedmiot. O ile, według uznania kierownika wycieczki, zajdzie konieczność zerwania (wykopania) rośliny, powinien wykonać to w sposób odpowiedni sam kierownik lub jeden z uczniów pod jego okiem. O ile schwytano zwierzę (np. chrząszcza lub motyla), kierownik powinien sam wziąć go do ręki i pokazać uczniom, w jaki sposób należy trzymać zwierzę, aby go nie uszkodzić. Po demonstracji powinien być okaz taki w zasadzie puszczany na wolność, a tylko w wyjątkowych wypadkach może on być zachowany w odpowiedni sposób dla gabinetu (muzeum) szkolnego. Rośliny, wykopane w całości na wycieczkach, należy w zasadzie, po przeprowadzeniu na nich demonstracji, wsadzać z powrotem do ziemi. Gałązki drzew i krzewów należy obcinać ostrym nożem i nigdy nie można pozwalać na ich łamanie lub urywanie ręką; tak samo należy postępować z pędami roślin zielnych. Jeden okaz rośliny, raz ścięty, względnie wykopany, może krążyć następnie od jednego do drugiego ucznia, tak aby wszyscy mogli na tym okazie widzieć to, na co zwrócił uwagę kierownik wycieczki. Tylko w wypadkach, gdy ma się do czynienia z rośliną bardzo pospolitą i gromadnie rosnącą, można odstąpić od tej zasady i pozwolić ucz-

niom zebrać więcej okazów, tak aby w czasie demonstracji każdy uczeń lub każda mała grupa uczniów miała przed sobą okaz rośliny. Jeżeli chodzi o badanie zmienności form w przyrodzie, to należy zjawisko to demonstrować zawsze na najpospolitszych roślinach i najpospolitszych zwierzętach, przyczem materjał w tym celu zebrany na wycieczce należy przechować w muzeum szkolnem.

2. *Robienie zbiorów.* Uczniowie nie powinni zasadniczo robić żadnych zbiorów. O ile kierownik wycieczki sam zbiera dla celów naukowych rośliny lub zwierzęta, nie powinien tego czynić w czasie wycieczek z uczniami, lecz na wycieczkach, jakie sam odbywa. Do takich wycieczek można dopuszczać w drodze wyjątku pewnych uczniów, okazujących szczególniejsze zamiłowanie do nauk przyrodniczych. Należy unikać zbierania okazów do muzeum szkolnego za pośrednictwem uczniów, a jeżeli uczeń sam się zgłosi z chęcią zebrania czegoś, powinno się go przedtem dokładnie pouczyć, co i jak ma zebrać.

3. *Ochrona rzadkich gatunków zwierząt i roślin.* Kierownik wycieczki, znający stanowiska rzadkich gatunków roślin (np. storczyków) i zwierząt (np. motyli), nie powinien prowadzić w te miejsca wycieczek z uczniami; uczniom szczególnie zamiłowanym do nauk przyrodniczych można je pokazać, lecz z odpowiedniem pouczeniem o potrzebie ich ochrony.

4. *Stosunek do zabytków przyrody.* O ile w okolicy zwiedzanej na wycieczce znajdują się rezerwaty lub pomniki (zabytki) natury, znane kierownikowi wycieczki i opisane w literaturze, należy uczniom zgóry (w pouczeniu wstępnem)

zwrócić na nie uwagę i dokładnie wyjaśnić ich znaczenie i wartość naukową (historyczno-pamiątkową, estetyczną, legendarną i t. p.) W rezerwatach nie wolno zbaczać ze ścieżek i zbierać roślin i zwierząt oraz wogóle należy ściśle przestrzegać przepisów porządkowych, obowiązujących w danym rezerwacie. Tutaj, nawet sam kierownik wycieczki nie może pozwolić sobie nigdy na zebranie okazów dla demonstracji. Jeżeli zdarzy się w rezerwacie sposobność spotkania jakiegoś rzadkiego zwierzącia lub rośliny, należy przedmiot taki obserwować z pewnej odległości, tak, aby w żaden sposób nie doznał on szkody. Kierownik wycieczki, prowadzący wycieczkę szkolną w rezerwacie, powinien znać gatunki zwierząt i roślin szczególnie charakterystycznych i przestrzegać zasady bezwzględnej ich ochrony. Tak np. w Tatrach w żadnym wypadku nie powinni uczniowie łamać gałązek kosodrzewiny lub limby i nie powinni zbierać szarotek, choćby napotkali je w większej ilości; nie powinni też nigdy kupować szarotek od juhasów, którzy je często oferują na sprzedaż w sposób nielegalny.

5. *Ochrona gniazd.* Gniazd i jaj ptaków nie powinni uczniowie zbierać w żadnym wypadku. O ile na wycieczce znalezione zostanie przypadkiem gniazdo ptasie z jajkami, należy polecić uczniom oddalić się od tego miejsca i nie pozwolić im dotykać gniazda i jaj. To samo odnosi się do gniazd owadów pszczołowatych (np. trzmieli) oraz do mrowisk, których nie wolno rozkopywać.

6. *Zasada niezabijania żadnych zwierząt.* Na wycieczce szkolnej nie wolno zabijać żadnych

zwierząt, zwłaszcza węży, padalców, kretów; żmij w zasadzie zabijać również się nie powinno, gdyż żmija jest zwierzęciem pożytecznem, niszczącem myszy. Niebezpieczeństwa spotkania się bezpośrednio ze żmiją łatwo uniknąć, uderzając patykiem w zarośla lub kępy roślin, w których podejrzewamy obecność żmii.

7. *Ochrona grzybów kapeluszowych.* Grzybów kapeluszowych nie wolno niszczyć, t. j. kopać lub wywracać. Jeżeli kierownikowi wycieczki chodzi o demonstracje grzybów jadalnych i trujących, to powinien je zebrać sam w czasie wycieczki i potem na najbliższym postoju, objaśnić porównawczo. Grzyby należy ścinać przy ziemi ostrym nożem

8. *Ochrona młodników leśnych.* Po młodnikach (kulturach) leśnych chodzić nie wolno.

9. *Zbieranie jagód.* Zbieranie jagód w lesie (poziomek, malin, borówek) w czasie wycieczki nie powinno być w zasadzie dopuszczalne, gdyż wśród nich ukryte są często młode sadzonki lub siewki drzew. Jedynie na świeżych zrębach leśnych, gdzie jeszcze nie wprowadzono nowej kultury lasu, można dopuścić zbieranie jagód, jednakże tylko wtedy, jeżeli kierownik wycieczki otrzymał na to pozwolenie od właściciela lasu.

10. *Ochrona źródeł.* Zródeł nie należy zanieczyszczać. Wodę z nich należy czerpać kubkami. O ile znajdują się w źródle jakieś wrzucone tam przedmioty, należy je polecić uczniom ostrożnie wyjąć. Nie wolno wyrywać kamieni, ani w żaden inny sposób zmieniać najbliższego otoczenia źródła.

11. *Ochrona jaskiń.* Przy zwiedzaniu jaskiń i grot nie wolno używać pochodni lub kopcą-

cych świec, lecz należy posługiwać się latarkami. Nie wolno też ze ścian odbijać skał naciekowych i nie wolno zbierać okazów zwierząt jaskiniowych, takich, jak np. nietoperze. Dna jaskiń nie wolno przekopywać.

12. *Ochrona rzadkich minerałów.* Ze znalezionej żyły mineralnej nie wolno na wycieczce szkolnej odłupywać lub odbijać kryształów. W kopalniach należy ściśle przestrzegać obowiązujących przepisów i nie pozwalać uczniom na zabieranie jakichkolwiek okazów, chyba, że na to pozwoli zarząd kopalni i wskaże miejsca skąd przedmioty takie zabrać można.

13. *Zakładanie ognisk.* Zakładanie ognisk w lesie, wśród młodników leśnych i wśród suchej roślinności łąkowej, jest stanowczo wzbronione. Można je wzniecać tylko w miejscach odpowiednich, zawsze za zgodą właściciela lasu, najlepiej zaś tam, gdzie służba leśna wskaże kierownikowi miejsce. Przed odejściem wycieczki ognisko musi być dokładnie stłumione, a żarzące się węgle przysypane ziemią.

14. *Majenie pojazdów.* Strojenie pojazdów (wozów, autobusów, etc.) lub kapeluszy (czapek) w zieleń lub kwiaty jest stanowczo niedopuszczalne. Nie należy też pozwalać uczniom robić bukietów lub wiązanek kwiatów (względnie gałązek drzew). Z punktu widzenia ochrony przyrody niema nic bardziej rażącego, jak widok wycieczki szkolnej, wracającej do miasta i ustrojonej w zieleń. Nie należy też pozwalać uczniom na kupowanie bukietów lub wiązanek od wiejskiej ludności.

15. *Zachowanie się w miejscach postoju.* Na miejsca odpoczynkowe należy wybierać na wy-

cieczkach takie punkty, w których gromadne biwakowanie nie niszczy roślinności. W szczególności nie powinny być obierane na miejsca odpoczynkowe nieskoszone łąki i wogóle miejsca o bujnej roślinności. Należy zakazać stanowczo pozostawiania po wycieczce takich pamiątek, jak: napisy lub nacięcia na korze drzew, napisy na kamieniach, skałach, belkach lub deskach schronisk. Wszelkie odpadki po jedzeniu (papierosy, kości, puszki, łupiny etc.) powinny być z a w s z e i w s z ę d z i e przed odejściem wycieczki z miejsca odpoczynku dokładnie zebrane razem i zakopane w ziemi, schowane pod kamienie lub spalone ostrożnie przez kierownika wycieczki. W miejscach pięknych widokowo, odwiedzanych gromadnie, wycieczki szkolne nietylko nie powinny pozostawiać po sobie śmieci, lecz znalezione tam odpadki, pozostawione przez innych, niekulturalnych wycieczkowiczów, powinni uczniowie zebrać i zakopać w ziemi.

16. *Przestrzeganie zasady spokoju.* Wszędzie, a zwłaszcza w górach, gdzie skały odbijają głos, powinny wycieczki szkolne zachowywać się cicho i unikać śpiewów lub zabaw w wywoływanie echa. Napotkanych przypadkiem zwierząt nie płoszyć. Śpiewać można tylko w marszu na drogach szerokich i gościńcach, nigdy zaś na ścieżkach turystycznych lub na szczytach górskich.

prof. dr. Władysław Szafer.

Przepisy dla zwiedzających Park Narodowy im. Żeromskiego „Puszcza Jodłowa".

1. Wstęp do Parku dozwolony jest jedynie za opłatą. Karty wstępu wydaje Nadleśnictwo Ś-ta Katarzyna w Bodzentynie, Leśnictwo w Nowej Słupi, oraz gajowi na terenie Parku, jak również Kasa stacyjna kolejki leśnej w Zagnańsku. Cena jednorazowego wstępu wynosi 30 gr. dla dorosłych i 10 gr. dla młodzieży. Okresowe karty wstępu, ważne na cały sezon turystyczny, wydaje w cenie po 2 zł. 50 gr. Nadleśnictwo Ś-ta Katarzyna w Bodzentynie.

2. Wstęp do Parku dozwolony jest jedynie pieszym; wjazd rowerami, motocyklami i samochodami jest zakazany; wjazd konno i pojazdami konnemi dozwolony jest tylko na wyznaczonych do tego drogach i za specjalnem zezwoleniem Nadleśnictwa Ś-ta Katarzyna.

3. Na terenie Parku dozwolone jest przebywanie i chodzenie tylko po drogach, ścieżkach i wyznaczonych szlakach. W szczególności wzbronione jest chodzenie i wspinanie się po zboczach, urwiskach, gołoborzach i skałach, jak również chodzenie po miejscach zagrodzonych i porosłych młodym lasem (młodnikach i uprawach).

4. Obozowanie i biwakowanie dozwolone jest jedynie na miejscach na ten cel wyznaczonych przez Nadleśnictwo Ś-ta Katarzyna.

5. Zakazane jest zaśmiecanie Parku, zanieczyszczanie źródeł i potoków, odłupywanie skał i głazów, umieszczanie napisów i znaków zarówno na skałach, jak i drzewach i jakichkolwiek innych objektach na terenie Parku. Niedozwolone jest kąpanie się i plażowanie na terenie Parku.

6. Zakazane jest hałaśliwe zachowanie się na terenie Parku oraz strzelanie.

7. Zrywanie kwiatów i innych części roślin, wykopywanie roślin, ułamywanie gałązek jest wzbronione. Podobnie zakazane jest łowienie, zabijanie, płoszenie i napastowanie jakichkolwiek zwierząt. Zbieranie jakichkolwiek okazów dla celów naukowych, dydaktycznych i kolekcjonerskich nie jest na terenie Parku dozwolone. W szczególnych wypadkach będzie Zakład Doświadczalny Lasów Państwowych w Warszawie udzielał zezwoleń w drodze wyjątku na zbiór okazów dla prowadzących prace naukowe ne terenie Parku.

8. Dokonywanie na terenie Parku jakichkolwiek zdjęć fotograficznych, sporządzanie filmów — jeżeli te czynności nie mają charakteru amatorskiego — jest zakazane bez specjalnego zezwolenia Nadleśnictwa Ś-ta Katarzyna. Również wzbronione jest prowadzenie na terenie Parku handlu kramnego, stałego, bądź przenośnego — poza miejscami na to przeznaczonemi i za specjalnem pozwoleniem Nadleśnictwa Ś-ta Katarzyna.

9. Wszelkie obowiązujące przepisy policyjne ustaw leśnych, łowieckich i rybackich mają zastosowanie na terenie Parku i muszą być bezwzględnie przestrzegane. W rachubę wchodzić mogą w szczególności zakazy: palenia ognisk i tytoniu, zbierania jagód i grzybów, noszenia broni palnej, wprowadzania psów i łowienia ryb.

10. Zwiedzający Park Narodowy obowiązani są podporządkować się wezwaniom i wskazówkom służby leśnej.

11. Służbie leśnej na terenie Parku przysługuje prawo ściągania z winnych przekroczeń powyższych przepisów porządkowych kar pieniężnych.

UWAGA. Podobne przepisy obowiązują na terenie innych Parków Narodowych i rezerwatów.

„Każdy naród posiada pomniki, które zawarły w sobie jego cierpienia i radości, jak w jednem ognisku, ześrodkowując przeżycia całych pokoleń. Takiemi pomnikami są: ruiny, pola bitewne, grody, ulice, na tych ulicach domy, na których widok serca biją goręcej i łzy nabiegają do oczu".

J. PIŁSUDSKI.

(Przemówienie w Toruniu 5 czerwca 1921).

Ochrona zabytków sztuki i kultury.

W plastycznym obrazie Rzeczypospolitej znajdujemy na całym jej obszarze wspaniałe i drogocenne kształty, które w świadomości naszej nie powinny i nie mogą być skazane na niepamięć. Są to bowiem szczątki przeszłości naszej ziemi, twory przyrody, oraz artystyczne dzieła rąk ludzkich, zabytki sztuki i kultury. Obowiązkiem naszym jest znaleźć właściwy stosunek do tych dokumentów, będących niewyczerpaną skarbnicą wiadomości o dawnej Polsce, a zarazem ożywczem źródłem w dziedzinie naukowej i artystycznej twórczości.

Dobrze zrozumiany interes narodowy, również i powszechny, wymaga od każdego społeczeństwa zachowania tych świadectw przeszłości narodu. W wielkiej pracy budowania jego przyszłości nie możemy przeoczyć wielkiego i świętego obowiązku patrzenia na obraz *pełnej Polski*, nie tylko tej, która jest, ale także tej, która była i jest w nas — w żywych, istniejących świadectwach przeszłości, które tem samem, że są, mają prawo do istnienia. Dokumenty te nazywamy zabytkami, co upoważnia nas

przeważnie do zapomnienia, zabycia, chociaż pniem wyrazu jest właśnie byt a zatem ciągłość trwania.

Aktywne krajoznawstwo, związane ściśle z jednej strony z poznawaniem kraju, a więc opierające swą ideologję na poznawczych pierwiastkach, z drugiej zaś na wszelkiego rodzaju turystyce, nie może się wyrzec bogatej treści, jaką wspomniane świadectwa przeszłości zawierają. Myliłby się ten, ktoby mniemał, że zagłębianie się w przeszłość jest specjalnością wyłącznie ludzi nauki. Historja narodu jest bowiem jego pamięcią, a zabytki sztuki i kultury są jakby ilustracjami w księdze dziejów. Otwierając karty tej księgi widzimy w niej twory ducha ludzkiego w kształtach i barwach, przez które obcujemy z najodleglejszemi pokoleniami. Obcowanie z temi tworami daje łuskę odpoczynku, otwiera perspektywy i pogłębia życie. *Chodzi zatem o wprowadzenie ich w żywą treść dzisiejszego życia.* A wprowadzimy je, dopuszczając pierwiastki widzenia pełnej rzeczywistości w formach i barwach, które są wokoło nas—w przyrodzie i sztuce. Utrwalamy je w pamięci za pośrednictwem wzroku. A wśród nich przedewszystkiem twory, świadczące o historji sztuki i kultury. Gdy zaś się staną cząstką naszej świadomości i racjonalnego do nich stosunku, przekonamy się łatwo, wiele z nich płynie korzyści dla codziennego życia. Bo właśnie w tą szarą codzienność musimy je wprowadzić. Uczynimy to tem łatwiej, że nie potrzebujemy owych tworów szukać zbyt daleko. Są one bowiem w naszem najbliższem otoczeniu, co więcej — są naszem otoczeniem. I to zarówno w wielkiem

środowisku miejskiem, jak i w najmniejszym ośrodku prowincjonalnym.

Obcując z tworami przyrody i dziełami sztuki poznamy całą skalę nowych wartości, które zaczną przenikać w naszę wyobraźnię, kształtować myśl, uszlachetniać poczynania. Poddajmy się temu bezpośredniemu działaniu natury i sztuki, a wkrótce na naszej osnowie dnia zobaczymy niespodziewane zjawiska. Powracać będziemy do nich z uczuciem przyjemności, gdyż one to właśnie wniosą w nasze życie pierwiastki ładu, spokoju i celowości istnienia. Gdy zaś się staną codzienną potrzebą, zrozumiecie, że utracenie ich, zniszczenie lub usunięcie z otoczenia byłoby waszą osobistą krzywdą. A wtedy zrodzi się w was poczucie opieki, ochrony, zachowania tych tworów, poczucie, wyrastające z miłośnictwa, ze szczerego i bezpośredniego stosunku do natury i sztuki. Pietyzm dla nich będzie pierwszym stopniem do wyższego typu miłośnictwa — kultu. Z tej ideologji powstała opieka nad zabytkami, ujęta we wszystkich państwach kulturalnych w formy organizacyj, którym powierzono pieczę nad skarbami przyrody, sztuki i kultury. W powszechnem znaczeniu ochrona ich zabytków łączy wszystkie narody w jedną rodzinę kulturalną.

W Państwie Polskiem obowiązujące rozporządzenie Prezydenta Rzplitej z dnia 6 marca 1928 r. (Dziennik Ustaw R. P. Nr. 29, poz. 265, łącznie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 23 IX. 1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych, będących własnością państwa i Ustawą z dnia 25 I.1933 r. o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej

z dnia 6.III. 1928 r., oraz Ustawą z dnia 23.III 1933 r. o opiece nad muzeami publicznemi) uznało za zabytek każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną. Za zabytki mogą być w szczególności uznane: jaskinie i groty, grodziska (t. zw. szwedzkie góry, okopy, szańce i wały); ślady osad lądowych i nawodnych: cmentarzyska szkieletowe i całopalne, „pola urnowe" oraz poszczególne kurhany, mogiły, kopce; kopalnie przedhistoryczne krzemienia, soli, bursztynu, miedzi, żelaza; piece garncarskie i piece do wytapiania metali; figury kamienne przedhistoryczne (t. zw. baby kamienne i posągi bóstw) i głazy obrabiane (żarna, głazy ze znakami, krzyżami i t. p.); budowle zarówno murowane, jak drewniane wraz z wszelkiemi szczegółami architektury i dekoracji ściennej wraz z otoczeniem (ogrodem, placem); luźno stojące pomniki, nagrobki, kapliczki, figury, krzyże, kolumny, słupy graniczne i t. p.; ruiny budowli, pomników i posągów; grupy budowli znamienne dla osad, miast i wsi; ogrody ozdobne oraz aleje cmentarne i przydrożne, drzewa sędziwe i t. p.; przedmioty związane bezpośrednio z przeznaczeniem budynku (ołtarze, ambony, chrzcielnice, stalle, pomniki, nagrobki, epitafja, tablice, wota, szaty i naczynia obrzędowe, dzwony i t. p.); dzieła sztuk plastycznych: obrazy, rzeźby, ryciny; dzieła sztuk zdobniczych i kunsztów cechowych, zbroje, oręże, rzędy, pojazdy, chorągwie, sztandary, arrasy, dywany, makaty, pasy, kilimy, hafty, koronki,

ubiory, meble, sprzęty, naczynia, zegary, świeczniki, wyroby złotnicze, emalje, szkło, ceramika, kraty, okucia, zamki, godła, znaki i t. p.; monety, medale, pieczęcie, tłoki mennicze; druki archiwalne, rękopisy zwykłe i ozdobne, autografy, oprawy ksiąg; ludowe sprzęty domowe i wyroby przemysłu ludowego; wykopaliska i znaleziska przedhistoryczne i archeologiczne; wykopaliska i znaleziska paleontologiczne; kolekcje przedmiotów przechowywanych w muzeach, bibljotekach, w skarbcach i składach świątyń, zgromadzeniach cechowych, urzędach samorządowych i t. p.

Rzeczpospolita Polska podzielona jest na 9 okręgów konserwatorskich, z siedzibą konserwatorów: w Warszawie (dla m. st. Warszawy, wojew. łódzkiego oraz wojew. warszawskiego i białostockiego), w Krakowie (dla wojew. krakowskiego i kieleckiego), we Lwowie (dla wojew. lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego), w Poznaniu (dla wojew. poznańskiego i pomorskiego), w Wilnie (dla wojew. wileńskiego i nowogródzkiego), w Lublinie (dla wojew. lubelskiego i poleskiego) w Łucku (dla wojew. wołyńskiego) i w Katowicach (dla wojew. śląskiego). Konserwatorzy urzędują w urzędach wojewódzkich, w których są równocześnie kierownikami oddziałów sztuki. Nadzór nad służbą konserwatorską sprawuje Główny Konserwator w Ministerstwie W. R. i O. P.

Chociaż Państwo sprawuje bezpośrednią opiekę nad zabytkami przez fachowe organy rządowe, to jednak nie ulega wątpliwości, że skuteczność tej opieki zależy od zrozumienia jej zadań przez ogół społeczeństwa. Organizacja

rządowa nie może bowiem trafiać w próżnię. Uświadomiony obywatel jest w tym zakresie współodpowiedzialny za całość dziedzictwa zarówno duchowej jak i materjaluej kultury swego narodu.

Wrogiem zabytków jest przedewszystkiem czas, któremu nic się oprzeć nie może. Niszczycielskie działanie czasu jest stosunkowo bardzo powolne. Stokroć jednak gorszym niszczycielem od czasu jest sam człowiek, On to przez nieświadomość i niedołęstwo, chciwość, źle zrozumiane ideje postępu i t. zw. wymagania życiowe oraz nieskrępowane chęci upiększania i pseudooryginalność niszczy, burzy i przeistacza dzieła swych własnych rąk. Najgroźniejszym niszczycielem zabytków jest człowiek półwykształcony i półznawca.

Dlatego chcąc być prawdziwym miłośnikiem zabytków, należy zdobyć wiedzę o nich, zwaną historją sztuki, dla której zabytki są bezpośrednim materjałem naukowym. Podstawą historji sztuki i racjonalnej opieki nad zabytkami jest inwentarz ich, na który składają się opisy, pomiary i fotografje.

Każda wycieczka krajoznawcza, uprzednio celowo przez kierownika przygotowana, może przynieść znaczne korzyści zarówno dla jej uczestników, jak i dla sprawy opieki nad zabytkami. W tym celu należy się zapoznać z literaturą, odnoszącą się do danego (ych) zabytku (ów). Wiadomości te znajdziemy w podanej poniżej literaturze. Zważywszy jednak, że nie posiadamy jeszcze drukowanego inwentarza zabytków sztuki w Polsce, zbieranie wszelkich do niego materjałów (opisowych, fotogra-

ficznych, rycin, rysunków i t. p.) jest sprawą pierwszorzędnego znaczenia, O tem, w jaki sposób te materjały zbierać, poucza nas „Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki", wydana w 1930 r. przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, któremu też należy owe materjały przesłać za pośrednictwem urzędów konserwatorów (powyżej wymienionych). Ponieważ opracowanie materjałów (zwłaszcza zdjęć pomiarowych) wymaga fachowego wyszkolenia (architektonicznego), przeto uczestnicy wycieczek krajoznawczych mogą się ograniczyć do fotografowania i rysowania zabytków, przyczem należy pamiętać, że fotografje dla celów inwentaryzacyjnych muszą mieć charakter dokumentu, a więc nie mogą być tylko swobodnie skomponowanemi obrazkami lub ogólnemi widokami. Oprócz fotografij pożądane są rzeczowe opisy zabytków w sensie informacyjnym, to jest takie, które znów bez specjalnego przygotowania w dziedzinie historji sztuki mogą być wykonane z korzyścią w pierwszym rzędzie już dla samej ochrony zabytków (stan ich utrzymania, roboty przy nich prowadzone, zmiany w nich lub w ich otoczeniu zachodzące i t. d).

Wiedząc, że zabytki sztuki i kultury są własnością całego narodu, a zatem, że nikt nie ma prawa ich niszczyć lub do zniszczenia ich się przyczynić, obowiązkiem każdego obywatela prawdziwie kochającego swój kraj ojczysty, jest nie dopuścić do jakiegokolwiek czynu szkodliwego dla zabytków. Wycieczki krajoznawcze powołane są w pierwszym rzędzie do przestrzegania tego obowiązku wobec zabyt-

ków. Przez poznanie ich do umiłowania, od umiłowania do poszanowania, — oto naczelne hasła wycieczek krajoznawczych. W imię tych haseł należy przedewszystkiem zaniechać tak bardzo rozpowszechnionego zwyczaju utrwalania swych nazwisk na zabytkach nieruchomych (głównie na ścianach i murach wszelkiego rodzaju budowli), wspinania się po ruinach co powoduje nie tylko, a prawie zawsze, ich uszkodzenie, lecz także może wystawić zdrowie sprawcy na poważny szwank, wreszcie zaśmiecanie otoczenia zabytku, które stanowi z nim nierozerwalną całość, zwłaszcza jeśli tem otoczeniem są twory przyrody (drzewa, skały, woda i t. p.). Do tych elementarnych zasad poszanowania zabytków należy dodać, że czynna opieka nad niemi ze strony krajoznawcy polegać powinna na uświadamianiu współobywateli o wartościach, jakie mają te zabytki dla historji i kultury narodu, a również na tem, że podtrzymywanie ich egzystencji, należyta konserwacja, jest obowiązkiem społeczeństwa.

Wiadomości o zabytkach znajdziemy w następujacych publikacjach:

Metodyka wycieczek krajoznawczych. — Warszawa 1919, Wyd. Pol. Tow. Krajozn.

Władysław Witwicki: Wiadomości o stylach. Lwów 1934, Nakładem Państw. Wydawnictwa Książek Szkolnych

Stanisław Machniewicz. Estetyka życia codziennego. Lwów 1934. Nakładem Państw. Wydawnictwa Książek Szolnych.

Henryk Cieśla: Historyczne style (architektura, ornamentyka, rzemiosła). — Lwów 1930.

Stanisław Tomkowicz: Style w architekturze kościelnej.— Kraków 1923.

Władysław Tatarkiewicz. Architektura nowożytna od renesansu do klasycyzmu. Lwów. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1934.

Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili bieżącej. — Wydanie księgarni: Trzaski. Ewerta i Michalskiego — Warszawa.

Polska w krajobrazie i zabytkach. Wydawnictwo Tadeusza Złotnickiego. Warszawa.

Sztuka polska: Historja architektury, rzeźby i malarstwa od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej. Warszawa. Wydawnictwo „Wiedza o Polsce".

Sprawozdania i prace Komisji historji sztuki Polskiej Akademji Umiejętności.

Studja do dziejów sztuki w Polsce. Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej.

Feliks Kopera: Dzieje malarstwa w Polsce.

J. Starzyński i M. Walicki: Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej. Warszawa, 1929. Wydawnictwo Zakładu Arch. Polit. Warszawskiej.

J. Starzyński i M. Walicki: Rzeźba architektoniczna w Polsce wieków średnich. Warszawa 1931. Wyd. Zakł. Archit. Polit. Warsz.

Ochrona zabytków sztuki. Czasopismo, poświęcone opiece nad zabytkami, inwentaryzacji i geografji zabytków. Warszawa 1930-31. Nakładem Min. W. R. i O. P.

Edward Chwalewik: Zbiory Polskie. Archiwa, bibljoteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, Warszawa. — Kraków 1927.

Muzea regjonalne, ich cele i zadania. Warszawa 1928.

Włodzimierz Antoniewicz: Archeologja Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem polskich. Warszawa. Wyd. Trzaska, Ewert i Michalski.

Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki. — Wyd. Min. W. R. i O. P. Warszawa 1930.

Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. Tom III. str. 31 — 40 artykuł J. Remera p. t. *Konserwatorstwo.*

Jerzy Remer.

PRZYKŁADY STYLÓW ARCHITEKTURY W POLSCE

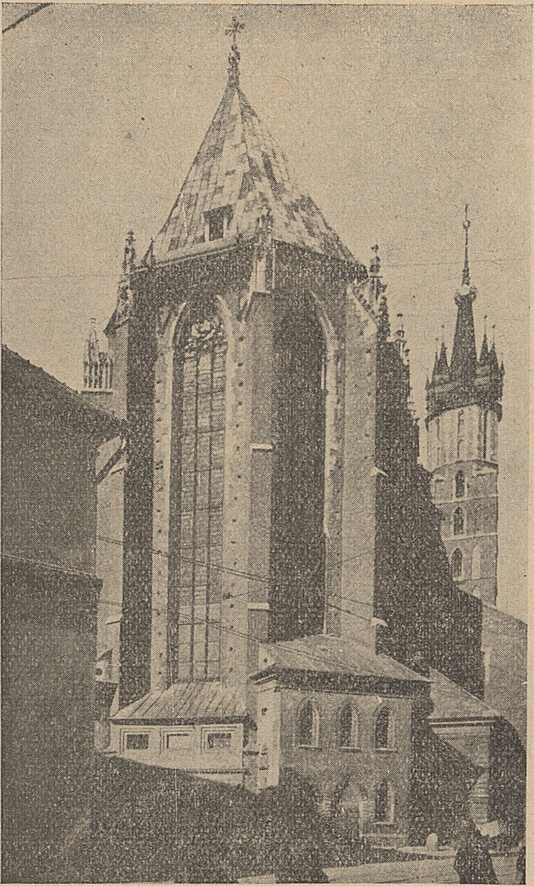

W ą c h o c k, pow. iłżecki, wojew. kieleckie.
Kościół par. p. w. św. Florjana i d. klasztor OO. Cystersów. Widok ogólny kościoła i fragm. budynków poklasztornych od płdn. wsch. Początek XIII w. Styl romański.

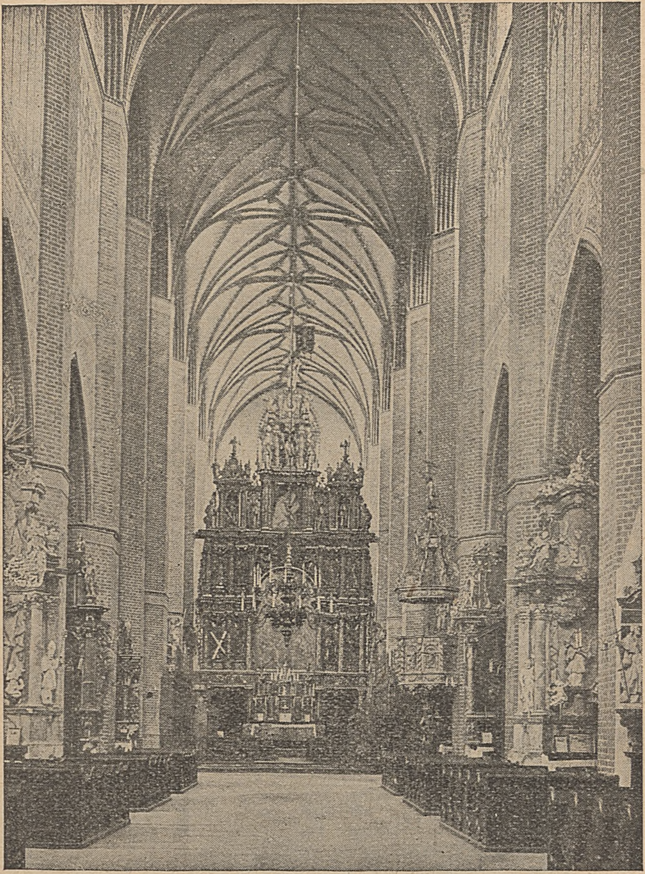

Wąchock, pow. iłżecki, woj. kieleckie.

D. klasztor OO. Cystersów. Eragment wnętrza kapitularza. Początek XIII w. Styl romański.

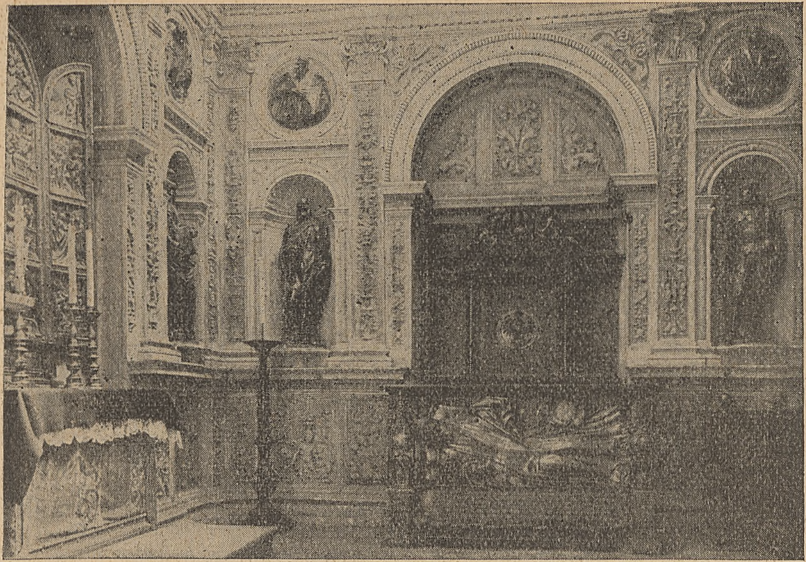
K r a k ó w, pow. krakowski, woj. krakowskie.
Kościół par. p. w. Najśw. Marji Panny. Widok od wschodu na prezbiterjum i fragm. wieży północnej. Wiek XIV—XV. Gotyk.

P e l p l i n, pow. tczewski, woj. pomorskie.
Kościół katedralny p. w. Najśw. Marji Panny, św. Bernarda, św. Benedykta i św. Stanisława. Fragment wnętrza gł. nawy z widokiem na wielki ołtarz. Wiek XIV—XV. Gotyk.

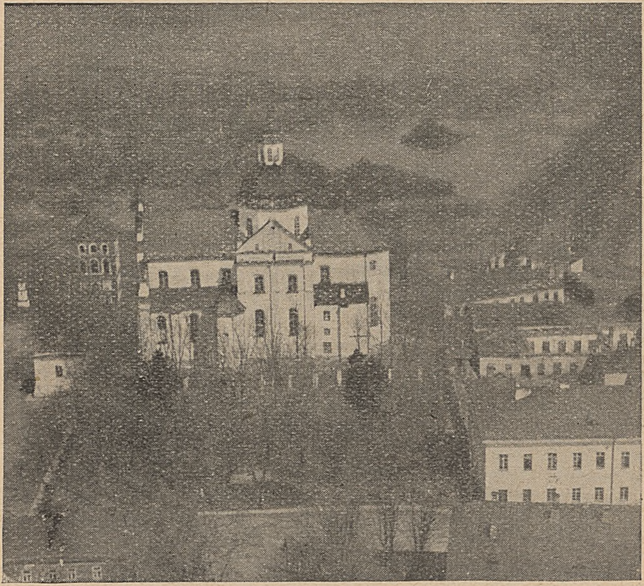

B a r a n ó w, **pow. tarnobrzeski, woj. lwowskie.**
Zamek. Widok ogólny od frontu. Wiek XVI—XVII. Renesans.

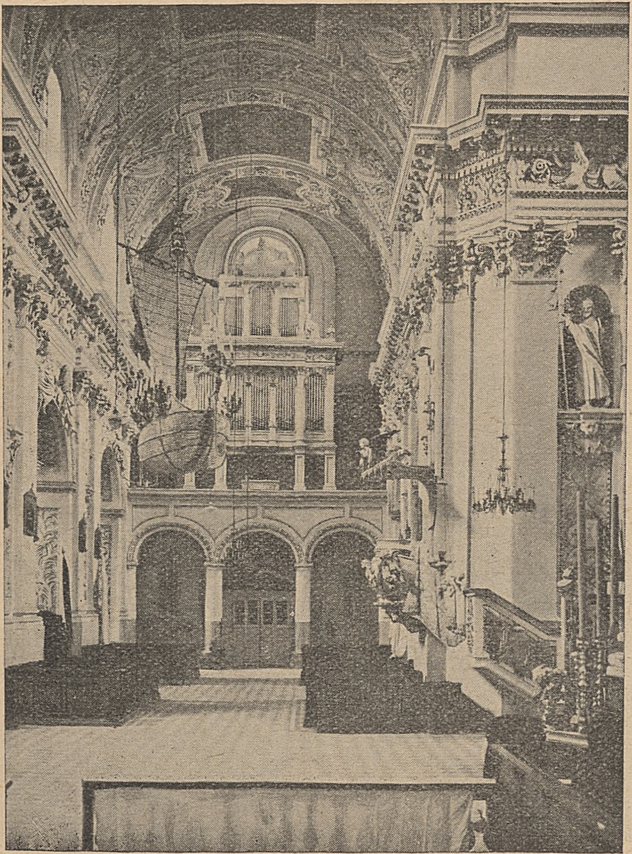

K r a k ó w, **pow. krakowski, woj. krakowskie.**

Kościół katedr. p. w. św. Wacława na Wawelu. Fragm. wnętrza kaplicy Zygmuntowskiej z widokiem na grobowiec Królowej Anny Jagiellonki. I poł. XVI w. Renesans.

N i e ś w i e ż, pow. nieświeski, woj. nowogródzkie.
Kościół par. p. w. Bożego Ciała, d. OO. Jezuitów. Widok ogólny kościoła i dzwonnicy, zdjęcie lotnicze. Koniec XVI w. Barok.

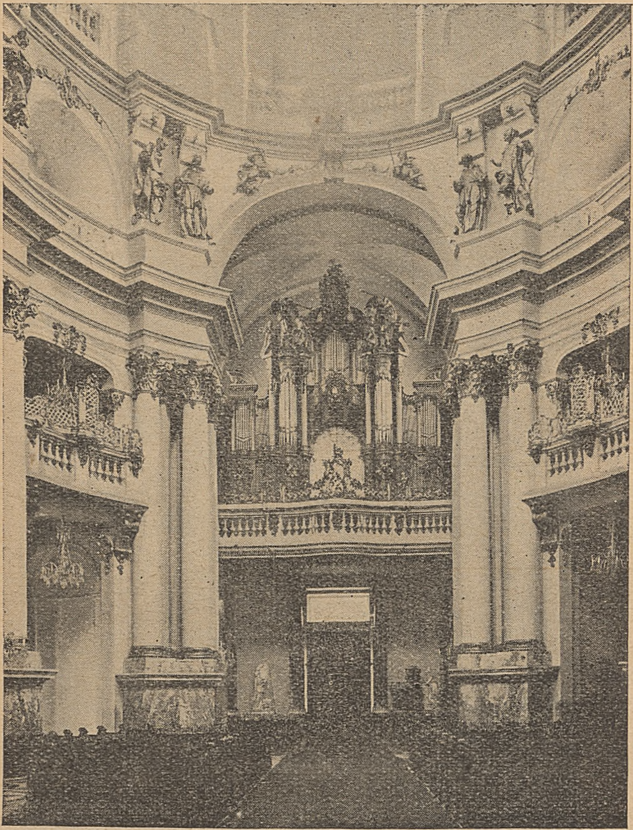

W i l n o, pow. wileński, woj. wileńskie.
Kościoł par. p. w. św. Piotra i Pawła. Wnętrze — fragm. głównej nawy z widokiem na chór. R. 1668—1684. Barok.

P o c z a j ó w, pow. krzemieniecki, woj. wołyńskie.

Ławra — Cerkiew prawosł. p. w. Uśpienia Bogarodzicy, d. OO. Bazyljanów, Widok ogólny od frontu, II połowa XVIII wieku. Rokoko.

L w ó w, pow. lwowski, woj. lwowskie.

Kościół par. p. w. św. Ciała Chrystusa d. OO. Dominikanów. Fragment wnętrza z widokiem na chór. Połowa XVIII w. Rokoko.

W i l n o, pow. wileński, woj. wileńskie.
Kościół katedr. p. w. św. Stanisława i św. Władysława. Elewacja front. R. 1777—1788. Klasycyzm.

B e j s c e, **pow. pińczowski, woj. kieleckie.**
Dwór. Widok ogólny od frontu. Ok. r. 1802. Klasycyzm.

Muzea, ich znaczenie i opieka nad niemi.

Muzea są wykładnikiem cywilizacji i kultury każdego narodu. Nagromadzone w nich zbiory charakterystycznych okazów z dziedziny przyrody, sztuki i kultury najlepiej odzwierciedlają całokształt zagadnień i zjawisk życia danego kraju w jego dziejowym rozwoju. Muzea w dzisiejszem pojęciu przestały już być zbiorowiskiem „martwych przedmiotów", dostępnym tylko dla wybrańców, a stały się nieodzownym warsztatem pracy dla całego szeregu badaczy naukowych i ośrodkami życia kulturalnego całego społeczeństwa. Zbiory muzealne bowiem, obejmujące okazy przyrody martwej i ożywionej, jak n. p. muzea zoologiczne, paleontologiczne, mineralogiczne, botaniczne i t. p. dają nam poznać w ogólnych zarysach bogactwo ziemi, jej różnorodność oraz przekrój tworzywa natury. Muzea natomiast historyczne, artystyczne, etnograficzne, techniczne oraz oświatowe i społeczne ukazują nam w najbardziej poglądowej formie cały dorobek kulturalny człowieka w różnych stopniach jego rozwoju, pozwalają nam śledzić historję ewolucji poszczególnych dziedzin twórczości ducha ludzkiego. Razem zaś wzięte oddają nam najwierniejszy obraz dawnej rzeczywistości we wszystkich jej przejawach, złączony nierozerwalną więzią z teraźniejszością.

Muzealnictwo nasze w czasie niewoli nie mogło się rozwijać w tych rozmiarach, ani w tych warunkach, co zagranicą. Ciężkie warunki polityczne przed Odrodzeniem Państwa Polskiego nie pozwalały na systematyczne i racjonalne tworzenie zbiorów muzealnych. Dzięki tylko fanatyzmowi jednostek, mających kult dla przeszłości narodu i zdających sobie sprawę z ważności przekazania choćby resztek nierozgrabionego dobytku narodowego przyszłym pokoleniom, powstawały pierwsze polskie muzea. Bezinteresownej pracy i niezwykłej ofiarności społeczeństwa zawdzięczamy wszystko to, co pozostało z dawnej świetności i wielowiekowej pracy przodków.

Z chwilą odzyskania niepodległości muzealnictwo nasze weszło na nowe tory, nabrało żywszego tętna. Idea zachowania dobytku historycznego i kulturalnego, chęć nawiązania do przeszłości i udokumentowania wielkich tradycyj narodowych ogarnęła cały teren Polski. W krótkim stosunkowo okresie powstał samorzutnie cały szereg muzeów państwowych, samorządowych i społecznych, ogólnych — wielodziałowych i specjalnych. W wielkich ośrodkach zostały stworzone przeważnie specjalne muzea dla każdego działu, obejmujące całokształt zagadnień, dotyczących jednej dziedziny wiedzy, czyto historyczno-kulturalnej, czyto przyrodniczej. Tego rodzaju muzea „centralne" posiadają zbiory, złożone z najbardziej charakterystycznych okazów z całego państwa, a nawet w niektórych wypadkach i z całego świata (np. Państwowe Muzeum Zoologiczne, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Muzeum Narodowe

w Warszawie i Krakowie, Muzeum Etnograficzne, Muzeum Przemysłu i Techniki, Muzeum Kolejowe i t. p.).

Muzea regjonalne natomiast, jako ściśle związane z terenem, powinny przedewszystkiem dawać pełny obraz danego regjonu w jego najistotniejszych przejawach. Zbieranie bowiem wszystkiego „co się da" i gromadzenie bezprogramowe zbiorów nie może dać nigdy dobrych rezultatów. Dlatego też w mniejszych muzeach powinniśmy starać się kompletować czyto zbiory historyczne, artystyczne, etnograficzne lub prehistoryczne, czy też przyrodnicze, w zależności od bogactwa terenu i od jego najbardziej charakterystycznych tworów przyrody lub sztuki.

Zagadnienie muzealnictwa w Polsce uregulowane zostało specjalną Ustawą z dn. 28 marca 1933 roku o opiece nad muzeami publicznemi, (Dz. U. R. P. Nr. 32, poz. 279). Ustawa ta uprawnia Ministra W. R. i O. P. do sprawowania opieki i nadzoru w zakresie naukowym, artystycznym, technicznym i organizacyjnym nad muzeami, będącemi własnością Państwa, samorządów oraz innych instytucyj i korporacyj publiczno-prawnych, stowarzyszeń i osób prywatnych, o ile te zbiory są udostępnione dla publiczności. Na mocy cytowanej ustawy Minister W. R. i O. P. udziela również zezwoleń na założenie muzeów publicznych i zatwierdza statuty poszczególnych muzeów. Jako organ doradczy i opinjodawczy została utworzona przy Ministrze W. R. i O. P. Państwowa Rada Muzealna, której organizację i zakres działania określa rozporządzenie Ministra W.R. i O.P. z dn. 13.II.1935 (Dz. Urz. Min. W.R. i O.P. Nr. 2, poz. 11).

Społecznym organem muzealnictwa polskiego, utrzymującym ścisły kontakt między muzeami, jest zrzeszenie muzeów i pracowników muzealnych pod nazwą „Związek Muzeów w Polsce" z siedzibą w Krakowie.

Obowiązkiem każdego krajoznawcy lub turysty, pragnącego poznać bliżej zwiedzany teren i jego kulturę, jest zapoznanie się ze zbiorami w najbliższem muzeum regjonalnem. Niewątpliwie bowiem zwrócą one jego uwagę na cały szereg zjawisk charakterystycznych dla danego terenu, które bez tego przygotowania mogłyby być przez niego niespostrzeżone. Muzea najlepiej jest zwiedzać z dobrze obznajomionym przewodnikiem lub też z katalogiem w ręku. Zwiedzać w zasadzie powinno się całe muzeum, jednak nie należy zatrzymywać się specjalnie przy każdym okazie, lecz tylko przy najbardziej istotnych przedmiotach. Najwięcej czasu należy poświęcać tej grupie przedmiotów, która nas najbardziej interesuje i najbardziej pociąga. W muzeum bowiem najlepiej możemy sobie zdać sprawę z tego, co nas interesuje. Inne też musimy mieć nastawienie i inne zainteresowanie przy oglądaniu różnych działów muzealnictwa. Za przykład niech nam posłużą z jednej strony muzea przyrodnicze i techniczne, z drugiej zaś artystyczne i historyczne. Jeżeli bowiem w muzeach przyrodniczych cała nasza uwaga skierowana jest na twory przyrody, formowanie się ich i przekształcanie, naturalny rozwój i pewne wiecznie powtarzające się zjawiska, o tyle w muzeach technicznych zastanawia nas przedewszystkiem natężenie umysłu ludzkiego, wykorzystanie i podporząd-

kowanie pewnych zjawisk naturalnych oraz droga powolnej ewolucji poszczególnych dziedzin techniki, za którą postępować powinniśmy, poczynając od jej najprostszych przejawów aż do najbardziej skomplikowanych. Oglądając i zapoznając się ze zbiorami historycznemi lub artystycznemi, otrzymujemy syntetyczny obraz historji narodu i jego artystycznego tworzywa. Lecz i tu, chcąc poznać dogłębnie jedną lub drugą dziedzinę, powinniśmy postępować metodycznie i zaczynać zawsze zwiedzanie od najstarszych okazów w danej grupie zabytków i postępować po linji ich wielowiekowego rozwoju.

Przypatrując się uważnie okazom, wystawionym w muzeach, można sobie w ogólnych zarysach uświadomić, co te zbiory przedstawiają, jakie okazy się do zbiorów nadają i jakiemi przedmiotami można je uzupełnić. Często bowiem w czasie wycieczek można natrafić na bezcenne wprost, a znajdujące się bez jakiejkolwiek opieki, okazy muzealne, którym zagraża zniszczenie. I tu właśnie może każdy krajoznawca oddać ogromne usługi przez odpowiednie zajęcie się zabytkiem, uchronieniem go przed zagładą. Postępowanie w takich wypadkach powinno być bardzo ostrożne. Nie chodzi bowiem tu o przyniesienie danego okazu do muzeum, lecz przedewszystkiem o powiadomienie kierownika najbliższego muzeum o znalezieniu ciekawego okazu sztuki czy przyrody, a rzeczą kierownika będzie odpowiednie jego przeniesienie do muzeum i przechowanie. W niektórych tylko wypadkach, tam, gdzie jest obawa, że znaleziony objekt może zaginąć lub ulec zniszczeniu, należy przedmiot natychmiast za-

brać i oddać go kierownikowi muzeum po dokładnem zanotowaniu, gdzie został znaleziony. W ten sposób z jednej strony krajoznawcy mogą współpracować z kustoszami muzeów przy chronieniu i powiększaniu zbiorów, z drugiej zaś strony mogą być dla nich doskonałymi informatorami. Lecz nie na tem kończy się rola krajoznawcy. Przy bliższem bowiem zaznajamianiu się praktycznem z jakąś dziedziną muzealnictwa, powinien starać się poznać ją głębiej przy pomocy podręczników, by coraz bardziej ugruntowywać swą wiedzę i móc ewentualnie samemu pracować nad zbiorami muzealnemi. Po takiem bowiem przygotowaniu się będzie mógł każdy krajoznawca czuwać nad dorobkiem kulturalnym, należącym do całego społeczeństwa, a przedewszystkiem będzie mógł pouczać nieświadomych o wartościach czasem na pierwszy rzut oka „bezwartościowych" przedmiotów, będzie mógł szerzyć wiedzę i kult dla tradycji narodowej, ujawniającej się we wszystkich przejawach życia. Praca dla Muzeum,— to praca dla Państwa,— to powiększanie jego skarbca narodowego, — a co zatem idzie duma obywateli.

Dr. Jadwiga Przeworska

Literatura o muzeach:

1. „Nauka Polska" t. VII i XII. Warszawa 1927 i 1930 Wyd. Kasy im. Mianowskiego.

2. „Muzea Regionalne, ich cele i zadania". Warszawa 1928. Wydawnictwo Sekcji powszechnych Uniwersytetów Regjonalnych Z. P. N. S. P.

3. *Wł. Antoniewicz:* Sprawy muzealne, W-wa 1933. P.T.K.

4. „Ziemia" organ P.T.K.Warszawa 1930. t. XV. Nr. 15—18.

5. „Pamiętnik Muzealny" Wydawnictwo Związku Muzeów w Polsce.

SPIS WAŻNIEJSZYCH MUZEÓW W POLSCE.

Białowieża, Muzeum przyrodnicze.

Bydgoszcz, Muzeum Miejskie.

Chełm Lub., Muzeum przy Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego.

Cieszyn, Muzeum Miejskie.

Gorzechów, Muzeum Ordynacji XX. Czartoryskich.

Grodno, Muzeum.

Kalisz, Muzeum Ziemi Kaliskiej.

Katowice, Muzeum Śląskie.

Kielce, Muzeum Świętokrzyskie P. T. K.

Kórnik, Muzeum Kórnickie, dawniej Działyńskich.

Kraków, Muzeum Narodowe (Oddziały: Galerja Sztuki współczesnej w Sukiennicach, Muzeum im. Hutten Czapskiego, Dom i Muzeum im. Jana Matejki, Wieża Ratuszowa, Oddział im. Feliksa Jasieńskiego, Oddział im. Erazma Barącza).

Państwowe Zbiory Sztuki — Oddział na Wawelu, Muzeum Archeologiczne Polskiej Akademji Umiejętności, Muzeum Przyrodnicze (Fizjograficzne) Polskiej Akademji Umiejętności, Muzeum Etnograficzne, Miejskie Muzeum Przemysłowe im. D-ra A. Baranieckiego, Muzeum książąt Czartoryskich.

Lublin, Muzeum Lubelskie.

Lwów, Muzeum Narodowe im. Jana III, Zbiory Bolesława Orzechowicza, Galerja Narodowa m. Lwowa, Miejskie Muzeum Przemysłu Artystycznego, Ukraińskie Narodowe Muzeum, Muzeum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki, Muzeum im. Dzieduszyckich, Muzeum im. ks. Lubomirskich.

Łowicz, Muzeum Etnograficzne P. T. K., Muzeum Miejskie im. Wł. Tarczyńskiego.

Łódź, Muzeum Miejskie Historji i Sztuki im. J. i K. Bartoszewiczów, Miejskie Muzeum Etnograficzne.

Łuck, Muzeum Wołyńskie.

Nowogród Łomżyński, Muzeum Kurpiowskie P. T. K.

Ostrowiec, Muzeum Ziemi Opatowskiej P. T. K.

Pińsk, Muzeum Poleskie.

Piotrków, Muzeum Ziemi Piotrkowskiej.

Płock, Muzeum Mazowsza Płockiego im. prof. I. Mościckiego, Muzeum Diecezjalne.

Poznań, Muzeum Wielkopolskie, Wielkopolskie Muzeum Wojska.

Przemyśl, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Muzeum Diecezjalne dla Sztuki Kościelnej.

Radom, Muzeum P. T. K.

Rzeszów, Galerja obrazów im. Dąmbskich.

Sambor, Muzeum Towarzystwa „Bojkiwszczyna".

Sandomierz, Muzeum P. T. K., Muzeum Diecezjalne.

Stanisławów, Muzeum Pokuckie.

Tarnów, Muzeum Diecezjalne Sztuki Kościelnej i Muzeum m. Tarnowa.

Tarnopol, Regjonalne Muzeum Podolskie T. S. L.

Toruń, Muzeum Miejskie.

Warszawa, Dyrekcja Państwowych Zbiorów Sztuki, Zamek Królewski, Pałac w Łazienkach, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Belwederze, Muzeum Narodowe, Muzeum Wojska, Zbiory Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, Muzeum Etnograficzne przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Muzeum Archeologiczne im. Erazma Majewskiego, Muzeum Ordynacji Krasińskich, Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, Muzeum Przemysłu i Techniki, Muzeum Kolejowe, Muzeum Poczt i Telegrafów, Państwowe Muzeum Zoologiczne.

Wilanów, pałac.

Wilno, Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Muzeum Etnograficzne U. S. B.

Włocławek, Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej P. T. K., Muzeum Seminaryjne (diecezjalne).

Zakopane, Muzeum Tatrzańskie im. D-ra T. Chałubińskiego.

O potrzebie badania kultury ludowej.

Dzisiejsza kultura ludowa nie jest bezładnym, przypadkowym tworem: żyją w niej różne pierwiastki, zaczerpnięte z różnych środowisk kulturalnych, a skrupulatne, żmudne badania naukowe częstokroć odnaleźć w niej zdołają jakieś nawiązanie do bardzo nieraz odległej przeszłości. Jest jakaś potężna więź, która poprzez teraźniejszość sprzęga przeszłość z przyszłością. Więzią tą jest *tradycja.* Ona to sprawia, że w kulturze ludowej trwają do dziś między innemi wpływy świata klasycznego, wpływy sąsiedztwa innych kultur, obcego osadnictwa, stosunków handlowych, wreszcie wpływy Kościoła i szkół. Wpływy te są widoczne w różnych wytworach kultury ludowej: w budownictwie, narzędziach rolniczych, strojach, wierzeniach, obrzędach, pieśniach, opowieściach. Każdy szczegół jest tu ważny. Każdy szczegół, napozór nic nieznaczący, dopomóc może do wyjaśnienia zawiłych zagadnień, dotyczących dziejów naszej kultury.

W ostatnich latach pod wpływem modernizacji życia kultura ludowa przeobraża się u nas niepomiernie z roku na rok, z dnia na

dzień. To też skrzętne gromadzenie materjałów z zakresu kultury ludowej jest w tej chwili najbardziej palącą kwestją ludoznawstwa polskiego. Akcję gromadzenia materjałów ludoznawczych podjęło ostatnio *Polskie Archiwum Ludoznawcze* przy redakcji miesięcznika: „Wiedza i Życie" *).

Do wzbogacenia wiedzy o ludzie przyczynić się może każdy, zasilając zbiory tego Archiwum przez nadsyłanie doń własnych spostrzeżeń z życia ludu, stosując się przytem do następujących wskazówek:

1. Materjały, gromadzone dla Polskiego Archiwum Ludoznawczego, mają postać dokładnych i wiernych *opisów*, zarówno wierzeń, obrzędów, pojęć, jak i wszelkich przedmiotów, obejmujących całokształt kultury ludowej. Obok opisów — rysunki, szkice, plany, fotografje; w opisach nie powinno być żadnych własnych interpretacyj — tylko ścisłe stwierdzenie faktu.

2. W opisach należy uwzględniać wszelkie *nazwy miejscowe* (gwarowe) poszczególnych objektów, ich części składowych, czynności, obrzędów, wierzeń i pojęć.

3. Każda notatka winna zawierać następujące dane: a) dokładna *nazwa miejscowości* (wieś,

---

*) O celach i zadaniach tego Archiwum informuje obszernie artykuł p. t. „Polskie Archiwum Ludoznawcze" w Nr. 1 „Wiedzy i Życia" z r. 1933. Artykuł ten daje wskazówki do gromadzenia materjałów ludoznawczych i wyszczególnia podstawową literaturę z zakresu ludoznawstwa polskiego. Rozwinięciem tych zagadnień jest artykuł w Nr. 3 „Wiedzy i Życia" z r. 1934 p. t. „Badanie kraju pod względem ludoznawczym".

gmina, powiat), skąd dany opis (rysunek lub fotografja) pochodzi, b) *źródło wiadomości*, to znaczy, czy dana wiadomość pochodzi z własnej obserwacji, czy też podana została przez kogoś. W tym drugim wypadku należy podać nazwisko osoby informującej, jej zawód, wiek i zaznaczyć, od jak dawna przebywa w danej miejscowości. W obu wypadkach należy wymienić dokładnie *przez kogo i kiedy* wiadomości te zostały zanotowane i do jakiego okresu się one odnoszą (do chwili obecnej, czy do przeszłości—jak dawnej?).

4. Zgromadzone materjały należy kierować do Polskiego Archiwum Ludoznawczego przy redakcji „Wiedzy i Życia"—Warszawa, Al. Ujazdowska 20.

Młodzież szkolna podczas feryj świątecznych i letnich, podczas zbiorowych wycieczek czy też obozów wędrownych ma tu otwarte pole do działania. Niewątpliwie zgromadzić ona zdoła liczne materjały z zakresu ludoznawstwa polskiego, przyczyniając się w ten sposób do wzbogacenia wiedzy o ludzie, a tem samem dorzucając ważką cegiełkę do potężnego gmachu *wiedzy o Polsce*.

Dla ułatwienia gromadzenia materjałów wyszczególniamy poniżej najważniejsze zagadnienia, które wchodzą w zakres badań ludoznawczych. Uwzględnienie tych zagadnień przy opracowywaniu jakiegoś terenu byłoby poważnym dorobkiem ludoznawstwa polskiego.

1. **Kształt wsi i zagród.**
2. **Budownictwo.**
3. **Sprzęty i statki domowe.**
4. **Pożywienie.**
5. **Ogień.**
6. **Woda.**

7. **Gospodarka.**—Rolnictwo.—Hodowla zwierząt.—Pasterstwo.- Hodowla drobiu.—Łowiectwo i myśliwstwo.—Rybołówstwo.—Bartnictwo i pszczelarstwo.

8. **Rzemiosła.** — Garncarstwo. — Tkactwo. — Garbarstwo i kuśnierstwo. — Koszykarstwo i plecionkarstwo. — Obróbka drzewa. Wyroby z drzewa. Ciesielstwo, stolarstwo, bednarstwo, kołodziejstwo, tokarstwo, smolarstwo. — Obróbka metali. Kowalstwo. Wyroby z metali. — Obróbka kamieni. Wyroby z kamieni (żarna, stępy, osełki).

9. **Odzież i pościel.**

10. **Transport i komunikacje.**

11. **Lecznictwo ludowe.**

12. **Sztuka ludowa.** — Muzyka i tańce. Instrumenty muzyczne. Malarstwo. Rzeźba drzewna. Hafty i wyszywania. Wycinanki. Zabawki.

13. **Literatura ludowa.**

14. **Obrzędy rolnicze.** — Orka, siew. żniwa, sianokosy. Wróżby i przepowiednie urodzaju i pogody.

15. **Rok obrzędowy.** — Obrzędy, wierzenia, zabiegi związane ze świętami dorocznemi.

16. **Obrzędy rodzinne.** — Narodziny. Chrzciny. — Obrzędy weselne. — Obrzędy pogrzebowe.

17. **Życie gromady.** — Handel. — Miary. — Znaki własnościowe (np. bartne i rybackie). — Oznaki władzy dostojników gminnych (kula, krzywula i t. p.). — Zawieranie umów. Godzenie służby.—Praca zbiorowa całej gromady.—Przyjęcie jednostki do pewnej grupy społecznej (np. „frycowe" i t. p. — Etykieta wiejska — przepisy zachowania się wobec członków rodziny, ludzi starszych i t. d. — Zwyczaje prawne, dotyczące spadku i dziedziczenia własności. — Stosunek gromady do: a) pewnych zawodów (kowali, owczarzy, leśników i t. p.), b) pewnych grup etnicznych, np. Cyganów, c) przestępców, d) upośledzonych umysłowo, e) żebraków, f) posądzonych o czary. — Karczma — zabawy w karczmie, wierzenia związane z karczmą i karczmarzem.

Kazimiera Zawistowicz.

Wycieczki społeczno-gospodarcze.

Każda wycieczka zbiorowa jest sama w sobie szkołą współżycia i współdziałania w grupie społecznej i jako taka ma wielką wartość dla wychowania społecznego młodzieży. Uczy bowiem sztuki życia zbiorowego, życia w gromadzie, umiejętności współpracy dla wspólnego celu. Każda też wycieczka, bez względu na jej cel i jej charakter, daje sposobność zetknięcia się z nowym światem zjawisk życia i nowem środowiskiem społecznem, tak często różnem od środowiska, w którem żyjemy.

Ten świat zjawisk społecznych interesować nas powinien nie mniej niż krajobraz i przyroda oraz pamiątki historyczne i zabytki kultury. Dla poznania bowiem całości kraju i poczucia się obywatelem ważne jest poznanie kraju także od strony człowieka, od strony jego pracy, wyników tej pracy, możliwości jej rozwoju, jej kierunków, a co najważniejsza jej celu. I dlatego w programach wycieczek nie należy nigdy pomijać tematów, dotyczących życia społecznego i gospodarczego zwiedzanego terenu. Szlaki naszych wycieczek, prowadzące do różnych

środowisk, nieraz bardzo odległych, pozwalają nam na zetknięcie się bezpośrednie z różnemi typami ludzi i różnemi formami pracy, a przez to na uzupełnienie naszej wiedzy o człowieku, o środowisku społecznem, o państwie.

Poznanie życia społecznego i gospodarczego jakiegoś środowiska może być jednak również wyłącznym celem wycieczki społecznej lub gospodarczej, czy też wreszcie społeczno-gospodarczej.

Wytyczne dla organizujących wycieczki gospodarcze.

Podczas wędrówek wakacyjnych, pobytu na kolonjach i obozach letnich młodzież, stykając się z miejscową ludnością, ma dużo sposobności do zapoznawania się z jej kulturą tak duchową jak i materjalną, a w szczególności z miejscowem życiem gospodarczem. Konieczność zaopatrywania się w żywność zmusza młodzież do orjentowania się co do źródeł i cen produktów, rzadziej stwarza podłoże do zainteresowania się istotnemi warunkami bytu gospodarczego danego terenu. To zainteresowanie wywołać mogą u młodzieży wychowawcy drogą odpowiednich oddziaływań metodycznych, może też obudzić je w sobie sama młodzież pod wpływem spostrzeżeń i zetknięcia się z różnorodnemi warunkami życia gospodarczo-społecznego. Materjał, zdobyty przez młodzież drogą autopsji podczas wędrówek i wycieczek do rozmaitych ośrodków gospodarczych i społecznych, wzbogacony następnie odpowiednią lekturą, może stać się wartościowem tworzywem do

krystalizacji pojęć i poglądów młodzieży na życie gospodarcze i społeczne kraju.

Wycieczki, mające na celu poznanie świata zjawisk gospodarczych, będą najczęściej odbywały się pod kierunkiem nauczycieli i wychowawców.

Przy przygotowywaniu tematów wycieczek, badaniu i obserwowaniu przejawów życia gospodarczego i społecznego, następnie zaś przy analizie zdobytego drogą osobistych spostrzeżeń i lektury materjału, należy zawsze wyróżniać zasadnicze składniki, tworzące całokształt życia gospodarczo - społecznego i pozostające ze sobą w ścisłej współzależności. Składniki te są następujące: strona techniczna urządzeń (technika gospodarcza), strona organizacyjna, społeczna i gospodarcza.

Dla dzieci do lat 12 wybierać należy te warsztaty pracy, w których strona organizacyjna i techniczna stoi na *prymitywnym* poziomie, to jest, w których proces produkcji oparty jest przedewszystkiem na pracy ręcznej, nie maszynowej. W tym celu, po zorjentowaniu się w okolicy, kierownik obozu lub kolonji winien wybrać pewne warsztaty pracy, w których nie tyle zamożność i ilość produkcji, ile pracowitość i wrodzona inteligencja właściciela daje gwarancję wyzyskania obserwacyjnego materjału do udowodnienia dzieciom, *że decydującą rolę odgrywają zalety człowieka jako pracownika.*

Na wycieczkach, organizowanych w czasie wakacyj, należy kłaść nacisk na prace ludzi w najbliższej okolicy, mające na celu: zabezpieczenie się przed zimnem, głodem, ogniem i cho-

robą, dalej na obserwację budynków mieszkalnych (chat i domów murowanych), zabudowań gospodarczych (stodół, spichrzy, stajen, obór, szop, chlewów, wozowni) i urządzeń zdrowotnych (studnie, ustępy i t. d.). Przy zwiedzaniu objektów należy zwracać uwagę na ich położenie, rozmieszczenie, kształty, materjały budowlane, sposoby krycia dachów, znaczenie roślinności w otoczeniu dla zdrowia i bezpieczeństwa i t. d. Po wycieczkach zachęcać dzieci do szkicowania, fotografowania, opowiadania i rozważań badanego materjału. Zagadnienie *wymiany produktów,* konieczne do opracowania przy poznawaniu całokształtu życia gospodarczego danej okolicy, należy uwzględnić przy zwiedzaniu miejscowych sklepów prywatnych i spółdzielczych.

Dla młodzieży od 12 r. życia, u której budzą się *zainteresowania techniczne,* należy organizować wycieczki do warsztatów pracy rolnej, *opartych o przemysł przetwórczy,* bądź hodowlany, bądź roślinny. W pierwszym wypadku będą to wzorowe stajnie, obory, pasieki, kurniki, gospodarstwa rybne, fabryki konserw, spółdzielnie i sklepy mleczarsko-jajczarskie i t. d. W drugim wypadku należy wybierać gospodarstwa rolne przemysłowe, dostarczające standaryzowanych gatunków zbóż, nasion i roślin okopowych (buraki cukrowe, ziemniaki), owoców, surowców włókienniczych (lnu, konopi i t. d.). W obu wypadkach należy uwzględnić warsztaty przemysłu ludowego, jak również zwrócić uwagę na *zastosowanie maszyny* w gospodarstwie rolnem (siewniki, żniwiarki, młocarki, pługi motorowe i t. d.).

Młodzież starsza powyżej lat 14, posiadająca już pewne *elementy podstawowe z zakresu nauk przyrodniczych*, powinna odbywać wycieczki, w zależności od miejscowych warunków i dostępu, do kopalń, dostarczających surowców lub materjałów opałowych, do fabryk, opartych na przemyśle mineralnym, jak: cementowni, cegłarni, hut, szkła, fabryk porcelany i fajansu, do fabryk, opartych o przemysł włókienniczy lub drzewny jak: tartaki, papiernie i t. d.

Podczas wędrówek wakacyjnych młodzieży i pobytu jej na obozach i kolonjach wakacyjnych należy wykorzystać w szczególności te warsztaty pracy, które *silnie wiążą z Polską*, jak np.: flotę polską i znaczenie morza dla Polski (port w Gdyni), fabryki parowozów, których używa Polska Kolej Państwowa, polskie stacje lotnicze i radjowe, polską produkcję soli (Wieliczka, Ciechocinek, Inowrocław), produkcję węgla (Polskie Zagłębie węglowe), ropy naftowej (Małopolskie złoża), polski przemysł azotowy (Mościce, Chorzów), ośrodki polskiego przemysłu włókienniczego (Łódź, Bielsko, Białystok), naturalne źródła energji w Polsce i możliwość ich wyzyskania i t. p.

Zwiedzanie warsztatów pracy gospodarczej podczas wakacyj nie może jednak nigdy wywoływać przez nadmiar materjału obserwacyjnego i pojęciowego przemęczenia młodzieży, gdyż głównym celem jej wywczasów wakacyjnych jest zawsze wypoczynek po intensywnej pracy umysłowej i nabycie sił fizycznych. Stąd wybór objektów, przeznaczonych do zwiedzania na jeden okres wakacyjny musi być *niewielki*, natomiast proces przygotowania wycieczki

i opracowania zebranego z niej materjału szczegółowo przemyślany i wyzyskany. Zwiedzanie objektu nie powinno trwać dłużej nad 1½ — 2 godziny, gdyż nadmiar wrażeń i pojęć zmąci dokładność i świeżość obserwacyj.

Zainteresowanie *wytwórczością* pracy człowieka na danym terenie i terenami (warsztatami) tej pracy nie powinno pomijać najważniejszego tu momentu: a mianowicie samego *człowieka*, jako pracownika w danym regjonie gospodarczym. Stąd zdatność i usprawnienia, trudności i opory, zwalczane wysiłkiem człowieka i gromad ludzkich, ich poczucie solidarności, umiejętność współżycia i wzajemnej pomocy winna być stale przedmiotem zainteresowań i obserwacyj młodzieży. Na tej bowiem jedynie podstawie oprzeć można zdobycie szacunku dla każdego *typu pracy ludzkiej* uczciwie i rzetelnie pełnionej, docenienie znaczenia tak pracy fizycznej, jak umysłowej w życiu ogólnopaństwowem i zrozumienie, jak szerokie możliwości dla kulturalnego rozwoju społeczeństwa tkwią w *idei postępu gospodarczego*.

Wycieczki kajakowe i wioślarskie.

Wycieczki kajakowe i wioślarskie może przedsiębrać tylko młodzież, umiejąca dobrze pływać i mająca dobre praktyczne przygotowanie wioślarskie. Należy zawsze liczyć się z niebezpieczeństwami i niespodziankami, jakie mogą spotkać uczestn:ków w podróży. Niebezpieczeństwo może zagrażać ze strony żywiołu wodnego (fale, wiry, prądy), przeszkód podwodnych (pale, kamienie), niespodzianki mogą przynieść niekorzystne warunki atmosferyczne (burze, deszcze, wiatry) trudności trasy (młyny, wodospady, mosty, śluzy, zarośla), trudności aprowizacji i noclegów. To też trzeba być ostrożnym w ocenie kwalifikacji uczestników wycieczki oraz możliwie dokładnym w opracowaniu planu i trasy wycieczki. Kandydat winien wykazać się dobrą sprawnością w pływaniu (tak, aby mógł nie tylko siebie, ale kajak i sprzęt w razie potrzeby wyratować), oraz umiejętnością manewrowania łodzią lub kajakiem, zwłaszcza kajakiem ożaglowanym, aby w trudnych wypadkach potrafił uniknąć grożącego mu niebezpieczeństwa.

Przed wycieczką uczestnik winien poddać się badaniu lekarskiemu, by sprawdzić swój stan zdrowia i zdolność poniesienia trudów wycieczki,

Kwalifikować i uprawniać do wzięcia udziału w wycieczce kajakowej (wioślarskiej) powinni nauczyciele (instruktorzy) wioślarstwa lub kierownicy wyszkolenia wioślarskiego i pływackiego. Młodzież zawsze powinna mieć pozatem zezwolenie rodziców lub opiekunów.

Wycieczki wioślarskie i kajakowe przedsiębrać samodzielnie może młodzież w wieku od lat 18. Młodzież w wieku od 14 — 17 lat może uczestniczyć w wycieczkach łatwych oraz w wycieczkach dalszych, prowadzonych przez osoby starsze, przyjmujące na siebie całkowitą odpowiedzialność za młodych uczestników.

W każdej wycieczce naczelną komendę musi objąć jedna osoba. Najlepszy zespół wycieczkowy to zespół, nie mniejszy od 4, a nie przekraczający 8 osób; dla łodzi wioślarskich dwie łodzie na cztery krótkie wiosła (po 4 osoby), dla kajaków — kajaki dwu lub trzyosobowe.

Przy opracowaniu trasy posługujemy się mapami 1 : 300.000 dla większych rzek, a dla jezior i małych rzek — 1 : 100.000. Przy żegludze Wisłą posługiwać się należy przewodnikiem — *Stanisława Szymborskiego*: „Wisła — przewodnik dla turystów wodnych". Dużą przysługę odda książka: *W. Grzelaka* — „Łódką, z biegiem Wisły" — i książka *Antoniego Heinricha* p.t.: „Szlaki wodne Polski", w której znajdziemy dane, dotyczące wszystkich — interesujących kajakowca — rzek i jezior polskich.

Opracowując poszczególne etapy wędrówki kajakowej musimy wziąć pod uwagę szybkość podróżną kajaka, która wynosi:

a) dla wód wolno płynących 4—6 km/godz.,

b) dla wód górskich 10—12 km/godz.,
c) pod prąd — w zależności od jego siły — 1—3 km/godz.

Naturalnie nie będziemy płynęli pod prąd na rzekach górskich. Dzienna praca kajakowca nie powinna przekraczać 6 — 8 godzin (pod prąd najwyżej 10 km).

Na tych rzekach, po których jazda wymaga dużego napięcia uwagi, — powinno się wiosłować 4—5 godzin dziennie (rzeki górskie).

Przy wycieczkach wioślarskich szybkość jest większa o $^1/_3$, przeciętnie więc 12 km na godzinę z prądem.

Na wiosłowanie należy przeznaczać godziny ranne (odjazd między godz. 6 — 7) i popołudniowe (po godz. 16). Unikać gorąca i przemęczenia; przewidywać na trasach możliwość niespodzianek co do aprowizacji i noclegów.

Organizujący wycieczki wodne powinni zapoznać się z przepisami żeglugi na rzekach.

Kajak, jako najbardziej zwrotna i lekka łódź, winien w drodze wszystkim innym łodziom ustępować i zawsze wymijać w prawo.

Kajak jest łodzią wybitnie wiosłową; żagla używać należy tylko jako środka pomocniczego. Powierzchnia żagla nie powinna przekraczać $3m^2$. Żagla używa się do jazdy z wiatrem (fordewind) oraz w $^3/_4$ wiatru (bagsztag).

Podczas dłuższej wędrówki trzeba urządzać co 3—4 dni dłuższy postój południowy, po tygodniu zaś całodzienny odpoczynek. Dnie wypoczynkowe winny być wykorzystane na wycieczki na ląd. Przy planowaniu wycieczki należy się liczyć z koniecznością przedłużenia jej na wypadek niepogody.

Na wycieczkę kajakową należy zabierać tylko najkonieczniejsze rzeczy. Uczestnik wycieczki powinien mieć ze sobą, oprócz lekkiego kostjumu sportowego i pantofli, ciepły sweter lub wiatrówkę, ewentualnie też ubranie wyjściowe; pozatem przybory toaletowe, przybory do gotowania, sprzęt obozowy (namiot, siekierka, łopatka, liny, latarki, apteczka, najniezbędniejsze materjały i narzędzia do naprawy ewentualnych uszkodzeń). Ze względu na możliwe trudności aprowizacji w czasie podróży należy zawsze posiadać żelazną porcję żywności.

Przy pakowaniu (ładowaniu) kajaka pamiętać należy: a) o równomiernem rozstawieniu bagażu, t.j. aby kajak dobrze leżał na wodzie; b) o zabezpieczeniu bagażu przed wypadnięciem i c) o tem, aby rzeczy najczęściej używane były pod ręką.

Przedmioty drobne umieszcza się w woreczkach (kieszeniach, sakwach) po obu stronach burt. Zabezpieczamy przedmioty przed wypadnięciem, przytraczając je (przywiązując) do kajaka. Ubranie na zmianę oraz żywność należy chronić od zamoknięcia. Kajaki zabezpiecza się od utonięcia w razie przewrócenia bądź przez umieszczenie bocznych kiszek gumowych przy burtach, bądź przez dodanie powietrznych kamer pod pokładem w dziobie i rufie kajaka. Należy pamiętać, że największa długość kajaka, dopuszczalna przy przewozie koleją w wozach bagażowych, wynosi 5 m 20 cm.

PODRĘCZNIKI:

W. Bublewski „Kajakami na wodnym szlaku". — Gł. Księg. Wojsk.

A. Heinrich „Podręcznik kajakowca" — Gł. Księg. Wojsk. zł. 5.50.

Wycieczki kolarskie.

(Fr. Sawicki.)

Rower, jako tani, szybki i dogodny środek komunikacyjny, ułatwia ogromnie organizację wycieczek. Wykorzystywany w sposób racjonalny umożliwia pokonywanie stosunkowo wielkich odległości, a tem samem rozszerza promień i zasięg naszych wycieczek.

Głównym miernikiem w turystyce kolarskiej są wartości zdrowotne i kulturalne, osiągane przez uczniów podczas wycieczek. Rywalizacja i wszelkie rekordy sportowe nie mają tutaj zastosowania. Szybkość jazdy, przebyty na rowerze kilometraż nie stanowią o znaczeniu kolarskich wycieczek turystycznych. Wysiłek turysty rozkłada się równomiernie na cały okres podróży tak, aby sama jazda na rowerze była przyjemnością, a zwiedzane okolice kraju mogły utrwalić się w pamięci.

Wycieczki kolarskie można uprawiać już od 12 r. życia. Muszą to jednak być wycieczki łatwe, w terenie płaskim, kilkugodzinne, z odpowiedniemi wypoczynkami. Stopniowo należy dopiero przechodzić do wycieczek dłuższych i do falistego, lecz łatwego terenu, przy stałej kontroli postawy i szybkości jazdy. Dalsze wycieczki turystyczne może uprawiać młodzież w wieku od lat 16.

Wycieczki kolarskie uprawia się w większych lub mniejszych grupach. Zależy to od rodzaju wycieczki i czasu jej trwania. Dłuższe wycieczki, ze względu na konieczność zachowania ciągłości jazdy i równego tempa, najle-

piej odbywać w grupach mniejszych, w każdym razie nieprzekraczających 20 — 30 osób.

W wycieczkach dłuższych, kilku lub kilkunastodniowych mogą brać udział tylko uczniowie o dobrem zdrowiu, posiadający dużą wprawę kolarską.

Wycieczki kolarskie wymagają odpowiedniego przygotowania i kierownictwa. Przewodnikami wycieczek kolarskich powinni być tylko ci, którzy posiadają dużą praktykę kolarską.

Obok innych obowiązków, przewidzianych w odpowiednich instrukcjach, przewodnik wycieczek kolarskich powinien umieć przygotować trasę wycieczki, biorąc pod uwagę zainteresowania uczniów, ich sprawność fizyczną oraz wpływ warunków terenowych i atmosferycznych na jazdę rowerem. Dotyczy to przedewszystkiem dłuższych wycieczek turystyczno-krajoznawczych. W ten sposób opracowana trasa daje w wyniku pewien kilometraż, który podlega ponownej korekcie, stosownie do czasu trwania wycieczki i zasady nieprzemęczania uczniów.

Do obowiązków przewodnika wycieczki należy również czuwanie nad zachowaniem przepisów jazdy po drogach publicznych, regulowanie tempa oraz wydawanie wszelkich zarządzeń, mających na celu bezpieczeństwo uczestników i pomoc w razie wypadków. Wycieczki kolarskie winny również mieć gospodarza technicznego, którego funkcją jest opieka nad rowerami, organizowanie pomocy w naprawianiu defektów oraz czuwanie nad utrzymaniem rowerów w odpowiednim stanie przez cały czas trwania wycieczki.

Tempo jazdy turystycznej w dobrych warunkach atmosferycznych i na drogach bitych, nie powinno przekraczać 15 km na godzinę, a w terenie na drogach zwykłych lub ścieżkach 10 — 12 km. Jest to jednak szybkość przybliżona. W turystyce kolarskiej cały szereg czynników wpływa ustawicznie na zmianę tempa w ciągu dnia i na dłuższym dystansie.

Zasadą jest jednak utrzymanie jednakowej szybkości na każdym z wyróżniających się odcinków trasy, stosując się przytem do najsłabszych kolarzy. Orjentacyjnie można przyjąć, że wycieczki spacerowe dla uczniów nie mogą przekraczać w obie strony 20 — 30 km., jednodniowe 50 — 60 km. Zależnie od programu, wycieczki wakacyjne i obozy wędrowne dają w wyniku niewielkie odchylenie od norm jednodniowych wycieczek.

Na szosach nie jest wskazane brać w przyśpieszonem tempie wzniesień terenu, gdyż forsuje się zbytnio płuca i serce, przyzwyczajone do równomiernej pracy podczas jazdy na równinach. Przy zjazdach należy zachować większy odstęp między poszczególnymi kolarzami dla uniknięcia wypadków. Aby uniknąć wdychiwania pyłu na drogach bitych, należy obierać, gdzie się tylko da, drogi boczne, a nawet ścieżki. Żadna bowiem, nawet najbardziej wygładzona szosa nie daje tyle uroku, co dobra ścieżka, odnaleziona w polu czy w lesie, którą nawija się na kole jak nić, prowadzącą do nieznanych zakątków kraju. Ekwipunek turystyczny składa się z roweru i należących do niego akcesorjów, ułatwiających jazdę, oraz z przedmiotów ekwipunku osobistego. Od typu i wy-

trzymałości roweru zależy powodzenie wycieczek. Najbardziej nadaje się do wycieczek rower turystyczny „balonowy“ o kołach drewnianych lub metalowych 26 × 2" lub też szosowy z kołami 28 + 1½". Kierownica najlepsza uniwersalna z możnością przekręcania rączek do góry, siodełko zaś sprężynowe. Błotniki, chociaż zwiększają wagę roweru, są dla turysty niezbędne, gdyż ochraniają skutecznie od zachlapania błotem zarówno samego roweru jak i jeźdźca. Należy unikać ręcznych hamulców, które często psują się i niszczą rower, nie dając dobrego zabezpieczenia w terenie górzystym. Rower turystyczny winien posiadać w piaście tylnego koła hamulec automatyczny (torpedo), uruchamiany za pomocą naciśnięcia nogą pedału w tył.

Niezmiernie ważną rolę w rowerze odgrywa przekładnia. Odpowiedni stosunek zębów dużego koła trybowego do zębów małego kółka, po których przesuwa się łańcuch nośny, jest warunkiem dłuższego zachowania sił kolarza i łatwego pokonywania trudności terenowych (wzniesień) oraz przeciwnego wiatru. Do turystyki nadaje się najlepiej przekładnia o stosunku zębów 44 × 18.

Do koniecznych akcesorjów roweru należy apteczka kolarska. Zawiera ona materjał do łatania dętek i opon oraz gumę na wentylki. Oprócz niej w specjalnej torebce, umieszczonej na ramie lub pod siodełkiem, winien się znajdować komplet kluczy, zapasowe nakrętki, kawałek drutu lub sznurka. Na dłuższe wycieczki dobrze jest zabierać kilka szprych z szyplami na przednie i tylne koła.

Ekwipunek osobisty kolarza niewiele różni się od ekwipunku każdego turysty. Plecak zu-

pełnie nie nadaje się w turystyce kolarskiej; nic bowiem tak nie męczy i nie tamuje swobody ruchów, jak jakikolwiek ciężar, umieszczony na barkach jeźdźca.

Cały ekwipunek, z wyjątkiem mapnika i aparatu fotograficznego, powinien być odpowiednio umieszczony na rowerze.

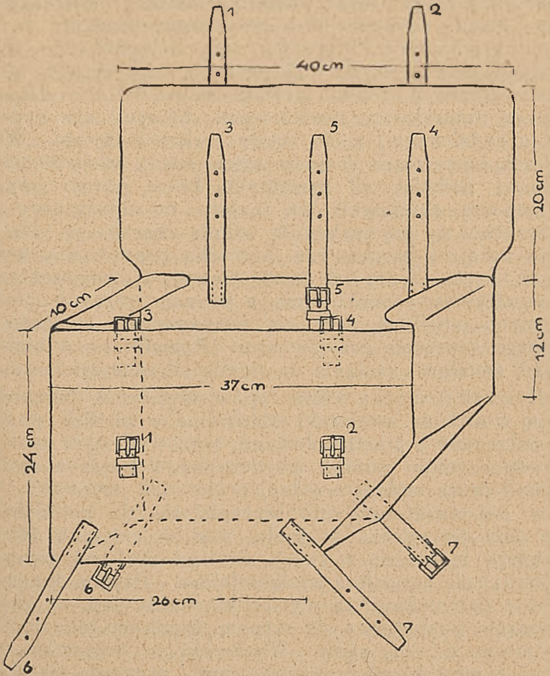
Zwykle zakłada się metalowy bagażnik na przednie lub tylne koło, ale to nie jest bardzo praktyczne ze względu na dodatkowy ciężar rozłożony nierównomiernie. Natomiast duże usługi oddają specjalne torby turystyczne z brezentu lub cienkiej skóry, umieszczane w ramie roweru. Ciężar znajduje się wówczas pośrodku, a wymiary takiej torby są dostosowane do budowy ramy roweru, nie stanowiąc przeszkody dla nóg. Załączony rysunek torby turystycznej którą można wykonać nawet domowym sposobem ma tę zaletę, że torbę możemy odpinać i zapinać nie schodząc z roweru.

Torbę umocowujemy na belce poziomej ramy zapomocą trzech pasków wewnętrznych (1, 2 i 3), z których środkowy jest jednostronny, na belkach zaś ukośnych, łączących się w suporcie roweru, zapomocą pasków dolnych (6 i 7). Dzięki temu sama torba nie opiera się swą dolną częścią o ramę i nie podlega wstrząsom w czasie jazdy. Po umocowaniu jej na ramie, zapina się wierzchnią klapę, ochraniając nią zawartość torby. Dla wygody (np. umieszczenia termosu) można w przedniej części torby (węższej) zrobić pionową przegródkę z tego samego materjału.

Jeżeli niektóre części ekwipunku nie mieszczą się w torbie, jak np. płaszcz lub wiatrów-

ka, to można je zwinąć w rulon i umieścić pod klapą (na belce wzdłuż lub na kierownicy).

W uzupełnieniu ekwipunku turystycznego dla kolarzy, wspomnieć należy o mapach. Jeżeli trasa prowadzi przeważnie drogami bitemi, to wystarczą mapy o podziałce 1 : 300.000. Jadąc poprzez okolice, pozbawione dróg bitych, należy korzystać z odcinków map o podziałce 1 : 100.000.

Torba turystyczna do umieszczenia na ramie roweru
1, 2 — paski do zakrywania torby klapą
3, 4 — paski na ramę poziomą
5 — pasek jednostronny
6, 7 — paski do ram ukośnych.

WĘDROWNICTWO W HARCERSTWIE.

Harcerstwo jest w Polsce organizacją, której przypadło w udziale nietylko obudzenie ruchu wycieczkowego młodzieży, ale także nadanie mu określonego kierunku ideowego i wychowawczego. Od chwili swego powstania harcerstwo zrozumiało olbrzymią doniosłość wychowawczą wycieczek. Według harcerskiego poglądu, wędrówki piesze, zwłaszcza dalsze wyprawy w okolice, które zachowały jeszcze pierwotną dzikość przyrody (góry, wielkie lasy), zaspakajają w sposób zdrowy i kształcący różne naturalne dążenia i potrzeby młodzieży. Młody chłopiec lub dziewczyna znajduje na wycieczce zaspokojenie dla swego pędu odkrywczego, często dla swego głodu przygód, dla swej potrzeby wrażeń silnych (a są to wrażenia zdrowe), próbuje swych sił w walce z trudnościami naturalnemi, żywiołowemi, których nie napotyka w życiu codziennem, a do których skrycie tęskni. W wycieczkach harcerskich znajduje ujście bujna młodzieńcza wyobraźnia i nadmiar sił żywotnych, które powstrzymywane i krępowane skierowują się często na niewłaściwe tory. Jednocześnie są one znakomitą szkołą charakteru. Na wycieczce uczą się harcerz czy harcerka opanowania, wytrzymałości, hartu. Uczą się znosić niewygody, zmęczenie, bardzo prymitywne warunki życia, a w razie różnych nieprzewidzianych powikłań, uczą się pokonywania trudności lub pogodnego znoszenia przeciwności. Rozwija się w nich zaradność, śmiałość, zaufanie do swych sił, samodzielność.

Rozróżnić można kilka typów wycieczek harcerskich. Jednym z nich są wycieczki niedzielne w okolice podmiejskie, połączone z grami polowemi, wprowadzające nowe pojęcie odpoczynku: zamiast odpoczynku w bezczynności, odpoczynek przez zmianę wrażeń, przez inne czynności. Harcerz w dni świąteczne nie wysypia się do południa, ani reszty dnia nie spędza w kinie, czy w czterech ścianach mieszkania, lecz idzie w świat; droższa mu jest przestrzeń i swoboda, niż atmosfera wielkomiejska. Drugim typem wędrowania harcerskiego są wycieczki wakacyjne, na obozach i kolonjach, posługujące się różnemi środkami lokomocji, jak łódź, rower, a zimą narty. Wycieczki te połączone są zazwyczaj z wywiadami krajoznawczemi, przyrodniczemi, społecznemi. Wreszcie starsi harcerze i harcerki organizują dłuższe włóczęgi, o celach nietylko turystycznych, ale także ideowo-społecznych; są to parotygodniowe obozy wędrowne,

Wędrownictwo jest nieodzowną częścią wychowania harcerskiego, a program stopni i prób wyróżnia sprawności piechura, taternicze, turystyczne i t. p.

Harcerska metoda wycieczkowania posiada pewne cechy swoiste, wynikające z zasad systemu skautowego. Są to cechy następujące:

(1) Wycieczki harcerskie organizuje się w zespołach nielicznych; typową jest wycieczka zastępu, składającego się z 8 do 12 osób, lub drużyny, rzadko przekraczającej dwudziestu paru członków. W ten sposób w wycieczkach tych niema zupełnie masowości; każdy uczestnik musi się orjentować w zagadnieniach terenowych, uczy się posługiwania kompasem i mapą, nie jest „prowadzony" ale sam wędruje. Każda jednostka ma przydzieloną jakąś funkcję, pożyteczną dla ogółu. Wpływ wychowawczy kierownika, który występuje w charakterze starszego i bardziej doświadczonego towarzysza, w tak zwartym zespole może być bardzo duży.

(2) Wycieczki harcerskie poza stroną przyjemnościowo-sportową, mają zazwyczaj jakieś zadanie do spełnienia. Są to gry polowe, wywiady lub rozwiązywanie pewnych zagadnień terenoznawczych. W ten sposób, nawet wycieczki w okolice mało ciekawe i nieurozmaicone, są wypełnione treścią i wzmagają aktywność młodzieży, dodając do fizycznej — umysłową. Bardzo często zadanie, które sobie stawia wycieczka, jest natury społecznej. Szczególną formą wędrownictwa są obozy letnie drużyn, planowo corocznie zakładane w różnych częściach Polski, np. w jednym roku na Podhalu, w następnym na Wołyniu, w innym na Pomorzu, a potem znów na Śląsku. Za każdym pobytem, młodzież poznaje najbliższą okolicę, organizując tam szereg krótkich wycieczek, zżywa się z ludnością miejscową, poznaje jej życie, obyczaje, sztukę, urządza dla niej ogniska wspólne, przedstawienia, zabawy dla dzieci, stara się nieść pomoc w pracy.

(3) Wogóle metoda harcerskiego wycieczkowania wprowadza sobie właściwy stosunek do otoczenia; cechą tego stosunku jest wielka życzliwość. Zgodnie z zasadą „harcerz jest przyjacielem wszystkiego, co żyje", harcerskie wycieczki nietylko gorliwie współpracują z Ligą Ochrony Przyrody, ale jeszcze starają się okazać opiekę wszelkim istotom żyjącym. Na tem tle walka z wrodzonym u chłopców pędem do niszczenia staje się niezmiernie ułatwiona. Z poszanowaniem życia przyrody łączy się poszanowanie jej piękna, a więc zaniechanie hałaśliwego zachowania się, które mąci nastrój

i ciszę przyrody; za punkt honoru stawiają sobie wycieczki harcerskie niezostawianie po swej obecności śmieci i nieporządku.

Życzliwość i opiekuńczość zaznacza się tembardziej w stosunku do ludzi, a także do ich dzieł, zabytków, do pracy ludzkiej. Młodzież harcerska stara się wyrobić w sobie gotowość służenia pomocą; zainteresowanie jej życiem innych, spotykanych w czasie wędrówek ludzi, cechuje nie zdawkowa uprzejmość i krytyczna ciekawość, częsta u turystów dorosłych, ale szczera sympatja i obywatelskie nastawienie.

(4) Charakterystycznem także dla harcerskiego wędrowania jest postawa badawcza, postawa człowieka podpatrującego świat. Od najmłodszych lat chłopak czy dziewczyna uczy się mieć na wycieczkach „oczy i uszy otwarte".

Prace wywiadowcze, konkursy na ilość uczynionych obserwacyj, gry na spostrzegawczość — oto środki, pozwalające na wycieczkach osiągnąć głębsze zbliżenie do przyrody i wogóle do otaczającego świata.

(5) Wreszcie polskie wędrownictwo harcerskie odbywa się w duchu wyrobienia obywatelskiego. Młodzieniec, wędrując po własnej ziemi, czuje się wszędzie silnie z nią związany, uczy się poznawać swój kraj pod kątem widzenia przyszłej dla niego służby. Pojęcie stron rodzinnych rozszerza się zwolna na całą Ojczyznę tak, by z czasem dla młodzieży tej „nic, co polskie, nie było jej obce". Idea wędrowania w poczuciu dbałości o dobro Polski, w głębokiem zrozumieniu wspólnoty interesów i więzi, skupiającej wszystkich obywateli, połączona z pragnieniem poznania tego „swojego gospodarstwa" i całego wogóle życia Polski, jest myślą przewodnią harcerskiego wędrownictwa.

Podobnież, w myśl ideologji skautowej, dalszym jego etapem, w miarę, jak ruch wycieczkowy młodzieży będzie się mógł rozszerzyć zagranicę, będzie poznawanie innych krajów, zbliżanie się do innych narodów, nawiązywanie nici sympatji i wzajemnego zrozumienia z obcymi, nieznanymi sobie dotąd ludźmi, o innej mowie i obyczajach i budowanie w młodym człowieku „obywatela świata".

Zofja Wołowska.

KOŁA KRAJOZNAWCZE MŁODZIEŻY SZKOLNEJ.

Myśl pociągnięcia młodzieży do pracy krajoznawczej rzucił w r. 1919 profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Ludomir Sawicki. Z jego to inicjatywy Polskie Towarzystwo Krajoznawcze za pośrednictwem zgrupowanego w niem nauczycielstwa, podjęło akcję organizowania na terenie szkół **Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej.**

Pierwsze koła krajoznawcze powstały w szkołach krakowskich, szybko jednak sieć ich rozszerzyła się na cały kraj. Łącznikiem między Kołami była w latach 1919 — 1926 Sekcja Kół Krajoznawczych Młodzieży Oddziału Krakowskiego P.T.K. z prof. Leopoldem Węgrzynowiczem na czele.

W r. 1927 Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego powołała do życia Komisję Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej jako organ kierowniczy ruchu krajoznawczego młodzieży.

Powstanie Komisji dało ruchowi krajoznawczemu młodzieży szkolnej poważne oparcie organizacyjne, przyczyniło się do pogłębienia pracy i nadania jej jednolitego kierunku. Wymownym tego dowodem jest rozrost organizacyjny kół. Gdy w r. 1927 zarejestrowało się w Komisji 47 kół, w r. 1935 — 412 kół, grupujących około 15.000 młodzieży.

Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej, skupiająca nauczycieli — opiekunów kół, czuwa nad organizacją, metodą i pracą wszystkich kół, wytycza program, wyznacza tematy prac, ogłasza konkursy, zwołuje zjazdy, organizuje wystawy.

Jednym z głównych zadań Komisji jest wdrażanie młodzieży do samodzielnej pracy krajoznawczej i organizowanie zbierania materjałów naukowych przez młodzież.

W tym celu Komisja wydaje specjalne kwestjonarjusze, ogłasza konkursy i udziela nagród za wzorowe opracowanie kwestjonarjuszów oraz za inne prace krajoznawcze.

Komisja ogłosiła dotychczas następujące tematy prac i kwestjonarjusze:

Opis kapliczek. Wielkanoc. Boże Narodzenie. Opłatki. Obrzędy Świętojańskie. Święcenie ziela. Ogródki wiejskie. Opis wycieczki krajoznawczej. Zamki drewniane. Oświetlenie mieszkań. Zabytki przyrody. Stare drzewa. Rośliny w polskich wierzeniach ludowych. Spostrzeżenia fenologiczne. Głazy narzutowe, Opis monograficzny miejscowości. Opis miejscowości lub wycieczki w Sandomierskiem. Inwentaryzacja wsi. Gry i zabawy ludowe. Łyżwy. Łańcuszki z końskiego włosia. Wiedza astronomiczna ludu. Od nici do tkaniny. Instrukcje dla zbierania nazw geograficznych. Polscy podróżnicy. Zbieranie wiadomości o życiu i grobach zasłużonych ludzi. Ludowe narzędzia muzyczne. Inwentaryzacja kapliczek przydrożnych.

Organem kół krajoznawczych jest miesięcznik „Orli Lot", którego szesnaście roczników zawiera obfity materjał instrukcyjny i naukowy. Obok nazwisk profesorów uniwersytetu znajdziemy tam i bardzo młodych współpracowników ze szkół powszechnych. Młodzież i nauczycielstwo szkół średnich i powszechnych dostarczają materjałów pracowniom naukowym, a profesorowie uniwersytetu dzielą się wynikami swych badań z młodzieżą.

Koła krajoznawcze mogą już pochlubić się poważnym dorobkiem jak n. p. monografjami miejscowości, opracowaniami scenicznemi zwyczajów ludowych, zbiorami materjałów etnograficznych, mapami krajoznawczemi i t. p.

Materjały, zebrane przez koła młodzieży, drukuje „Orli Lot", inne bywają oddawane do naukowego opracowania specjalistom. Np. odpowiedzi na kwestjonarjusz „Wielkanoc" oddano prof. U. J. Moszyńskiemu; odpowiedzi na kwest. „Głazy narzutowe" prof. U. J. Kreutzowi; „Opisy kapliczek przydrożnych" drowi T. Sewerynowi; „Rośliny w wierzeniach polskiego ludu" i „Zamki drewniane" prof. Uniw. Jana Kaz. dr. Fiszerowi; „Nazwy geograficzne miejscowości" Redakcji „Słownika geograficznego". Akademja umiejętności w Krakowie wydała w r. 1927 pracę Koła krajoznawczego Seminarjum naucz. m. z Tomaszowa Mazowieckiego „O zamkach drewnianych", a Muzeum Etnograficzne (1931) pracę A. Kutrzebianki, członkini Koła krajozn. Państw. Gimnazjum Żeńsk. w Krakowie: „Budownictwo ludowe w Zawoi".

Z prac, wykonanych przez młodzież kół krajoznawczych powstaje w Krakowie „Szkolne Muzeum Krajoznawcze".

Celem przygotowania przewodników i instruktorów dla prowadzenia pracy krajoznawczej w kołach Komisja K. K. M. S. organizuje wakacyjne kursy i obozy krajoznawcze. Obozy takie odbyły się: w r. 1933 w Sopotni Małej, w r. 1934 w Szaflarach, w Świrze i nad Naroczą, w r. 1935 w Jurgowie.

W celu wymiany myśli i zbliżenia do siebie młodzieży krajoznawczej oraz w celu dokonania przeglądu pracy kół Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej organizuje począwszy od r. 1927 doroczne Zjazdy młodzieży i opiekunów, połączone z wystawami prac Kół Krajoznawczych oraz wycieczkami.

Ruch wycieczkowy w kołach jest bardzo ożywiony. Wycieczki organizowane są przez koła młodzieży, przez okręgowe koła opiekunów i przez Komisję K. K. M. S. łącznie z dorocznemi zjazdami krajoznawczemi. W styczniowym zeszycie „Orlego lotu" z r. 1934, czytamy we wstępnym artykule p. t. „Wędrujmy wesoło" takie wezwanie do młodzieży:

„Wędrujmy z radością w sercu, z pieśnią na ustach, z przyjaznym uśmiechem dla ludzi, z którymi się spotykamy, z oczami otwartemi na piękno natury, z szacunkiem dla pracy ludzkiej, a spostrzeżeniami i wspomnieniami dzielmy się z drugimi, by ich zachęcić do krajoznawczych wędrówek. Wędrujmy planowo z wytkniętym celem. Układanie planów i przygotowanie wycieczki to już radość dla krajoznawców. Przygotowując się, uwzględniajcie to, co już o terenie waszej wycieczki opublikowano: historję, przyrodę, życie ludu. Zaczynajcie od poznania dokładnego najbliższej okolicy, a potem wędrujcie dalej. Przed wymarszem zróbcie sobie szkic drogi na podstawie mapy, abyście mogli na nim zaznaczać swoje spostrzeżenia, jak stanowisko osobliwych drzew, skał, odkrywek, kapliczek, domów. Wasze szkice, notatki, rysunki, fotografje będą dla naukowców wartościową wskazówką, dla szkoły nieocenionym materjałem przy nauczaniu. Weźcie ze sobą nasze kwestjonarjusze, abyście mogli zbierać na nie odpowiedzi. Wędrujcie niezależnie od środków komunikacji takich jak kolej, autobus a raczej pieszo, rowerami lub kajakami, by użyć jak najwięcej ruchu, powietrza i słońca. Taka wędrówka to radość, to zdrowie, to życie! Redakcję „Orlego lotu" zasypcie wrażeniami z Waszych wędrówek, ale pamiętajcie, niech one będą naprawdę krajoznawcze, przytem pełne radości i zadowolenia, że wzmocniliście siły, które są potrzebne młodemu Państwu Polskiemu, że wzbogaciliście Naukę Polską".

P. Minister Janusz Jędrzejewicz wypowiedział na uroczystej akademji z okazji 25-lecia Polskiego Tow. Krajoznawczego następujące słowa o pracy krajoznawczej młodzieży:

„Gdy jako minister oświaty myślę o celu który codzienną pracą realizować jest mojem zadaniem, gdy myślę o wychowaniu państwowem młodego pokolenia, to wiem bardzo dobrze, że wszyscy ci, co pracą swą przyczyniają się do poznania i ukochania ziemi ojczystej, są moimi najbliższymi współpracownikami. I dlatego do każdego członka koła krajoznawczego, który rysuje krzyż przydrożny, studjuje budownictwo, obserwuje zwyczaje, rozpoznaje pejzaż polski, bada piękno przyrody polskiej, do każdego, który te prace organizuje, inicjuje i do niej zachęca, ustosunkowuję się jak do towarzysza tej samej pracy którą pełnię w moim urzędzie, o każdym chłopcu i każdej dziewczynie, która zachwyconemi oczami, rozognionym umysłem, otwartem sercem wchłania w siebie to wszystko, co jest pięknym charakterem polskiej ziemi, myślę serdecznie jak o przyjacielu, idącym w jednym ze mną szeregu. Tych przyjaciół mam już tysiące, są wśród nich starsi i młodsi, ale najbliższymi są mi ci najmłodsi: uczniowie szkół i młodzież, bo w nich się pali najpiękniejszy zapał, bo oni są przyszłością narodu, bo w ich ręce przekażemy kiedyś troskę i pieczę o los tej ziemi, którą dziś uczą się kochać, aby w przyszłości móc na niej gospodarzyć myślą, sercem i czynem".

Regulamin kół krajoznawczych młodzieży.

(Zatwierdzony przez Min. W.R. i O.P. i ogłoszony jako załącznik do Okólnika Nr. 90 z dnia 22 października 1935 (I Pol. 1251/35) w sprawie Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej).

1. *Nazwa.* Koło krajoznawcze im. (np. St. Staszica) uczniów Gimnazjum (np. w Dziśnie).

2. *Celem* Koła jest wychowanie młodzieży na obywateli, znających swój kraj i jego potrzeby, przywiązanych do Państwa Polskiego i dbałych o jego wielkość i potęgę — a w szczególności: a) budzenie zamiłowania do wędrówek po kraju i rozwijanie samodzielności w jego poznawaniu, b) poznawanie warsztatów pracy ludzkiej, budzenie kultu pracy i ufności we własne siły, c) poznawanie i ocenianie wartości, wnoszonych do życia zbiorowego przez poszczególne warstwy społeczne i grupy etniczne, d) zapoznawanie się z przeszłością ziemi i kultury polskiej, e) zbieranie materja-

łów krajoznawczych i wpółpraca z instytucjami naukowemi, f) ochrona swojszczyzny, zabytków historycznych i przyrody, g) budzenie inicjatywy myśli i działania w kierunku umocnienia wielkości i potęgi Państwa Polskiego, h) nawiązywanie i utrzymywanie łączności z Polakami zagranicą, i) szerzenie kultu wielkości zasłużonych Polaków, j) propaganda najżywotniejszych interesów Państwa, jak obrona granic, dostęp do morza, rozwój lotnictwa i t. p., k) budzenie odpowiedzialności za dobro i potęgę Polski.

3. *Środki.* Koło dąży do urzeczywistnienia powyższych celów przez: a) przygotowywanie i urządzanie wycieczek, b) organizowanie kursów, obozów i zjazdów krajoznawczych, c) przygotowywanie i urządzanie odczytów i pogadanek, d) urządzanie wystaw i ogłaszanie konkursów, e) tworzenie świetlic, bibljotek i zbiorów, f) organizowanie schronisk wycieczkowych, g) wydawanie czasopism i książek.

4. *Fundusze.* Fundusze Koła składają się: a) ze składek członków, b) z dobrowolnych datków, c) z dochodów, uzyskanych z przedsiębiorstw.

5. *Członkowie.* Członkiem może być każdy uczeń, którego przyjmie Zarząd Koła, a opiekun przyjęciu się nie sprzeciwi. Członkowie dzielą się na: a) zwyczajnych, b) czynnych, c) przewodników. Członkiem zwyczajnym jest uczeń, przyjęty przez Zarząd i opłacający składki miesięczne. Członkiem czynnym jest członek, biorący czynny udział w pracach Koła. Członkiem przewodnikiem zostaje członek czynny, o ile złoży egzamin na przewodnika.

6. *Prawa członków.* Członkowie mają prawo: a) brać udział we wszystkich zebraniach, posiedzeniach naukowych i wycieczkach, b) korzystać z bibljoteki i zbiorów Koła, c) biernego i czynnego wyboru do Zarządu i Komisji Rewizyjnej, d) noszenia odznak i korzystania z zapomóg.

7. *Obowiązki członków.* Członkowie mają obowiązek: a) opłacać wszystkie wkładki przez Walne Zgromadzenie uchwalone, b) popierać wszelkiemi siłami cele Koła, c) zbierać materjały krajoznawcze (rysunki, fotografje, przedmioty muzealne, kartki widokowe, wycinki z gazet i t. p.), d) opiekować się zabytkami historycznemi, zwyczajami ludowemi i twórczością ludową, e) prenumerować i popierać miesięcznik „Orli Lot".

8. *Zarząd.* Zarząd składa się z przewodniczącego, skarbnika, sekretarza, bibljotekarza, ich zastępców i przewodniczących sekcyj, o ile one w łonie Koła się utworzą.

9. *Prawa Zarządu.* Zarząd ma prawo: a) przyjmować nowych członków, b) usuwać członków szkodliwych dla Koła lub niespełniających swych obowiązków członkowskich, c) zwoływać Walne Zebrania Koła.

10. *Obowiązki Zarządu.* Zarząd ma obowiązek: a) czuwać nad spełnianiem zadań Koła, b) urządzać odczyty, zebrania naukowe, zbiory i wycieczki, c) przysparzać nowych członków, d) opłacać do kasy Komisji K. K. M. S. 10% wkładek członków.

11. *Opieka.* Kołem opiekuje się jeden z profesorów, uczący w tym zakładzie, w którym uczniowie tworzą Koło. Opiekun koła jest pośrednikiem między Kołem a władzami szkolnemi i Polskiem Tow. Krajozn., broni interesów Koła, urządza i zezwala na wycieczki, bada księgi Koła przy pomocy Komisji Rewizyjnej, składającej się z trzech członków, którą wybiera Walne Zgromadzenie Koła, rozstrzyga spory powstałe w Kole, przeprowadza egzaminy krajoznawcze na przewodników i mianuje członków czynnych i przewodników. Opiekunowie tworzą Komisję Kół Krajozn. Mł. Szk. Zarządu Głównego Polsk. Tow. Krajozn.

12. *Organizacja pracy.* Praca Koła dzieli się na dwa działy: a) ogólny, obejmujący ziemie całej Polski, b) szczegółowy, obejmujący ściśle ograniczony teren. W dziale ogólnym członkowie Koła zapoznają się zapomocą odczytów i atlasów z ziemiami Polski, szczególnie tych okolic, do których projektują wycieczki. W dziale szczegółowym członkowie Koła starają się o jak najdokładniejsze poznanie pewnego przez siebie obranego „terenu krajoznawczego", zbierają szczegółowe materjały krajoznawcze, celem przygotowania się do badań naukowych.

13. *Teren krajoznawczy.* Terenem krajoznawczym Koła jest obszar (powiat, obwód), z którego uczniowie uczęszczają do danej szkoły (gimn., sem.). Gdy w pewnem mieście jest więcej Kół, to obierają sobie albo wspólny teren pracy, albo dzielą go według okręgów lub tematów opracowywanych.

14. *Sekcje i zastępy.* Koło dzieli się na sekcje, z których każda zajmuje się innym przedmiotem badań i noszą nazwy: np. etnologiczna, faunistyczna, geologiczna, ochrony przyrody, fotograficzna, muzealna, wycieczkowa i t. p. Sekcje dzielą się na zastępy krajoznawcze, które w oznaczonym dniu rozchodzą się do różnych wsi i starają się zebrać materjał krajoznawczy.

15. *Organ kół.* Organem kół krajoznawczych jest miesięcznik „Orli Lot". Koła przysyłają swe prace i sprawozdania z wyników swych poszukiwań do redakcji „Orlego Lotu", która je odpowiednio zużytkowuje.

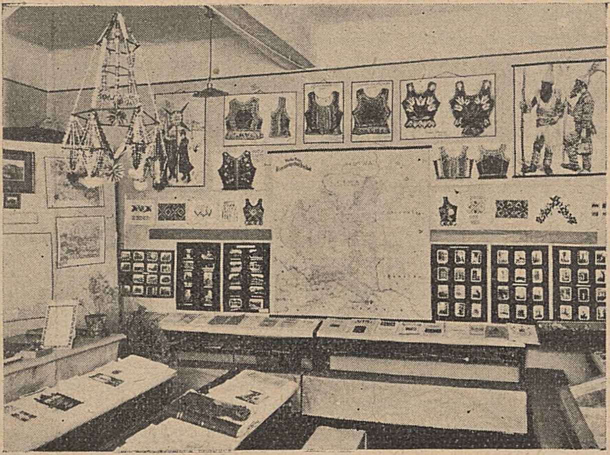
15. *Rozwiązanie koła.* W razie rozwiązania Koła, majątek Koła przechodzi na własność zakładu, przy którym Koło istniało, a archiwum Koła do Archiwum Komisji.

Adresy: Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej P. T. K. Kraków, Oleandry 4 (Miejski Dom Wycieczkowy).
Redakcja „Orlego Lotu" Kraków, Oleandry 4.
Administracja „Orlego Lotu" Kraków, Barska 41.

Komisja Kół Krajoznawczych wysyła kwestjonarjusze bezpłatnie.

Redakcja „Orlego Lotu" prosi o sprawozdania z wycieczek.

„Orli Lot" zamawiać należy tylko w administracji a nie w redakcji!

Świetlica Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej w Krakowie.

„Legenda i sława wzięły nas na swe skrzydła i niosły naprzód".

J. PIŁSUDSKI

(O wartości żołnierza Legjonów, 5 sierpnia 1923).

POBOJOWISKA LEGJONÓW POLSKICH Z LAT 1914 — 1916.

Dwuletnie boje Legjonów Polskich z okresu wojny europejskiej, toczone na przestrzeni od Krakowa i Gorców po bagna poleskie i Wschodnie Karpaty, pozostawiły trwałe pamiątki tych bohaterskich walk w postaci wałów i okopów na pobojowiskach, cmentarzów poległych, pamiątkowych obelisków, i t. p. Rozproszone na przestrzeni kilku województw, nieopisane zbiorowo w żadnem wydawnictwie, są zachęcającym celem wycieczek krajoznawczych, specjalnie wycieczek młodzieży.

Uwzględniając inicjatywę Wojewódzkiej Komisji Turystycznej w Krakowie, która wyraziła życzenie, aby wycieczki młodzieży jak najczęściej zwiedzały pobojowiska walk Legjonów Polskich, oraz opierając się na informacjach, jakie do Min. Komunikacji nadesłali referenci turystyki przy urzędach wojewódzkich w Krakowie, Kielcach, Lublinie, Łucku, i Stanisławowie, na terenie których to województw toczyły się przeważnie walki Legjonów, podaję poniżej dane o obecnym stanie pobojowisk i cmentarzy legjonowych, warunkach dostępu i pomieszczenia. Informacje, dotyczące dat bitw i potyczek, zawdzięczam uprzejmości p. kpt. Stanisława Librewskiego z Wydziału Archiwum Legjonów Polskich w M. S. Wojsk.

Informacje grupuję według województw.

I. Województwo krakowskie

Na terenie tego województwa toczyły się tylko walki I Brygady. a to w końcu listopada i w pierwszej połowie grudnia 1914 w Gorcach, między Limanową a Nowym Sączem, w drugiej połowie grudnia 1914 na wzgórzach na południe od Tarnowa.

Chyżówki, wieś oddalona 6 km na południe od stacji kolejowej w Dobrej, położona u stóp Mogielnicy, jednego z wyższych szczytów Gorców. Stąd rozpoczęła I Brygada 23 listopada 1914 r. swe walki w Gorcach. Potyczki 23 listopada (II i III bataljon), 27 listopada bitwa na przełęczy pod Chyżówkami.

We wsi **Stróża**, 6 km. na północ od Dobrej, znajduje się budynek, gdzie mieściła się „pierwsza szkoła oficerska Legjonów Polskich", prowadzona osobiście przez komendanta Piłsudskiego.

Słopnica, wieś położona 6 km. na południe od stacji kolejowej w Tymbarku u stóp Mogielnicy, była 24 listopada 1914 r. terenem utarczki kawalerji legjonowej, 16 listopada miejscem bitwy I, III i V bataljonu, które walczyły tu powtórnie 1 i 2 grudnia w czasie nocnego napadu na Słopnicę.

Limanowa, potyczki I i V bataljonu 25 listopada, pole bitwy z 8 grudnia przy udziale I, III, V baonu i artylerji. Na cmentarzu wspólna mogiła z grobami legjonistów I Brygady, poległych w okolicy w czasie walk od 23 listopada do 11 grudnia 1914.

Pisarzowa (w miejscu przystanek linji kolejowej Nowy Sącz — Chabówka), pobojowisko I i III bataljonu i artylerji Legjonów, które walczyły tu 7 grudnia 1914 r. pod osobistem dowództwem brygadjera Piłsudskiego na pograniczu wsi Pisarzowa i Męcina. W domu nr. 7 kwatera brygadjera. Również w niedalekiej wsi Łososina kwatera brygadjera w szkole rolniczej.

W okolicy Limanowej toczyły się pozatem potyczki pod **Jurkowem** (30 listopada), pod **Zalesiem** (utarczka kawalerji 3 grudnia), pod **Bełdnem** (5 grudnia).

Marcinkowice, pole bitwy I Bryg. z 6 grudnia 1914 r. W miejscu stacja kolejowa linji Nowy Sącz — Chabówka. Do pobojowiska, które jest widoczne z cmentarza w Marcinkowicach, prowadzi od stacji droga polna (odległość 2 km.).

Na cmentarzu pochowanych 9 legjonistów. W okolicy Marcinkowic toczyły się walki pod **Wysokiem** (potyczka kawalerji w dn. 4 grudnia i części I Brygady pod dowództwem Grzmot-Skotnickiego, miejscowość oddalona 12 km. od stacyj kolejowych w Nowym Sączu i Limanowej), pod **Trzetrzewiną** (utarczka kawalerji 5 grudnia), pod **Rdziostowem** (walki nocne I, III i VI bataljonu 5 grudnia), pod **Dąbrową** za Dunajcem 6 grudnia.

Łącko, miasteczko nad Dunajcem, w połowie drogi z Nowego Sącza do Szczawnicy. Dojazd autobusem. Pole bitwy z 11 grudnia 1914 r. W sąsiedztwie Łącka toczyły się ponadto walki pod **Kamienicą** (utarczki kawalerji 24 listopada i 3 grudnia), **Zbłudzą i Jeżową Wolą** (utarczki kawalerji 9 grudnia), **Zabrzeżem** (10 grudnia), **Zagórzynem** (potyczka kawalerji 10 grudnia).

W ostatniej dekadzie grudnia toczyły się walki I Brygady wśród wzgórz położonych na południowy zachód od Tarnowa, z których najwyższym szczytem jest Wał (526 m.) U stóp tej góry po stronie wschodniej (10 km. na zachód od stacji kolejowej Tuchów) leży wioska **Lichwin,** miejsce bitwy 22 grudnia 1914 r. Zwłoki 9 poległych legjonistów pochowano na cmentarzu wojennym.

Przez następne 4 dni 23—27 grudnia toczyła się bitwa pod **Łowczówkiem** przy udziale wszystkich oddziałów I Brygady. Cmentarz Legjonistów kryje zwłoki 80 poległych. Pomnik na pobojowisku. Od stacji kolejowej Łowczówek—Pleśna (linja Tarnów—Stróże) prowadzi do cmentarza Legjonistów droga jezdna o długości 4 km. oraz ścieżka znakowana przez Polskie Tow. Tatrzańskie o długości 3, 5 km. We wsi Garbek koło Tuchowa groby legjonistów. poległych pod Łowczówkiem.

W okolicach Tarnowa, w miasteczku **Pilzno**. znajduje się na cmentarzu grób porucznika Legjonów Króla-Kaszubskiego, straconego przez Rosjan w 1915 r. Na cmentarzu w **Dębicy** znajduje się grób porucznika Jerzego Żuławskiego. poety i pisarza, zmarłego w Dębicy na tyfus w 1915 r.

Gręboszów, wieś w sąsiedztwie ujścia Dunajca do Wisły (pow. Dąbrowa), skąd komendant Piłsudski kierował walkami I Brygady nad Nidą i Wisłą w drugiej połowie września 1914 r. Na cmentarzu 15 grobów legjonistów poległych w ówczesnych walkach. 4 km. na północ, na prawym brzegu Wisły, wieś **Borusowa**, miejsce potyczki z 18 września 1914 r.

II. Województwo kieleckie.

Na terenie woj. kieleckiego walczyły tylko oddziały I Brygady rozgrywając tu swe pierwsze boje w sierpniu 1914 r. i ostatnie w czerwcu 1915 r. Głównemi pobojowiskami na terenie tego województwa są Krzywopłoty, Laski, okolice Nowego Korczyna i okolice Konar, pozatem blisko 100 miejscowości, które były terenem mniejszych potyczek.

Krzywopłoty, wieś położona 14 km. na północ od stacji kolejowej w Olkuszu, w pięknej okolicy Jury Krakowskiej. Pobojowisko walk I Brygady z dni 9 — 16 listopada 1914 r. Na pobojowisku obelisk pamiątkowy. Zwłoki poległych pogrzebano przeważnie na cmentarzu w odległym o 2 km. **Bydlinie.** W okolicy toczył się 17 listopada nocny bój o **Załęże**, 18 listopada bitwa pod **Domaniewicami**, 19 i 20 listopada powtórne bitwy pod Krzywopłotami.

Kielce, 12 sierpnia 1914 r., po zajęciu miasta przez I Brygadę, utarczki kawalerji w mieście i w sąsiednich wsiach Szydłówek i Zagórze. 13 sierpnia utarczka pod Kielcami na linji Kielce— Czarnów. 18 sierpnia powtórne zajęcie Kielc. Na cmentarzu groby 10 legjonistów z walk ówczesnych i późniejszych.

Okolice Kielc. Pobojowisko nad Czarną Nidą walki z dnia 14 sierpnia 1914 r. na linji **Mosty— Brzegi— Brzeźno.**

W drugiej połowie września 1914 r. szereg potyczek oddziałów I Brygady w okolicach **Nowego Korczyna** nad Nidą. W szczególności 18-go potyczka kawalerji pod Nowym Korczynem. Od 19-go do 23-go walki pod Nowym Korczynem i sąsiedniemi wsiami Ucisków, Grotniki, Kocina, Ostrowce, Winiary, Szczytniki. Z dalszych miejscowości walki pod Wiślicą, Chotlem, Czarkowymi, Ksanami. Pamiątką tych walk jest pomnik w **Czarkowych** (nad Nidą) „Ku chwale pierwszych bojów Józefa Piłsudskiego o niepodległość Polski" dłuta prof. Laszczki. Dojazd do Nowego Korczyna autobusem, względnie w lecie statkami, skąd do pobojowiska 6 km. Ze stacji wąskotorowej kolejki w Wiślicy do Czarkowych 5 km.

W pow. kozienickim, przy linji kolejowej Radom — Dęblin, między stacjami Pionki i Garbatka mija się pobojowisko walk I Brygady od 22 do 26 października 1914 r. w czasie ofensywy na Dęblin. Toczyła się wówczas bitwa pod wsiami **Laski i Anielin**, w której brały udział bataljony I, III, V, VI i uzupełniający. Na pobojowisku pomnik pamiąt-

kowy. W dn. 22 października V i VI bataljon stoczyły potyczki pod wsiami **Trupień, Brzustów i Suskowola,** położonemi w tej samej okolicy.

W marcu i kwietniu 1915 r. stały oddziały I Brygady na pozycjach nad Nidą w okolicach **Pińczowa,** gdzie toczyły się walki pozycyjne od 3 marca do 10 maja. Do bardziej gorących należała potyczka pod **Sobowicami** 10 marca, pod **Kopernią i Pińczowem** 27 i 30 kwietnia, powtórnie pod Kopernią nocna bitwa 3 maja.

Po klęsce rosyjskiej pod Gorlicami, gdy armja zaczęła się cofać ku wschodowi przekroczyły wojska I Brygady 10 maja 1915 r. Nidę i ruszyły ku wschodowi. 16 maja osiągnięto linję Opatów—Klimontów, gdzie w tym dniu rozegrały się potyczki 5 pułku pod wsiami **Beradziem, Swojkowem i Włostowem**. Rozpoczęły one okres 6-tygodniowych walk pozycyjnych, toczonych w drugiej połowie maja i przez cały czerwiec przeważnie w okolicy, między miastami Opatowem, Łagowem i Klimontowem, wśród wzgórz na południe od Gór Świętokrzyskich. Walki te obejmuje się nazwą walk pod **Konarami—Kozinkiem.** (pow. sandomierski, okolice Klimontowa), gdzie na pobojowisku 5 p. Legjonów stoi pomnik „Czynu Legjonów". Najbliższa stacja kolejowa w Sandomierzu, skąd jedziemy 26 km. autobusem do Pęchowa, wsi położonej 2 km na północ od miasteczka Klimontów, a stąd jeszcze 2 km do wsi Kozinek, gdzie znajduje się pomnik na pobojowisku i cmentarz Legjonistów. Cmentarze poległych Legjonistów w tutejszych walkach znajdują się jeszcze w położonych w okolicy Klimontowa **Olbierzowicach** (15 legjonistów). i **Przepiórowie** (10 legjonistów), oraz w **Iwaniskach** (13 legjonistów). Większe potyczki w tej okolicy rozegrały się pod Garbowicami i Konarami (17 i 18 maja) pod Konarami i Olszownicą 19 maja, pod Gorzkowem 20 — 22 maja, pod Kozinkiem i Konarami 20 maja, pod Kozinkiem, Konarami i Wszachowem 21 maja, pod Kozinkiem, Konarami, Kamieńcem, Wszachowem, Janczycami 22 maja, pod Żernikami 23, 21 maja, pod Przepiórowem — Kamieńcem 23 maja, pod Pokrzywianką 12—23 czerwca.

23 i 24 czerwca 1915 posunęły się oddziały Brygady naprzód, staczając 25 i 26 czerwca bitwę pod **Ożarowem,** 30 czerwca—2 lipca bitwę pod **Tarłowem,** gdzie na cmentarzu pochowano 15 legjonistów.

Poza wspomnianemi istnieją jeszcze na terenie województwa większe cmentarze legjonowe w **Kozienicach** (23

legjonistów z walk 1914—1915 r.) — w **Radomiu** (23 legjonistów z walk 1914—1920 r.), w **Mierzwinie** (pow. jędrzejowski 9 legjonistów z 1915 r.).

III. Województwo lubelskie.

Na terenie tego województwa toczyły się walki I i III Brygady Legjonów w lipcu i sierpniu 1915 r. w okresie odwrotu wojsk rosyjskich z linji Wisły i Sanu na poleskie błota.

1 lipca 1915 r. przeprawiły się wojska I Brygady przez Wisłę pod **Józefowem**, a następnie w pierwszych trzech tygodniach lipca stoczyły szereg potyczek głównie w okolicach **Wyżnianki i Urzędowa**, gdzie toczyły się walki w okresie od 15 do 20 lipca. Tu też nastąpiło połączenie się oddziałów I i III Brygady.

Te ostatnie otrzymały w kilka dni później chrzest bojowy pod **Majdanem Bożechowskim** 22 lipca (4 km. na zachód od wsi Niedrzwica Duża).

Wojska I Brygady toczyły od 24 do 30 lipca walki pod **Babinem**, miejscowości słynnej z „Rzeczypospolitej Babińskiej", położonej 8 km. na południowy wschód od stacji kolejowej Motycz. W sąsiedniej Kolonji kwatera komendanta Piłsudskiego.

4 km. na wschód od Babina leży **Radawczyk**, gdzie toczyły się walki od 25 do 30 lipca 1915 r.

Jastków, wieś położona 12 km. na północny zachód od Lublina przy szosie warszawskiej, jest największem pobojowiskiem legjonowem na terenie woj. lubelskiego. Od 30 lipca do 3 sierpnia 1915 r. toczyły się tu krwawe walki przy udziale 1, 4 i 5 pułku Legjonów, z których szczególnie pułk 4 poniósł tu ciężkie straty. Na pobojowisku pomnik i cmentarz z grobami poległych obok szosy. Dojazd autobusem z Lublina, gdzie można przy sposobności zwiedzić zabytki miasta i cmentarz Legjonistów.

W następnych dniach przesunęły sią walki na północ, w okolicę na zachód od Lubartowa. W szczególności 3 sierpnia rozegrały się bitwy pod **Majdanem Krasienińskim i Wólką Krasienińską**, 4, 5 sierpnia bitwa pod **Ożarowem** (4 km. na północ od stacji Szadurki), 6 — 7 sierpnia bitwa pod **Kamionką**, następnie potyczki 4 pułku Legjonów pod **Kozłówką**, (8 km. na zachód od Lubartowa) i **Kierzkówką**, 10 sierpnia bitwa pod **Wolą Osowińską** koło Radzynia.

Łysobyki nad Wieprzem, pole walk od 8—10 sierpn. 1915 r. Kwatera komendanta Piłsudskiego znajdowała się w niedalekim Elżbiecinie. Mniejsze potyczki Legjonów toczyły się pod wsiami Rachów, Dzierzkowice, Ludwinów, Biała Woda, Kłodnica, Pożechów, Krasienin, Kawka, Samoklęski, Ciemno i Rudno.

Kobylany, wieś w okolicach Terespola. Tutaj w czasie marszu wojsk I Brygady na Wołyń w dn. 29 sierpnia 1915 r. dołączył się do Legjonów Bataljon Warszawski.

IV. Województwo poleskie.

Na terenie tego województwa toczyły się walki Legjonów (I i III Brygady) tylko w ostatniej dekadzie sierpnia 1915 r., szczególnie w okolicach **Wysokiego Litewskiego**. Walczono tu w czasie od 21 do 24 sierpnia. Wojska I Brygady stoczyły bitwę pod **Raśną**, kawalerja Legjonowa 22 sierpnia potyczki pod Makowem i Kowalikami, 24 sierpnia potyczki pod Czepielami i Miniewiczami. W kilka dni później, 28 sierpnia rozpoczęto marsz na nowe pozycje na Polesiu Wołyńskiem.

V. Województwo wołyńskie.

Oddziały I i III Brygady przybyły na teren Wołynia w pierwszych dniach września 1915 r. i walczyły tutaj do 8 października 1916 r., a zatem przez przeszło 13 miesięcy. Oddziały II Brygady przybyły na teren Wołynia dopiero w końcu października 1915 r. Tylko na tym terenie w listopadzie i grudniu 1915 r. oraz przez pierwszych 9 miesięcy 1916 r. walczyły wszystkie trzy Brygady Legjonów wspólnie.

We wrześniu 1915 r. miały miejsce utarczki 1 pułku ułanów pod **Niesuchojeżami** nad Turją, **Grabowem i Serechnowiczami** koło Mielców, **Stobychwą** nad Styrem (15 i 16 września).

Po koncentracji wojsk legjonowych w okolicach Powurska na linji Kreczowice — Czeremoszno nastąpiło 17 i 18 września przejście przez Stochód i bitwy pod **Czerskiem** oraz **Hulewiczami**. W następnych dniach marsz na wschód, walki pozycyjne pod **Kopczą**, 29 września rozpoczęły się walki pozycyjne nad Styrem, na wschód od miasteczka **Kołki**.

W końcu września 1915 r. oddziały I i III Brygady zostały podzielone na dwie grupy. Grupa południowa, złożona

z 4 i 5 p.p., pod wodzą komendanta Piłsudskiego, obsadziła pozycje na wschód od Kołek, w okolicy wioski **Koszyszcze i Stawygoroż.** Grupa północna, pod wodzą Rydza-Śmigłego, złożona 1 i 6 p.p., kawalerji i dywizji, artylerji walczyła na zachodnim brzegu Styru, na zachód od miasteczka Rafałówki, a na północ od toru kolejowego Kowel — Sarny, w okolicy wiosek **Kościuchnówki, Wołczecka i Kołodji.** Pozycje te zdołano utrzymać w wielu bitwach przez 10 miesięcy, ustępując z nich dopiero 7 lipca 1916 r. Są to największe i najbardziej krwawe pobojowiska walk legjonowych z okresu wojny europejskiej.

Wieś **Kościuchnówka** jest oddalona 6 km. od stacji kolejowej Czartorysk linji Kowel — Sarny. W **Polskim Lasku,** odległym 1 km na zachód od Kościuchnówki, zachowały się dotychczas okopy oraz reduta im. J. Piłsudskiego. 1 km. na południe od wsi leży **Polska Góra** (Wołyńskie Termopile) i szkoła im. Legjonów Polskich, która mieści również szkolne schronisko wycieczkowe o 20 łóżkach. W okresie wakacyjnym gmach szkolny może pomieścić liczniejsze wycieczki, ponieważ na nocleg mogą być użyte wszystkie pomieszczenia szkolne. W r. 1928 rozpoczęto tu sypanie kopca.

Na terenie walk pod Kościuchnówką znajdują się dwa cmentarze legjonowe i jedna mogiła masowa, kryjąca zwłoki ponad 100 poległych. W **Wołczecku,** odległym 5 km. od Kościuchnówki znajduje się również cmentarz legjonistów.

Kołki na Wołyniu. Chata, w której kwaterował w r. 1915 Komendant J. Piłsudski.

Na przedmieściu miasteczka **Kołki**, zwanem Starosiele, znajduje się chata, w której mieszkał komendant Piłsudski w czasie walk ówczesnych. Chata ta została wykupiona przez Związek Strzelecki, który się nią opiekuje i konserwuje. Dojazd do Kołek ze stacji kolejowej Kiwerce, dalej kolejką wąskotorową Wydziału Powiatowego do Sitnicy (36 km.), stąd do Kołek 6 km pieszo lub końmi. W Kołkach na cmentarzu parafjalnym znajdują się groby legjonistów.

12 km. na wschód od Kołek leży wioska **Koszyszcze**, miejsce krwawych bitw z cmentarzem legjonistów i pamiątkową kaplicą murowaną, 3 km. od wsi płynie Styr, po którym kursują statki z Łucka.

Na linji **Styru** toczyły się większe bitwy: pod Bielgowem 7 listopada 1915 r., pod Bielską Wołą 29 września 1915 r., pod Hałuzją 4 października, pod Wólką Hałuzyńską od 8 do 11 czerwca i 5 lipca 1916 r., pod Jabłonką 20 i 21 października, pod Koszyszczami przez szereg dni od 26 września 1915 r. poczynając, pod Kołodziejami (Kołodja) od 1 do 3 października 1915 r., gdzie otrzymał chrzest bojowy 6 p.p. Legjonów, oraz 6 lipca 1915 r., pod Kościuchnówką, cały szereg bitw, szczególnie zawzięte w dniach 1 i 2 października, 4, 5, 7—14 listopada i następnie w okresie do połowy grudnia 1915 r., pod Kulikowiczami 18 września 1915 r., pod Lisowem 2—4 listopada, pod Kopczą 20—26 września 1916 r. pod Sobieszycami 1 i 2 października 1915 r., pod Kuklą 21—24 października 1915 r. Trzydniowe boje o Podgacie od 31 października do 2 listopada 1915 r., pod Kopnem 25 października 1915 r., pod wzgórzem Studzienicą 31 października 1915 r., pod Hutą Lisowską 7 listopada.

Szczególnie krwawe walki toczyły się tutaj o każdą piędź ziemi w czasie generalnej ofenzywy rosyjskiej od 4 do 7 lipca 1916 r. Odcinek Legjonów Polskich atakowało 2 dywizje piechoty rosyjskiej i 106 armat. W szeregu ataków i kontrataków na Polską Górę zginął kpt. Sława-Zwierzyński i mjr. Wyrwa. 7 lipca odwrót w kierunku Stochodu na Czersk i Smolary, odparcie szarży kawalerji rosyjskiej koło Trojanówki.

Po koncentracji w Czeremoszni i chwilowym odpoczynku wymarsz na pozycje nad **Stochodem**, na których oddziały Legjonów prowadzą walki do końca września 1916 r. na wschód od Powurska, po obydwuch stronach toru kolejowego, na linji od Obzyru po Mielnicę. Do bardziej krwawych

walk w tym okresie należała bitwa pod **Rudką Miryńską** 3 sierpnia.

W ostatnich dniach września 1916 r. odeszły oddziały Legjonów do rezerwy, a w początkach października zostały odesłane na odpoczynek do Baranowicz.

VI. Województwo stanisławowskie.

Na terenie tego województwa toczyły się tylko walki II Brygady, złożonej z pułków 2, (dawny Legjon Zachodni) i 3 (dawny Legjon Wschodni), 2 i 3 szwadronu ułanów, pod dowództwem rtm. Wąsowicza i dwóch bateryj artylerji. Brygada wyjechała 30 września 1914 r. z Krakowa, rozpoczęła

Krzyż Legjonów na przełęczy Rogoze pod Rafajłową.

walki 6 października 1914 r. nad Cisą w okolicach Marmarosz Sziget, skąd w najbliższych dniach przeszła (11 października 1914 r.) przez przełęcz Pantyr i **przełęcz Legjonów** (Rogoze) do Rafajłowej. Na przełęczy Legjonów krzyż pamiątkowy z napisem „Przejdziemy góry, doliny i wały, dla Ciebie Polsko i dla Twej chwały".

Terenem walk II Brygady w ciągu najbliższych 4-ch miesięcy była przeważnie położona u stóp przełęczy Legjonów **Rafajłowa**, mała wioska huculska w górnej części doliny Bystrzycy Nadwórniańskiej. Krwawe walki pod wodzą płk. Hallera toczyły się tutaj od 12 października 1915 r. do 5 lutego 1916 r., w okresie bardzo ciężkiej zimy. Największe bitwy: 23—24 stycznia oraz 31 stycznia i 1 lutego 1915 r. Zbiorowy grób poległych legjonistów z pomnikiem. Dojazd kolejką wązkotorową z Nadwórnej (33 km.). Pomieszczenie dla wycieczek w Domu Polskim.

W odległości 2 godzin marszu **przełęcz Pantyrska**, gdzie wycieczki mogą znaleźć pomieszczenie w schronisku Przemyskiego Tow. Narciarzy.

Gorgany Wschodnie w okolicy doliny Bystrzycy Nadwórniańskiej i Sołotwińskiej i osady, położone w górnych częściach obydwu dolin, od Rafajłowej po Bohorodczany, były terenem częstych walk od października 1914 r. do lutego 1915 r. W połowie października po przejściu przez Przełęcz Legjonów posunęły się oddziały II Brygady szybko naprzód; od 19 do 23 października toczyła się bitwa pod **Zieloną**, zakończona wyparciem Rosjan i pochodem przez Pasieczną i Pniów do Nadwórnej, którą zdobyto 24 października.

W następnych trzech dniach maszerowały oddziały II Brygady pod komendą pułk. Roji na linję **Sołotwina — Bohorodczany — Bitków**. 26 października rozegrały się potyczki pod **Horocholiną** i **Cucyłowem**, wsiami, położonemi na północ od Nadwórnej.

Stąd rozpoczął się odwrót. 29 października 1914 r. rozegrała się krwawa bitwa pod **Mołotkowem**, wsią, położoną 10 km. na zachód z Nadwórnej, a na północ od Bitkowa. W polu masowy grób poległych legjonistów. W następnych dniach rozegrała się bitwa pod Pasieczną, 2 listopada bitwa pod Zieloną. Na okres następnych 3 miesięcy ustaliła się linja między Rafajłową a Zieloną.

W końcu listopada oddziały II Brygady zostały podzielone na dwie grupy. Jedna pod wodzą płk. Hallera pozo-

stała w Rafajłowej, druga pod wodzą gen. Durskiego, płk. Zielińskiego i płk. Januszajtisa walczyła w pierwszej dekadzie grudnia na Huculszczyźnie, następnie została przeniesiona w Gorgany, na południe od przełęczy Wyszkowskiej, a wreszcie na Bukowinę, przez którą doszła do Kołomyi i na Pokucie.

Po ofenzywie w początkach lutego posunęła się także grupa płk. Hallera z Rafajłowej na północ; oddziały obydwuch grup spotkały się na krótko w końcu lutego 1915 r. w Kołomyi.

Dalsze walki od kwietnia 1915 r. toczyły oddziały II Brygady już na terenie Bukowiny i Besarabji (Rokitna, Rarańcza).

Z okresu tych walk, poza wyżej wymienionemi miejscowościami, na terenie województwa znajdują się najważniejsze pobojowiska Legjonów przeważnie w pow. nadwórniańskim i w dawnym bohorodczańskim.

Należą do nich:

Skobyczówka, wieś oddalona 3 km od miasteczka Bohorodczany (dojazd ze Stanisławowa autobusem). Walki toczyły się tutaj od 26 do 28 października 1914 r. i 20 lutego 1915 r. Na cmentarzu w **Bohorodczanach** grobowiec 7 legjonistów, poległych w ówczesnych walkach.

Sołotwina, pobojowiska walk z dnia 16 i 17 lutego 1915 r.; walki toczyły się także i pod sąsiedniemi wsiami Rabcze i Starunia. W Sołotwinie masowy grób poległych. Dojazd ze Stanisławowa do Sołotwiny autobusem.

Porohy, wieś w głębi Gorganów, u stóp Sywuli, pobojowisko z dn. 2 i 3 lutego 1915 r.

Osmołoda, osada tartaczna nad Łomnicą, w głębi Gorganów pobojowisko z 4 stycznia 1915 r. Dojazd kolejką wąskotorową z Broszniowa. Koło wsi Perehińsko cmentarz legjonistów poległych w czasie ówczesnych walk.

Nadwórna. Na cmentarzu wspólny grób poległych Legjonistów, Pobojowisko z 24 października 1914 r.

Pasieczna i Pniów, wsie nad Bystrzycą na południe od Nadwórnej, miejsce walk z 30 października 1914 r. i 12 lutego 1915 r. W Pasiecznej wspólny grób poległych legjonistów. Dojazd z Nadwórnej autobusem lub kolejką leśną.

Zielona, wieś huculska nad Bystrzycą, pobojowisko częstych walk, głównie w dniach od 19 do 23 października, 2 — 8 listopada 1914 r. oraz 1 — 5 lutego 1935 r. Masowy

grób poległych. Najbliższa stacja kolejowa w Nadwórnej (20 km.), stąd dojazd autobusem lub kolejką leśną.

Powiat kosowski był terenem operacyj wojennych grupy II Brygady pod dowództwem gen. Durskiego, w pierwszej dekadzie grudnia 1914 r. Rozegrał się tu w tych dniach szereg mniejszych potyczek, rozpoczętych 29 listopada potyczką pod **Jaworowem** pod wodzą płk. Januszajtisa. 1 — 5 grudnia bitwa pod **Sokołówką**, zakończona zajęciem tej wsi. 6 grudnia 1914 r. grupa płk. Januszajtisa, stacza potyczki w dolinie Czeremoszu pod **Krzyworównią, Jasienowem Górnym** i **Uścierykami**. 7 grudnia potyczki pod Kosmaczem i Jasieniowem Górnym, poczem grupa ta przechodzi na Ruś Przykarpacką, w okolice przełęczy Wyszkowskiej (Wołowe).

Po walkach na Bukowinie spotykamy tę grupę na terenie województwa 17 lutego 1915 r., kiedy po bitwie pod **Kniażem** zajmuje Śniatyn. Po spotkaniu 23 lutego w Kołomyi z grupą płk. Hallera, grupa płk. Zielińskiego w pierwszej dekadzie marca stacza szereg potyczek na Pokuciu między Kołomyją a Dniestrem, na linji Jezupol — Jezierzany. 5 marca zdobywa **Tłumacz**, 6 marca potyczka pod **Karolówką** k. Tłumacza, 9 marca potyczka pod **Bortnikami** koło Chocimierza.

Dr. Mieczysław Orłowicz.

SCHRONISKA WYCIECZKOWE DLA MŁODZIEŻY ZAGRANICĄ.

Lata powojenne przyniosły wielkie zrozumienie korzyści zdrowotnych i wartości wychowawczych wycieczek młodzieży. Wyrazem tego w poszczególnych państwach jest rozwój opieki nad ruchem wycieczkowym młodzieży, w szczególności zaś organizacji domów i schronisk wycieczkowych dla młodzieży.

W ANGLJI, ojczyźnie camping'ów (obozowania) i rambling'ów (wycieczkowania) akcję organizowania schronisk (oberży) dla młodzieży podjął w r. 1930 związek „Youth Hostels Association". Powstał on dzięki wydatnej subwencji Carneggiego (12.000 funt szterl.) i poparciu 41 stowarzyszeń i organizacyj, zwłaszcza młodzieży i nauczycielstwa. Posiada około 50.000 członków, należących do 18 grup regjonalnych. W r. 1935 związek dysponował 239 schroniskami, w których zarejestrowano przeszło 250,000 noclegów. Schroniska typu małego i średniego mieszczą się przeważnie w wynajętych domach i lokalach, często w dworach i starych zamkach; kilka domów schroniskowych jest własnością związku.

Adres związku: *Youth Hostels Association 18 Bridge Road, Welwyn Garden City, Herts* (England).

Odrębną organizację i odmienny nieco typ schronisk posiada szkocki związek „Scottish Youth Hostels", który cieszy się wysokim protektoratem b. premjera J. Ramsaya Macdonalda. Urządził dotychczas 41 schronisk, typu większych domów wycieczkowych (w r 1935 — ponad 60,000 noclegów).

Adres związku: *Scottish Youth Hostels Association 8 Colinton Road, Edinburgh* (Scotland).

W AUSTRJI instytucją opiekującą się z upoważnienia Ministerstwa Oświaty ruchem turystycznym młodzieży, jest „Oesterreichische Mittelstelle für Jugendwandern" w Wiedniu. Jednoczy ona 157 schronisk i domów wycieczkowych, należących do władz szkolnych, samorządowych oraz różnych stowarzyszeń.

Adres: *Oesterreichische Mittelstelle für Jugendpflege Wien. 1 Bezirk Mölkerbastei 3.*

W fazie przygotowań jest sprawa utworzenia austrjackiego związku schronisk wycieczkowych dla młodzieży. Inicjatywę w tym kierunku rozwinął *Bundessekretariat der Oesterreichischen Jugendverbände Jungvaterland - Ostmarkjugend* (adres: Wien I, Am. Hof 6).

W Salzburgu istnieje organizacja krajowa „*Landesverband Salzburg für Jugendwandern und Herbergswesen*"— Salzburg, Belgstrasse 16, utrzymująca 8 własnych schronisk dla młodzieży.

BELGJA. Akcję prowadzi: flamandzkie stowarzyszenie „Vlaamsche Jeugd-Herberg Centrale" w Antwerpji, oraz stowarzyszenie wallońskie „Central Wallone des Auberges de Jeunesse".

Organizacja flamandzka posiada 25 schronisk dobrze urządzonych (auberges) i 11 schronisk noclegowych (refuges), organizacja wallońska 9 schronisk.

Adres 1): *Vlaamse Jeugdherbergcentrale, Ouden 31 Antwerpen.*
Adres 2): *Central Wallone des Auberges de Jeunesse, Rue Vande Weyer 31 — Bruxelles III.*

W BUŁGARJI ruchem wycieczkowym młodzieży opiekuje się „Junaczewski Turisticzewski Sojuz", liczący około 12.000 członków a będący sekcją młodzieży towarzystwa „Bułgarsko-Turisticzesko Drużestwo" w Sofji. Związek posiada kilkanaście schronisk.

CZECHOSŁOWACJA. Szeroką, o dużym zakroju i nasileniu akcję turystyczną wśród młodzieży prowadzi Klub czeskosłowackich turystów (Klub československych turistů), założony w r. 1888. Klub ten, liczący obecnie przeszło 80.000 członków, wybudował 80 własnych domów turystycznych i zorganizował w latach ostatnich około 600 (do 10.000 łóżek i miejsc do spania) schronisk wycieczkowych dla młodzieży. Ruchem turystycznym młodzieży opiekuje się z upoważnienia władz szkolnych. Większość schronisk, t. zw. „noclehaŕen"

mieści się w budynkach szkolnych. Schroniska w szkołach dostępne są głównie w okresie wakacyjnym t. j. w czasie od 1.VII. do 30.VIII.

Do korzystania ze schronisk uprawnia specjalna legitymacja roczna, którą młodzież nabywa wraz z wykazem schronisk w kierownictwach szkół (cena 3 kor. č.).

Adres: *Klub československych turystů w Pradze II. Mikulandska 7.*

W sprawie korzystania ze schronisk można też zwracać się do „Office de Reinseignements Universitaires et de Voyage d'Etudiant", Praha III. Akademický dům.

Z w i ą z e k n i e m i e c k i, mający swą siedzibę w Usti nad Labem, powstał w r. 1925. Związek ten posiada 250 schronisk, z których 120 dobrze urządzonych, inne prymitywne; 30 z nich mieściło się w osobnych budynkach; w roku 1935 udzielono w nich około 50.000 noclegów.

Adres: *Verband für deutsche Jugendherbergen, Usti nad Labem* (Aussig) — *Auersperggasse 2.*

DANJA. W r. 1930 z inicjatywy organizacji skautowej i kilku związków sportowych powstała specjalna organizacja dla schronisk wycieczkowych młodzieży „Herbergs-Ringen", jako związek towarzystw, popierających ruch turystyczny młodzieży. Związek posiada 126 schronisk, w nich około 2.200 łóżek; w schroniskach tych zarejestrowano r. 1933 blisko 30.000 noclegów.

Adres: *Hebergs-Ringen, Studiestraede 30 Kôbenhawn* (Kopenhaga).

W FINLANDJI opieka nad ruchem turystycznym młodzieży należy do specjalnego wydziału międzyministerjalnego, którego organem jest „Szkolne biuro podróży" w Koulumatkailutoimisto Skolresebyran) Helsinki. Ratakatu (Bangatan) N. 2.

FRANCJA. Akcję organizowania schronisk wycieczkowych dla młodzieży podjęła w r. 1930 „Ligue Française pour les Auberges de la Jeunesse". Liga działa w duchu zbliżenia młodzieży rozmaitych krajów. Zorganizowała 50 schronisk: korzysta z nich w dużym stopniu młodzież cudzoziemska.

Adres: *Ligue Française pour les Auberges de la Jeunesse 34 Bld. Raspail. Paris VII-e.*

Obok Ligi rozwinęła w ostatnich trzech latach dość żywą działalność na polu organizacji schronisk wycieczkowych dla młodzieży przeciwstawiająca się tamtej politycznie organizacja „Centre Laïque des Auberges de Jeunesse”, oparta o Syndicat national des instituteurs. Urządziła ona dotychczas około 40 schronisk.

Adres: *Centre Laïque des Auberges de Jeunesse, 1 rue de l'Ave Maria, Paris IV c.*

HOLANDJA. Organizacja holenderska „Nederlandse Jeugd-Herberg Centrale” powstała w r. 1929. Jest federacją stowarzyszeń młodzieży, towarzystw turystycznych i sportowych, szkół, towarzystw szkolnych, gmin i t. p. instytucyj. Organizacja holenderska posiada 70 schronisk, umieszczonych w budynkach własnych lub specjalnie oddanych na ten cel lokalach, doskonale urządzonych i bogato wyposażonych (liczba łóżek ponad 3.000). W roku ub. zarejestrowano w schroniskach holenderskich około 120.000 noclegów.

Adres: *Nederlandse Jeugd-Herberg Centrale, Plantage Franschelaan 14, Amsterdam, Holland.*

IRLANDJA. W Dublinie od r. 1931 działa osobne stowarzyszenie „Irish Youth Hostels Association”, które utworzyło 7 schronisk.

Adres: *Irish Youth Hostels Association An Oige, 6 Fleet Street, Dublin.*

W angielskiej części Irlandji działa odrębna organizacja licząca 500 członków, wykazująca w 10 posiadanych schroniskach 4.000 noclegów.

Adres: *Youth Hostels Association, (Northern Ireland), W. M. Capper, 31 A. Wellington Place, Belfast.*

JUGOSŁAWIA. Szeroką akcję wycieczkową młodzieży z wyraźnem jednak nastawieniem na wybrzeże morza Adrjatyckiego prowadzi stowarzyszenie Udruženje „Jadranska Straža”, mająca swą siedzibę w Split (Ban Jelačiceva ulica 1. Stowarzyszenie to organizuje młodzież szkolną w koła (t. zw. Podmlada Jadranske Straže) oraz urządza dla niej wycieczki, kolonje i t. p.

LUXEMBURG. Od 1933 roku działa w Luxemburgu Ligue Nationale Luxembourgeoise des Auberges de la Jeunesse, która urządziła na terytorjum W. Księstwa 11 schronisk

Adres: *Ligue Nationale Luxembourgeoise des Auberges de la Jeunesse. — Steinfort (Gr. D. de Luxembourg).*

NIEMCY są klasycznym krajem turystyki młodzieży. Wędrówki po kraju „Wandern", mają starą tradycję i dają młodzieży niemieckiej najpiękniejsze przeżycia. Myśl organizowania schronisk wycieczkowych rzucił w r. 1907 Ryszard Schirrmann, wówczas nauczyciel szkoły ludowej w Gelsenkirchen. Myśl ta nie znalazła przed wojną szerszego oddźwięku. Do r. 1913 powstały w Niemczech 83 schroniska. Wojna przerwała pracę. Żywiołowo zaczęła się akcja tworzenia schronisk wycieczkowych dla młodzieży rozwijać w latach powojennych.

Od r. 1919 zaczęto lokale szkolne na okres wakacyjny przeznaczać na schroniska wycieczkowe. W tym też roku powstał niemiecki związek schronisk wycieczkowych „Reichsverband für deutsche Jugendherbergen".

Związek podzielony jest na okręgi (Gauen), tym zaś podlegają oddziały miejscowe. Podczas gdy w r. 1921 związek miał 83 oddziały lokalne i 11.000 członków, obecnie posiada przeszło 1.000 oddziałów miejscowych i ponad 120.000 członków.

W r. 1921 związek posiadał 300 schronisk. w r. zaś 1935 liczba ich wynosiła 1993, przyczem zarejestrowano w nich noclegów 5,860,743. Łóżek posiadają schroniska przeszło 90.000, noclegowisk masowych na siennikach, pryczach i słomie — na 20.000 osób. Ze schronisk korzysta zarówno młodzież szkolna, jak i nieszkolna. Młodzież szkolna stanowi 54% ogółu korzystających. Na jedno schronisko przypada przeciętnie 2.500 noclegów. Organ związku „Jugend und Heimat" wychodzi w nakładzie 100.000 egzemplarzy.

W r. 1933 związek uległ reorganizacji, przyczem podporządkowany został władzom narodowo-socjalistycznym i państwowym władzom szkolnym. Siedzibę zarządu związku przeniesiono z Hilchenbach (Westfalja) do Berlina. Młodzież wszystkich szkół składa corocznie na rzecz Związku składki w wysokości 10 fen. Składki te dają w sumie przeszło 1 miljon mk. niem. na budowę domów wycieczkowych. W ostatnich dwu latach związek wybudował około 40 budynków, przeznaczonych na schroniska wycieczkowe.

Adres: *Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, Roonstrasse 5 Berlin N. W. 40.*

NORWEGJA. Norweski związek schronisk wycieczkowych dla młodzieży „Norges Ungdomsherberger" powstał w r. 1930. Posiada 60 schronisk o niedużej pojemności (4—20

miejsc), — tylko dwa schroniska obliczone na 50 miejsc. Ze schronisk korzysta duży odsetek cudzoziemców.

Adres: *Norges Ungdomsherberger, Horngården V, Egertorvet, Oslo, Norvegen.*

SZWAJCARJA. Związek szwajcarskich schronisk wycieczkowych dla młodzieży („Bund Schweizerischer Jugendherbergen" w Zurichu) powstał w r. 1924. Opiera się o stowarzyszenia lokalne o własnych statutach. Schronisk posiada 191 (trzy własne, wszystkie inne należą do stowarzyszeń). Korzysta z nich rocznie ponad 50.000 osób (100.000 noclegów), 40% korzystających stanowią cudzoziemcy.

Adres: *Schweizerischer Bund für Jugendherbergen Seilergraben 1, Zürich 1.*

W ŁOTWIE, ESTONJI i RUMUNJI istnieją niemieckie organizacje, utrzymujące schroniska wycieczkowe dla młodzieży. I tak: **na Łotwie:** Deutscher Verband für Wandern und Jugendherbergen, L. Jaunavu iela 13. Riga, Latvia; **w Estonji:** Jugendwart-Kanzlei Falgitee 4, Tallin (Falkensterg 4, Reval), **w Rumunji:** Jugendherbergswerk der Deutschen in Rumänien, Huetplatz 1. Hermanstadt, Roumania. (44 schroniska).

W WOLNEM MIEŚCIE GDAŃSKU działa organizacja: Jugendherbergenverband der Freien Stadt Danzig, Fleischergasse 48, Wiebenkaserne, Flügel C, posiadająca 9 schronisk.

W SZWECJI ruchem wycieczkowym młodzieży opiekuje się stowarzyszenie turystyczne, Svenska Turistföreningen, Stureplan 6, Stockholm 7, które dysponuje 185 schroniskami turystycznemi.

W krajach pozaeuropejskich organizacje schronisk wycieczkowych dla młodzieży powstały:

W STANACH ZJEDNOCZONYCH AMERYKI PÓŁNOCNEJ: *American Youth Hostel Association,* Northfield, Mass. U. S. A. (35 schronisk w stanie New England) i **W NOWEJ ZELANDJI:** Youth Hostel Association of New Zealand, 25 Clive Street, Linvood, Christchurch.

W celu współpracy i współdziałania w dziedzinie organizacji schronisk wycieczkowych dla młodzieży i ułatwiania międzynarodowego ruchu wycieczkowego młodzieży powstała w r. 1932 Międzynarodowa Unja schronisk wycieczkowych dla młodzieży. (Union Internationale des Auberges

de la Jeunesse-Internationale Arbeitsgemeinschaft für Jugendherbergen), której Sekretarjat ma siedzibę w Amsterdamie, w Holandji.

Wycieczki zbiorowe szkolne, pragnące korzystać ze schronisk wycieczkowych dla młodzieży zagranicą, mogą starać się o odpowiednie legitymacje i uprawnienia za pośrednictwem Wydziału Wych. Fiz. i Higj. Szk. Min. W. R. i O. P.

IV. Międzynarodowa konferencja w sprawie schronisk wycieczkowych dla młodzieży.

(Kraków — Zakopane 12—16. IX 1935 r.)

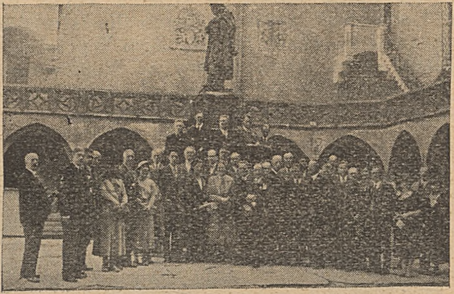
W dniach od 12—16 września 1935 r. odbyła się w Krakowie i Zakopanem pod protektoratem Pana Ministra W. R. i O. P. W. Jędrzejewicza IV. Konferencja Międzynarodowej Unji Schronisk Wycieczkowych dla Młodzieży, zorganizowana przez Komisję do spraw turystyczno - krajoznawczych młodzieży szkolnej w Ministerstwie W.R. i O.P.

Celem Konferencji była wymiana poglądów i doświadczeń z dziedziny ruchu wycieczkowego i organizacji schronisk wycieczkowych dla młodzieży oraz zaznajomienie delegatów z warunkami i sposobami pracy w dziedzinie wycieczek, krajoznawstwa i organizacji schronisk wycieczkowych dla młodzieży w Polsce,

W konferencji w Polsce wzięło udział 33 delegatów państw, posiadających schroniska wycieczkowe dla młodzieży. Reprezentowane były organizacje schronisk wycieczkowych dla młodzieży (w ogólnej liczbie 16) państw następujących: Anglji, (tudzież Szkocji i Płn. Irlandji), Belgji, Czechosłowacji, Danji, Francji, Holandji, Irlandji, Luxemburga, Niemiec, Rumunji, Stanów Zjedn. Ameryki Półn., Szwajcarji, Polski i W. M. Gdańska.

Otwarcie uroczyste konferencji odbyło się w dniu 12 września 1935 r. w sali Rady Miejskiej miasta Krakowa w obecności przedstawicieli władz państwowych, miasta, konsulów państw obcych i przedstawicieli organizacyj społecznych. W imieniu miasta witał kongres p. Dr. Klimecki, wiceprezydent miasta Krakowa, obrady otworzył w imieniu Ministra W.R. i O.P. p. M. Godecki, Kurator Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Przewodniczył konferencji p. Ryszard Schirrmann, twórca domów wycieczkowych dla młodzieży w Niemczech,

Na uroczystości inauguracyjnej naczelnik wydziału Min. W.R. i O.P. J. Błoński, jako przewodniczący Komitetu organizacyjnego, omówił cele konferencji i scharakteryzował ruch wycieczkowy młodzieży oraz organizację szkolnych schronisk

Uczestnicy Konferencji Międzynarodowej Unji Schronisk Wycieczkowych dla Młodzieży w Krakowie w dniu 12 września 1935 r.

wycieczkowych w Polsce, p. Dr. Stanisława Niemcówna wygłosiła odczyt p. t. „Akcja wycieczkowa młodzieży w Polsce". Porządek dzienny obrad konferencji obejmował również referat dr. Tadeusza Seweryna: „Ideologja i metoda pracy w kołach krajoznawczych młodzieży szkolnej" i Zofji Wołowskiej: „Wędrownictwo w harcerstwie". P. dr. Mieczysław Orłowicz, przedstawiciel Wydziału Turystyki Ministerstwa Komunikacji, brał żywy udział w pracach kongresu i kierował wycieczkami uczestników konferencji.

Zainteresowanie delegatów zagranicznych tematami, poruszonemi w referatach polskich, było bardzo duże. Przyczyniła się do tego urządzona dla uczestników kongresu przez Komisję Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej wystawa prac obozów krajoznawczych młodzieży (zwłaszcza obozu w Jurgowie) oraz świetnie przygotowana przez prof. dr. T. Seweryna wieczornica krajoznawcza, podczas której krakowska młodzież szkolna zademonstrowała szereg pokazów tradycyjnych obrzędów i tańców ludowych.

W ramach programu konferencji odbyły się wycieczki do Wieliczki, Pienin i Morskiego Oka, połączone ze zwiedzaniem domów i schronisk wycieczkowych dla młodzieży. Przy okazji zwiedzania Krakowa delegaci złożyli hołd prochom ś.p. Marszałka J. Piłsudskiego w krypcie katedry wawelskiej oraz wzięli udział w sypaniu kopca na Sowińcu. Z domów i schronisk wycieczkowych dla młodzieży uczestnicy konferencji zwiedzili: Miejski Dom Wycieczkowy w Krakowie, Śląski dom wycieczkowy w Sromowcach Niżnych, Szkolny dom wycieczkowy w Jurgowie oraz Dom wycieczkowy PTK. im. ks. Stolarczyka w Zakopanem.

Uczestnicy Międzynarodowej Konferencji schroniskowej w Dębnie.

Szczególniej zaimponował delegatom zagranicznym Miejski Dom wycieczkowy w Krakowie swojemi nowoczesnemi urządzeniami oraz Szkolny dom wycieczkowy w Jurgowie swojem przepięknem położeniem u stóp Tatr i przestronnością pomieszczeń.

Uczestnicy konferencji, opuszczając Polskę, dziękowali serdecznie za przyjęcie, jakiego doznali ze strony władz, ludności i młodzieży.

Osiedla i domy wakacyjne szkolne.

Osiedla szkolne są to wiejskie ogniska wychowawcze, ułatwiające młodzieży kilku lub kilkunastodniowy pobyt na wsi, w otoczeniu pięknej przyrody i przy bliższem współżyciu ze sobą. Zakładane w niewielkiej zazwyczaj odległości od ośrodków wielkomiejskich, w możliwie najzdrowszej okolicy, są ważnemi placówkami pomocniczemi w pracy szkół i to zarówno w pracy wychowawczej, jak i dydaktycznej.

Osiedla posiadają odpowiednie budynki mieszkalne i gospodarcze, place i urządzenia do zabaw, gier i sportów, ogrody, zagonki i poletka doświadczalne, niekiedy nawet większe gospodarstwa rolne.

Osiedla, w zależności od rodzaju i stopnia organizacyjnego, przeznaczone są do użytku młodzieży jednej lub kilku szkół. Młodzież, wysyłana kolejno do osiedli, najczęściej klasami i w stałych odstępach czasu, spędza w nich w ciągu roku, w okresie nauki, kilkanaście dni lub kilka tygodni. Osiedla czynne są bądź przez cały rok, bądź tylko w miesiącach cieplejszych. W okresie feryj letnich i zimowych oraz w dniach świątecznych osiedla przeznaczone są na wycieczki dla uczniów lub na kolonje.

Domy wakacyjne szkolne przeznaczone są głównie na kolonje wypoczynkowe młodzieży szkolnej. Zakładane i utrzymywane przez szkoły lub stowarzyszenia i Koła Rodzicielskie, mają wyłącznie charakter placówek wychowawczych. Korzysta z nich młodzież jednej lub więcej szkół tylko w okresie feryj. Niektóre z domów wakacyjnych przyjmują wycieczki szkolne.

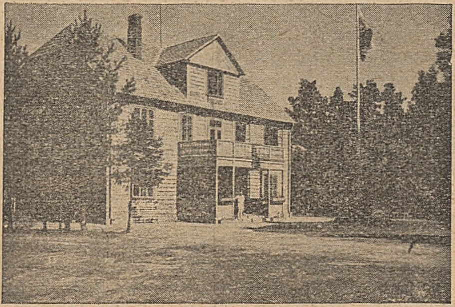
W wojew. BIAŁOSTOCKIEM:

GAWRYCHRUDA nad JEZIOREM WIGRY, — powiat suwalski, — poczta Suwałki.

Wycieczkowe osiedle szkolne „Wigry”.

Zakupione i utrzymywane przez trzy szkoły warszawskie: I-e gimnazjum miejskie im. Jenerała Sowińskiego (Zarządu miasta st. Warszawy), Gimnazjum Popielewskiej i Roszkowskiej oraz Gimnazjum pod wezwaniem św. Wojciecha (W. Górskiego). Osiedle powstało w r. 1930; zajmuje teren 6-morgowy, na którym wybudowano obszerny budynek, mogący pomieścić **50 uczniów** (uczenic) oraz potrzebny personel administracyjny i nauczycielski. Budynek zaopatrzony w urządzenia kanalizacyjne i wodociągowe.

Osiedle czynne w miesiącach cieplejszych; — przeznaczone na wycieczki oraz na kolonje letnie młodzieży wymienionych wyżej szkół.

Wycieczkowe osiedle szkolne „Wigry”.

JEZIORY — pow. grodzieński, 25 km. od Grodna, nad brzegiem jeziora Kań-Białe.

Osiedle szkolne Państw. Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Grodnie.

Dom własny, przystań, schronisko wycieczkowe, ośrodek kursów żeglarskich i wioślarskich.

MORGOWNIKI pod Nowogrodem Łomżyńskim.

Dom wakacyjny Koła Rodzicielskiego Państw. Gimnazjum im. Konopnickiej w Łomży.

Wybudowany w roku 1927 dzięki poparciu Ministerstwa staraniem Koła Rodzicielskiego Gimnazjum. Dom i budynek gospodarczy znajdują się w południowej części uroczyska Borek Mały, w nadleśnictwie Nowogród, na gruncie (2 ha), udzielonym do dyspozycji Ministerstwa. Służy głównie na pomieszczenie kolonij wakacyjnych dziewcząt szkół łomżyńskich. Dom posiada **60 łóżek.**

SERWY, pow. augustowski.

Dom wakacyjny Min. W. R. i O. P.

Przeznaczony głównie na kolonje i kursy wakacyjne. **Miejsc 50.** Wykorzystywany corocznie w maju przez młodzież gimnazjum w Rydzynie (woj. poznańskie), w czasie feryj letnich przez Straż Przednią. W domu mieści się schronisko wycieczkowe.

W wojew. KIELECKIEM:

CZARNIECKA GÓRA, pow. konecki.

Osiedle szkolne Koła Opieki Rodzicielskiej przy Państwowem Gimnazjum im. Królowej Jadwigi w Warszawie.

Wybudowane w r. 1934.
Budynek drewniany, piętrowy. Kanalizacja, wodociąg, elektryczność. **Łóżek 25.** Teren 3.816 m^2. Las, rzeczka Czarna, staw. Wykorzystywane narazie tylko na kolonje.

KAMIENICA POLSKA, pow. częstochowski (7 km. od stacji kolej. Poraj).

Osiedle szkolne Państwowego Gimnazjum męskiego im. H. Sienkiewicza w Częstochowie.

Własność Komitetu Rodzicielskiego. Powstało w r. 1934. Teren dwumorgowy, pokryty lasem. Dwa budynki: murowany i drewniany; budynek drewniany przeznaczony na kolonje letnie. Kanalizacja, wodociąg, elektryczność, natryski. Boisko 1500 m^2. W pobliżu rzeka Kamieniczna i Warta (2 km.).

OLSZTYN, pow. częstochowski, dojazd z Częstochowy autobusem lub koleją do st. Turów.
Osiedle szkolne Państw. Gimnazjum żeńskiego im. J. Słowackiego w Częstochowie.
Własność Komitetu Rodzicielskiego.
Powstało w roku 1929. Teren obejmuje obszar o powierzchni 2714 m^2; ogród, lasek i boisko. Dom drewniany, jednopiętrowy. **Łóżek 34.** Osiedle czynne w miesiącach cieplejszych, w okresie lata kolonja.

OLSZTYN, pow. częstochowski, dojazd autobusem.
Osiedle szkolne Państwowego Gimnazjum męskiego im. Romualda Traugutta w Częstochowie.
Własność Komitetu Rodzicielskiego.
Powstało w r. 1934. Teren 4-morgowy, las, boisko basen kąpielowy.
Dom osiedla składa się z 10 jasnych, obszernych pokojów i pomieszczeń gospodarczych. Kanalizacja, wodociąg, natryski, elektryczność. *Z osiedla mogą korzystać również wycieczki* za uprzedniem zgłoszeniem. Opłata po 50 gr. za nocleg. **Łóżek 60.**

SMARDZEWICE, pow. opoczyński (dojazd koleją do Tomaszowa lub do stacji Jeleń, stąd 5 klm. końmi lub pieszo).
Osiedle szkolne pryw. Gimnazjum męskiego Zgromadzenia Kupców m. Łodzi.
Powstało w r. 1932. Własność Koła Rodzicielskiego Państwowej Szkoły Handlowej Żeńskiej w Łodzi. — Osiedle wydzierżawione zostało na 5 lat przez Koło Rodzicielskie Gimnazjum Zgromadzenia Kupców z prawem użytkowania przez 10 miesięcy w roku. Osiedle, położone wśród lasów spalskich, mieści się w piętrowym budynku z cegły i kamienia, skanalizowanym i przystosowanym do użytku zimowego; posiada **35 łóżek.** W czasie feryj letnich korzysta z osiedla kolonja letnia innej szkoły.

W wojew. KRAKOWSKIEM:

HARBUTOWICE, poczta Sułkowice, pow. wadowicki.
Osiedle Państwowego Gimnazjum żeńskiego X im. Królowej Wandy i Państw. Gimnazjum żeńskiego VII im. A. Mickiewicza w Krakowie.

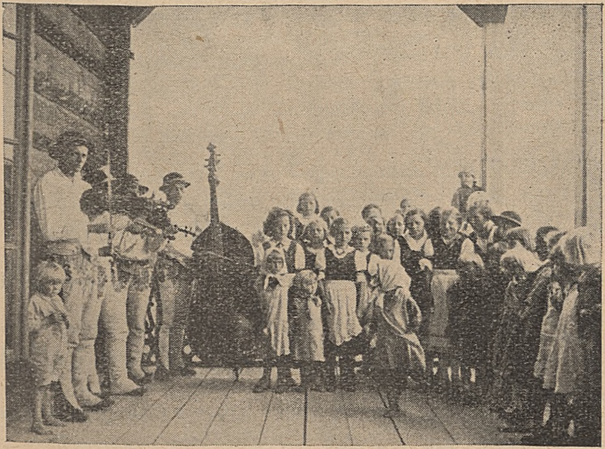
Własność Stowarzyszenia domu zdrowia i kolonji wakacyjnej w Harbutowicach.
Osiedle posiada dwa budynki mieszkalne i budynek gospodarczy. Budynki skanalizowane, oświetlenie elektryczne. Tereny do zabaw i gier, kąpielisko w stawie wybetonowane. W osiedlu organizowane są kolonje letnie i zimowe oraz tygodnie wypoczynkowe dla poszczególnych klas gimnazjów. **Łóżek 104.**

JORDANÓW, pow. myślenicki.

Dom wycieczkowy S. S. Prezentek (Pryw. Gimnazjum żeńskiego im. ks. Skorupki S. S. Prezentek w Krakowie). Posiada 40 miejsc dla uczenic. (Pobyt najmniej 1 tygodniowy. Koszt utrzymania 3 zł., w lecie 3.50 zł. w zimie).

JURGÓW — na Spiszu, pow. nowotarski.

Szkolny dom wycieczkowy.

Na werandzie domu wycieczkowego w Jurgowie w dniu przybycia wycieczki uczestników Międzynarodowej Konferencji Schroniskowej (16 września 1935 r).

Dom posiada 5 dużych sypialń, pokoje dla wychowawców, obszerną świetlicę, infirmerję, pomieszczenia gospodarcze. Dom jest zagospodarowany, posiada **60 łóżek**, może pomieścić powyżej 120 osób.
Wybudowany w r. 1934 z Funduszu szkolnych domów wycieczkowych, jest własnością Skarbu Państwa. Opiekę nad domem sprawuje Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego, które dysponuje przydziałem domu na kursy i kolonje.
W domu mieści się stałe schronisko wycieczkowe.

KASINA WIELKA (dwór), pow. limanowski.
Osiedle szkolne Państw. Seminarjum nauczycielskiego żeńskiego im. Józefy Joteyko w Krakowie.
Własność Towarzystwa Kolonji wakacyjnych dla uczenic Państw. Seminarjum nauczycielskiego w Krakowie. Powstało w r. 1931. Budynki z kamienia, skanalizowane i przystosowane do użytkowania w zimie. Czynny cały rok, **łóżek 40.** Osiedle prowadzi gospodarstwo wiejskie na 7 morgach ziemi własnej i 32 morgach dzierżawnej.

KOSARZYSKA POD PIWNICZNĄ, pow. nowosądecki.
Stanica Harcerska.
Własność Koła Przyjaciół Z. H. P. w Nowym Sączu. Przeznaczona na kursy i obozy. **Łóżek 30.**

KOŚCIELISKO koło Zakopanego, pow. nowotarski.
„Nasz Dom". Dom wakacyjny Koła Rodzicielskiego Państw. Gimn. im. Marsz. J. Piłsudskiego w Bydgoszczy.
Dom jednopiętrowy, przystosowany do użytku zimowego, przeznaczony na kolonje i wycieczki młodzieży szkół średnich bydgoskich. **50 łóżek.**
Z domu może korzystać w miarę wolnych miejsc młodzież i nauczyciele (lki) szkół niebydgoskich za opłatą zł. 3.50 — 4 dziennie wraz z utrzymaniem.

LIPNICA WIELKA — PRZYWARÓWKA — na Orawie, stacja kol. Czarny Dunajec, pow. nowotarski.
Schronisko Tow. Przyjaciół Młodzieży Państwowego Gimnazjum im. św. Jana Kantego w Poznaniu.
Schronisko leży u stóp Babiej Góry.
Dom drewniany, dwupiętrowy przystosowany do użytkowania w zimie, obejmuje 15 pokoi mieszkalnych, jadal-

nię, bawialnię, osobno budynek gospodarczy. **Łóżek 80**— dla uczniów własnej szkoły — *15 miejsc dla wycieczek młodzieży innych szkół.*

PLESZÓW, koło Krakowa, pow. krakowski.

Osiedle Prywatnego Gimnazjum żeńskiego Instytutu Marji w Krakowie.

Osiedle mieści się w pałacu. Gimnazjum ma do dyspozycji 7 ubikacyj i 30 **łóżek**. Pozostaje pod zarządem Zgromadzenia Córek Bożej Miłości.

Kościelisko. Dom wakacyjny Państw. Gimnazjum im. Marsz. J. Piłsudskiego w Bydgoszczy.

PORĘBA WIELKA koło Mszany dolnej, poczta Niedźwiedź, pow. limanowski.

Kolonja wakacyjna dla uczniów gimnazjów m. Krakowa.

Własność Towarzystwa Kolonji wakacyjnych Poręba Wielka dla uczniów gimnazjów m. Krakowa.

Kolonja posiada dwa budynki higjenicznie urządzone, ogród, boiska i basen kąpielowy z plażą. W sypialniach **110 łóżek.**

ROKICINY MAŁOPOLSKIE, stacja kolej. Chabówka, pow. nowotarski.

Domy wakacyjne „Dwór" i „Zofjówka" Zarządu Generalnego S. S. Urszulanek Polskich — dla uczenic szkół Zgromadzenia S. S. Urszulanek.
Wycieczki szkolne mogą korzystać z domu zimą i latem.

RZĄSKA pod Krakowem, poczta Mydlniki, pow. krakowski.

Osiedle szkolne pryw. Gimnazjum żeńskiego im. H. Kaplińskiej (Marji Trąmpczyńskiej) w Krakowie.
Osiedle mieści się w nieruchomości, dzierżawionej przez Komitet Rodzicielski. Teren obejmuje: łąkę, 2 morgi parku i 1 morgę ogrodu. Dom murowany, skanalizowany, oświetlenie elektryczne. Czynne cały rok, łóżek 24, latem kolonja.

SKOMIELNA CZARNA—pow. myślenicki, poczta Łętownia. Dojazd z Krakowa autobusem lub koleją do Jordanowa, stąd 12 km. drogi pieszej lub kołowej.

Dom kolonijny Państwowego Gimnazjum V. im. J. Kochanowskiego w Krakowie.
Własność Tow. Kolonji dla uczniów V. Państwowego Gimnazjum w Krakowie.
Budynek obliczony na 40 — 45 uczniów.

STRYSZAWA, poczta Lachowice koło Żywca, pow. makowski.

Osiedle Zgromadzenia S.S. Zmartwychwstania Pańskiego.
Budynek drewniany posiada 15 sal. Z osiedla korzysta młodzież szkół, utrzymywanych przez Zgromadzenie.

ZAKOPANE, pow. nowotarski.

Willa na Antałówce Zarządu Gen. S. S. Urszulanek. Dom wakacyjny dla uczenic wszystkich szkół Zgromadzenia S. S. Urszulanek.
Wycieczki szkolne mogą korzystać z domu zimą i latem.

W wojew. LWOWSKIEM:

BĄKOWICE pod CHYROWEM, pocz. Chyrów, pow. samborski.

Dom wypoczynkowy dla młodzieży szkół powszechnych.
Wybudowany z funduszów, zebranych przez młodzież szkół powszechnych Okręgu Szkolnego Lwowskiego na

pamiątkowy pomnik ku uczczeniu dziesięciolecia Niepodległości Państwa Polskiego; — utrzymywany przez Towarzystwo „Dzieci na Wieś" we Lwowie. **Łóżek 50.**

CHLEWISKA, pow. samborski.

Kolonja wakacyjna uczniów Państw. Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Samborze fundacji im. ś. p. Jana z Rupniewa Ujejskiego.

Z kolonji korzystać mają prawo tylko uczniowie gimnazjum w wieku do lat 15. Fundacją zarządza Zgromadzenie Sióstr Służebniczek N. P. M. w Starej Wsi, pow. brzozowskiego, prawo nadzoru przysługuje dyrektorowi gimnazjum.

HELUSZ, koło Kramarzówki, poczta Pruchnik, pow. jarosławski.

Dom kolonijny dla dziatwy i młodzieży szkół powszechnych powiatu jarosławskiego.

Własność Wydziału Powiatowego w Jarosławiu.
Na parceli, obejmującej 3 morgi lasu i 1 mórg łąki, budynek drewniany, jednopiętrowy z mansardą. Budynek skanalizowany z wodociągiem, posiada 5 dużych sypialń, jadalnię, hall, tarasy, pokoje izolacyjne, pokoje dla administracji, pomieszczenia gospodarcze, umywalnie, natryski Wyposażony **w 150 łóżek.**

KOMAŃCZA, pow. sanocki.

Osiedle Państwowego III Gimnazjum im. Króla Stefana Batorego we Lwowie.

Własność Koła Rodzicielskiego. Zakupione w r. 1933. Osiedle składa się z budynku mieszkalnego o 10 ubikacjach, budynku gospodarczego, dużej szopy, garażu oraz 4-morgowego ogrodu, z którego część przeznaczono na boisko.
Wykorzystywane jako dom wakacyjny w okresie feryj letnich i zimowych. Posiada całkowite wyposażenie w meble i sprzęt kuchenny. — **łóżek 37.**

ROZŁUCZ, pow. turczański, poczta i kolej w miejscu.

Dom wakacyjny szkoły powszechnej Nr. 28 im. św. Marcina we Lwowie.
Własność Koła Rodzicielskiego szkoły.
Wybudowany w r. 1933. Budynek drewniany na podmurowaniu, mieści 2 duże sypialnie, jadalnię, kuchnię,

pomieszczenie dla personelu pedagogicznego i służby. Wyposażenie: **105 łóżek**, umeblowanie i sprzęt kuchenny. Do domu należy dwumorgowa parcela leśna. Dom wykorzystywany tylko w lecie na kolonje. Projektowane przystosowanie budynku do użytkowania w zimie i dobudowanie mansardu.

SIANKI, pow. turczański.

Dom wypoczynkowy dla młodzieży szkół średnich T. N. S. W.

Wybudowany z funduszów, zebranych przez młodzież szkół średnich Okręgu Szkolnego Lwowskiego na pamiątkowy pomnik ku uczczenia dziesięciolecia niepodległości Państwa Polskiego; — utrzymywany jest przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych we Lwowie. **100 łóżek.**

STARY SAMBOR, pow. samborski.

Osiedle I. Państwowego Seminarjum Nauczycielskiego im. Adama Asnyka z klasami gimnazjalnemi we Lwowie.

Powstało w r. 1934. Osiedle obejmuje dwie połączone posiadłości wydzierżawione na lat 5 od Skarbu Państwa i Rady Powiatowej przez Spółdzielnię absolwentek I-go Państwowego Seminarjum Nauczycielskiego żeńskiego im. A. Asnyka we Lwowie. Osiedle składa się z domu murowanego jednopiętrowego i 2 domów murowanych parterowych, boiska i ogrodu. Oświetlenie elektryczne, projektowane skanalizowanie posesji i urządzenie natrysków. Inwentarz został zakupiony i oddany do użytkowania Osiedla przez Tow. Kolonji wakacyjnych i Osiedla przy I Państw. Seminarjum Naucz. Żeńskiem im. A. Asnyka we Lwowie. Osiedle może pomieścić **100 dziewcząt — (łóżek 59).**
Osiedle może być wykorzystywane przez cały rok, przyczem korzystać mogą z niego i inne szkoły.

STARZAWA, pow. dobromilski.

Dom kolonijny Koła Rodzicielskiego Państwowego Gimnazjum żeńskiego im. król. Jadwigi we Lwowie.

Nabyty w. r. 1934, może pomieścić 62 uczenice w lecie i 40 uczenic w zimie. Posiada całkowite urządzenie wewnętrzne; wykorzystywany jest w czasie feryj letnich i zimowych.

W woj. ŁÓDZKIEM:

DĄBROWA NAD CZARNĄ (koło Sulejowa, maj. Piła — dojazd 21 km. od stacji Piotrków).

Osiedle szkolne Pryw. Gimnazjum żeńskiego im. E. Orzeszkowej w Łodzi.

Własność prywatna w dzierżawie. Osiedle prowadzi Dyrekcja gimnazjum łącznie z Kołem Rodzicielskiem. Teren osiedla obejmuje 70 morgów: las, ogród, sad, boiska, gospodarstwo rolne. Budynek murowany, piętrowy. Kanalizacja, wodociągi, elektryczność. **Łóżek 55.**

GROTNIKI NAD LINDĄ, gm. Chociszew, pow. łęczycki.

Osiedle szkolne Gimnazjum miejskiego im. J. Piłsudskiego w Łodzi.

Własność Koła Rodzicielskiego.

Osiedle leży wśród lasów państwowych. W pobliżu rzeczka, rozlewająca się w duży staw. Teren o powierzchni 2 morgów, piaszczysty, porosły lasem sosnowym. Osiedle posiada mały domek, mieszczący kuchnię i mieszkanie kierownika oraz dużą halę drewnianą, mieszczącą sypialnie i jadalnię. Podczas feryj letnich w osiedlu przebywa **60 uczniów.** Osiedle służy ponadto jako *schronisko dla wycieczek szkolnych.*

ŁĘKAWA, pow. piotrkowski.

Osiedle harcerskie.

Własność Z. H. P. Oddziału Kieleckiego;—przeznaczone na letnie kursy harcerskie.

SOKOLNIKI POD OZORKOWEM, gm. Lućmierz, pow. łęczycki.

Osiedle szkolne Państwowego Gimnazjum im. E. Szczanieckiej w Łodzi.

Własność Koła Rodzicielskiego.

Teren zajmuje przestrzeń 4 morgów 60-letniego lasu. Budynek murowany, ogrzewany piecami i skanalizowany, tylko częściowo oddany do użytku. **Łóżek 52.**

WIADERNO, gmina Golesze, pow. piotrkowski (6 km. od Tomaszowa Mazowieckiego).

Osiedle szkolne pryw. Gimnazjum A. Zimowskiego w Łodzi.

Własność Rodzicielskiego Koła szkolnego.

Osiedle zajmuje teren sześciomorgowy, częściowo zalesiony. Budynki murowane i drewniane posiadają 6 pomieszczeń dla młodzieży i pokoje gospodarcze. Przy osiedlu strzelnica i boiska do gier. Osiedle może być użytkowane jedynie latem.

W wojew. NOWOGRÓDZKIEM:

HOŁÓWKOWO-WYGODA, poczta i gmina Dworzec, pow. nowogródzki (stacja kolej. Wygoda).

Stanica „Straży Przedniej" im. Adama Skwarczyńskiego.

Własność Organizacji Pracy Obywatelskiej Młodzieży „Straż Przednia". Przeznaczona na kursy i obozy. — **Łóżek 100.**

Dom stanicy i budynki gospodarcze wybudowane zostały w r. 1935. Budynki przystosowane do użytku w zimie.

Kanalizacja, wodociąg; — świetlica, 6 sypialń. Przy stanicy ogród, projektowane boisko i basen kąpielowy.

W wojew. POMORSKIEM:

JASTARNIA BÓR, poczta i stacja kol. w miejscu, pow. morski.

Nadmorska Kolonja Wakacyjna Kuratorjum Okręgu Szkolnego Poznańskiego.

Wybudowana w latach 1933-34. Własność Skarbu Państwa. Budynek drewniany na wysokiem podmurowaniu, posiada 7 dużych sypialń, świetlicę, pokoje dla wychowawców, pomieszczenia gospodarcze, schrony na łodzie i kajaki. Przeznaczony w czasie feryj letnich na kolonje wakacyjne młodzieży szkolnej, *stale służy jako szkolne schronisko wycieczkowe.* — **100 łóżek.**

W wojew. POZNAŃSKIEM:

PROMNO, 28 km od Poznania, przystanek osobowy na linji kolej. Poznań — Gniezno.

Osiedle szkolne Państwowego Gimnazjum (męskiego) im. Paderewskiego w Poznaniu.

Osiedle mieści się w willi 12 pokojowej, wydzierżawionej przez Koło Rodzicielskie w r. 1935. Do willi należy teren 4 morgowy; w okolicy najbliższej lasy państwowe i piękne jezioro.

W wojew. STANISŁAWOWSKIEM:

JAMNA, pow. nadwórniański.

Dom kolonijny Koła Rodzicielskiego Filji Państwowego Gimnazjum z ruskim językiem nauczania we Lwowie. Dom, wybudowany w r. 1932, jest własnością Koła Rodzicielskiego. Posiada **35 łóżek** i dostateczne wyposażenie w meble oraz sprzęt kuchenny i stołowy.

MECZYSZCZE, (Męczywka) poczta Krechowice, pow. doliński. stacja kolej. Broszniów, dojazd kolejką eksploatacyjną.

Dom wakacyjny im. Wandy Rolbieskiej — własność Tow. Kolonji Wakacyjnych przy Żeńskiem Katolickiem Gimnazjum Humanistycznem miasta Bydgoszczy. Budynek dwupiętrowy, ogółem zawiera 36 ubikacyj, w tem 11 sypialń, kaplicę, jadalnię, łazienki, pomieszczenia gospodarcze. Budynek skanalizowany i zaopatrzony w instalację wodociągową. Przy budynku boisko. Dom może być użytkowany latem i zimą. Przeznaczony wyłącznie dla młodzieży Żeńskiego Kat. Gimnazjum w Bydgoszczy.

MIKULICZYN, pow. nadwórniański.

1) Dom kolonijny dla uczenic Pryw. Seminarjum żeńskiego S. S. Bazyljanek w Stanisławowie. Dom mieści się w willi J. E. ks. Biskupa Chomyszyna, pomieścić może 25 uczenic, personel nauczycielski i służbę. Opiekuje się domem Koło Rodzicielskie Seminarjum.

2) Dom letniskowy dla uczniów Gimnazjum Państw. I. w Stanisławowie w budowie.

MIZUŃ NOWY, pow. doliński.

Dom kolonijny Koła Rodzicielskiego Państwowego Gimnazjum X. im. H. Sienkiewicza we Lwowie. Wybudowany w r. 1934 staraniem i z funduszów Koła Rodzicielskiego. Wykorzystywany na kolonje

uczniów gimnazjum w czasie feryj zimowych i letnich. **Łóżek 40.**

SKOLE, pow. stryjski.

Kolonja wakacyjna im. Ministra Bronisława Pierackiego.
Własność Koła Rodzicielskiego przy II Państwowem Gimnazjum im. Karola Szajnochy we Lwowie.
Wybudowana i otwarta w r. 1930 kosztem około 60.000 zł. Dom posiada 3 sypialnie urządzone, jadalnie, szatnie, kuchnie wraz ze sprzętem. Światło elektryczne, własna studnia, mórg pola na boisko. Pomieścić może **60 uczniów** (łóżka bez sienników i pościeli). Dom użytkowany na kolonje w lecie, może być również wykorzystany w zimie.

W wojew. ŚLĄSKIEM:

BRZEZIE, st. kolej. Rybnik.

Osiedle szkolne Zgromadzenia SS. Urszulanek w Rybniku. Przeznaczone dla uczenic wszystkich szkół Zgromadzenia. *Wycieczki szkolne* przyjmowane są tylko w okresie feryj.

MIKUSZOWICE, pow. bielski, stacja kolej. w miejscu, odległość od stacji 1 km.

Osiedle szkolne Miejskiego Gimnazjum żeńskiego w Katowicach.
Dom murowany (dawny pałac br. Klobusa), kanalizacja, elektryczność, wodociąg, natryski, **40 łóżek.** Dla wycieczek szkolnych niedostępne, w okresie letnim używane na kolonje, w ciągu roku szkolnego stale zajęte.

STARE BIELSKO — pow. bielski, stacja kolejowa Wapienica (do osiedla 20 minut drogi).

Osiedle szkolne Państwowego Gimnazjum męskiego w Katowicach.
Dom Nr. 170 tel. 12-18; budynek murowany, kanalizacja, elektryczność, **50 łóżek.**
Dla wycieczek dostępny jedynie za uprzedniem porozumieniu się i uzyskaniem zgody Dyrekcji Gimnazjum w Katowicach.

W wojew. TARNOPOLSKIEM:

KAMIONKA, pow. skałacki.

Dom wakacyjny Państw. Gimnazjum II w Tarnopolu.

Dom jest własnością Tow. kolonji wakacyjnej; zbudowany ze składek uczniów, rodziców i grona nauczycielskiego II gimnazjum w Tarnopolu. Dom murowany, kryty dachówką, położony wśród 4-morgowego lasu w Miodoborach; posiada **35 łóżek**, umeblowanie i sprzęt kuchenny, kąpiele natryskowe i budynki gospodarcze. Użytkowany tylko w okresie feryj letnich na kolonję uczniów II gimnazjum.

ZAZULE, pow. złoczowski.

Dom kolonijny Koła Rodzicielskiego Państwowego Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego w Złoczowie.

Wybudowany w r. 1934, pomieścić może 40 uczniów. Obok domu plac wielkości około 2000 m^2.

W wojew. WARSZAWSKIEM:

ADAMÓW - ZALESIE — poczta Piaseczno, stacja kolejki wązkotorowej w miejscu.

Osiedle „Platerówka" — Państw. Gimnazjum im. Emilji Plater w Warszawie.

Otwarte zostanie w lipcu 1936 r. Własność Tow. Przyjaciół gimnazjum im. E. Plater.

Teren osiedla obejmuje 12.000 m^2. Budynek na podmurowaniu drewniany, jednopiętrowy. **Łóżek 50.** Kanalizacja, wodociąg. Budynek przystosowny do użytkowania w zimie. Dokoła lasy, w pobliżu rzeka Jeziorka.

BANIOSZKA, pow. grójecki, poczta i stacja kolejki grójeckiej Kąty.

Osiedle szkolne Pryw. Gimnazjum żeńskiego im. Król. Anny Wazówny Zboru ewangelicko - augsburskiego w Warszawie.

Własność Zboru Ewangelickiego.

Budynek murowany, skanalizowany, 2 sypialnie z szatniami na **35 łóżek**, 2 pokoje nauczycielskie, łazienka, sala szkolna, jadalnia, infirmerja, obszerna weranda, kuchnia,

urządzenia gospodarcze, boiska do gier. — Przeznaczone wyłącznie dla uczenic gimnazjum. Czynne tylko w lecie.

BRWINÓW, pod Warszawą, pow. błoński.

Osiedle szkolne Pryw. Gimnazjum żeńskiego Haliny Gepnerówny w Warszawie.

Powstało w r. 1928.

Mieści się na terenie 2 morgowego ogrodu.

Dom mieszkalny drewniany, skanalizowany i oświetlony elektrycznością, posiada 9 pokojów i 3 duże werandy. Osiedle rozporządza **32 łóżkami**. W ogrodzie place do gier i zabaw.

JÓZEFÓW-RYCICE, gm. Wiązowna, 25 km. od Warszawy, stacja kol. Józefów (3 km. od stacji), pow. warszawski.

Osiedle szkolne Pryw. Gimnazjum żeńskiego Zofji Kurmanowej w Warszawie.

Własność Koła Rodzicielskiego. Otwarte 10.VI 1934 r. Teren 5.300 m^2. Dwa budynki: piętrowy i parterowy; budynki skanalizowane, wodociągi i woda ciepła bieżąca. **Łóżek 40.** Osiedle czynne w dniach wolnych od nauki. Las, rzeka, boisko, gospodarstwo domowe.

MIENIA — gm. Cegłów, pow. miński.

Osiedle szkolne I i II Gimnazjum Miejskiego w Warszawie im. jenerała Sowińskiego oraz im. Jana Kochanowskiego.

Właścicielem osiedla jest Zarząd miasta stoł. Warszawy. Osiedle powstało w r. 1929. Położone jest w lesie, w odległości 800 m. od stacji kolej. Mienia.

Osiedle mieści się w obszernym budynku, zaopatrzonym w kanalizację, wodociąg, oświetlenie elektryczne, centralne ogrzewanie. Sypialnie posiadają **100 łóżek.** Nadto są: sala gimnastyczna, czytelnia, umywalnie, pokoje gościnne, pomieszczenia gospodarcze, obszerne werandy. W pobliżu boisko oraz tereny do zabaw i sportów.

W czasie feryj letnich w osiedlu przebywa kolonja letnia dzieci pracowników Tramwajów Miejskich w Warszawie.

MOCARZEW, pow. gostyński, poczta Sanniki.

Osiedle Zgromadzenia S.S. Zmartwychstania Pańskiego.

Dom murowany, obejmuje 7 obszernych sal. Z osiedla korzysta młodzież szkół, utrzymywanych przez Zgromadzenie.

MOGIELNICA GRÓJECKA, pow. grójecki.

Osiedle szkolne „Belweder" — Państwowego Gimnazjum im. Władysława IV w Warszawie. (w likwidacji).

NOWINKI, gm. Jazgarzew, pow. grójecki (st. Chojnów).

Osiedle szkolne Prywt. Gimnazjum żeńskiego J. Popielewskiej i J. Roszkowskiej w Warszawie.

Osiedle jest wspólną własnością szkoły i Koła Rodzicielskiego. Powstało w r. 1928.

Teren osiedla obejmuje 6 morgów i cały jest oparkaniony. Osiedle ma dwa domy mieszkalne: jeden o 5 pokojach i 2 werandach, drugi o 4 pokojach, świetlicy, hallu, łazience i 2 pokojach dla nauczycieli. Osiedle może pomieścić **60 uczenic.**

OLESIN, gmina Dembe Wielkie, pow. miński.

Osiedle szkolne Gimnazjum Towarzystwa im. J. Zamoyskiego w Warszawie.

Osiedle zajmuje obszar 17 ha (w tem 7 ha lasu. 2 ha łąki, 4 ha roli, 1 ha ogrodów i 6 stawów) i prowadzi gospodarstwo wiejskie. Posiada 4 budynki murowane, Kanalizacja, wodociąg, elektryczność. Boisko o powierzchni 4800 m^2, — strzelnica i tor łuczniczy.

Osiedle przeznaczone tylko dla uczniów gimnazjum im. J. Zamoyskiego. **Łóżek 47.**

PAMIĄTKA, gmina Konie, pow. grójecki, dojazd kolejką grójecką do stacji Kopana.

Osiedle szkolne Gimnazjum męskiego pod wezwaniem św. Wojciecha w Warszawie.

Własność Fundacji im. Wojciecha i Anieli, małżonków Górskich.

Osiedle istnieje od r. 1931, mieści się w dwupiętrowym budynku Fundacji. Rozporządza dwiema sypialniami o 50 **łóżkach.** W pobliżu bezpośredniem boiska i zagajnik.

REJÓWKA — wieś Banioszka, gm. i st. k. Kąty k. Góry Kalwarji.

Osiedle szkolne Gimnazjum im. M. Reya Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie.

Uruchomione w r. 1929; zajmuje 15 morgów gruntu. Do osiedla należą dwa zagajniki, z których jeden urzą-

dzony jako park. Boisko o powierzchni 1800 m^2. Budynek osiedla jednopiętrowy, murowany, zaopatrzony w urządzenia hydrauliczne, centralne ogrzewanie, własną instalację oświetlenia elektrycznego. Osiedle rozporządza **56 łóżkami**; przeznaczone dla uczniów szkół im. Reya.

ŚWIDER POD WARSZAWĄ.

Osiedle szkolne Państwowego Gimnazjum im. M. Konopnickiej w Warszawie.

Utrzymywane przez Koło Rodzicielskie przy tem gimnazjum. — Otwarte w r. 1932.

Osiedle zajmuje 3 morgowy teren, porośnięty losem sosnowym i posiada dwa budynki mieszkalne: jeden murowany o 11 pokojach, drugi drewniany, mieszczący jadalnie, kuchnię, salę lekcyjną, świetlicę, tarasy i werandy do nauki na świeżem powietrzu. Osiedle rozporządza **50 łóżkami.**

Czynne jest przez cały rok. W czasie feryj organizowane są kolonje, na które przyjmowane są także uczenice innych gimnazjów.

WOLA MYSTOWSKA, pow. pułtuski, st. kolej. Wyszków.

Osiedle szkolne Prywat. Seminarjum nauczycielskiego żeńskiego Katolickiego Związku Polek w Warszawie.

Powstało w r. 1933. Osiedle stanowi zapis testamentowy i jest własnością Kat. Związku Polek. Mieści się w folwarku 18 włókowym zagospodarowanym. Sypialnie w dworku murowanym, jednopiętrowym o 7 pokojach. Świetlica w lamusie, osobne budynki gospodarcze. **Łóżek 50.** Osiedle czynne cały rok.

ZAKOŚCIELE, gmina Inowłódz (10 km. od Tomaszowa Mazowieckiego), pow. rawski.

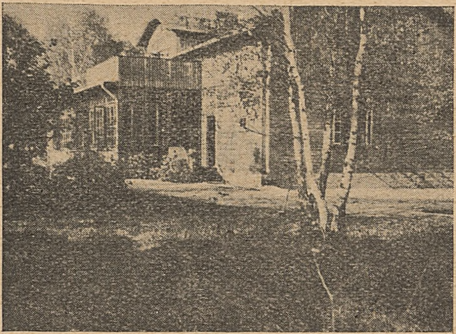
Osiedle szkolne Towarzystwa przyjaciół młodzieży przy Społecznem Gimnazjum męskiem w Łodzi.

Osiedle posiada teren o powierzchni 1.68 ha. Budynki kolonijne drewniane, nieoszalowane, bez pieców. Sale sypialne mieszczą **81 łóżek.** Z osiedla korzystać można tylko w miesiącach cieplejszych; w okresie feryj letnich Towarzystwo organizuje w niem kolonje letnie.

ŻALESIE GÓRNE koło Piaseczna, gmina Jazgarzew, pow. grójecki, na linji kolejowej Warszawa-Radom, stacja Zalesie Górne, od stacji 10 minut pieszo do osiedla.

Osiedle szkolne Towarzystwa Przyjaciół Państwowego Gimnazjum im. N. Żmichowskiej w Warszawie.

Otwarte w r. 1934.
Teren osiedla ma 10.000 m² powierzchni. Budynek drewniany, jednopiętrowy. **Łóżek 50.**
Czynne głównie w czasie feryj letnich i świątecznych. Dokoła lasy, kąpiel w rzece Jeziorce.

Zalesie Górne. Osiedle szkolne Państw. Gimnazjum im. N. Żmichowskiej w Warszawie.

NAJWAŻNIEJSZE WYCIECZKI, PRZEWODNIKI, SCHRONISKA.

UWAGA.

Mapki województw, zamieszczone w tym dziale, są mapami miejscowości godnych zwiedzenia z oznaczeniem najważniejszych zabytków architektury. Miejscowości, posiadające schroniska, są podkreślone. (Mapki nie uwzględniają zmian, poczynionych w tekście w roku bieżącym t.j. 1936).

„Warszawa trwożliwa, ta Warszawa nerwowa, umiała jednak stanąć na wysokości zadania, gdy niespełna rok temu nieprzyjaciel stanął u jej bram, i postawą swoją, pełną poświęcenia i odwagi, przechyliła szalę zwycięstwa na naszą stronę".

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie na obiedzie żołnierskim w Ogrodzie Saskim 22 maja 1921).

W a r s z a w a.

Stolica Polski — siedziba Prezydenta Rzeczypospolitej i centralnych władz państwowych.

Należy zwiedzić:

Zamek Królewski. Fragmenty gotyckie; przebudowa w XVI w., w połowie XVIII wieku (barokowa elewacja od Wisły) i za Stanisława Augusta. Wnętrza w godz. 11—15.— *Katedra Ś-go Jana.* Założenie średniowieczne; wnętrze, ołtarze i grobowce z XVII w.; przebudowa w XIX wieku (fasada).— *Rynek Staromiejski.* XVII—XVIII w.;—kamienice: Baryczków Nr. 32, Fukiera Nr. 27, ks. Mazowieckich, fragmenty gotyckie, Kanonje. — *Stare Miasto.* Krzywe Koło. Kamienne schodki. Bugaj, Rybaki i inne uliczki.– *Plac Teatralny:* Teatr Wielki, pierwsza połowa XIX w., empire; Kościół p.w.ś. Andrzeja (p.p. Kanoniczek), początek XIX w., empire. Pałac Blanka— połowa XVIII wieku, barok. Domy empirowe z pocz. XIX wieku (Wierzbowa 11, Senatorska 22), Ratusz. — *Ogród Saski.* Figury alegoryczne z XVIII wieku. Empirowa fontanna. Grób Nieznanego Żołnierza. — *Plac J. Piłsudskiego.* Pałac Saski z połowy XIX wieku; klasycyzm. Pomnik ks. Józefa Poniatowskiego — dzieło Thorwaldsena (pierwsza połowa XIX w.), Pałac Brühlowski (obecnie siedziba M. S. Z.) połowa XVIII wieku; barok. — *Kościół p. w. ś-tej Anny dawn. Bernardynów.* Założenie i fragmenty gotyckie; przebudowa w drugiej połowie i w końcu XVIII wieku, fasada klasycystyczna, wnętrza barokowe. — *Kościół P.P. Wizytek p. w. Opieki Ś-go Józefa,* druga po-

łowa XVIII wieku — rokokowy. — *Uniwersytet.* Kompleks gmachów z 1-szej połowy XIX wieku (empire). Fasada gmachu głównego od strony Wisły barokowa. — *Kościół Ś-go Krzyża*, połowa XVIII wieku, barok. — *Łazienki.* Z końca XVIII wieku — epoka Stanisława Augusta; klasycyzm. Pałac — (otwarty w godz. 10 — 14) — sale: Balowa i Salomona, Pałacyk Myślewicki, Stara Pomarańczarnia, Biały Domek, Pomnik króla Jana Sobieskiego. Teatr na wyspie. — *Pałac Belwederski.* Początek XIX wieku; empire. Muzeum pamiątek po Marszałku Józefie Piłsudskim. — *Wilanów.* Pałac króla Jana III-go Sobieskiego z końca XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, barokowy. — *Cytadela.* Z pierwszej połowy XIX wieku, empire. — *Bielany. Kościół p. w. Niepokalanego Poczęcia N. M. P. i Klasztor Kamedułów*, z połowy XVIII wieku; barok.

Godne zwiedzenia: Pałac Sztuki, Muzeum Narodowe, Muzeum Wojskowe, Muzeum etnograficzne, Centralny Instytut Wychowania Fizycznego na Bielanach, Sejm, Ogród botaniczny, Ogród Zoologiczny, Filtry - stacja pomp. Zakłady przemysłowe. Muzeum Przemysłu i Techniki, Muzeum Pocztowe, Muzeum Kolejowe, Muzeum Oświaty i Wychowania (ul. Hoża 88).

Przewodniki:

Plan miasta Warszawy. — Wyd. „Samopomoc Inwalidzka" w Warszawie. — Cena zł. 2.

R. Fleszarowa i A. Janowski. Mały przewodnik po Warszawie. Wyd. Pol. Tow. Krajozn. Warszawa, 1930. str. 55.

A. Janowski. Warszawa, Wyd. Polskie R. Wegnera „Cuda Polski", Poznań, 1930. str. 189.

Przewodnik po Warszawie w opracowaniu zbiorowem pod redakcją *dr. Reginy Danysz-Fleszarowej.* Warszawa 1935, Nakładem Oddziału Warszawskiego P. T. K. (w druku).

A. Lauterbach. Warszawa. — 1925, Inst. Biblj. Polskiej. str. 214.

T. Sawicki. 3 dni w Warszawie. Przewodnik. Wyd. Pol. Tow. Księg. Kol. „Ruch" S. A. Warszawa, 1927.

Trojanowski Wincenty. Katedra św. Jana, Przewodnik artyst. — Warszawa, 1923. P. T. K. — Zł. 0,70.

Przewodnik po Zamku Królewskim w Warszawie, Wydany nakładem Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki Min. W. R. i O. P. 1930. — Zł. 1.20.

L. Niemojewski. Łazienki Królewskie. Przewodnik z katalogiem obrazów, wydany z zapomogi Dep. Sztuki Min. W. R. i O. P. 1922. — Zł. 2.40.

Karwicki. Pałac Łazienkowski w Warszawie. — Zł. 4.

Orłowicz Mieczysław dr. Przewodnik po cmentarzach warszawskich. Warszawa, 1921. P.T.K. — Zł. 0.60.

Dr. B. Hryniewiecki i dr. R. Kobendza. Przewodnik po Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego. — Warszawa, 1932. Nakładem Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Warszawskiego.

Sempołowska Stefanja. Przewodnik po Powązkach, wyd. 3. Warszawa 1934. Nakł. „Naszą Księgarnia" str. 70. 1 plan.

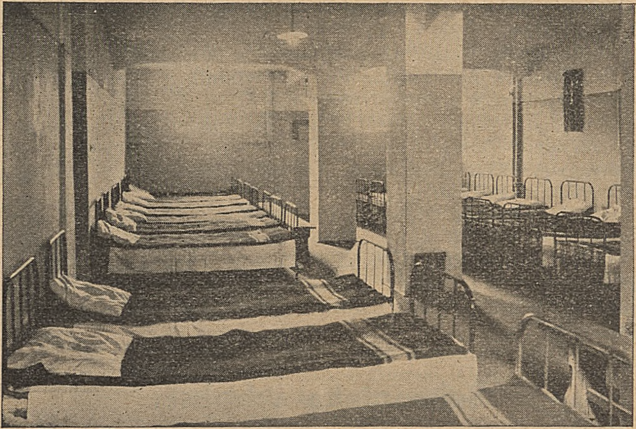
Różycki Feliks, Kobendza Roman, Paszkowski Tadeusz. Bielany pod Warszawą. Przewodnik dla wycieczek geograficzno-przyrodniczych. Lwów — Warszawa 1934. Książnica Atlas. str. 55.

Schroniska szkolne:

Państwowe Gimnazjum im. St. Batorego ul. Myśliwiecka 6. Tel. 9.24.22. — Tel. Schroniska 8.59.19 — 110 łóżek
Schronisko ma oddzielne pomieszczenie Łóżka z materacami i pościelą. Kuchenka gazowa. Ogrzewanie centralne. Oddzielne sale dla dziewcząt.
Opłata za nocleg od osoby za pierwszą noc 1 zł., za następne po 75 gr.
(W miesiącach zimowych tylko za uprzedniem zgłoszeniem i dopłatą za opał).

I-sza Miejska Szkoła Rękodzielnicza ul. Kazimierzowska 60, tel. 8.91.23. Schronisko stałe na 30 łóżek, nadto 10 łóżek zapasowych. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 50 gr. za pościel jednorazowa dopłata w wysokości 25 gr. Wyżywienie można otrzymać na miejscu w szkole. — 40 łóżek
Schronisko mieści się w jednej sali, wobec tego wycieczki młodzieży męskiej i żeńskiej muszą być przygotowane na pomieszczenie uczestników wycieczki w dwu osobnych schroniskach.

7-kl. *publiczna szkoła powszechna Nr. 188* — ul. Grójecka 93. — 40 łóżek
Schronisko urządza się w izbach lekcyjnych lub w poczekalni. Opłata za nocleg 30 gr.

Schronisko w P. Gimnazjum im. St. Batorego. Sypialnia.

Schronisko i internat dla kursów nauczycielskich i inspektorskich przy ul. Marszałkowskiej 4. V piętro (tel. 921-54) — kierowniczka p. I. Rudnicka. — 50 łóżek
Czynne będzie tylko do 1 lipca 1936.

Schroniska społeczne:

Gospoda dla młodzieży przyjezdnej w Gimnazjum pod wezwaniem św. Wojciecha przy ul. W. Górskiego (Hortensji) 2. — 40 miejsc
Zamówienia na dwa tygodnie przed zamierzonym wyjazdem zgłaszać do Dyrekcji Gimnazjum. Opłata za łóżko z pościelą 2 zł. za pierwszą noc, za następne po 1 zł., z całą swoją pościelą (poszewka, prześcieradło, podpinka z agrafkami) po 50 gr. za noc.

Miejskie schronisko wycieczkowe m. st. Warszawy w szkole powszechnej Nr. 194 ul. Leszno Nr. 109. Czynne cały rok, mieści się w dwu salach, zaopatrzone w 60 łóżek z pościelą. Opłata za nocleg dla wycieczek szkolnych 75 gr., dla nieszkolnych 1 zł. 25 gr.
Zgłoszenie do Sekcji Kultury Zarządu miejskiego m. st. Warszawy Hipoteczna 8 lub bezpośrednio do kierownika szkoły (p. Derlikowski) telef. 2.29-05.

Schronisko wycieczkowe Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego — ul. Nowy Świat 19, m. 3. tel. 6.42-50. 60 łóżek
Przyjmuje wycieczki szkolne i oświatowe i opiekuje się niemi. Opłata za łóżko z pościelą za pierwszą noc 1 zł. 50 gr., następne 1 zł., dla wycieczek szkolnych 1 zł. od osoby z pościelą.

Bursa Związku Nauczycielstwa Polskiego. Wybrzeże Kościuszkowskie 35 (wejście od ul. Dobrej Nr. 6) 100 miejsc
Przyjmowane są wycieczki młodzieży szkolnej i nauczycielskie, prowadzone przez nauczycieli — członków Związku Nauczycielstwa Polskiego.
Opłaty za noclegi wynoszą:
1) dla młodzieży szkolnej 50 gr. za nocleg bez pościeli;
2) dla starszych — 75 gr. za nocleg bez pościeli;
3) nocleg z pościelą 2 zł. za pierwszą noc, 1 zł. za każdą następną.
Uczestnicy wycieczek korzystać mogą z pełnego lub częściowego wyżywienia. Całodzienne utrzymanie wynosi 2 zł. 50 gr.

Hotel Emigracyjny na Powązkach — administrowany przez Syndykat Emigracyjny Sp. z o. o. (Warszawa, ul. Alberta I Kr. Belgów 7) przyjmuje również wycieczki, uczestników zjazdów i słuchaczy kursów, zapewniając im niedrogie i czyste pomieszczenie wraz z ewent. całodziennem utrzymaniem. Na życzenie wypożycza dla celów wycieczkowych własne autobusy za niską opłatą.

Województwo białostockie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Białystok, centrum przemysłu włókienniczego; kościół par. Wniebowzięcia N. M. P., barok, XVII w.; dawny pałac Branickich XVIII w. (obecnie Urząd Wojewódzki); domy zabytkowe, klasycystyczne. **Supraśl**, kościół pobazyljański, obronny, XVI w., **Zabłudów**, bożnica drewniana, XVIII w.

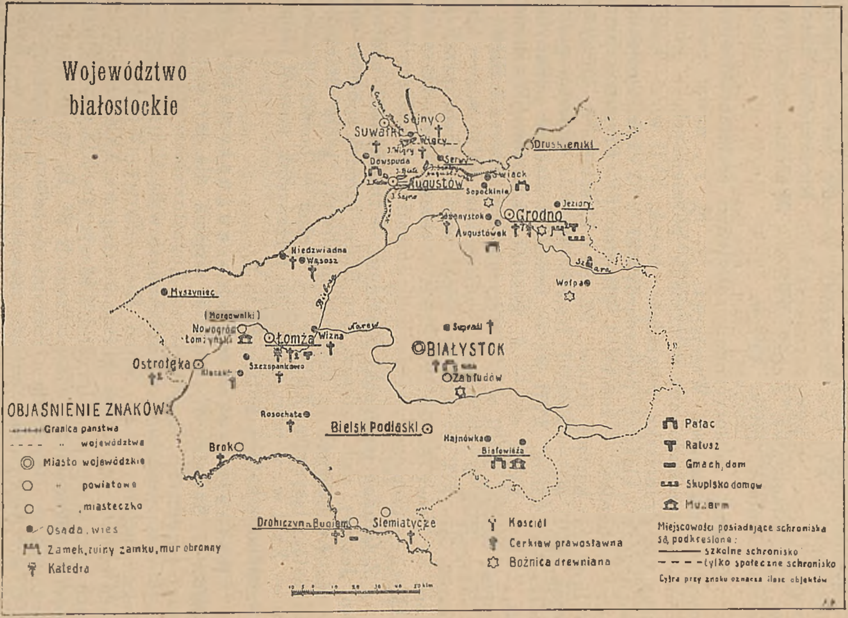
Tykocin, zabytkowe kościoły, pomnik Czarnieckiego, ruiny klasztoru i zamku.

P u s z c z a B i a ł o w i e s k a. Hajnówka — tartaki państwowe, szkoła przemysłu drzewnego., **Białowieża**, centrum puszczy z pałacem myśliwskim Prezydenta Rzeczypospolitej i muzeum przyrodniczem; Park Narodowy i Zwierzyniec.

Mazowsze Wschodnie. Łomża, katedra św. Michała; gotyk, XVI, w.; kościół pokapucyński Najśw. M. P., barok. XVII w.; kościół pojezuicki, obecnie ewang., barok. XVII w.; ratusz, klasycyzm, XIX w: — **Nowogród Łomżyński** z muzeum regjonalnem Kurpiowskiem.

P u s z c z a K u r p i o w s k a. Myszyniec, ośrodek przemysłu kurpiowskiego. Kurpiowskie miejsca odpustowe Łyse i Kadzidło. — **Ostrołęka**, kościół farny Nawiedzenia N. M. P., barok XVII w.; kościół pobernardyński św. Antoniego, barok, XVII w.; pomnik na pobojowisku z r. 1831.

W powiecie łomżyńskim: **Szczepankowo**, kościół par. św. Wojciecha, gotyk, XVI w.; **Wizna**, kościół par. św. Jana

Województwo białostockie
Suwałki
Sejny
Druskieniki
Dowspuda
Serwy
Augustów
Sopoćkinie
Jeziory
Grodno
Augustówek
Niedźwiadna
Wąsosz
Myszyniec
Nowogród Łomżyński
Łomża
Wizna
Ostrołęka
Szczepankowo
Supraśl
BIAŁYSTOK
Zabłudów
Wołpa
Rosochate
Bielsk Podlaski
Brok
Hajnówka
Białowieża
Drohiczyn n. Bugiem
Siemiatycze
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół
Cerkiew prawosławna
Bożnica drewniana
Pałac
Ratusz
Gmach, dom
Skupisko domów
Muzeum
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów

Chrzciciela, gotyk, XVI w.; w pow, ostrołęckim: **Kleczów,** kościół par. św, Wawrzyńca, gotyk, XVI w.; w pow. ostrowsko-mazowieckim: **Brok,** kościół par. św. Andrzeja, gotycko-renesansowy, XVI w.; **Rosochate,** kościół par. św. Doroty, gotyk, XV w.; w pow. szczuczyńskim: **Niedźwiadna** kościół par. św. Stanisława, gotyk, XVI w., **Wąsosz,** kościół par. Przemienienia P, gotyk, XVI w.

Grodno z historycznemi zabytkami architektonicznemi: kościół garnizonowy Wniebowz. N. M. P., dawn, gotycki z XV w., przebudowany w czasach późniejszych, — kościół farny św. Franciszka, pojezuicki, barok, XVII w.; — kościół św. Krzyża i klasztor pobernardyński z XVI w., przebudowany w baroku; — kościół i klasztor PP. Brygidek, barok, XVII w.; — kościół Najśw. M. P. i klasztor PP. Brygidek, barok, XVII w.; — kościół Najśw. M. P. i klasztor pofranciszkański, barok, XVII w.; — kościół i klasztor pobazyljański, XVII — XVIII w.; — d. kościół i klasztor PP. Bernardynek, barok, XVII w.; — Cerkiew św. Borysa i Hleba na Kołoży, XVI w.; — bożnica drewniana XVII w.; — Stary Zamek, od XIV — XIX w. uległ wielokrotnym przebudowom; — Nowy Zamek, XVII w.; — ratusz stary, klasycyzm, XIX w.; — domy zabytkowe, dom, pomnik i grób Orzeszkowej.

Z Grodna wycieczki Niemnem. — **Druskieniki,** uzdrowisko. **Jeziory,** nad jeziorem Kań Białe, ośrodek sportów wodnych. **Augustówek** — pałacyk myśliwski króla Stanisława Augusta, klasycyzm, XVIII w. — **Wołpa** — bożnica drewniana — XVII w.; w pow. sokolskim: **Różanystok:** kościół i klasztor podominikański, barok, XVII w.

P o j e z i e r z e - s u w a l s k o - a u g u s t o w s k i e. — **Augustów** i **Suwałki** jako punkty wyjścia dla wycieczek pieszych i wodnych po pojezierzu Augustowskiem. Malownicze krajobrazy, puszcza, — Kanał Augustowski, Czarna Hańcza — piękne **jeziora:** Necko, Sajno, Białe, Serwy, Wigry. — W **Sejnach** kościół par. Najśw. M.P., hale targowe, XVII w.? w **Suwałkach** kościół par. św. Aleksandra, klasycyzm, XIX w., w **Wigrach** kościół pokamedulski Niep. Pocz. N. M. P.; w powiecie augustowskim: **Dowspuda** z ruinami d. pałacu Paca, neogotyk XIX w., **Sopoćkinie,** bożnica drewniana XVII w., **Świack,** d. pałac Wołłowiczów, klasycyzm XVIII w., **Studzieniczna,** miejsce odpustowe.

P o d l a s i e. **Bielsk Podlaski,** pięknie położony. **Drohiczyn nad Bugiem,** kościół Wniebowzięcia N. M. P. i kla-

sztor pofranciszkański, barok, XVII w., — kościół popanieński św. Trójcy, barok, XVIII w., — kościół i klasztor św. Trójcy, barok, XVIII w, — Collegium Nobilium, barok, XVII w., **Siemiatycze**, kościół i klasztor pomisjonarski, barok, XVII w.

W pow. wołkowyskim: **Świsłocz**, pamiątkowy obelisk na rynku, bramy miejskie, gimnazjum, którego uczniami byli J. I. Kraszewski i R. Traugutt.

Przewodniki:

Województwo Białostockie. I. Krajobraz, — Białystok, 1930. Nakładem Tow. opieki nad sztuką, kulturą i pomnikami przyrody. —- Str. 45 — Zł. 5.

Województwo Białostockie. Przeszłość i zabytki. Białystok. 1929. Nakładem Tow. opieki nad sztuką, kulturą i pomnikami przyrody. — Str. 50 — Zł. 3.

Goławski Mieczysław: Białystok. Przewodnik po mieście i okolicy. Z ilustr. i planem miasta. Białystok 1933. Oddz. Biał. Pol. Pol. Tow. Krajozn. Str. 138. — zł. 1,50.

Jan Kloska: Białowieża (Krótki przewodnik) — P. T. K. Warszawa 1933. Zł. 1.

Jan Karpiński: Puszcza Białowieska i Park Narodowy w Białowieży. — Kraków. 1930. Wydawnictwo Dyrekcji Lasów Państwowych w Białowieży, str. 30.

Szymański Wiktor: Przewodnik po puszczy Białowieskiej. Wilno, 1930. Księg. Stow. Naucz. Pol., str. 48.

Z. Gloger: Białowieża (wyczerpane).

J. Paczoski: Wycieczka do Parku Narodowego w Białowieży. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Botanicznego.

Chętnik Adam: Kurpie. Kraków. 1924. Nakł. Księg. Geogr. „Orbis".

Chętnik A.: Krótki przewodnik po Kurpiach. Warszawa 1932. Nakł. Oddz. Warsz. P. T. K.

Chętnik Adam: Kościół i parafje w Nowogrodzie. Nowogród n. Narwią P. T. K., 1927.

Świątkowski W.: W dorzeczu Narwi. Łomżyńskie i sąsiednie powiaty. — Warszawa, 1927.

Grodno i okolica. Jeziora Augustowskie. Suwalszczyzna. — Przewodnik turystyczny. Grodno 1934. Komisja turystyczna przy Zarządzie miejskim.

Jodkowski Józef: Grodno. Wilno. 1922. Nakł. księg. Zawadzkiego, str. 118.

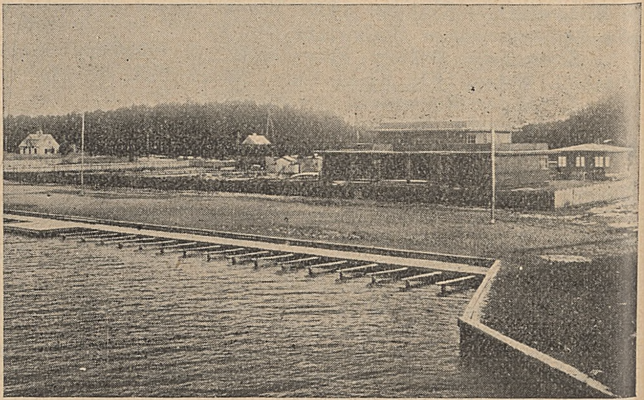
Świątkowski W.: Suwalszczyzna i okolice nadniemeńskie. Warszawa, 1926, str. 53.

Henryk Kodź: Informator — przewodnik po Augustowie i okolicy. Nakł. Magistratu m. Augustowa 1933.

Dr. Brzosko-Zielińska Marja i Mieczysław Łojewski: Przewodnik po Wigrach. Suwałki 1933, str. 90 — zł. 2.75.

Schroniska szkolne:

AUGUSTÓW — Szkolne schronisko wycieczkowe Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Schronisko mieści sie nad brzegiem kanału Augustowskiego w specjalnie na ten cel zbudowanym budynku który służy zarazem jako przystań wioślarska szkolna. Łóżka z materacami. Opłaty za noclegi: dorośli — 75 gr., nauczyciele 60 gr., młodzież szkolna 40 gr. Wycieczki ponad 10 osób: nauczycielskie po 40 gr., uczniowie po 20 gr. Za pościel dopłata jednorazowo 25 gr. Wyżywienie na miejscu. Zgłoszenia kierować do Dyrekcji Państw. Seminarjum nauczycielskiego w Augustowie. 40 łóżek

Szkolna przystań wioślarska wraz z schroniskiem w Augustowie.

Schronisko wybudowane w r. 1933 kosztem 16.115 zł. Magistrat miasta Augustowa ofiarował plac pod budowę i materjał drzewny. Budowę przeprowadziła Państwowa Szkoła Rzemiosł Budowlanych w Wilnie według projektu techn. R. Rozwadowskiego. Parter budynku zajmują: mieszkanie dozorcy, szatnie i schrony na łodzie, na piętrze sale schroniskowe. W osobnym budynku gospodarczym kuchnia i jadalnia.

BIAŁOWIEŻA — Szkolne schronisko wycieczkowe w 7 kl. publ. szkole powszechnej (łóżka z materacami). 40 łóżek

Schronisko Dyrekcji Lasów Państwowych — Kierownictwa Parku Narodowego. — 3 duże sale schroniskowe na terenie parku pałacowego. 100 łóżek

Łóżka siatkowe z pościelą, krany z wodą i umywalnie, elektryczne oświetlenie i centralne ogrzewanie.

Opłaty za noclegi: na salach zbiorowych nocleg z pościelą 1 zł. 20 gr., bez pościeli 60 gr. od osoby, dla wycieczek szkolnych z pościelą 60 gr., bez pościeli 30 gr. Noclegi w pokojach zbiorowych 1 zł. 50 gr, od osoby, w pokojach gościnnych (1 — 2 osobowych) 5—6 zł. Wstęp do Parku Narodowego, Muzeum Puszczańskiego oraz Rezerwatu Żubrzego po 50 gr. od objektu i osoby, razem 1 zł. 50 gr. od osoby, dla wycieczek szkolnych po 20 gr. razem 60 gr.
Opłaty za przejazd koleją leśną po puszczy dla wycieczek w składzie do 150 osób: a) po 7 zł. 50 gr. za każdą godzinę jazdy b) 15 zł. ryczałtu za przygotowanie lokomotywy i podstawienie składu, c) po 20 gr. od osoby za przewodników. Wycieczki szkolne płacą: jak pod a) 5 zł., jak pod b) 10 zł., jak pod c) 10 gr
Furmanki od 3 — 5 zł.
Wyżywienie w Kasynie Przysposobienia Wojskowego Leśników, całodzienne utrzymanie dla wycieczek szkolnych 2 zł. 50 gr., obiad 1 zł. — dla wycieczek prywatnych utrzymanie codzienne 3 zł., obiad 1 zł. 20 gr. plus 10 proc. za obsługę.

BIELSK PODLASKI — Bursa Gimazjum państw. im. T, Kościuszki, prowadzona przez Koło Rodzicielskie przy temże gimnazjum — ul. Mickiewicza Nr. 123. Miejsc 30. Bursa może być wykorzystana w okresie feryj letnich i zimowych. Opłata za nocleg wraz z całodziennem utrzymaniem 1.50 zł.

DROHICZYN NAD BUGIEM, pow. Bielsk Podlaski. Stacja kolej, Siemiatycze, poczta w miejscu. Internat Gimnazjum Państwowego im. J. I.

Kraszewskiego (40 miejsc). Internat może być wykorzystywany w czasie feryj letnich i zimowych.
Wycieczki szkolne mogą znaleźć również pomieszczenie w okresie feryj letnich w Internacie Gimnazjum ks. Biskupa Pińskiego. Koszty noclegu i wyżywienia około 1.50 zł. dziennie. Nad Bugiem schron na kajaki.

DRUSKIENIKI — Zdrojowisko — stacja kolejowa Druskieniki. Publ. szkoła powsz. im. ks. Skargi. ul. Piłsudskiego Nr. 3. — 10 łóżek

GRODNO — Schronisko im. Sławomira Czerwińskiego mieści się w lokalu Państwowego Gimnazjum im. Adama Mickiewicza, ul. Akademicka 10, wejście przez bramę i dziedziniec gimnazj. Łóżka z materacami. Czynne przez cały rok. Opłaty za noclegi: nauczyciele 60 gr. młodzież — 40 gr. Wycieczki (ponad 10 osób) naucz. — 40 gr., młodzież szkolna — 20 gr. Za pościel (dwa prześcieradła) dopłata jednorazowo 25 gr. W zimie za opał i światło dodatkowo 25 gr. za nocleg. wyżywienie na miejscu. Zgłoszenia do Dyrekcji gimnazjum. — 30 łóżek

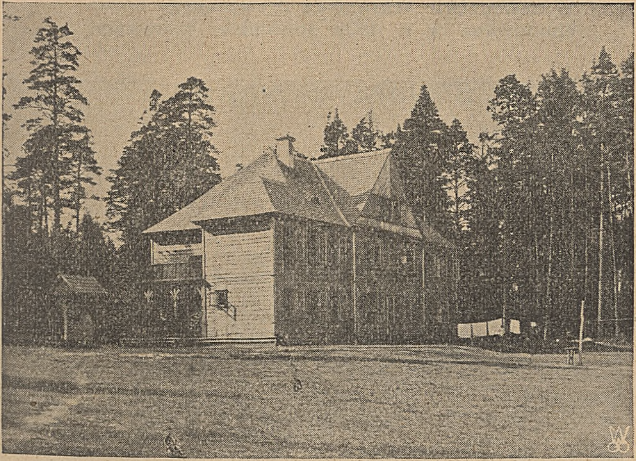
JEZIORY — pow. Grodno, 25 km. od Grodna nad brzegiem jeziora Kań-Białe. Dom-willa osiedle szkolne Państw. Gimnazjum męskiego im. A. Mickiewicza w Grodnie. —
Opłata za nocleg 20 gr. od łóżka bez pościeli.

ŁOMŻA — Bursa Państwowej Szkoły mierniczej i przemysłowo-leśnej. ul. Stacha Konwy Nr. 15. Miejsc w czasie roku szkolnego i feryj zimowych 30 (tylko dla chłopców), w czasie feryj letnich 80 (dla chłopców i dziewcząt). Nocleg z całodziennem utrzymaniem 2 zł.

MORGOWNIKI — pod **NOWOGRODEM ŁOMŻYŃSKIM** — poczta i st. kolejowa Nowogród Łomżyński — Dom wakacyjny Koła Rodzicielskiego przy Państw. Gimnazjum ż. im. M. Konopnickiej w Łomży—(tylko dla dziewcząt)— 60 miejsc

MYSZYNIEC — pow. Ostrołęka, stacja kolejowa i poczta w miejscu. — 7-kl. publ. szkoła powszechna — ul. Reymonta. — 20 łóżek

SERWY (pow. Augustowski) st. kol. Augustów. — Dom wakacyjny Min. W. R. i O. P. — użytkowany na kursy i kolonje letnie (50 miejsc). Schronisko mieści się w dwu salach. — Administruje domem p. Marja Albrechtowa, nauczycielka publ. szkoły powsz. w Dalnym Lesie, pow. augustowski; na miejscu dozorca. — Zgłoszenie o przydział domu na kursy i kolonje kierować do K. O. S. Wileńskiego.

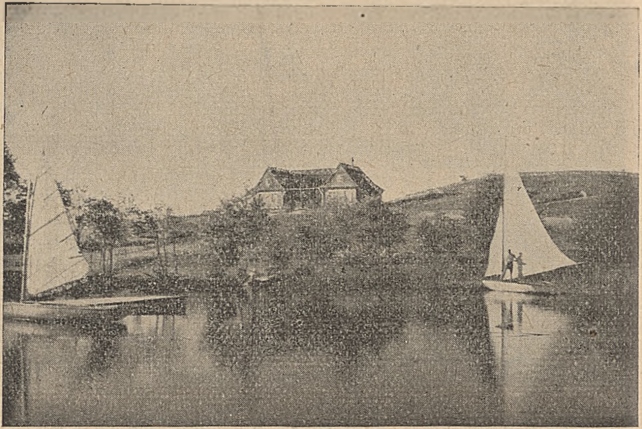

Puszcza Augustowska. Dom wakacyjny nad jeziorem Serwy.

Opłata za noclegi: nauczyciele 60 gr. młodzież 40 gr.; wycieczki zbiorowe: nauczycielskie od osoby 40 gr. uczniowskie 20 gr.

Dom wakacyjny w Serwach zbudowany został w roku 1927 kosztem 65,895 zł. 51 gr. na terenie o powierzchni 2.59 ha nad jeziorem Serwy, w jego południowo-zachodniej części, w odległości 16 km. drogi szosowej od m. Augustowa i 2,5 km. drogi bocznej przez wioskę i las w obrębie nadleśnictwa Serwy. Dom posiada pokoje mieszkalne, jadalnię, kuchnię, obok budynek gospodarczy i schron na łodzie.

WIGRY gmina huta, (poczta Suwałki st. kolej. Suwałki lub p. o. Płociczno). — Schronisko Pol-Tow. Krajoznawczego „Nad Wigrami" im. Kazimierza Kulwiecia. Adresować do Zarządu Oddziału P. T. K. w Suwałkach (Kościuszki 59). Miejsc ogółem 60 — z czego połowa zarezerwowana dla młodzieży szkolnej. Opłata za nocleg dla młodzieży 25 gr. — Wyżywienie można otrzymać na miejscu. Dom zbudowany w r. 1928 z zasiłku Min. W. R. i O. P. 30 łóżek W sąsiedztwie schroniska drewnianego nowozbudowane w r. 1936 schronisko murowane.

Schronisko wycieczkowe P. T. K. nad jeziorem Wigry.

„Kielce — był to pierwszy pocałunek wojny, do której zdążaliśmy. Dlatego tak jasno stoją w naszych myślach wspomienia kadrówki".

J. PIŁSUDSKI

(Mowa na Zjeździe Legjonistów w Kielcach 8 sierpnia 1926).

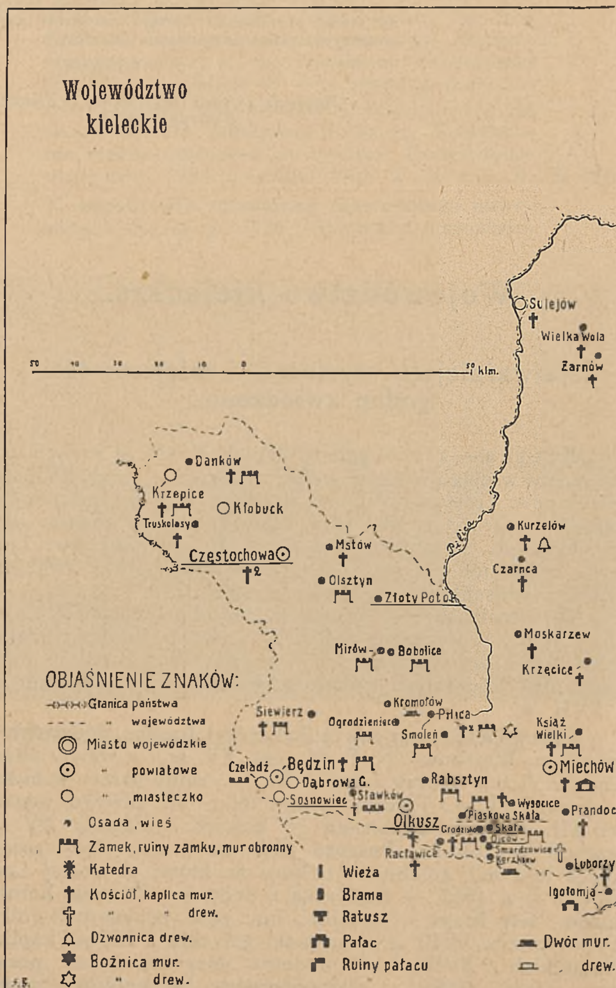
Województwo kieleckie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Kielce — kościół katedr. Wnieb. N.P.M. st. erekcji rozbudowany w ciągu wieków; pałac pobiskupi p. renes. XVII. w.; kościół św. Trójcy. XVII. w.; fabryka obróbki marmurów, wapienniki, groty na kadzielni, ślady dawnych kopalni ołowiu; Muzeum Świętokrzyskie P. T. K. przy ul. św. Leonarda 4, kościół i klasztor na Karczówce, barok, XVII. w., dom Przysposobienia Wojskowego, stadjon.

W Chęcinach — kościół p. św. Bartłomieja XIV. w.; ruiny zamku z pierwszej poł. XIV.; gotyckie budynki b. kościoła i klasztoru Franciszkanów z XIV w.; kopalnie marmuru. **W Podzamczu Piekoszowskiem** — ruiny zamku z XVII w.

Góry Świętokrzyskie (Łysogóry). Łączna, **Bodzentyn**— kościół p. Wniebowz. N. P. M., got. XV. w., — wewn. ołtarz renes. XVI w.; tryptyk z końca XVI w.; ruiny pałacu pobiskp. p. renes. XVI. w., **Tarczek** — kościół p. św. Idziego, romański. XII. w., **Ś-ta Katarzyna** — kościół i klasztor XV. w. przebud. w baroku. **Puszcza Jodłowa** — najwyższy szczyt Łysica (611 m.), gołoborze, polana, na której obozował Langiewicz w r. 1863, — kapliczka z podpisem Stefana Żeromskiego. **ś-ty Krzyż** — kościół i bud. pokl. pobenedykt erekc. XI. w., przeb. XVIII w., krużganki gotyckie z XII w., kaplica Oleśnickich z XVII w. U podnóża góry starożytny posąg. Łysa Góra (595). — **Grzegorzewice** — kościół pierw.

Województwo
kieleckie
klm.
Sulejów
Wielka Wola
Żarnów
Danków
Krzepice
Kłobuck
Truskolasy
Częstochowa
Mstów
Olsztyn
Złoty Potok
Kurzelów
Czarnca
Moskarzew
Mirów
Bobolice
Krzęcice
Siewierz
Kromołów
Ogrodzieniec
Pilica
Smoleń
Książ Wielki
Miechów
Czeladź
Będzin
Dąbrowa G.
Sosnowiec
Sławków
Olkusz
Rabsztyn
Wysocice
Piaskowa Skała
Skała
Prandocin
Racławice
Luborzyca
Igołomja
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół, kaplica mur.
" " drew.
Dzwonnica drew.
Bożnica mur.
" drew.
Wieża
Brama
Ratusz
Pałac
Ruiny pałacu
Dwór mur.
" drew.

Pilica
Kozienice
Sieciechów
Studzianna
Drzewica
Czarnolas
Opoczno
Skrzyńsko
Radom
Zwoleń
Janowiec
Białaczów
Modliszewice
Końskie
Szydłowiec
Iłża
Miedzierza
Wąchock
Sienno
Solec
Starachowice
Bodzentyn
Chybice
Tarczek
Ostrowiec
Piekoszów
KIELCE
Grzegorzewice
Ćmielów
Słupia Nowa
Ptkanów
Chęciny
Opatów
Zawichost
Łagów
Ujazd
Włostów
Międzygórz
Mnichów
Konary
Ossolin
Klimontów
Sandomierz
Jędrzejów
Imielno
Grabki
Szydłów
Kurozwęki
Koprzywnica
Pińczów
Busko
Stopnica
Beszowa
Sancygniów
Chotel Czerw.
Wiślica
Strożyska
Skalbmierz
Nowy Korczyn
Stary Korczyn
Rogów
Kościelec
Jakubowice
Proszowice
Hebdów
Spichrz drew.
Muzeum
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone: szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Punkt wysokościowy /wysokości w metrach/.
Gmach, dom
Skupisko domów

św. Jana, X—XI w., **Chybice** — kościół p. św. Małgorzaty, gotycki, XIV w., **Słupia Nowa**. — **Łagów** — kościół p. św. Michała, gotycki, XVI. w. W okolicy gór Świętokrzyskich zachował się dawny strój ludowy i odrębny typ chałup.

Opatów — kollegj. św. Marcina, romańska, XII w.; wewn. pomnik Krz. Szydłowieckiego XVI. w.; Brama Warszawska i r. murów m. XVI. w., Centra przemysłowe: **Ostrowiec, Starachowice, Ćmielów** z fabryką porcelany i ruiną zamku.

Sandomierz — kościół katedr. Narodz. N. P. M., gotycki, XIV. w.; w presb. średn. polichromja XIV. w.; — kościół św. Jakuba, podominik. romański, XIII. w.; — kościół p. św. Pawła, XV. w. ob. barokowy; kościół św. Michała i d. klasztor, barok. XVII. w.; kościół św. Ducha szpit. przeb. XVII. w.; ratusz z czasów XIV. w., ob. wygląd renes. XVI. w.; Brama opatowska, XIV w. z attyką XVI. w.; kollegjum jezuickie, XVII. w.; dom Długosza XV. w. gotyk; zamek z czasów XIII — XIV. w., przebudowany później. **Zawichost** — kościół św. Jana Chrz. wczesnogot. XIII. w., **Koprzywnica** — kościół p. św. Florjana, pocyst. romański, XII — XIII w., **Klimontów** — kościół św. Jacka i d. klasztor barokowy XVII w., **Ossolin** — ruiny zamku XVII. w. fund. ks. Jerzego Ossolińskiego. **Włostów** — kościół p. św. Jana Chrz. gotycki, XIV—XV w., **Konary** — ruiny zamku średn.; **Kozinek**, pomnik i cmentarz legjonistów, poległych w bitwie pod Konarami 1915 r. (drogowskaz po lewej stronie szosy Klimontów — Goźlice-Kurów) **Międzygórze** — ruiny zamku Zaklików. **Tudorów** — wieża czworoboczna rzekomo przez Szwedów wzniesiona. **Ujazd** — ruiny zamku „Krzyżtopór" XVII. w. fund. Krz. Ossolińskiego. **Ptkanów** — kościół p. św. Idziego, gotycki XIV — XV w., przy nim fortyfikacje XVII w.

Małogoszcz — pobojowisko z 1863 r.— Wierna Rzeka,— **Strawczyn**, miejsce urodzenia Stefana Żeromskiego. — **Oblęgorek** — dworek H. Sienkiewicza.

Zagnańsk, kopalnie dolomitu. **Bartków**, legendarny dąb,— **Samsonów** — ruiny dawnej huty żelaza. **Tumlin**, kościół z XVI w., kopalnie czerwonego piaskowca. **Miedziana Góra**.

Wycieczka do Częstochowy i okolic najbliższych: Częstochowa—kościół i klasztor OO. Paulinów na Jasnej Górze, XIV—XVII w. gotyk-barok., wewn. cudowny obraz M. B. z XIV w.; kościół św. Barbary, barok. XVII w. **Olsztyn** — ruiny zamku średn. z XIV. w. na wapiennych skałach z grotami stalaktytowemi. **Złoty Potok** — z pięk-

nemi lasami, grotami i pstrągarnią. **Mstów** — z kościołem p. Wnieb. N. P. M. i bud. pokl. XV — XVII w., przy murze kościelnym szereg baszt. **Krzepice** — kościół p. św. Jakuba i bud. pokl. XIV—XVII w. got., ślady d. zamku Kazimierza W. **Danków** — kościół p. św. Stanisława, barok XVII w.; ruiny warowni XVII w., **Truskolasy** — kościół p. św. Mikołaja drewn. XVIII w.. **Kłobuck** — kościół p. w. św. Marcina, sięgający XII w. przebudowany XV — XVI w.

W y c i e c z k i p o Z a g ł ę b i u D ą b r o w s k i e m: **Sosnowiec**,— ośrodek górniczo-hutniczy—**Będzin** — kościół p. św. Bartłomieja, gotycki XIV. w. przerabiany, ruiny zamku XIII — XIV. w. — **Dąbrowa** — **Czeladź** — domy z podcieniami.

Pustynia błędowska — **Bobolice** — ruiny zamku XIV w.— **Mirów** — ruiny zamku z XIV. w., **Kromołów** — dwór XVI—XVII. w. barok. — **Siewierz** — kośc., cment. św. Jana Chrz. romański XII. w; ruiny zamku gotyckiego, odbudowanego w XVI. w. (ren.) przez biskupa Tomickiego, fragm. barok. — **Ogrodzieniec** — ruiny zamku Bonerów XVI w., renesans.

O l k u s z — p r z e z S u ł o s z o w ę d o d o l i n y P r ą d n i k a (J u r a K r a k o w s k a). **Olkusz** — kościół p. św. Andrzeja, gotycki XIV. w., wewn. tryptyk got. z XV w.; dawne kopalnie srebra, ołowiu, galmanu i rudy cynkowej. **Rabsztyn** — ruiny zamku średn. niegdyś Melsztyńskich. **Smoleń** — ruiny zamku średn., przebudowanego przez Sew. Bonara w XVI w.. **Pilica**—kościół św. Jana Chrz. gotycki z XIV w., przerabiany; kościół filj. św. Piotra i Pawła drwn. XVII w.; zamek odbudowany w XVII w. przez Padniewskiego, w XVIII w. przekształcony na pałac, otoczony fortyfikacjami; bożnica drwn. XVII w.. **Pieskowa Skała** — zamek XIV—XVI — XVII w., przekształcony w XIX w., Maczuga Herkulesa. — **Grodzisko** — kościół św. Salomei, barok XVII. w., resztki fortyfik. XIII w..— **Ojców** — ruiny zamku XIV. w. fund. Kazimierza W. piękna dolina ojcowska, fantastyczne skały wapienne, jaskinie, **Korzkiew** — dwór obronny z XVI. w. w ruinie. — **Sławków** — kościół p. św. Podniesienia św. Krzyża, gotycki z XIII w oraz domy z podcieniami.—**Smardzowice**—Kościół św. Małgorzaty drwn. XVI w..

Z M i e c h o w a d o K r a k o w a: **Miechów** — kościół i d. klasztor Bożogrobców fund. XII. w. przebud. got. — bar.; muzeum. **Hebdów** — kośc. p. Wnieb. N. P. M. z XIII. w. dziś barok. bud. pokl.. — **Igołomja** — pałac (dwór) neoklasyczny z końca XVIII w.. **Jakubowice** — dwór późno-renes.

XVI—XVII. w. — **Książ Wielki** — kościół p. św. Wojciecha, gotycki przekszt. w baroku; zamek XVI — XVII. w., przebudowany w neogot. w XIX w.. — **Luborzyca** — kościół p. św. Krzyża, gotycki z XV w.. — **Prandocin** — kościół p. św. Jana Chrz., romański XII. w., **Proszowice**—kościół p. Wnieb. N. P. M. i św. Jana Chrz., gotycki XV. w., **Racławice** — kościół p. św. Piotra z XVIII w.. pobojowisko z r. 1794, — **Wysocice** — kościół p. św. Mikołaja, romański z XII w..

W p o w. j ę d r z e j o w s k i m: **Jędrzejów**—kościół p. św. Trójcy, gotycki XV. w.; kościół p. bł. Wincentego Kadłubka pocyst. z pocz. XIII w., przekształcony w XVIII. w., ob. charakter barokowy-rok..—**Imielno**—kościół p. św. Mikołaja XIII. w., ob. barok. XVII w.. — **Krzcięcice** — kościół p. św. Prokopa, gotycki XVI. w.. — **Mnichów** — kościół p. św. Stefana, drwn. barok XVIII. w..—**Mokrsko Górne**. — ruiny zamku średn., przekszt. w epoce renes. **Mieronice** — kościół p. w. św. Jakóba prezbiterjum z XIII w.

W p o w. p i ń c z o w s k i m: **Bejsce**—kościół p. św. Mikołaja gotycki; kapl. Firlejów, renes. XVI. w.; pałac neoklas. z około 1802 r..—**Chotel Czerw.**— kościół p. św. Bartłomieja gotycki XV. w.. — **Stary Korczyn** — kościół p. św. Barbary gotycki XIV — XV. w., kościół p. w. św. Mikołaja, gotyk XIV — XV w. — **Kościelec** — kościół p. św. Wojciecha romański XIII w. przekszt. XVII w.. — **Pińczów** — kościół św. Jana z XV. w. gotycki, dziś barokowy; d. klasztor OO. Paulinów z XVII. w., kaplica św. Anny renes. XVII. w.; bożnica mur. z attyką renes. XVI. w..—**Rogów**—dwór drwn. XVII w. wyposażenie wnętrza współcz. bud., kościół szpit. Najśw. P. M.. drwn. XVII. w. — **Książnice W.** — tryptyk z r. 1491 w kościele par.. — **Wiślica** — kościół P. Marji kollegj. gotycki XIV. w.; w prezb. fragm. polichromji średniow., dom Długosza gotycki z XV w.. **Sancygniów** — kościół p. w. św. Piotra i Pawła, got. XV w., zabudowania dworskie z XVI w. muzeum. — **Skalbmierz** — kościół p. w. św. Jana Chrzciciela, sięgający XII — XIII w., ukończony w XV w., przerobiony w baroku.

W p o w. s t o p n i c k i m: **Busko**—uzdrowisko, kościół, filj. św. Leonarda drwn. XVII w.. —**Beszowa** — kościół p. św. Piotra i Pawła gotycki XV w.; współcz. bud. pokl.—**Grabki**— pałac rokokowy z XVIII w.. — **Nowy Korczyn** — kościół filj. pofranciszk. gotycki z XIII. w., — **Kurozwęki** — zamek XVI — XVII. w.. — **Stopnica** — kościół p. św. Piotra i Pawła gotycki XIV w.; w skarbcu pamiątki po Kazimierzu W.. —

Strożyska — kościół p. WW. Świętych gotycki XIV w.; rozbudowany. — **Szydłów** — kościół p. św. Władysława gotycki XIV w.; kościół filj. WW. Świętych XIV w. gotycki; zamek gotycki w ruinie; brama zw. „Krakowska" i pierścień średn. murów m. XIV w.; bożnica mur. z XVI w., uwieńczona attyką renes. **Solec,** zakład kąpielowy o wodach siarczanych.

W pow. iłżeckim: **Iłża** — ruiny zamku biskupów krak. XIV—XVI—XVII w., — **Sienno** — kościół p. św. Zygmunta gotycki XV w. — **Solec n. Wisłą** — kościół p. N. P. Marji, gotycki z XIV w. przerobiony później; ruiny zamku z czasów Kazimierza W., — **Wąchock** — kościół p. św. Florjana pocyst. i bud. pokl. z poł. XIII w., przełomu romanizmu w gotyk.

W pow. radomskim i kozienickim: **Puszcza Kozienicka.** — **Janowiec n. Wisłą** — kościół p. św. Małgorzaty gotycki XIV. w., przerobiony w epoce późn. renes.; ruiny zamku Firlejów XVI w..— **Sieciechów** — kościół p. N. P. Marji i d. klasztor OO. Benedykt. z XI w. przebud. w XVII. w. w baroku.— **Zwoleń**—kościół p. św. Krzyża gotycki z XVI w., kapl. Kochanowskiego z pocz. XVII w. — **Radom** — kościół p. św. Jana Chrz. gotycki XIV w., rozbud. później, kościół św. Katarzyny i d. klasztor OO. Bernard. got. XV w.. **Kozienice** — dawny pałac królewski, myśliwski, z końca XVIII w., przekształcony w połowie XIX w. — **Czarnolas** — w parku przy dworze kaplica na miejscu dawnego domu Jana Kochanowskiego, pamiątki po poecie.

W pow. opoczyńskim: **Białaczów** — pałac neoklasyczny z końca XVIII w., — **Drzewica** — kościół p. św. Łukasza gotycki, rozbudowany, ruiny zamku z pocz. XVI w..— **Opoczno**—kościół p. św. Bartłomieja gotycki z XIV w. przerabiany; zamek starej fundacji, b. przerobiony. — **Skrzyńsko**— kość. p. św. Wojciecha starej erekcji, przebudowany w XVIII w., **Studzanna** — kościół p. św. Jana Chrz. barok XVIII w.. — **Sulejów** — poklasztorny kościół p. św. Tomasza pocyst. romański XIII w., kompleks zabud. pokl. z basztami. — **Wielka Wola**—kościół p. Przemien. Pańsk. pokl. barokowy XVIII w..— **Żarnów** — kościół p. św. Mikołaja romański XII w., powiększony w XVI i XX w. W okolicy Opoczna zachował się piękny strój ludowy.

W pow. koneckim i włoszczowskim: **Końskie**—kościół p. św. Mikołaja, gotycki z XVI w.; pałac XVII w., niegdyś siedziba Małachowskich; bożnica drw.—**Miedzierza**—

kościół św. Wawrzyńca, drw. XVII w.. — **Modliszewice** — zameczek z pocz. XVII w., dziś w ruinie.—**Szydłowiec**—kościół p. św. Zygmunta gotycki z XVI. w.; ratusz z XVI. w. zwieńczony attyką renes.; zamek fund. Michała Szydłowieckiego z XVI w. renes.; **Sielpia Wka** — d. zakład wodny, zabytek sztuki inżynierskiej z p. XIX w.,—**Kurzelów**—kościół p. Wnieb. N. P. M., gotycki z XIV w.; dzwonnica drwn. — **Czarnca** — kościół p. N. P. Marji, barokowy z XVII w.; grobowiec hetm. St. Czarnieckiego. — **Moskarzew** — kościół p. św. Małgorzaty, gotycki z XIX w..

Przewodniki:

Piesze szlaki turystyczne w górach Świętokrzyskich Część I. Kielce. — Łysica — Św. Krzyż — Ostrowiec — Ćmielów — Opatów — Sandomierz. Opis drogi i mapa. Kielce. 1929. Nakł. Oddz. Kieleckiego, Opatowskięgo i Sandomierskiego P. T. K. str. 8.

Przewodnik po Ziemiach Małopolski. Tomik III. Kraków 1928. Nakładem P.T.K. Oddziału w Krakowie, (str. 44).

Pamiętnik Świętokrzyski — 1930.

T. Dybczyński: Przewodnik po Łysogórach. Warszawa, 1924. P. T. K. (2 zł.), str. 228.

Sylwester Kowalczewski: Kielce i okolica. Przewodnik krajoznawczy. Kielce 1935. Wydawnictwo Powiatowego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Kielcach, str. 113.

E. Massalski i K. Kaznowski: Bukowa góra 0,50 gr.

S. Kowalczewski: Chęciny i okolica. Kielce 1934. — 0,70 gr.

S. Kowalczewski: Marmury kieleckie. Kielce 1934 0,30 zł.

M. Hubicka — E. Massalski: Kraina Stefana Żeromskiego. Nakł. Oddziału Kieleckiego P. T. K. 1928.

Stefan Kotarski: Opatów, jego dzieje i zabytki. Opatów 1932. P. T. K. (1 zł. 50 gr.).

Thugutt: Przewodnik po Królestwie Polskiem. Cz. I. Kielce i Radomskie. Wyd. P. T. K. 1914 (wyczerpane).

Rokoszny Józef ks.: Przewodnik po Sandomierzu z dokładnym planem miasta. Wyd. 3. Sandomierz 1926. Księg. Chodakowskiej, str. 72. zł. 1.

Pietraszewski J.: Ilustrowany przewodnik po Sandomierzu i okolicy z planem miasta 1930. str. 47. (zł. 1,50).

Górski Edward ks. dr.: Przewodnik po katedrze sandomierskiej. Sandomierz 1935, str. 40.

Łaziński Aleksander O.: Jasna Góra i jej pamiątki. Przewodnik dla pielgrzymów i zwiedzających. — Częstochowa. 1930, str. 222.

Kantor-Mirski Marjan: Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy. Sosnowiec, Wyd. Tow. Nauk. Zagł. Dobr. 1931.

Stączek St.: Ojców i jego okolice. Kraków, 1928. P. T. K. str. 45 (zł. 1.60).

Dr. J. Zawadzki: Pieskowa Skała i jej okolice wyd. II. Warszawa 1932. Nakładem S. A. Pieskowa Skała, str. 95.

Dybczyński T.: Wycieczka do Buska, Stopnicy i Solca. Warszawa, 1928. P. T. K. str. 45. (zł. 1.50).

Wysocki Stanisław inż.: Przewodnik po Wąchocku z ilustr. Starachowice 1935. Wyd, P. T. K. Oddział w Starachowicach. str. 35.

Szmid J. in. „Puszcza Kozienicka". Położenie. Szlaki turystyczne. Z 8-ma ilustracjami i 2-ma mapami. 1933. Nakładem Oddziału Pol. Tow. Krajozn. w Pionkach, str. 24.

Schroniska szkolne:

BODZENTYN — poczta Bodzentyn, st. kolej. Łączna. — Publiczna szkoła powszechna, — Łóżka z materacami. 30 łóżek

CZĘSTOCHOWA — Publ. szkoła powszechna Nr. 14 przy ul. Waszyngtona 62. — Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr. — 30 „
Harcerskie Koło Krajoznawcze, Częstochowa ul. Skłodowskiej 21 m. 1. dostarcza przewodników, udziela informacyj.

KIELCE — 7-kl. publ. szkoła powszechna im. M. Konopnickiej, ul. Tad. Kościuszki 5. — Łóżka z materacami, — posiłki w kuchni szkolnej, — Opłata za nocleg 40 gr. 40 „
Oddział Pol. Tow. Krajoznawczego dostarcza przewodników, pośredniczy w wynajęciu środków lokomocji, udziela informacyj. Listy w tych sprawach na 3 dni naprzód należy kierować do Prezesa Oddziału p. E. Massal-

skiego w Kielcach p. adr. Państwowe Seminarjum Nauczycielskie.
Oddział kielecki Polskiego Tow. Krajoznawczego w Kielcach, ulica Leonarda Nr. 4. (tamże Muzeum Świętokrzyskie).

OJCÓW — Schronisko Pol. Tow. Krajozn. — Willa Reduta, koło Bramy Krakowskiej — gosp. p. J. Taborska — 70 miejsc, w tem szkolnych. — 30 łóżek
Młodzież szkolna płaci za nocleg 50 groszy.

OLKUSZ — 7-kl. publ. szkoła powszechna żeńska Nr. 2. ul. Mickiewicza 80. — 20 „

OPATÓW — (st. kolej. Ostrowiec n. Kamienną) — 7-kl. publ. szkoła powszechna, ul. Kościelna 2— 20 „

SANDOMIERZ (odległość od stacji kolej. Sandomierz 3 km.)—7-kl. publ. szkoła powszechna męska, ul. Mickiewicza. Łóżka z materacami. — 30 „

SŁUPIA NOWA — pow. kielecki — poczta w miejscu, stacja kolejowa Ostrowiec lub Wierzbnik — 5-kl. publiczna szkoła powszechna. Łóżka z materacami. — 40 „
W budowie **Szkolny dom wycieczkowy.** Wykończony zostanie i oddany będzie do użytku w lecie 1936 r. Dom wyposażony będzie w 60 łóżek z materacami. Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej 30 gr. bez pościeli, 50 gr. z pościelą, dla osób starszych 50 gr. bez pościeli, 1 zł. z pościelą.
Zamówienia na dwa tygodnie przed zamierzonym wyjazdem do kier. publ. szkoły powszechnej w Słupi Nowej.

SKAŁA POD OJCOWEM — poczta w miejscu, stacja kolej. Olkusz — 7-kl. publiczna szkoła powszechna ul. Dworska. — 20 „

SOSNOWIEC — Państwowe Seminarjum Nauczycielskie męskie im. A. Mickiewicza, ul. Wawel 1. Łóżka z materacami — posiłki w kuchni internatu. — Opłata 30 gr. 40 „

UJAZD — pow. opatowski, gmina i poczta Iwaniska. st. kolej. Ostrowiec — odległość 33

km., wąskotorowa osobowa Bogorja 13 km. wąskotorowa Iwaniska 2 km. — 3-kl. publiczna szkoła powszechna. — 20 łóżek

ZŁOTY POTOK (Janów), poczta Juljanka, st. kolej. Złoty Potok, — 7-kl. publ. szkoła powszechna Janów, ul. Częstochowska. Łóżka i miejsca na siennikach — ogółem 50 miejsc. — 20 „

Schroniska społeczne:

SANDOMIERZ. 1) Dom wycieczkowy Polskiego Tow. Krajoznawczego (nowocześnie urządzony budynek, wodociąg i kanalizacja), Dla młodzieży szkolnej sala zbiorowa o 30 łóżkach polowych z kocami po 50 gr. Nauczycielstwo może korzystać z dwuosobowych pokojów, zaopatrzonych w pościel na prawach członków P. T. K. po zł. 2 za łóżko.

2) **Schronisko** na przystani Ligi Morskiej i Kolonjalnej nad Wisłą — 10 łóżek z siennikami po gr. 50.

ŚW. KATARZYNA — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego. Willa pp. Dziaczkowskich pod Łysicą. — Opłata 1.50 do 2.50 zł. 29 miejsc

WĄCHOCK — Schronisko Oddziału Starachowickiego P. T. K. w klasztorze. Gospodarz; ks. Edw. Chrzanowski. Opłata 50 gr. — 15 łóżek

ZŁOTY POTOK (góry Gorzkowskie) — Schronisko Oddziału Częstochowskiego P. T. T. Otwarte cały rok. Opłata 1 zł. 25 miejsc

ZAWICHOST— Schronisko Koła Związku Rezerwistów. ul. Szkolna Nr. 17. — Opłata 1.50 zł. 6 łóżek

Przystanie wioślarskie: **w Niwce** nad Białą Przemszą, gm. Niwka pow. będziński — przystań I drużyny harcerskiej im. Tadeusza Kościuszki z Będzina; **w Górze Puławskiej** pow. kozienickiego — przystań Puławskiego Klubu Wioślarzy.

„Czy to na wieżach Marjackich, koroną zdobnych, są czarowne słowa, czy hejnały, co godziny liczą, może w dźwiękach zaczarowane mają, czy w wielkim dzwonie Zygmunta, co na Polskę sercem bije, jest siła czarowna, czy w podziemiach Wawelu króle, śpiący snem wiecznym, czary w ustach mają, czy w trumnie Kościuszki, czy w wielkiej trumnie Mickiewicza głosy w spiże czarów biją, nie wiem i nie powiem".

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie przez radjo 11 listopada 1926).

Województwo krakowskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Kraków — stolica sztuki i pamiątek polskich. — Katedra na Wawelu, pierwotnie romańska (XI w.), potem gotycka (XIV w.) zawiera zabytki ze wszystkich epok od XI—XIX w., w stylu od romańskiego do klasycystycznego.— Kościół Najświęt. Panny Marji (Marjacki); XIII/XIV—XVI w., gotyk; wewnątrz ołtarz W. Stwosza, XV w., gotyk (rzeźby),— Kościół św. Barbary, XIV — XVIII w., gotyk-barok. — Kościół św. Wojciecha, XII — XVII w., rom.-barok. — Kościół św. Trójcy OO. Dominikanów, XVI — XIX w. gotyk. — Kościół św. Franciszka OO. Franciszkanów, XIII — XV — XIX w., gotyk, barok, neogotyk. — Kościół św. Anny, XVII—XVIII w., barok. — Kościół św. Andrzeja PP. Klarysek, XII — XVII w., rom.-barok. — Kościół św. Michała na Skałce, OO. Paulinów. XVIII w., barok, rokoko.—Kościół św. Katarzyny OO. Augustjanów, XIV w., gotyk.—Kościół Bożego Ciała, XIV—XVII w., gotyk, barok.—Kościół św. Krzyża, XV w., gotyk.—Zamek na Wawelu, XI—XVII w., od rom. do baroku.—Brama Florjańska, XV w., gotyk. — Barbakan, XV w., gotyk. Stare mury miasta i baszty, XV w., gotyk. Bibljoteka Jagiellońska, XV w., gotyk, Sukiennice, rynek, stylowe kamienice. Kopiec Krakusa, za-

bytek prehistoryczny. Kopiec Kościuszki, usypany w XIX w., Muzeum Narodowe, Muzeum Czartoryskich, Czapskich, Planty, Błonia, Park Jordana, Las wolski, Kopiec J. Piłsudskiego na Sowińcu.

Wycieczki dookoła Krakowa.

Wieliczka — kopalnie soli (zwiedzać można latem w dnie powszednie w godzinach popołudn.) **Mogiła** — kościół p. drw. Bartłomieja, XVIII w., barok; kościół i klasztor OO. Cystersów XIII — XVII w., got. barok; mogiła Wandy. kopiec — zabytek prehistoryczny. **Bielany** — kościół i klasztor OO. Kamedułów, XVII w., barok, **Tyniec** — kościół p. pobenedykt. św. Piotra i Pawła, XI — XVII w., gotyk, barok; ruina opactwa. **Tenczynek** — kościół p. św. Katarzyny, XVIII w., barok; ruiny zamku fundacji Tenczyńskich, XVI w., renesans: doliny: **Będkowska, Szklarska** i t. p. **Czerna** (st. Krzeszowice) — kościół św. Eljasza i klasztor OO. Karmelitów Bosych, XVII w., barok. **Krzeszowice** z zakładem kąpielowym, pałacem i parkiem Potockich. **Lipowiec** z ruiną zamku biskupów krakowskich. **Mników** z piękną, skałami otoczoną, doliną Mnikowską. **Niepołomice** — kościół p. 10.000 Męczenników, XIV — XVII w., gotyk, barok; zamek d. królewski XVI w., renesans; puszcza niepołomicka.

Dalsze wycieczki:

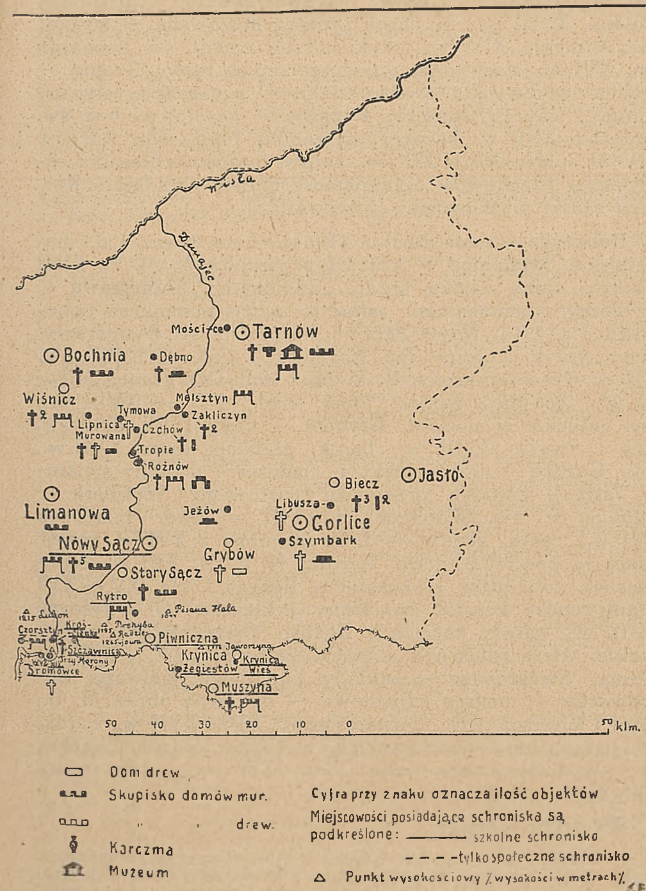
Bochnia — kościół p. św. Mikołaja, XV w., gotyk (dzwonnica); stare domy w rynku, **Wiśnicz** — kościół p. Wnieb. M. B., XVII w., barok; kościół św. Józefa pokarmelicki, XVII w., barok; zamek, fundacja ks. Lubomirskich, XVII w., barok cz. średn. **Dębno** — kościół św. Małgorzaty, XV w., gotyk; zamek-dwór obronny, XV/XVI w., gotyk.

Tarnów — katedra Narodz. N. P. M., XV—XVII w., gotyk, barok (wewnątrz piękne grobowce Tarnowskich, renesans, barok) ratusz, XVI w., renes.; muzeum diecezjalne (rzeźba, malarstwo cech. średn.); stare domy, baszty i części murów miasta, XVI — XVIII w.; mauzoleum gen. Bema, warsztaty kolejowe, nieopodal w **Gumniskach** wzorowa stadnina koni, w **Łowczówku** pod Tarnowem cmentarz legjonistów (1914 r.). **Mościce** — fabryka związków azotowych.

Wycieczki na Podkarpacie:

Melsztyn — ruiny zamku fundacji Spytko-Jordan Melsztyńskich, XV — XVI w.. **Zakliczyn** — kościół św. Idziego, XIX w., kościół OO. Reformatów z XVII w., barok. **Czchów** —

Województwo krakowskie
Krzeszowice
Czerna
Tenczynek
Lipowiec
Wisła
Mników
Bielany
KRAKÓW
Mogiła
Niepołomice
Tyniec
Swoszowice
Wieliczka
Kęty
Wadowice
Kalwarja Zabrzyd.
Dobczyce
Porąbka
Lackorona
Myślenice
Sucha
Maków
Szczyrk
Żywiec
Jeleśnia
Węgierska Górka
Zawoja
Osielec
Jordanów
Mszana Dolna
Kasina Wka
Zaryte
Rabka
Babia Góra
Chabówka
Milówka
Zwardoń
Rajcza
Podwilk
Orawka
Rokiciny
Obidowa
Turbacz
Jamne
Lipnica
Jabłonka
Nowy Targ
Dunajec
Maniowy
Dębno
Krempachy
Czarny Dunajec
Niedzica
Łapsze Wyż.
Witów
Poronin
Jurgów
Kościelisko
Bukowina
Zakopane
Pięć Stawów
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Wieża, baszta
Katedra
Kościół mur.
" drew.
" " {obecnie muzeum
Brama
Pałac
Ruiny pałacu
Dwór mur.
" drew.
Gmach, dom mur.

Wisła
Dunajec
Mościce
Tarnów
Bochnia
Dębno
Wiśnicz
Melsztyn
Tymowa
Zakliczyn
Lipnica Murowana
Czchów
Tropie
Rożnów
Limanowa
Jeżów
Biecz
Jasło
Libusza
Gorlice
Szymbark
Nowy Sącz
Stary Sącz
Grybów
Rytro
Czorsztyn
Piwniczna
Szczawnica
Krynica
Krynica Wieś
Żegiestów
Sromowce
Muszyna
50 40 30 20 10 0 50 klm.
Dom drew.
Skupisko domów mur.
" " drew.
Karczma
Muzeum
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone: szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Punkt wysokościowy (wysokości w metrach)

kościół p. Narodz. N. P. Marji, XIV — XV w., gotyk (mal. średn.); baszta XIII w. gotyk. **Tymowa**—kościół p. drwn. św. Mikołaja, XVIII w., p. barok **Lipnica Murowana** — kościół p. św. Andrzeja, XIV w., gotyk; kościół cment. św. Leonarda drwn. XVI w.; stary dom z podcieniami w rynku. **Tropie** — pustelnia św. Świrada średn.; ciekawy i charakterystyczny przełom i zakręt Dunajca. **Rożnów** — kościół p. drw. św. Wojciecha. XVII w., barok; ruiny zamku, fund. rodz. Rożnów z XIV w.; pałac XVIII/XIX w., empir; budowa zbiornika retencyjnego. **Ciężkowice** „skamieniałe miasto", rzadkie w Karpatach skałki piaskowcowe (rezerwat).

Dobczyce — ruiny zamku XIV w., fund. niezn. i d. mury miejskie. **Myślenice** — kościół p. Narodz. N. M. P., XVII w., barok; ruiny zamku średn. „Zamczysko". **Limanowa** — stare domy z podcieniami, rafinerja nafty, pomnik na pobojowisku z r. 1914. **Nowy Sącz** — kościół p. św. Małgorzaty, XV w., gotyk; kościół św. Norberta i koll. OO. Pijarów. XVIII w., kościół Narodz. N. P. M. i koll. OO. Franc. XIII—XVII w., got.-bar.; zamek fund. król., XIV — XVIII w.; domy gotyckie w mieście. **Grybów** — kościół filj. drw. św. Piotra i Pawła, XVIII w., barok; plebanja drwn. XVII w., balok. **Gorlice** — pobojowisko i cmentarze z wojny światowej. **Jasło** — ośrodek przemysłu naftowego. **Szymbark** — kościół p. dr. św. Wojciecha, z XVIII w.; dwór - zameczek z XVI w., renes. **Jeżów** — dwór obronny z XVI w., renes. **Libusza** — kościół p. drwn. Narodz. N. P. M. XVI w., renenesans cz. got., **Biecz** — kościół p. Bożego Ciała, XV — XVI w., got.-renes.; kościół św. Anny i klasztor OO. Reform. z XVII w., barok; kościół p. Bożego Ciała, stalle i rzeźby gotyckie; wieża ratuszowa i baszta katowska, XV — XVI w.. got.-rom. **Swoszowice** — zakłady kąpielowe. **Kalwarja Zebrzydowska** — miejsce odpustowe — cudowny obraz M. B.; kościół i klasztor OO. Bernardynów. XVI—XVII w., barok; ruiny pałacu fund. Czartoryskich. z XVII w., barok. **Lanckorona** — kościół p. św. Jana Chrz., XIV w., gotyk; ruiny zamku średn. fund. Lanckorońskich.

Wycieczki górskie:

I. **Beskid Mały** (grupa gór między kotliną Żywiecką a linją kolej. Kalwarja — Bielsko): 1) na **Magórkę** 933 m z Mikuszowic (zabytk. kościół drewn.), z letniska Wilkowice — Bystra, lub z Łodygowic (zab. kość drew., fabryka mebli, stary dwór, szkoła rol.) — z zejściem w malowniczy przełom Soły do sztucznego jeziora w Porąbce między Kętami a Żywcem; 2) na **Groniczki** i **Hrobaczą Łąkę** 830 m z Białej z zejściem do **Porąbki** i **Kęt**; 3) na **Leskowiec** (922 m) z wyjściem z **Andrychowa** (wielka fabryka

płócien), z **Wadowic**, ze Skawiec, z zejściem do Lachowic lub Huciska; 4) wędrówka szczytowa z Wadowic (lub Skawiec) przez **Leskowiec** — **Madohorę** — do Huciska; 5) wędrówka szczytowa z Wilkowic (Białej, Mikuszowic) na **Magórkę** z zejściem w przełom Soły, stąd przez **Jaworzynę**, **Lisownik**, przełęcz **Kocierską**, **Madohorę**, **Leskowiec** z zejściem do Skawiec.

II. **Pasmo Wiślańskie** (graniczne między pow. żywieckim a Śląskiem): 1) na **Klimczok** 1119 m z **Magurą** 1095 m z wyjściem z letniska Bystra, z zejściem do Szczyrku lub Jaworza; 2) na **Skrzyczne** 1250 m z wyjściem ze Szczyrku (letnisko, zab. kościół drewn.) z zejściem do Salmopola lub Wisły, 3) na **Baranią Górę** 1214 m z Węgierskiej Górki (huty żelazne, tartak), lub Milówki, z zejściem przez doliny Wisełek do Wisły; 4) wędrówka szczytowa z Bystrej (lub Bielsko) przez Klimczok — Kotarz, Malinowską – Baranią, z zejściem do Milówki lub dalej szczytami przez **Gańczorkę**, **Ochodzitą do Zwardonia.**

III. **Grupa Raczy** (w południowej Żywiecczyźnie): 1) na **Rachowiec** 951 m ze Zwardonia (letnisko, ośrodek sportu narciarskiego) z zejściem do Soli; 2) na **Sołowy Wierch** (848 m); obie wycieczki łatwe, ćwiczebne. 3) na **Wielką Raczę** 1236 m, wspaniały szczyt widokowy, szczytami przez **Kikulę** z zejściem przez dolinę Rycerki do Soli lub do Rajczy; 4) na **Menczoł** (Muńcuł) 1165 m i **Rycerzową** 1207 m z Rajczy przez Ujsoły, z zejściem przez dolinę Danielkę lub wierch Hutyrów do Rajczy; 5) wędrówka szczytowa ze Zwardonia przez Kikulę na **W. Raczę**, **Przegibek**, **Rycerzową**, **Menczoł do Rajczy** (wspaniałe widoki na słowacką Fatrę, dość uciążliwa), 6) wędrówka szczytowa ze Zwardonia przez **W. Raczę**, **Rycerzową**, i dalej szczytami granicznemi przez **Oszus** 1152 m na **Pilsko** (dwudniowa uciążliwa).

IV. **Grupa Pilska** (na południ.-wschód od Żywca).

Żywiec znany z pięknego położenia i stroju mieszczan, kościół farny XV w. z oryg. wieżami gotyck. kościół św. Krzyża, zamek stary z arkadowym dziedzińcem XVI w. i nowy pałac Habsburgów z dużym parkiem, fabryka papieru, wielki browar. W Starym Żywcu piękny kościół drewn. Wycieczki: 1) na **Pilsko** 1557 m (wspaniałe hale) z wyjściem od Żywca przez Jeleśnię i Korbielów lub Sopotnię W. (duży wodospad) z zejściem w dolinę Soły przez Suchą Górę do Rajczy lub przez Prusów do Milówki; 2) na **Romankę** 1366 m i **Lipowską Górę** 1324 m z wyjściem z Jeleśni przez Sopotnię M. z zejściem do Węg. Górki lub przez Lipowską i do Rajczy.

W Jeleśni stara karczma z XVII w.

V. **Pasmo Babiogórskie. Babia Góra** 1725 m, najwyższy szczyt Beskidu Zach. o typie wysokogórskim, najrozleglejszy punkt widokowy w Polsce. 1) na **Babią górę** od Żywca przez Jeleśnię i Przyborów. 2) na **Babią Górę** z Huciska (c. d. szlaku Wadowice-Leskowiec-Hucisko) 3) na **Babią Górę** ze **Suchej** przez Magórkę 870 m do Zawoi, skąd kilka wyjść znakow. do wyboru; lub też z Makowa autobusem do Zawoi. 4) na **Policę** 1367 m ze Skawicy (Zawoi) z zejściem do Osielca lub Jordanowa. 5) ze szczytu Babiej Góry ścieżka przez Przywarówkę (kolonja gimnaz. z Poznania) do Lipnicy W. na Orawie lub z przełęczy Krowiarki przez Lipnicę M., Jabłonkę, Gubałówkę do Zakopanego. 6) odcinek wspaniałego szczytowego **głównego szlaku beskidzkiego** (znaki czerwone) wiedzie w grupie IV i V z Węg. Górki przez Lipowską — Pilsko — przełęcz Glinną — Jaworzynę 1050 m — Babią — przełęcz Krowiarki — i Policę do Osielca (2 — 3 dni).

W **Suchej** — pałac Tarnowskich, XVI—XVII w., renes. barok; **Zawoja** — wieś o charakterystycznem budownictwie pdhoal.; **Jordanów** — stare mieszczańskie domy drewniane.

VI. **Beskid Wyspowy** (w pow. limanowskim, odosobnione szczyty. nie wiążące się w pasma; wycieczki łatwe). 1) na **Wielki Luboń** 1023 m z Zarytego lub Rabki z zejściem do Mszany dolnej; 2) na **Szczebel** 977 m z Wielk. Lubonia przez Glisne, lub z Mszany D, z zejściem do Lubnia na **Łysinę** 897 m (obserwatorjum astronomiczne), z Myślenic z zejściem do Lubnia; 4) na **Lubogoszcz** 967 m z wyjściem z Mszany D., z zejściem przez obóz Ymca do Lubnia, lub do Kasiny W. (kolonja Seminar. naucz. ż, z Krakowa); 5) na **Śnieżnicę** 106 m z Kasiny W z zejściem do Dobrej (lub przez **Ćwilin** 1060 m do Jurkowa); 6) na **Łopień** 951 m z Dobrej z zejściem do Tymbarku; 7) na **Mogielnicę** 1171 m z Dobrej z zejściem przez Łopień do Tymbarku; 8) na **Modyń** 1032 m z Limanowej z zejściem do Ochotnicy i wyjściem na szlak główny na Lubaniu; 9) z Limanowej na pasemko **Jaworz** 921 m z zejściem do Męciny (szyby naftowe); 8) z Marcinkowic na płn. 15 km do budującej się zapory wodnej na Dunajcu w **Rożnowie** i wspaniałego przełomu Dunajca (Tropie, Czchów, Melsztyn). z powrotem przez Bukowiec do Ciężkowic (32 km, znaki niebieskie).

VII. Gorce (okazałe gniazdo górskie między Rabką a N Targiem): 1) z Rabki przez Stare Wierchy na **Turbacz** 1311 m, centralny punkt Gorców i z powrotem do Rabki przez rezerwat Orkana, wieś Porębę W. i Olszówkę; 2) z Now. Targu przez Kowaniec na **Turbacz** z zejściem przez Turbaczyk (pierwotne knieje, willa poety Orkana), wieś Niedźwiedź do Mszany D; 3) z N. Targu (lub przyst. Lasek) na **Turbacz** i wędrówka szczytowa przez **Kudłoń** 1276 m, **Jasień** 1062 m **Mogielnicę** i **Łopień** z zejściem do Dobrej lub Tymbarku (2 dni); 4) z N. Targu na Turbacz z wędrówką szczytową przez **Jaworzynę** 1288 m, **Średniak** 1205 m i **Gorc** 1229 m z zejściem do wsi Szczary lub Ochotnicy; 5) z Rabki (lub N. Targu) na **Turbacz**, stąd przez szczyt **Kiczory** 1284 m, przełęcz Knurowską, przez długi grzbiet **Lubania** 1225 m do Krościenka (szlak główny 13 godz.)

Chabówka-Obidowa — kościół filj. św. Krzyża drwn. z XVIII w. **Rabka** — miejsce kąpielowe, solankowe, kościół p. drwn. obecnie muzeum,XVII w., barok; **Kasina Wielka** — kościół p. drwn. Marji Magd., z XVI w.

VIII. **Pieniny.** Dojazd do Pienin autobusem z Now. Targu do Czorsztyna lub Krościenka, albo ze Starego Sącza do Krościenka lub do Szczawnicy. Piesze dojścia od kolei prowadzą do Pienin a) z Rabki przez Turbacz i Lubań do Czorsztyna, b) z Rytra przez Przehybę do Szczawnicy, c) z Piwnicznej przez Obidzę do Szczawnicy (1 dniowe). Wycieczki: 1) z Czorsztyna na **Trzy Korony** 982 m z zejściem do Sromowiec N. i jazdą łódkami do Szczawnicy, 2) ze Szczawnicy przez **Sokolą perć** i **Górę Zamkową** na Trzy Korony z zejściem do Sromowiec N. i jazdą łódkami do Szczawnicy, 3) j. w. na Trzy Korony z zejściem do Czorsztyna i jazdą łódkami do Szczawnicy, 4) z Krościenka na Trzy Korony, przejście Sokolej perci, zejście w przełom Dunajca, pieszo do Czerw. Klasztoru, a z powrotem łódkami do Szczawnicy (wycieczka daje poznać całe Pieniny), 5) **szlak Pieniński** (znaki niebieskie) z Lubania przez Czorsztyn na Trzy Korony, Sokolą percią w przełom Dunajca, następnie przez Małe Pieniny, szczyt **Wysokie Skałki** 1051 m **Syhłę** 938 m do Rytra lub Piwnicznej. 6) z Pienin (Czorsztyna) przez Łapsze, Pawlikowski Wierch 1018 m, **Jurgów** (szkolny dom wycieczkowy), Brzegi do Morskiego Oka w Tatrach, 45 km.

Nowy Targ—kościół p. św. Katarzyny, z XIV w., gotyk (przerob.); kościół filj. św. Anny gotycki. **Dębno** — kościół filj. św. Michała, drewn. XV—XVI w., pierw. polichromja. **Maniowy** —kościół cment. drwn. św. Sebastjana, XVII w., barok. **Czorsztyn** — ruiny zamku średn. XIII—XIV w., d. zamek starość, **Niedzica** — kościół p. św. Bartłomieja, XV w., gotyk; pałac-zamek Salomonów, XIV—XVII w., got. barok. **Sromowce** — kościół p. drwn. św. Katarzyny, XVI w., **Szczawnica** — doskonale położone miejsce kąpielowe. **Krościenko** — kościół p. WW. Świętych z XVII w., barok. **Stary Sącz** — kościół św. Trójcy i klasztor PP. Klarysek, z XIV w., gotyk; stare domy w rynku — typowe zabudowanie rynku.

Krempachy kościół p. św. Marcina, z XV w., gotyk; **Jurgów** — kościół drwn. św. Sebastjana, z XVII w.

IX. **Beskid Sądecki**, grupa gór po obu brzegach przełomu Popradu: 1) z Rytra na Radziejową 1265 m i Przehybę 1195 m z zejściem do St. Sącza lub Szczawnicy, 2) z Rytra przez Przehybę do Szczawnicy (tura b. piękna), 3) z Żegiestowa Zdroju na **Pustą Wielką** 1061 m z zejściem do Muszyny, 4) z Muszyny na **Jaworzynę** 1116 m z zejściem do Krynicy Zdroju, 5) z Żegiestowa przez Pustę W., Runek i Jaworzynę do Krynicy, 6) z Krościenka przez **Dzwonkówkę** 964 m, Przechybę i Radziejową do Rytra, stąd przez **Makowicę** 940 m, **Łabowską Halę** 1061 m, Runek i Jaworzynę do Krynicy (2 dni, główny szlak beskidzki).

Rytro — ruiny zamku średn. fund. król.; **Żegiestów** — miejsce kąpielowe; **Muszyna** — kościół p. św. Józefa, XVII w. barok oraz ruiny zamku średn.; **Krynica** — miejsce kąpielowe, dobry punkt wycieczek letnich i zimowych narciarskich.

Wycieczki na Orawę: Z Raby Wyżnej do Jabłonki, Orawki i Podwilka.

Jabłonka — kościół p. Przemienienia P., XVII w., barok. **Orawka** — kościół p. drwn., XVII w., ludowa polichromia. **Podwilk** — charakterystyczne zabudowanie wsi.

Tatry. **Zakopane** — letnisko, stacja klimatyczna, turystyczna i narciarska, kościół drwn. św. Rodziny z XIX w., stary cmentarz z grobami St. Witkiewicza, T. Chałubińskiego, Sabały, Wł. Orkana i innych. Witraże St. Witkiewicza w kościele parafjalnym, charakterystyczne budownictwo drewniane np. wille Witkiewicza „Zofjówka", willa „Pod Jedlami" i t. p., muzeum. Stacje letniskowe: **Poronin** z grobem Jana Kasprowicza na Harendzie, **Bukowina, Kościelisko, Jaszczurówka** z cieplicami.

Łatwe wycieczki piesze: z Roztoki do Pięciu Stawów, z Pięciu Stawów przez Świstówkę do Morskiego Oka, z Hali

Gąsienicowej do Zmarzłego Stawu, do Doliny Strążyskiej, do Doliny Kościeliskiej, Chochołowskiej i t. p.

Wycieczki szczytowe, wysokogórskie dopuszczalne są tylko dla młodzieży po 16 roku życia, w niewielkich grupach (6 lub 3 osoby na jednego przewodnika). Wycieczki tę muszą być prowadzone przez wykwalifikowanych przewodników-taterników.

Przewodniki:

Karol Estreicher: Kraków, przewodnik dla zwiedzających miasto i okolice, ze 103 rycinami i planem miasta, Kraków, 1931, Nakładem Tow. Miłośników historji i zabytków Krakowa — stron 286. Zł. 10.

Przewodnik po Krakowie i okolicy Pol. Związku Turystycznego — str. 86. Zł. 2,50.

d'Abancourt H.: Kraków i okolice. Przewodnik. Gebethner i Wolf. 1924. — str. 220. Zł. 2.50.

Dobrowolski i Tomaszkiewicz: Jak zwiedzać Kraków. Kraków. 1930, str. 115.

Jerzy Remer: Kraków. Wydawnictwo Polskie R. Wegnera „Cuda Polski" — Poznań 1936 (w druku).

Klein Franciszek: Stary Kraków, Kraków, 1916. Rocznik krakowski. T. XVII — str. 220. Zł. 10.

A. Borawski: Katedra krakowska. Kraków. 1921: P. T. K. — str. 89. Zł. 0.50.

Tetmajer Włodzimierz i Kruszyński Tadeusz ks. dr.: Przewodnik po katedrze wawelskiej, skarbcu i grobach królewskich, Kraków, 1924.

Trepka Józef Nekanda: Najnowszy zwięzły przewodnik po Wawelu. Katedra. Zamek Królewski. Kraków, 1924. str. 48.

Ilustrowany przewodnik po Krakowie: Wyd. Chrześcijańskiego Frontu Gospodarczego w Krakowie. 1931 r. str. 130.

Józef Hellstein: Dwa dni w Krakowie. Wyd. Polskiej Agencji Reklamy Poznań 1929 r. str. 131.

Bałaban Majer prof.: Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa. Kraków 1935. Nakł. Stow. „Solidarność B'nei B'rith" str. 125. + VIII.

Leszczycki St.: Szlak turystyczny w okolicy Krakowa. Kraków 1930 P. T. K.

Tomkowicz Stanisław: Bielany. Biblj. krak. nr. 36— Zł. 1,50.

Łuszczkiewicz Władysław: Wieś Mogiła. Biblj. krak. nr. 10.

Konczyńska Wanda: Mogiła Kościuszki. Kraków — Zł. 0,60.

Dr. Stanisław Leszczycki: Przewodnik narciarsko-turystyczny po okolicach Krakowa. — Kraków 1934. Nakł. Tow. Krzewienia Narciarstwa. Str. 43.

Słowik Jan: Wieliczka. Nowy ilustr. opis salin wielickich. — Wieliczka. Kraków. 1927. — str. 80. Zł. 3.

Udziela Seweryn: Krakowiacy. — Kraków. 1924. Nakł. Biblj. Georg. „Orbis".

T. Prus Wiśniewski: Myślenice — szkic monografji geograficznej. — Myślenice. 1930. — Nakładem autora.

Fischer Stanisław: Ziemia bocheńska. — Krótki przewodnik turystyczny. Bochnia, 1930.

Zdzisław Simche: (przy współpracy *d-ra Marjana Bielatowicza i d-ra Wiktora Ormickiego)* Tarnów i jego okolice. Nakład. Gminy Tarnowa. Skład gł. księg. Geogr. „Orbis".— Kraków. 1931. — str. 303. Zł. 14.

Rappaport Zygmunt i dr. Rozwadowski Mieczysław: Przewodnik po Tarnowie. Tarnów. 1929. Księg. Z. Jelenia. stron 55.

Fabryka Państwowych Związków Azotowych w Mościcach. Kraków. 1930.

Strzetelski Jerzy inż: Jasielskie Zagłębie naftowe. Borysław. 1929. Nakł. Izby Pracy.

Szablowski: Kalwarja Zebrzydowska. Kraków. 1933.

K. Sosnowski: Przewodnik po Beskidach Zachodnich i Pieninach z terenami narciarsk. Wyd. III. Tom I: Krynica-Szczawnica — Rabka. Tom II: Zawoja — Bystra — Wisła. Cena za jeden tom Zł. 3 — (oddzielnie do nabycia). Księg. nakł. „Orbis" Kraków — Dębniki.

Midowicz Wł. i Augustynowicz M.: Przewodnik narciarski po Beskidzie Zachodnim. Żywiec. P.T.T., 1929. str. 94.

Wł. Midowicz i St. Merta: Zwardoń i okolica. Nakł. P. T. T. 1931. str. 43.

Midowicz Wł.: Babia Góra. Żywiec. P.T.T. 1930. str. 46.

Nitribitt Roman i Hetper Zygmunt: Krynica. Żegiestów. Muszyna i okolice. Przewodnik turystyczny po Beskidzie Sądeckim i okolicznych górach słowackich. Nakł. P. T. T. Lwów. 1929. Księgarnia Polska. str. 210.

Lewicki Stan. dr: Krynica. Księg. kolej. „Ruch". str. 83.

Saysse-Tobiczyk: Przewodnik po uzdrowiskach polskich. Tom I. Polska południowo-zachodnia. — Stron 93. Zł. 4.40.

Alho-Marczak-Wiktor: Ilustrowany Przewodnik po Pieninach i Szczawnicy (z 2 mapami). Kraków. Nakładem Komitetu 1927 r. str. 186. Zł. 3.50.

Ks. Walery Gadowski: Przewodnik po Pieninach. Wyd. Polski Znicz. Kraków, str. 37.

Rapf Feliks: Park Narodowy w Pieninach. Przewodnik turystyczny z ilustr. i mapką. Staraniem i nakładem P. T. T. Oddziałów „Beskid" w Nowym Sączu i Tarnowie. Kraków. 1933 — str. 125.

Jan Wiktor: Pieniny i ziemia sądecka. Wydawnictwo Polskie R. Wegnera „Cuda Polski" Poznań 1936. (w druku).

Rafał Malczewski: Tatry i Podhale. Wydawnictwo Polskie R. Wagnera. „Cuda Polski" — Poznań 1935. str. 207.

Zwoliński Tadeusz: Zakopane. — Zakopane, 1931.

T. i St. Zwolińscy: Przewodnik po Zakopanem i Tatrach (1925) — str. 317. Zł. 5.00.

Zakopane — Broszura informacyjna — opracował dr. *M. Orłowicz.* Nakładem Tymczasowej Komisji Uzdrowiskowej — Zakopane — str. 61.

M. Limanowski: Wycieczka w Tatry i Pieniny.

J. Chmielowski: i M. Świerz: Tatry Wysokie (wyd. z r. 1925):

I. Część ogólna i doliny. — str. 118. Zł. 3.60.

II. Przełęcze i szczyty (od Liljowego po Wagę). — str. 179. Zł. 5.40.

III. Przełęcze i szczyty (od Wagi po Lodową Przełęcz). — str. 175. Zł. 5.40.

IV. Przełęcze i szczyty (od Lodowej po Przełęcz pod Kopą). — str. 95. Zł. 3.60.

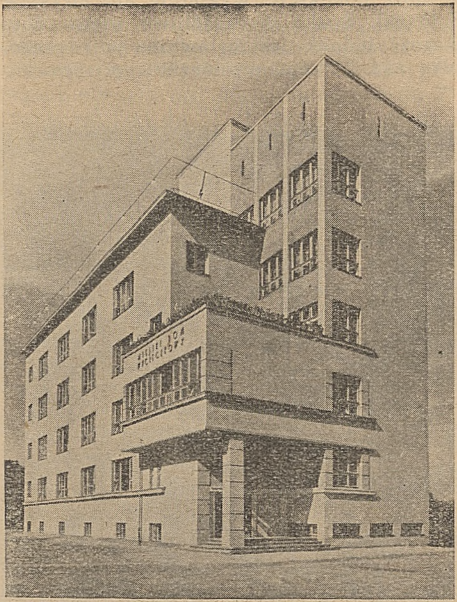
M. Świerz: Przewodnik po Tatrach polskich i Zakopanem. — str. 230. Zł. 5.00.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckiem. — Książnica - Atlas. — 1921. — str. 286. Zł. 4.50.

Schroniska szkolne:

KRAKÓW — *Miejski Dom Wycieczkowy.* — Oleandry. 4. Telefon 181-80.
Wybudowany z inicjatywy i przy poparciu Ministerstwa W. R. i O. P. z przeznaczeniem dla młodzieży szkolnej. — 218 łóżek

Dom wybudowany przez Zarząd miasta Krakowa w latach 1930—1931, oddany do użytku 12 września 1931. Koszt budowy domu wyniósł 516.094 zł. 95 gr. — w czem udział Ministerstwa W.R. i O.P. oraz Kuratorjum O. S. Krakowskiego 284.000 zł.

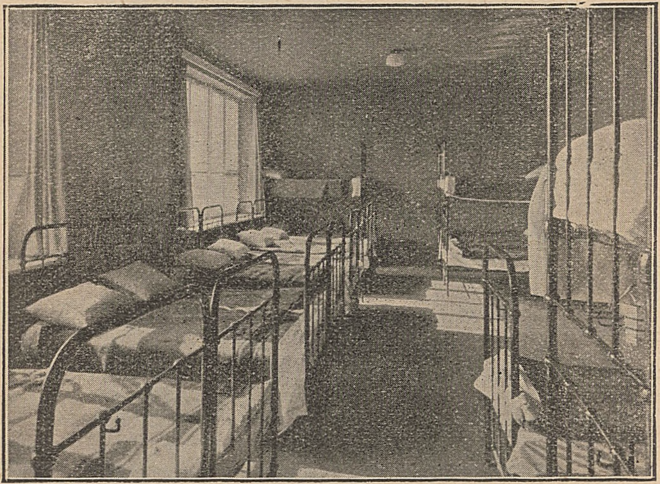
Miejski Dom Wycieczkowy w Krakowie. Widok ogólny.

Budynek posiada 13 wielkich i 6 mniejszych sal sypialnych, salę jadalną, świetlicę, obszerne halle na każdem piętrze, biuro zarządu, 2 mieszkania służbowe, szatnię, umywalnie

z bieżącą wodą ciepłą i zimną, natryski, wanny, centralne ogrzewanie, pralnie, magazyn i obszerne tarasy.

W budynku mieszczą się Komendy męska i żeńska Chorągwi Krakowskiej Związku Harcerstwa Polskiego oraz biuro Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej.

Dom może pomieścić wygodnie 218 turystów (218 łóżek). Łóżka są częściowo piętrowane, większość jednak jest ustawiona pojedyńczo. Opiekę nad domem wycieczkowym sprawuje

Miejski Dom Wycieczkowy w Krakowie. Sypialnia.

komitet, składający się z dwu delegatów Rady Miejskiej i dwu przedstawicieli Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego pod przewodnictwem Prezydenta miasta wzgl. jego zastępcy. Organem wykonawczym Komitetu jest za-

rządca domu. Statut Miejskiego Domu Wycieczkowego określa zadania Komitetu i obowiązki zarządcy domu; regulamin i instrukcja dla zarządcy normują życie wewnętrzne domu. Opłata za nocleg dla młodzieży szkół powszechnych i zawodowych dokształcających po 80 groszy za dobę od osoby, dla młodzieży szkół średnich po 1 zł. od osoby na dobę.

Dom Wycieczkowy otwarty jest przez cały rok. Wszelką korespondencję i przekazy pieniężne należy wysyłać pod adresem: Miejski Dom Wycieczkowy — Kraków Oleandry 4. Biuro zarządcy otwarte jest dla stron od 8-ej do 21-ej, w niedzielę i święta od 9-ej do 11-ej oraz od 17-ej do 19-ej.

Wycieczki zgłaszać należy do zarządu Domu Wycieczkowego przynajmniej na 14 dni przed przyjazdem do Krakowa według następującego wzoru:

....
nazwa szkoły wzgl. organizacji ...., dnia........./......... 193.....

Zgłaszam wycieczkę obejmującą .... osób, w tem młodzież żeńska .... osób, opieka żeńska .... osób, młodzież męska .... osób, opieka męska .... osób.

Przyjazd nastąpi dnia........./......... od strony ....

o godzinie............, odjazd nastąpi w kierunku ....

dnia........./......... o godzinie....................

Tytułem zaliczki wysłano kwotę .... zł., na odpowiedź dołącza się znaczek pocztowy za................ groszy.

....
podpis-dokładny adres.

Zgłoszenia, odpowiadające powyższemu wzorowi, jako niewymagające żadnych uzupełnień, będą załatwiane na pierwszem miejscu. Zaliczkę w wysokości 50 groszy od uczestnika należy przekazać po otrzymaniu pozytywnej odpowiedzi. Wycieczka może tylko wtedy liczyć na noclegi, jeśli otrzyma zawiadomienie, że noclegi dla niej zarezerwowano.

W porze letniej przestrzega się przed przybyciem do Krakowa bez zapewnienia uprzednio noclegów. Korespondencję załatwia się odwrotnie.

Kosztorys wycieczki obliczony na jedną osobę i na jeden dzień pobytu w Krakowie, łącznie ze wstępami, noclegami i wyżywieniem wynosi 3,50 — 4,50 zł.

Śniadania dla wycieczek wydaje się na miejscu, obiadów dom nie wydaje.

Komunikacja tramwajem Nr. 1 z dworca do Rynku, skąd tramwajem Nr. 4 (komunikacja wprost linją Nr. 5 lub 8 z dworca do Mostu Dębnickiego, skąd około 7 minut pieszo). Na życzenie dla zadatkowanych wycieczek wysyła się na dworzec kolejowy o ściśle oznaczonej porze bezpośredni wagon tramwajowy lub autobus, Wycieczki korzystają w tym wypadku z opłat ulgowych za przewóz.

Szkolna Komisja Wycieczkowa nie pośredniczy w korespondencji z Domem Wycieczkowym, zgłoszeń przeto o noclegi w Domu Wycieczkowym nie należy kierować za jej pośrednictwem, lecz wprost pod adresem: Kraków—Oleandry 4.

SZKOLNA KOMISJA WYCIECZKOWA przy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego, Plac Matejki 11, przyjmuje wycieczki szkolne i opiekuje się niemi *w czasie od 10 maja do 10 lipca każdego roku.* Wszelką korespondencję, zgłoszenia i przekazy pieniężne należy wysyłać pod adresem:

P. Franciszek Tęczyński, Komisja Wycieczkowa, Kraków, Plac Matejki 11. Tamże biuro Komisji otwarte dla stron między 13 a 14 i 20 a 21 prócz niedziel i świąt.

Komisja Wycieczkowa zaopiekuje się temi wycieczkami, które dopełnią następujących warunków:

1) Wycieczkę należy zgłosić do Komisji W. listem poleconym na 14 dni przed jej przyjazdem do Krakowa. Zgłoszenia uskutecznia się przesłaniem zadatku w wysokości 50 gr. od każdego uczestnika wycieczki i znaczka 80 gr. na pisemną odpowiedź. Bez zadatku zgłoszenia nie uwzględnia się pod żadnym warunkiem. Zadatek przepada, jeżeli wycieczka na oznaczony czas albo też wcale nie przyjedzie.

2) Zgłaszając wycieczkę, należy podać: a) ilość młodzieży z wyszczególnieniem płci. b) dzień (datę) i godzinę przybycia wycieczki do Krakowa.

3) Wycieczka pokrywa zadatkowane zamówienie.

4) Wycieczka może przyjechać do Krakowa, jeżeli otrzyma pisemne zawiadomienie od Komisji W. o jej przyjęciu.

5) Noclegi urządza się w czystych budynkach: na łóżkach z materacami i siennikach. Prześcieradeł do łóżek, koców i prześcieradeł do sienników nie dostarcza się. Kosztorys wycieczki obliczony na jedną osobę na jeden dzień pobytu w Krakowie łącznie ze wstępami wynosi około 4—5 zł. Cena noclegu: 60 gr. łóżko, 40 gr. siennik.
Aprowizacją Komisja W. się nie zajmuje, wskazuje jedynie adresy jadłodajni.
Schronisko Szkolnej Komisji wycieczkowej posiada 40 łóżek z materacami i 80 sienników. Czynne tylko w okresie od 10 maja do 10 lipca.

SEKCJA WYCIECZKOWA POL. TOW. TUR. - KRAJOZNAWCZEGO w KRAKOWIE:

a) udziela wszelkich informacyj, związanych ze zwiedzaniem zabytków, zakwaterowaniem, wyżywieniem i organizacją wycieczek w okolice Krakowa;
b) dostarcza kwalifikowanych przewodników;
c) ułatwia organizowanie wycieczek w okolice Krakowa (np. Ojców, Wieliczka);
d) roztacza opiekę czynną nad wędrującą młodzieżą krajoznawczą.

Korespondencję w tych sprawach, przynajmniej na dwa dni przed przyjazdem, należy kierować pod adresem: Sekcja Wycieczkowa Pol. Tow. Tur. - Krajoznawczego w Krakowie, ul. Rajska 12., tel. 126-30.

Związek Zawodowy Kolejarzy w Krakowie, ul. Warszawska nr. 17, Telefon 114-86, rozporządza schroniskiem wycieczkowem dla swych członków we własnym domu (miejsc 85—100 — pomieszczenia zbiorowe w 6 salach). W schronisku tem mogą znaleźć pomieszczenie wycieczki szkolne w razie braku miejsc w M. Domu Wycieczkowym.

BIECZ — pow. gorlicki.
Publ. szkoła powszechna żeńska im. kr. Jadwigi 20 łóżek
Łóżka z materacami.

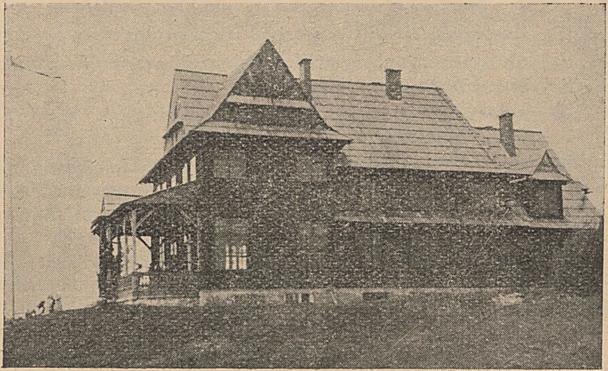
BUKOWINA — pow. nowotarski.
Publ. szkoła powszechna. Łóżka z materacami — 20 „
Opłata za nocleg 30 gr.

JABŁONKA — (pow. nowotarski, poczta w miejscu, stacja kolej. Czarny Dunajec) — 5-kl. publ. szkoła powszechna (Gęste Domy 46). — 20 „

JELEŚNIA—pow. żywiecki — (poczta i stacja kolej. w miejscu). Publ. szkoła powszechna. Łóżka z materacami. — 20 „ Opłata za nocleg 30 gr.

JORDANÓW — poczta i stacja kolej. w miejscu — 7-kl. publ. szkoła powszechna im. św. Jana Kantego. — 10 „

JURGÓW — nad Białką — pow. nowotarski (z Nowego Targu szosą 23 km, z Poronina przez Bukowinę 15 km, z Klimkówki przy szosie Zakopane — Morskie Oko przez Brzegi 8 km.) *Szkolny dom wycieczkowy.* Wybudowany przez Ministerstwo W.R. i O.P. w r. 1934, posiada 7 pokojów sypialnych na 75—100 miejsc, pokoje dla wychowawców i dla służby, świet-

Szkolny dom wycieczkowy w Jurgowie.

licę, kuchnię, infirmerję, umywalnie z ustępami. Dom wykorzystywany jest na kursy letnie i zimowe oraz jako schronisko wycieczkowe. Dom jest zagospodarowany, administruje domem: p. J. Siłanowa, kierowniczka publicznej szkoły powszechnej w Jurgowie, poczta

w miejscu, Łóżka z materacami. Wyżywienie można otrzymać na miejscu.
Opłata za nocleg: dla młodzieży szkolnej i nauczycieli po 50 gr. (bez pościeli), turyści po 1 zł. (za pościel dopłata). — 60 łóżek

KALWARJA ZEBRZYDOWSKA — (poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szk. powszechna 20 „

KROŚCIENKO NAD DUNAJCEM—(poczta w miejscu, najbliższe stacje kolejowe: Nowy Targ i Stary Sącz) — 7-kl. publiczna szkoła powszechna, ul. Jagiellońska Nr. 232. — 40 łóżek
Łóżka z materacami,—Opłata za nocleg 30 gr.

KRYNICA WIEŚ — (poczta Krynica Zdrój, — stacja kolej. Krynica Zdrój, przystanek kolej. w miejscu) — Publiczna szkoła powsz. — 20 „
Łóżka z materacami.

LIPNICA MAŁA — (poczta Lipnica Wielka na Orawie, stacja kolej. Czarny Dunajec) — Publ. szkoła powszechna im. św. Józefa, numer domu 147.— 10 „

LIPNICA WIELKA — na Orawie, pow. nowotarski (poczta w miejscu, stacja kolej. Czarny Dunajec) — w **Przywarówce** u stóp Babiej Góry. *Schronisko Tow. Przyjaciół młodzieży Państwowego Gimnazjum im. św. Jana Kantego w Poznaniu.* Dla wycieczek szkolnych stale zarezerwowanych 15 miejsc, w tem szkolnych 10 „
Opłata za nocleg 20 gr., z pościelą 50 gr.

MAKÓW — 7-kl. publiczna szkoła powszechna. — 20 „

MANIOWY — (poczta Harklowa, stacja kolej. Nowy Targ) — 5-kl. publ. szkoła powszechna. — 20 „

MILÓWKA — (poczta i stacja kolej. w miejscu — powiat żywiecki) — Publiczna szkoła powszechna. — 10 „

MSZANA DOLNA — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska. — 20 „

MUSZYNA — (poczta i stacja kolej. w miejscu — pow. nowosądecki) — 7-kl. publ. szkoła powszechna. — Rynek 370. — 10 „

NOWY SĄCZ — Państwowe gimnazjum I im. Jana Długosza, ul. Długosza 5. — 20 „

NOWY TARG — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska, plac Słowackiego Nr. 17. — Łóżka z materacami. — Opłata 30 gr. 30 łóżek

PIWNICZNA — (poczta i stacja kolej. w miejscu)— 7-kl. publiczna szkoła powszechna — Rynek.— 20 „

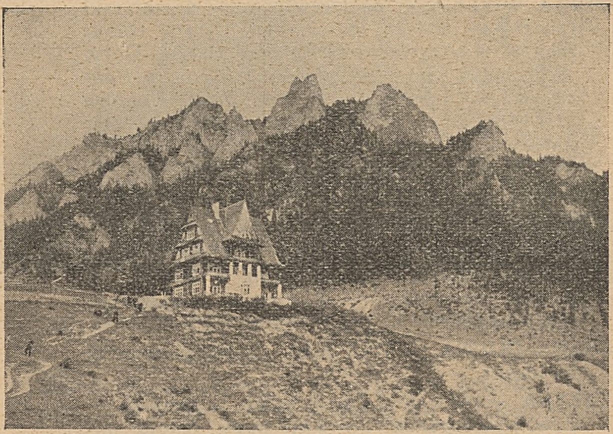
PORĄBKA — koło Kęt. pow. bielski. ($7\frac{1}{2}$ km od Kęt) Publ. szkoła powszechna. Łóżka z materacami. 20 „

RABKA-ZDRÓJ — 7-kl. publ. szkoła powszechna Łóżka z materacami. — 20 „

ROŻNÓW — pow. nowosądecki, poczta Gródek nad Dunajcem, 3-kl. publ. szkoła powszechna. — Łóżka z materacami. 20 „

RYTRO — (poczta i stacja kolej. w miejscu — pow. nowosądecki) — Publ. szkoła powszechna — 20 „

SROMOWCE NIŻNE — (poczta Krościenko n. D., najbliższe stacje kolej. Nowy Targ lub Stary Sącz) pod Trzema Koronami (Pieniny). — *Szkolny Dom wycieczkowy śląski.* Administruje do-

Śląski Dom Wycieczkowy dla młodzieży w Sromowcach Niżnych — pod Trzema Koronami.

mem p. Józef Gała. Opłata za nocleg 50 gr.— 80 „
Łóżka z materacami.

SZCZAWNICA — pow. nowotarski. — 7-kl. publiczna szkoła powszechna. Łóżka z materacami. — 20 łóżek

SZCZYRK — (poczta w miejscu, stacja kolej. Wilkowice-Bystra). — 7-kl. publiczna szkoła powszechna w Szczyrku Dolnym. — 20 „

SROMOWCE WYŻNE — (Pieniny) — Dworek Cisowy Zw. Harcerstwa Pol. Opłata 20 gr. — 50 (20) „

TARNÓW — *Państwowe gimnazjum III im. A. Mickiewicza*, ul. Nowy Świat 22.
Łóżka z materacami. Opłata 30 gr. — 30 „
W Tarnowie— oprowadza po mieście, udziela informacyj i ułatwia zwiedzanie fabryki w Mościcach sekcja przewodników - harcerzy. Zapotrzebowanie należy zgłaszać, najlepiej na 3 dni naprzód, w czasie nauki szkolnej na adres: Prof. Emil Jakubiec, Państw. Gimnazjum II, a w czasie feryj do zarządu szkolnego schroniska wycieczkowego w Państw. Gimn. III. O informacje można się zwracać również do Oddziału Polskiego Tow. Krajoznawczego, ul. Batorego 5.

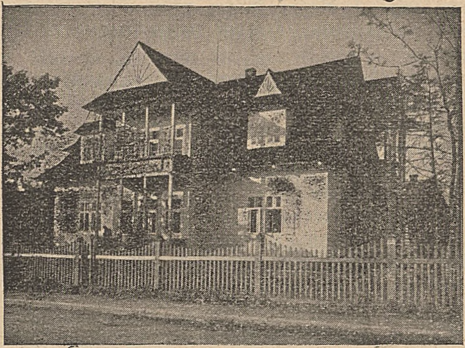
Na **TURBACZU** w Gorcach w Schronisku Polskiego Tow. Tatrzańskiego Oddział Gorce, w schronie tymczasowym 30 łóżek, w tem szkolnych. — 15 „
Łóżka z materacami, opłata za nocleg dla młodzieży 50 gr.

WITÓW — (poczta Chochołów, stacja kolej. Podczerwone — pow. Nowy Targ) — 3-kl. publ. szkoła powszechna. — 10 „

ZAKOPANE — 1) *Dom wycieczkowy im. ks. Stolarczyka* (ul. Chałubińskiego pod Kozińcem) pod opieką Komisji Turystycznej Zarządu Głównego Pol. Tow. Krajoznawczego. —
Gospodyni: p. M. Borkowska. 100 łóżek. — w tem szkolnych — 40 „
Łóżka podwójne z materacami i pościelą.— Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej 1 zł. z pościelą, 50 gr. bez pościeli.
Utrzymanie całodzienne można otrzymać na miejscu (3 zł.).

2) *7-kl. publ. szkoła powszechna* (nowy budynek). Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr. — 20 łóżek

ZAWOJA — (pow. wadowicki, poczta w miejscu, stacja kolej. Maków Podhalański) — Śląski Dom Wycieczkowy: oddział męski. — „Stolarnia", oddział żeński w wili „Mieczysława" w Górnej Zawoi na „Bębnach". Kierownik schroniska: p. radca Jerzy Muszyński. Łóżka z pościelą. — Opłata za nocleg 50 gr. — 25 „

Dom wycieczkowy im. ks. Stolarczyka w Zakopanem.

ŻEGIESTÓW - wieś — poczta Żegiestów—Zdrój, stacja kolej. w miejscu, — pow. Nowy Sącz). 1-kl. publ. szkoła powszechna. — 10 łóżek

ŻYWIEC — Państwowe gimnazjum im. M. Kopernika, ul. Słowackiego 2. — Schronisko ma oddzielne pomieszczenie na parterze budynku szkolnego, zaopatrzone w światło elektryczne i umywalnie.

Pojemność: 45 — 50 osób, — ponadto 30 sienników napełnionych słomą. — 20 „

Opłata za nocleg: dla młodzieży 30 gr., dla nauczycieli i członków tow. turyst. 50 gr.

Schroniska społeczne:

MSZANA DOLNA — Obóz YMCA, „Beskid".

KOŚCIELISKO — poczta w miejscu, stacja kolej. Zakopane
„Nasz dom" — dom wakacyjny Koła Rodzicielskiego przy Państ. Gimnazjum im. Marsz. J. Piłsudskiego w Bydgoszczy. Wycieczki mogą korzystać w razie wolnych miejsc.

ROKICINY MAŁOPOLSKIE, stacja kol. Chabówka. Domy wakacyjne „Dwór" i „Zofjówka" Zgromadzenia S.S. Urszulanek Polskich. — przyjmują bez ograniczeń zimą i latem wycieczki szkolne.

ZAKOPANE — Willa na Antałówce Zgromadzenia S.S. Urszulanek. Wycieczki szkolne mogą korzystać zimą i latem bez ograniczeń.

ZAKOPANE — Dom Wycieczkowy „Dworzec Tatrzański" Pol. Tow. Tatrzańskiego (ulica Krupówki). — 60 miejsc

Na **GŁODÓWCE** — (o. p. Bukowina na Podhalu) Schronisko Związku Harcerstwa. Polskiego Łóżek 30, (użytkowane na kursy i obozy).

Schroniska górskie:

BESKID MAŁY.

NA LESKOWCU (szczyt Jaworzyna 880 m n.p.m.) Schronisko Oddziału Babiogórskiego P.T.T. (Koło wadowickie). Miejsc ogółem 30, w tem 21 łóżek.
Opłata za nocleg 2 zł. i 1 zł., dla członków P.T.T. 1.20 — 0.50 zł. Dojście z Wadowic lub z Andrychowa.

MAGÓRKA (913) — Schronisko Beskidenverein w Bielsku. Dojście z Bielska lub stacji kolej. Wilkowice-Bystra. — 60 łóżek.

Na **MAGÓRCE u Sikorów**. St. turyst. Oddz. Bialskiego P.T.T. miejsc nocl. 18. w tem 12 łóżek, cena nocl. zł. 1.80, dla członków P.T.T. zł. 1.

Na ŻARZE NAD MIĘDZYBRODZIEM BIALSKIM, st. turyst. Oddz. Żywieckiego P.T.T., 5 łóżek, ceny nocl. 2 zł., dla członków P.T.T. 1 zł.

BESKID ŚLĄSKI (po stronie woj. krakowskiego).
BIAŁY KRZYŻ w Salmopolu (940 m n. p. m.), st. nocleg. Oddz. Bialskiego P.T.T., 30 łóżek. (ceny nocl. zł. 1.50, dla członków P.T.T. zł. 1.)

BESKIDY RACZAŃSKIE.

W ZWARDONIU (710 m n. p. m.). Schronisko Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego obok skoczni narciarskiej. Własność Oddziału Babiogórskiego w Żywcu i Oddziału Bielskiego. Miejsc ogółem 100 (w tem łóżek 61). Ceny noclegów od 4 zł. do 1 zł. (dla członków P.T.T. od 2 zł. do 50 gr.).

W WIELKIEJ RACZY — Schronisko P.T.T. (1236) Oddziału P.T.T. w Bielsku. (adres Rycerka Górna).
Miejsc 38. ceny noclegów: 2 zł., dla członków P.T.T. 1 zł.

Na PRZEGIBKU — małe, niezagospodarowane schronisko P.T.T. (Oddział Bielski) — miejsc noclegowych 6.

BESKID WYSOKI.

Na PILSKU — Schronisko Oddziału Babiogórskiego P.T.T. w Żywcu, położone 1333 m n. p. m. Adres schroniska: Korbielów, poczta Jeleśnia. Miejsc noclegowych ogółem 120, w tem łóżek 61. Opłaty za nocleg: od 2.50 zł. do 0.75 zł. (dla członków P.T.T. od 1 zł. do 50 gr.)

Na BORACZEJ HALI (854) — schronisko Żyd. Tow. Makkabi w Bielsku — 22 łóżek i 13 sienników.

Na BABIEJ GÓRZE — 1) **Na Markowych Rówienkach (Markowe Szczawiny)** — Schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego im. D-ra H. Zapałowicza— łóżek 23, — miejsc na sianie 30. Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej: na łóżku 1 zł. 25 gr. na sianie 50 gr. Stacja posiłkowa na miejscu. —

Schronisko otwarte cały rok. — *Adres*: Zawoja przez Maków Podhalański — schronisko P.T.T. na Babiej Górze. — 2) Schronisko Beskiden-Vereinu *na południowym zboczu turni szczytowej.* — Miejsc noclegowych 50.— Ceny: 3 zł. łóżko: 2 zł. prycza. 1 zł. w dobudówce.

Na **POLICY** (1367 m.). — Schronisko P. T. T. (Oddział w Jordanowie). Miejsc noclegowych 16. Opłata za nocleg zł. 1.30 — 2.

BESKID WYSPOWY.

Na **WIELKIM LUBONIU** (1023) — Schronisko Oddziału Pol. Tow. Tatrzańskiego w Rabce. — Dostęp od stacji Zaryte. — Miejsc noclegowych 18. w tem 12 łóżek.
Ceny noclegów: zł. 2.00—0.50 gr.

GORCE.

Na **TURBACZU** — Schronisko Oddziału Gorce Pol. Tow. Tatrz. — spalone w zimie 1933 r., w odbudowie. Schron tymczasowy na 42 osoby 32 łóżka, w tem łóżek szkolnych 15. Ceny nocl. zł. 2 — 0.50.

Na **STARYCH WIERCHACH** — w połowie drogi z Rabki na Turbacz. małe schronisko P.T.T. (Oddział w Rabce) — Miejsc noclegowych 12.

Na **LUBANIU** (1200 m). st. turyst. Oddz. Tarnowskiego P. T. T. w budynku Gruszkiewicza. miejsc noclegowych 6. ceny nocleg. zł. 1.—0.50.

PIENINY.

W SZCZAWNICY NIŻNEJ Schronisko P. T. T. (Oddziału Pienińskiego) w willi Jacka Majerczaka Nr. 82. Miejsc nocleg. ogółem 58. w tem 8 łóżek. 50 noclegów prymitywnych. Opłaty od 2 zł. do 0.50.

W SZCZAWNICY NIŻNEJ NA PIASKACH Schronisko Oddz. Nowosądeckiego P. T. T., miejsc nocleg. 43. w tem 13 łóżek. Ceny nocleg. 2 zł., dla członków P.T.T. 1 zł., na poddaszu 0.50 zł.

BESKID SĄDECKI.

Na **JAWORZYNIE** Krynickiej Schronisko Oddziału Krynickiego P.T.T., miejsc nocl. 60, w tem 30 łóżek, ceny nocleg. zł. 2.50 — 1. dla członków P.T.T. zł. 1.50 — 0.60.

TATRY.

DOLINA CHOCHOŁOWSKA — *Schronisko Warsz. Klubu Narciarskiego.* 120 łóżek.
Schronisko zagospodarowane,kuchnia, łazienki, natryski na miejscu. Młodzież szkolna i wycieczki szkolne mogą korzystać z pobytu i noclegów za zniżoną opłatą w zależności od kategorji łóżek i pokojów. Zgłoszenia: Zarządca schroniska, Zakopane, skrzynka pocztowa 62. tel. 260.

Schronisko **NAD MORSKIEM OKIEM** — Oddziału Krakowskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego położone 1400 m n. p. m. Schronisko składa się z dwu budynków, t. zw. nowego i starego schroniska. W nowem 8 pokoi o 62 łóżkach (opłata za nocleg 5 — 3 zł., w starem schronisku 56 miejsc noclegowych na pryczach (opłata zł. 1.00 — 1.50).

Schronisko w **ROZTOCE** Oddziału Krakowskiego P.T.T., położone 1032 m n. p. m. Miejsc noclegowych ogółem 91, w tem łóżek 50.
Opłata zł. 1.20 — 1.50, dla członków P. T. T. 0.80 — 0.50.

Schronisko **w DOLINIE PIĘCIU STAWÓW Polskich** Oddziału Zakopiańskiego P. T. T. (1672 m n. p. m.). Miejsc noclegowych ogółem 60, w tem łóżek 50. Opłata za nocleg: dla członków P.T.T. zł. 1.80 dla niečłonków zł. 3.00.

Schronisko **Na HALI GĄSIENICOWEJ** Oddziału Warszawskiego P.T.T. (1500 m n. p. m.). Miejsc noclegowych ogółem 170 w tem łóżek 140. Ceny noclegów: dla członków P. T. T. 2 zł. i 1.50 zł. dla niečłonków 3 — 2 zł.

Schronisko **NA HALI PYSZNEJ** Sekcji Narciarskiej P.T.T. (1350 m n. p. m.). Miejsc noclegowych 75. w tem łóżek 50. — Opłaty od 2.50 do 0.80 zł.

Schroniska prywatne: Barcikowej na Łysej Polanie, Bustryckich na Hali Gąsienicowej, Łasaka na Gubałówce (stacja tur. T.K.N.) i w Dolinie Kościeliskiej.

Schronisko *na Kalatówkach* Tatrzańskiego Tow. Narciarzy w Krakowie. Miejsc noclegowych ogółem 60, w tem 40 łóżek.

UWAGA: W schroniskach Polskiego Tow. Tatrzańskiego przysługują młodzieży za okazaniem legitymacji szkolnej ceny członkowskie na salach wspólnych.

„Tę wdzięczność, tę wdzięczność żołnierską, wtedy, gdy byliśmy słabi, wtedy, gdyśmy przeżywali tę epopeję żołnierską, zachowałem w głębokiej i serdecznej pamięci dla Lublina, który nam dawał utęsknionej ojczyzny kawałek, kawałek serca, które się żołnierzowi, każdemu żołnierzowi, od ojczyzny należy. To jest mój prywatny, to jest mój serdeczny stosunek do Lublina i ziemi lubelskiej".

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie na obiedzie w Lublinie 11 stycznia 1920).

Województwo lubelskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Lublin — posiada wiele cennych i pięknych zabytków architektury: Katedra p. w. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ew. z lat 1582—1600 fund. Bernarda Maciejowskiego (wczesny barok). Brama Krakowska z XIV w., przeróbki za Stanisława Augusta. Trybunał (ratusz) w obecnym wyglądzie z końca XVIII w. (klasycyzm), kamienice Sobieskich i Klonowicza (renesans) z końca XVI w. Kościół po-Dominkański p. w. św. Stanisława z XVI — XVIII w. (renesans). Kościół po-Wizytkowski p. w. N. M. P. Zwycięskiej, fund. przez Jagiełłę z pocz. XV w. (gotyk-renesans). Kościół na Zamku p. w. św. Trójcy fund. przez Kazimierza W. w poł. XIV w. (gotyk) z cennemi malowidłami z czasów Jagiełły Muzeum Lubelskie. Ogród.

Nałęczów z pięknym zakładem kąpielowym w dawnym pałacu Małachowskich z XVIII w.: pamiątki po St. Żeromskim.

Kazimierz — ongiś „Mały Gdańsk", prawdziwy skarbiec zabytkowy. Spichrze nadbrzeżne z XVII w., mieszczańskie domy w rynku pod św. Mikołajem i św. Krzysztofem i przy ul. Senatorskiej: Kamienica Celejowska z XVI—XVII w. (renesans), fara p. w. św Jana Chrzciciela XV — XVII w. (gotyk, renesans). Kościół i klasztor Reformatów pod w.

Województwo
lubelskie
Bug
Wisła
Węgrów
Siedlce
JanówPodlaski
Biała Podlaska
Koden
Radzyń
Okrzeja
Włodawa
Lubartów
Puławy
Bochotnica
Kazimierz Dolny
Nałęczów
LUBLIN
Piotrawin
Chodel
Chełm
Dubienka
Krupe
Krasnystaw
Kraśnik
Horodło
Szczebrzeszyn
Zamość
Biłgoraj
Tomaszów Lubelski
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica województwa
Miasto wojewódzkie
„ powiatowe
„ ,miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół mur.
„ drew.
Bożnica
Ratusz
Brama
Pałac
Dom, gmach
Skupisko domów, gmachów
Spichrz
Spichrze
Muzeum
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone: szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów

N. P. M. z XVII w. (wczesny barok), ruiny zamku z XIV w., synagoga z XVII w., niezwykle pięknie położone wąwozy, sady. Przeprawa przez Wisłę do Janowca, gdzie piękny kościół z XVI w. i ruiny zamku Firlejów.

Z Kazimierza malowniczą drogą przybrzeżną z aleją olbrzymich topól na Bochotnicę (ruiny zamku XIV w.) — do Puław, „Małych Aten" XVIII w. W **Puławach** wspaniały park i pałac Czartoryskich z XVIII w. (klasycyzm), w parku pawilony m. in. słynna świątynia Sybilli. Instytut doświadczalny rolniczy.

Piotrawin znany z legendy o życiu św. Stanisława, kościół gotycki z XV w. fund. Zbigniewa Oleśnickiego.

Kraśnik — kościół p. w. N. P. M. z XV w. fund. Jana Tęczyńskiego (gotyk).

Chodel — kościół p. w. św. Trójcy z 1541 r. fund. Bernarda Maciejowskiego (późny gotyk).

Chełm — dawna stolica księstwa ruskiego, góra zamkowa z b. katedrą unicką p. w. N. P. M. z połowy XVIII w. (barok), kościół po-pijarski p. w. 12 apostołów z 1753—1764 fund. Wacława Rzewuskiego (barok), kopalnie kredy.

Zamość — miasto renesansowe. Kolegjata p. w Zmartwychwstania P. z 1600 r. fund. Jana Zamojskiego (renesans) i ratusz renesansowy, domy w rynku z podcieniami, akademja fund. Zamojskiego, fortyfikacje z pocz. XIX w., ogród zoologiczny.

Krupe z ruiną zamku, **Krasnystaw** z pięknym kościołem pojezuickim.

Biłgoraj w okolicy bogatej w lasy (stroje ludowe).

Szczebrzeszyn — kościół św. Katarzyny z XVII w. (późny renesans), synagoga z XVII w. (renesans).

Tomaszów Lubelski — największy kościół drewniany w Polsce z pocz. XVIII w. (barok).

Horodło — „Wały Jagiellońskie" po zamku, w którym zawarto unję z Litwą 1413 r.

Dubienka, wsławiona bitwą 1792 r. pod wodzą Kościuszki.

Lubartów — pałac Sanguszków, obecnie spalony z XVIII w. (barok), fara z pocz. XVIII w. (barok).

Podlasie: Kodeń — Cudowny obraz M. B., bazylika p. w. N. P. M. z XVIII w. (barok) i kościół św. Ducha z XVII w. (gotyk).

Janów Podlaski — b. katedra z XVIII w.

Biała Podlaska — zamek Radziwiłłów z XVII. XVIII w., wieża zamkowa, brama, pawilony boczne, fara renesansowa z XVI w., kościół po-bazyljański z XVIII w. (barok).

Włodawa — kościół p. w. św. Ludwika z pocz. XVIII w. (barok), synagoga z XVII w. (renesans).

Siedlce — kościół p. w. św. Stanisława z końca XVIII w. (klasycyzm), b. pałac Ogińskich i ich kaplica z końca XVIII w. (klasycyzm).

Radzyń — b. pałac Potockich z XVIII w. (barok), park pałacowy, fara p. w. św. Trójcy z XVIII w. fund. Mniszków (późny renesans).

Okrzeja — dworek rodzinny Sienkiewicza.

Węgrów — fara p. w. N. P. M. z XVIII w., fund. Krasińskich (barok), kamienica gdańska, zamek ks. Mazowieckich w Liwie.

Przewodniki:

Ilustrowany Przewodnik po Lublinie w opracowaniu zbiorowem. Lublin, 1931. Wyd. staraniem Oddziału Pol. Tow. Krajozn. — str. 123. — zł. 3.

Cholewiński W. Przewodnik po Lublinie i jego okolicach. — Wyd. 3. Lublin, 1929 — str. 66 — zł. 1.20.

Dr. T. Dybczyński: Wycieczka do Kazimierza i Puław (przewodnik) — Warszawa, 1926. Pol. Tow. Krajoznawcze, str. 27. — 1 zł.

Łomiński L. ks.: Kazimierz nad Wisłą i jego zabytki.— Lublin 1926.

Chrzanowski Wł. ks.: Przewodnik po Janowcu, 1930.

Chlebowski Br.: Zamość, ordynacja Zamoyskich i powiat zamojski. — Zamość. Z. Pomarański i S-ka.—str. 26. zł. 0.60.

Pieszko Michał M.: Zamość, gród kanclerski-hetmański Zamość, 1928. Wyd. Oddziału powiatowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Zamościu — zł. 1,50.

Pieszko Michał: Z historyczno-architektonicznych wędrówek po Zamościu. Zamość. 1930.

Pieszko Michał: Przewodnik po Zamościu i okolicy Nakł. P. T. K. w Zamościu 1934 r. — str. 100.

Moniewski Tadeusz: Siedlce, 1929. Wyd. Muzeum Ziemi Podlaskiej. str. 67.

Frankowski J.: Wycieczka szlakiem unitów na Podlasiu -- (Kodeń. Janów Podlaski, Leśna, Biała Podlaska), Warszawa, 1927. Pol. Tow. Krajoznawcze— str. 39 — zł. 1.50.
Świątkowski W.: Lubelskie, —W-wa, 1928—str. 140. zł. 6.
Świątkowski W.: Podlasie.—W-wa, 1929— str. 100. zł. 5.
Śliwina Wanda J. i Tkacz Ferdynand: Ziemia lubartowska. — Lubartów. 1928, str. 146.

Schroniska szkolne:

KAZIMIERZ DOLNY — (st. kolej. Puławy).

Szkolne schronisko wycieczkowe (Nr. I) przy szkole powszechnej nr. 2, róg ul. Lubelskiej i Szkolnej. Schronisko ma oddzielne pomieszczenie (telefon, sprzęt sportowy do użytku wycieczek). Wyżywienie można otrzymać na miejscu.
Łóżka z materacami i pościelą. Opłaty: łóżko bez pościeli 30 gr. za nocleg; łóżko z pościelą 50 gr. za nocleg; ponadto dopłata za światło od całej wycieczki w zależności od zużycia od 20 gr. do 1,50 gr. — 70 łóżek

II szkolne schronisko wycieczkowe — w willi „Zofjówka" pod zarządem p. Zofji Radoszyńskiej — przy ul. Puławskiej nr. 34 (odległość od śródmieścia około 2 km). Opłaty: Łóżko z siennikiem bez pościeli 30 gr. za nocleg z pościelą 50 gr. Na miejscu kuchnia: śniadanie 40 gr., obiady od 70 gr. do 1 zł, kolacje od 40 gr. — 30 miejsc

Schronisko Nr. III. willa „Wanda", własność p. Tadeusza Ulanowskiego — przeznaczone dla wycieczek, które nie znajdują pomieszczenia w schronisku Nr. I.

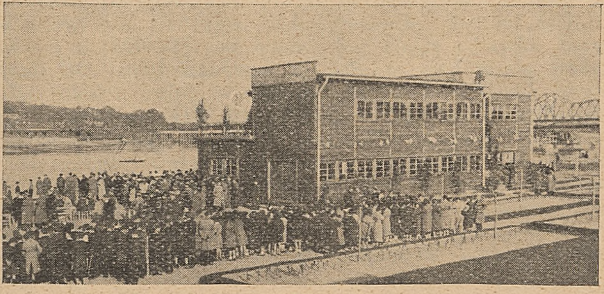
Wszystkie te schroniska są pod opieką p. Włodzimierza Dziubanowskiego, kierownika szkoły powsz. nr. 2.

LUBLIN — Schronisko Nr. I przy 7-kl publicznej szkole powszechnej nr. 3 (Przedmieście Czwartek), dojazd z dworca kolej. autobusem miejskim Nr. 3. — — 30 łóżek
Łóżka z materacami, — natryski, Opłata za

nocleg 30 gr. bez pościeli, 50 gr. z pościelą. Schronisko Nr. II przy Bursie Międzyszkolnej ul. Kapucyńska Nr. 1. (dawniej Internat przy Państw. Gimnazjum im. Hetm. Zamojskiego). W ciągu roku szkolnego 6 łóżek z siennikami i pościelą, w okresie wakacyjnym 60 łóżek. Opłaty: za łóżko z pościelą 70 gr. od osoby, bez pościeli 30 gr., za kąpiel natryskową 30 gr. — Oddział Pol. Tow. Krajoznawczego dostarcza przewodników, udziela informacyj. Listy należy kierować na 3 dni naprzód do Vice-prezesa Oddziału Pol. Tow. Krajoznawczego p. Zygmunta Dobkiewicza, Lublin ul. Dolna Panny Marji 25/14, telegraficznie: Dobkiewicz — Zarząd miejski, Lublin.
Wycieczki powinny dokładnie podać datę i godzinę przyjazdu, skład wycieczki, opiekuna oraz potrzeby wycieczki.
Wycieczki niezgłoszone do Oddziału P. T. K. mogą się zwracać po przyjeździe Rynek 1 (gmach po-Trybunalski) do Oddziału Oświaty i Kultury Zarządu m. Lublina (tel. 24).

NAŁĘCZÓW — 7-kl. publiczna szkoła powszechna— 20 łóżek

PUŁAWY — Schronisko Nr. 1. przy Publ. Szkole powszechnej Nr. 2 — ul. Polna. 30 łóżek
Schronisko Nr. 2 dla wycieczek wodnych w budynku szkolnej przystani wioślarskiej, na

Puławy. — W dniu otwarcia Przystani-schroniska.

lewym brzegu Wisły, poniżej mostu, 10 łóżek z materacami i pościelą. 10 łóżek
Zgłoszenia wycieczek wodnych należy kierować do Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. ks. A. Czartoryskiego w Puławach.
Opłaty; 30 gr. za nocleg bez pościeli, 50 gr. za nocleg z pościelą.

Schroniska społeczne:

ZAMOŚĆ — Sejmikowy dom noclegowy (obok Kolegjaty, blisko dworca kolejowego). Dla wycieczek szkolnych opłaty za nocleg ulgowe (50 proc.), Łóżko z materacem i pościelą od 60 gr. — zł. 1.25, za pryczę bez pościeli 15 gr.

„Lwów był zawsze najbardziej bez trwogi. Tu serca Polski biły najśmielej. . . .

Niech mi będzie wolno, jako temu, który tu we Lwowie, o ruchu zbrojnym marzył i w czyn realizować się go starał, złożyć osobistą podziękę miastu, które mnie i moich uczniów chowało, gorącem swem uczuciem grzało".

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie na bankiecie we Lwowie 23 listopada 1920)

Województwo lwowskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Lwów — miasto pełne piękna i pamiątek: Katedra łać. z XIV — XVIII w. pod wezw. Wniebowzięcia N. P. Marji, gotyk-rokoko, kaplica Boimów (1606—1617) renesans; katedra ormiańska z r. 1363 — 90, pod wezw. Wniebowzięcia N. P. Marji orm.-bizant. styl; katedra św. Jura z r. 1744—63, rokoko; cerkiew wołoska z r. 1590 — 98, pod wezw. Uśpienia N. P. Marji, renesans; kościół OO. Bernardynów z r. 1600—30, pod wezw. Św. Andrzeja, późny renesans; kościół OO. Jezuitów z r. 1610—35 pod wezw. Św. Piotra i Pawła, barok; kościół OO. Dominikanów z. r. 1749—64, pod wezw. Bożego Ciała, rokoko; ruiny wysokiego zamku z XIV w.; kopiec Unji Lubelskiej (413 m); Rynek z kamienicą królewską, w której Muzeum im. Króla Jana III; Muzeum Przemysłu Artystycznego, Galerja Miejska, Bibljoteka Ossolińskich i Muzeum Lubomirskich, Muzeum Dzieduszyckich (przyrodnicze), Panorama Racławicka, Muzeum Ukraińskie, Teatr Wielki, Uniwersytet, Politechnika, dworzec główny kolejowy, cmentarz Łyczakowski, cmentarz Obrońców Lwowa; piękne parki i ogrody.

Najbliższe wycieczki: Czartowska Skała — Miodowe Groty — Brzuchowice. Dalsze: — Żółkiew — Haraj — Ja-

worów — Janów (staw) — Gródek Jagielloński (staw) — Lubień (zakład kąpielowy, wody siarczane).

W Żółkwi: zamek Żółkiewskich i Sobieskich z XVII w., późny renesans-barok; kościół parafj. z 1620 r. pod wezw. Św. Wawrzyńca, późny renesans, (nagrobki Sobieskich i Żółkiewskich); kościół OO. Dominikanów z r. 1653, barok; bożnica z r. 1687; domy podcieniowe w rynku z XVII w.

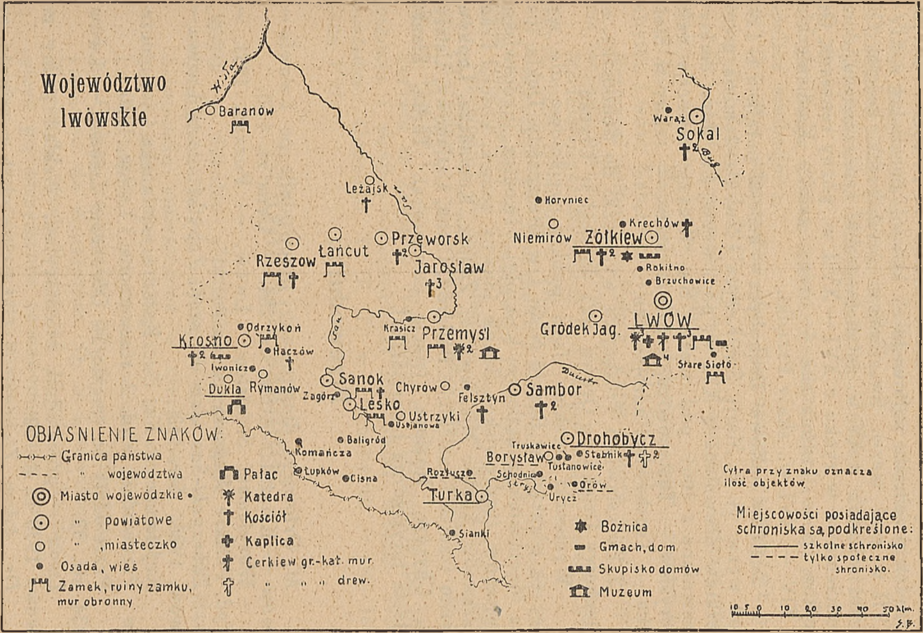
Krechów, zabytkowa cerkiew Bazyljanów; **Niemirów i Horyniec**, uzdrowiska.

Bełz, dawne miasto wojewódzkie, synagoga, zabytkowe kościoły; **Sokal** klasztor OO. Bernardynów z XVI w. i zabytkowe kościoły. **Waręż**, kościół popijarski z XVI w..

Baranów, pow. tarnobrzeski: zamek Leszczyńskich z końca XVI w. renesans. **Leżajsk**, pow. łańcucki: klasztor OO. Bernardynów z r. 1619, pod wezw. Zwiastowania i Koronacji N. P. Marji, barok, słynne organy. — **Przeworsk** — kościół parafj. z XV w. pod wezw. Św. Ducha, gotyk; kościół i klasztor OO. Bernardynów z XV w. pod wezw. Św. Barbary, gotyk. **Rzeszów** — b. zamek Lubomirskich z XVII w. (Sąd) barok; kościół parafj. z XIV — XVIII w. pod wezw. Św. Wojciecha, gotyk-barok (późno renesansowe nagrobki fundatorów). **Łańcut** — zamek Potockich (dawniej Lubomirskich) z XVII w. z bogatemi zbiorami sztuki, barok.

Przemyśl — zamek z XVI — XVII wieku, późny renesans; katedra łać. z XV — XVIII pod wezw. N. P. Marji i Św. Jana Chrzciciela, gotyk-barok; katedra grecko-kat. (b. kościół OO. Karmelitów) z r. 1625, barok; Muzeum Tow. Przyjaciół Nauk. **Krasiczyn**, pow. przemyski: zamek Sapiehów (dawniej Krasickich), XVI/XVII w., późny renesans. **Jarosław** — kościół parafj. (dawniej OO. Jezuitów) z roku 1571 pod wezw. Bożego Ciała, barok; b. klasztor PP. Benedyktynek z r. 1619 pod wezw. Św. Anny, barok; kościół i klasztor OO. Dominikanów z r. 1629 pod wezw. N. P. Marji, barok; ratusz, kamienica Orsettich. **Pruchnik**, podcienia drewniane w rynku.

Stare Sioło, pow. bobrecki – zamek Ostrogskich z XVII w. późny renesans. **Sambor** — kościół parafj. z XV — XVII w. pod wezwaniem Ścięcia Św. Jana Chrzciciela, gotyk-barok; kościół OO. Bernardynów (dawniej OO. Jezuitów) z r. 1680 pod wezwaniem Wniebowzięcia N. P. Marji, barok. **Felsztyn**, pow. samborski: kościół parafj. z XV—XVI wieku pod wezw. Św. Marcina, gotyk-renesans, (nagrobki Herburtów z XVI w.).

Województwo lwówskie
Baranów
Leżajsk
Rzeszow
Łańcut
Przeworsk
Jarosław
Horyniec
Niemirów
Żółkiew
Krechów
Rokitno
Brzuchowice
Waraż
Sokal
LWÓW
Gródek Jag.
Stare Sioło
Przemyśl
Krasicz
Odrzykoń
Krosno
Haczów
Iwonicz
Dukla
Rymanów
Sanok
Zagórz
Lesko
Chyrów
Felsztyn
Sambor
Ustrzyki
Ustjanowa
Baligród
Komańcza
Łupków
Cisna
Truskawiec
Drohobycz
Borysław
Stebnik
Tustanowice
Rozłucz
Schodnica
Orów
Urycz
Turka
Sianki
Dniestr
Bug
Wisła
San
Stryj
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" ,miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Pałac
Katedra
Kościół
Kaplica
Cerkiew gr.-kat. mur.
" " " drew.
Bożnica
Gmach, dom
Skupisko domów
Muzeum
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów.
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
szkolne schronisko
tylko społeczne shronisko.
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.
S. F.

Haczów, pow, brzozowski — kościół parafjalny drwn. z XVII w. pod wezw. Wniebowzięcia N. P. Marji. **Krosno,** ośrodek przemysłu naftowego — kościół parafjalny z XIV—XVII w. pod wezw. Św. Trójcy, gotyk-barok, kościół OO. Franciszkanów z XV w. gotyk (nagrobki renesansowe), domy podcieniowe w rynku z XVI — XVII w. późny renesans; **Odrzykoń,** pow. krośnieński, — ruiny zamku Kamienieckich z XIV — XVI w., skały Prządki.

Zagłębie naftowe: Drohobycz — kościół parafj. z r. 1392, pod wezw. N. P. Marji, Św. Krzyża i Św. Bartłomieja, gotyk; cerkiew drewniana z XVI w, pod. wezw. Św. Jura; cerkiew drewniana z 1661 pod wezw. Św. Krzyża, rafinerje nafty **Borysław — Tustanowice,** kopalnie nafty, — saliny **w Stebniku — Truskawiec,** zdrojowisko.

Z Borysławia i Truskawca wycieczki do **Schodnicy,** na **Ciuchowy Dział i** do **Orowa** oraz do skał w **Uryczu.**

Wycieczki górskie. Jako punkty wyjściowe dla wycieczek górskich **w Beskid Niski i w Bieszczady: Dukla** (pałac Męcińskich, zabytkowe kościoły). **Iwonicz** (uzdrowisko), **Rymanów,** (uzdrowisko), **Sanok** (dawny zamek, kościół Franciszkanów kopiec Mickiewicza), **Zagórz, Komańcza, Łupków, Lesko** (zamek Krasickich), **Baligród, Cisna, Ustjanowa, Ustrzyki, Chyrów, Rozłucz,** (stacja narciarska). **Turka, Sianki,** (stacja turystyczna i narciarska).

Przewodniki:

M. Orłowicz: Ilustrowany przewodnik po Lwowie — Lwów — Książnica-Atlas, str. 284. — Cena zł. 4.50.

Wasylewski Stanisław: Lwów. — Poznań, 1931. — Wyd. Polskie Wegnera „Cuda Polski".

Zubrzycki-Sas Jan dr. prof.: Zabytki miasta Lwowa.— Lwów, 1928. Str. 143.

Kajetanowicz Ks. D.: Katedra ormiańska i jej otoczenie. Przewodnik wyd. 2. rozszerzone. Lwów, 1930.

Przewodnik po cmentarzu Obrońców Lwowa. — Lwów, 1934. str. 52.

Lwów — przewodnik orjentacyjny. Nakład gminy m. Lwowa 1930 r., str. 52.

Dr. Adam Zieliński: Krótki przewodnik narciarski po okolicach Lwowa. Kraków, 1934. Nakł. Tow. Krzewienia Narciarstwa. Str. 28.

Marjan Osiński: Zamek w Żółkwi. Lwów 1933. Nakładem Tow. opieki nad zabytkami sztuki i kultury we Lwowie.

St. Marjan Szuperski: Żółkiew i jej zabytki historyczne. Żółkiew 1933. Nakładem autora.

Emanuel Hay: Przewodnik po Żółkwi. Żółkiew 1933. Str. 20.

Dr. Łucja Charewiczowa: Zamki Króla Jana III w Małopolsce wschodniej.

Orłowicz Mieczysław dr.: Ilustrowany przewodnik po Przemyślu. Przemyśl 1917. str. 160.

Dr. Józef Piotrowski: Zamek w Łańcucie. Zwięzły opis dziejów i zbiorów. Lwów. 1933/34.

Orłowicz Mieczysław dr.: Jarosław, jego przeszłość, zabytki. Lwów. Książnica-Atlas. 1921. Str. 140.

Przemysł naftowy w Polsce: Zarys historji wraz z opisem techniki pracy. — Lwów, 1929.

Mściwujewski Mścisław: Królewskie wolne miasto Drohobycz. 1929. Drohobycz. Str. 34.

Przewodnik po Truskawcu i okolicach: Cz. I. Nakł. Zarządu Zdrojowiska w Traskawcu. 1930. Str. 24.

„Przewodnik po Borysławiu". Wraz z mapką ulic i planem. Borysław, 1933. Nakł. i druk. Druk. Naftowa T. S. L. Str. 16, mapka 1.

Turysta w Zagłębiu Naftowem — Przewodnik po Borysławiu i okolicy — opracował inż. Józef Wojnar 1936. Nakładem Oddziału P. T. T. w Drohobyczu — str. 128. Cena 1 zł.

Schroniska szkolne:

LWÓW — *Szkolne schronisko wycieczkowe* ul. Ormiańska 23, I p. czynne cały rok. — 50 łóżek
Schronisko umieszczone w specjalnie na ten cel oddanym przez Magistrat kr. st. miasta Lwowa lokalu. Łóżka z materacami i pościelą. Opłata za nocleg 50 gr. — Zgłoszenia kierować do Kuratorjum O. S. Lwowskiego. Wycieczki mogą korzystać ze schroniska dopiero po otrzymaniu zawiadomienia z Kuratorjum o zarezerwowaniu miejsc.
Dowolna zmiana terminu przyjazdu i odjazdu wycieczki jest niedopuszczalna.

DROHOBYCZ — 7-kl, publ. szkoła powszechna im. St. Konarskiego, ul. Zawale 14. — Łóżka z materacami. — 30 łóżek

DUKLA — (poczta Dukla, stacja kol. Iwonicz) 7-kl. publ. szkoła powszechna męska ul. Mickiewicza 108. — 20 łóżek

KROSNO — Państw. Gimnazjum im. M. Kopernika ul. ks. Piotra Skargi l. 567. — (schronisko ma oddzielne pomieszczenie) 20 „

LESKO — (poczta Lesko, stacja kolej. Lesko-Łukawica) 7-kl. publ. szkoła powszechna męska im. Marsz. J. Piłsudskiego ul. Kościuszki — Łóżka z materacami. 20 „

TURKA NAD STRYJEM — (poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska, ul. Kościuszki 17. — 10 „

USTRZYKI DOLNE (poczta i stacja kolejowa w miejscu). 7-kl. publiczna szkoła powszechna koedukacyjna im. Marsz. J. Piłsudskiego ul. Marsz. Piłsudskiego. Łóżka z materacami. 20 „

ŻÓŁKIEW — Państwowe Gimnazjum. — 20 „

Schroniska społeczne:

LWÓW — Schroniska Tow. Szkoły Ludowej:

1) Bursa im. Boberskiej — ul. Poniatowskiego 11. — (dla dziewcząt). — 25 miejsc
2) Bursa Grunwaldzka — ul. Sobińskiego 3 (dla chłopców). — 40 miejsc

Polskie Towarzystwo Tur.-Krajoznawcze we Lwowie przyjmuje wycieczki zamiejscowe, dostarcza im kwater, zamawia wyżywienie, przydziela przewodników po mieście i okolicy, (na żądanie autobusy). Adres: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze — Oddział Lwowski, Lwów ul. Łyczakowska 5.

Dom emigracyjny — (na Bajkach) przyjmuje również wycieczki, zapewnia pomieszczenie i utrzymanie.

BORYSŁAW — Schronisko Zarządu Fundacji Chrześcijańskiej Gminy miasta Borysławia

w Zakładzie Opieki Społecznej im. Marsz. Piłsudskiego. Pomieszczenie na 60 osób (pościel, umywalnie). — Z lokalu korzystać mogą bezpłatnie wycieczki szkolne w miesiącach: maju, czerwcu, wrześniu i październiku, po uprzedniem zgłoszeniu się do Zarządu. W lipcu i sierpniu lokal zajęty na kolonje letnie.

MIKOŁAJÓW NAD DNIESTREM — Przystań wioślarska Akademickiego Związku Sportowego we Lwowie. Schronisko na 20 osób.

PRZEŁĘCZ ŁUPKOWSKA — Ośrodek narciarski 2 p. strz. podh. przed tunelem łupkowskim — 200 m. od granicy czeskosłowackiej. — 150 miejsc

ROZŁUCZ — Schronisko Okr. Urzędu W.F. i P.W. D. O. K. X. w Przemyślu. — 180 miejsc

Schronisko **POD CIUHOWYM DZIAŁEM** w Orowie (1800), własność P. T. T. Dostęp z Borysławia i Truskawca. — 27 miejsc

Schronisko **POD CZARNĄ GÓRĄ** im. dr. M Świerze w **MALMANSTALU** w dolinie Majdańskiego Potoku. Własność Sekcji Narciarskiej P. T. T. Oddział w Drohobyczu. — 14 łóżek

SIANKI — Schronisko Przemyskiego Towarzystwa Narciarzy. 220 miejsc
Schronisko Okr. Urz. W.F. i P.W. Ok. Nr. X. — 80 miejsc

Schronisko narciarskie **POD PIKUJEM** na granicy polsko - czeskosłowackiej (1100) Przemyskiego Tow. Narciarzy. (dojście z Sianek 20 km. lub saniami przez wieś Libuchorę). — 35 miejsc

Schronisko OO. Bernardynów przy pustelni bł. Jana z Dukli na górze obok wsi **TRZCIANA** na południe od Dukli. — 20 miejsc

BALNICA — pow. leski, schronisko należące do Skarbu Państwa, otwarte w sezonie zimowym. 70 łóżek — cena za nocleg 1 zł.

„Łódź, szczerze powiem, pozostawiła mi w pamięci przykre wspomnienia, gdyż miałem tam mało przyjemności a dużo przykrości.

Dziś z radością stwierdzić mogę, że Łódź zdała egzamin dojrzałości społecznej i obywatelskiej, że wyróżniła się pracą twórczą z pośród wielu innych miast w Polsce"..

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie do przestawicieli miasta Łodzi 25 października 1920).

Województwo łódzkie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Łódź — główne ognisko przemysłu tkackiego w Polsce. Ulica Piotrkowska, Kościół N. M. Panny, fabryki, Muzeum, Park w Helenowie.

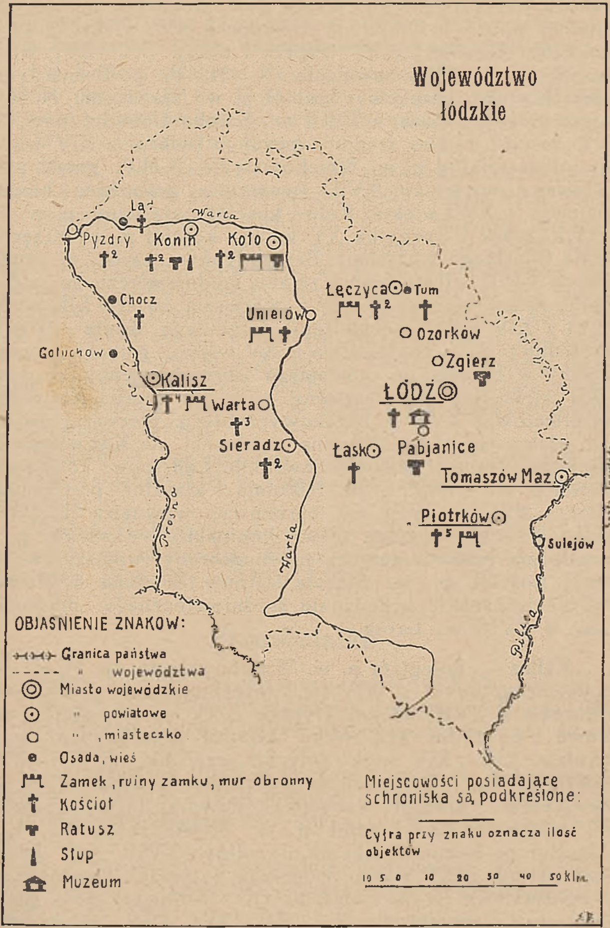
Wycieczki do: Zgierza, Pabjanic, Ozorkowa, Łęczycy i Tumu; dalsze do Sulejowa, Inowłodzi, Spały, **Tomaszowa Mazowieckiego** (błękitne źródła we wsi Utrata).

W Zgierzu (pow. łódzki) — ratusz z XIX wieku, empirowy; **Pabjanice** — miasto fabryczne, ratusz renesansowy z XVI w; w **Łęczycy** — ruiny zamku z XIV wieku, kościół parafjalny p. w. Św. Andrzeja, gotyk z XV w, przebudowany w pocz. XVIII wieku, barokowy; kościół p. w. Niepokalanego Poczęcia N. M. P. po-Bernardyński (ob. Franciszkanów) z XVII wieku, barokowy; w **Tumie** (pow. łęczycki) — Archikolegjata p. w. Ś. Aleksego z XII wieku, styl romański.

Łask, kolegjata p. w. Niepokalanego Poczęcia N. M. P. i Ś. Michała Archanioła, pochodzenia gotyckiego z pierwszej połowy XVI wieku, przebudowana w XVIII w., barok.

Wzdłuż Warty: Sieradz — Warta — Uniejów — Koło — Konin — Ląd — Pyzdry.

Sieradz — kościół kolegjacki p. w. Wszystkich Świętych, gotyk, przebudowany w XVII wieku, barok; kościół po-Do-

Województwo
łódzkie
Ląd
Warta
Pyzdry
Konin
Koło
Chocz
Uniejów
Łęczyca
Tum
Ozorków
Zgierz
Gołuchów
Kalisz
Warta
ŁÓDŹ
Sieradz
Łask
Pabjanice
Tomaszów Maz.
Piotrków
Sulejów
Prosna
Warta
Pilica
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" , miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Kościół
Ratusz
Słup
Muzeum
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.

minikański p. w. Św. Stanisława z XV wieku, gotycki — przebudowa w XVIII wieku. **Warta** pow. sieradzki, kościół parafjalny p. w. Ś. Mikołaja Biskupa z XV wieku, gotycki, wewnątrz średniowieczny tryptyk i obraz (XV—XVI wiek); kościół p. w. Wniebowzięcia N. M. P. po-Bernardyński z XVIII wieku, barokowy: kościół p. w. Narodzenia N. M. P. dawniej Bernardynek, z XVIII w., barok. **Uniejów** pow. turecki, resztki zamku średniowiecznego (wieża) z XIV wieku; kościół parafjalny p. w. Wniebowzięcia N.M.P., gotyk przebudowany w wieku XVII. (wewnątrz grobowiec błogosł. Bogumiła z XVII wieku). **Koło**—kościół parafjalny p. w. św. Krzyża, gotyk z początku XV wieku; kościół p. w. Przemienienia Pańskiego i klasztor Bernardynów, barok z drugiej połowy XVIII wieku; ruiny zamku średniowiecznego z XIV wieku; ratusz klasycystyczny z pierwszej ćwierci XIX wieku; wieża z XIV wieku pochodzenia gotyckiego. **Konin** — kościół parafjalny p. w. Ś. Bartłomieja z XV wieku, gotycki, przebudowany w baroku; na cmentarzu słup kamienny drogowy z XII wieku; kościół klasztorny p. w. Ś. Marji Magdaleny (Reformatów) z XVII w., barokowy; ratusz z pierwszej ćwierci XIX wieku, empire. Z Konina wycieczki do **Kazimierza Biskupiego**, Ślesina i jezior Kujawskich. **Ląd** (pow. koniński) — kościół p. w. N.M.P. i Św. Mikołaja i klasztor po-Cysterski z końca XVII i XVIII w., barokowy; wewnątrz klasztoru partje gotyckie. **Pyzdry** (pow. koniński) — kościół p. w. Narodzenia N.M.P., gotycki przebudowany (wnętrze w baroku); kościół p. w. Ścięcia Głowy Ś. Jana i klasztor po-Franciszkański pochodzenia średniowiecznego, przebudowany w XVIII w., barok.

Kalisz — kolegjata p. w. Wniebowzięcia N. M. P.: pochodzenie gotyckie z XIV w. (prezbiterjum), przebudowa w baroku w XVIII wieku. Tryptyk z XV w. Dzwonnica empirowa z początku XIX wieku; kościół parafjalny p. w. Ś. Mikołaja, XIII i XIV wiek - gotycki, przeróbki z XVI. XVII i XVIII wieku, (obraz „Zdjęcie z Krzyża" Rubensa z I-ej połowy XVII w.); kościół ewangelicki, dawniej Jezuicki, z końca XVI wieku, barok; kościół p. w. Nawiedzenia N. M. P. i klasztor po-Bernardyński ob. Jezuitów, XVII wiek, barok, (prezbiterjum z XV wieku, założenie gotyckie); kościół p. w. Św. Stanisława B. M. i klasztor OO. Franciszkanów (Braci Mniejszych Konwentualnych), XIII—XIV wiek, gotyk; przeróbki w XVIII wieku i połowie XIX wieku; fragmenty średniowiecznych murów obronnych (n. p. baszta „Dorotka")

z XIV wieku przy kolegjacie p. w. Wniebowzięcia N. M. P.; empirowe budynki z pocz. XIX w. (Waga miejska, Sąd okręgowy, Starostwo); park, ośrodek sportu wioślarskiego.

Z Kalisza szlakiem Prosny przez Chocz ku Pyzdrom,— ponadto wycieczki do Gołuchowa (13 klm. na płn.-zach., woj. pozn.) gdzie piękny pałac Czartoryskich i bogate zbiory. Wycieczki wzdłuż Pilicy.

Chocz, pow. kaliski — kościół parafjalny Św. Andrzeja Apostoła i klasztor po-Reformacki, XVII—XVIII wiek, barok.

Piotrków, kościół farny p. w. Ś. Jakóba Apostoła, z XIII—XIV-go wieku, gotyk, przebudowy w XVIII wieku (barok) i późniejsze; kościół p. w. Ś. Krzyża i klasztor Bernardynów z XVII wieku, barok; kościół p. w. Ś. Doroty i Ś. Jacka po - Dominikański, XIV wiek, gotyk, przeróbki w XVII i XVIII wieku w baroku; kościół p. w. Ś. Franciszka Ksawerego po-Jezuicki z XVIII w., barokowy; kościół ewangelicki (po-Pijarski XVII, XVIII w., barok; zamek z XIV wieku, fragmenty gotyckie, w XVI—XVII wieku przeróbki w renesansie i baroku.

Sulejów — poklasztorny kościół par. św. Tomasza pocysterski, romański XIII w., kompleks zabudowań poklaszt. z basztami.

Wieluń, kolegjata, pierwotnie gotycka, w XVII wieku przebudowana w baroku; ratusz, przebudowany na Bramę Krakowską. Kościoły z XVII—XVIII w.

Przewodniki:

Rosset E.: Łódź, miasto pracy. Łódź 1929. Str. 100—zł. 3.

Lorentz Z.: Narodziny Łodzi nowoczesnej. Łódź 1926.

Kruszyński Leon: Z wycieczki po województwie Łódzkiem. — Turek 1929.

K. Staszewski: Ilustrowany przewodnik po Pabjanicach, Łasku i pow. Łaskim. P. T. K. Pabjanice 1929 — Str. 73. zł. 1,25.

Pogorzelski Walery ks.: Sieradz.— Włocławek, — Druk. Djec. 1927. Str. 160.

M Szachówna: Przewodnik ilustrowany po Kaliszu i jego okolicach. Kalisz 1927. Nakł. Drukarni Wydawniczej— str. 209 — zł. 3.80.

M. Witanowski: Przewodnik po Piotrkowie Trybunalskim. — Piotrków 1923. Str. 100.

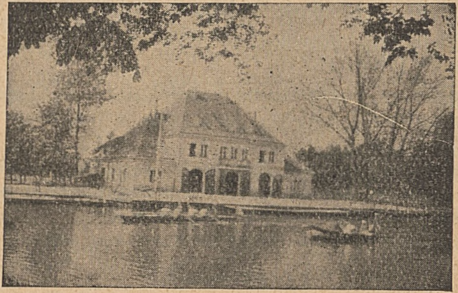
Łomiński Leon ks.: Inowłódz i Spała. — Lublin 1925.

Łomiński Leon ks.: Spała i jej okolice. — Łódź 1930.
Wilczyński Władysław.: Informator wieluński. Wieluń 1935, str. 140, mapa, uzupełnienia i poprawki 3 nlb.

Schroniska szkolne.

KALISZ — Przystań wioślarska Państw. Gimn. im. Kościuszki. — 10 łóżek
Park miejski 8. Łóżka z materacami, posiłki u woźnego.

Wybudowana w latach 1929-30 przy poparciu finansowem Ministerstwa W. R. i O. P. Najpiękniejsza szkolna przystań wioślarska w Polsce. W budynku, na piętrze schronisko, na parterze mieszkanie woźnego, szatnie, schrony na łodzie, basen wioślarski.

Przystań wioślarska Państw. Gimn. im Kościuszki w Kaliszu.

ŁÓDŹ — 7-kl. publ. szkoła powsz. Nr. 1 im. A. Mickiewicza — ul. Nowotargowa 24. — Opłata za nocleg 50 gr.. Łóżka z pościelą (miejsc na siennikach 50). — 20 łóżek
W Łodzi Oddział Pol. Towarzystwa Tur.-Krajoznawczego pośredniczy w wynajęciu samochodów, udziela informacyj w sprawach zwiedzania. Listy na 10 dni przed przybyciem wycieczki adresować do Oddziału Pol. Tow. Tur. Kraj. w Łodzi ul. Al. Kościuszki 17 (tel. 110-10)

PIOTRKÓW TRYB. — Państwowe Seminarjum Naucz. Żeńskie — ul. Stroczyńskiego 1. — 20 łóżek

TOMASZÓW MAZOWIECKI — Publ. szk. pow. Nr. 1 im. J. Piłsudskiego — ul. Legjonów 36. Łóżka z materacami. 20 łóżek

ROKITNICA (w odległości 7 klm. od Łaska na polanie leśnej). Schronisko wycieczkowe Pryw. Gimnazjum Koed. niemieckiego Stowarzyszenia gimnazjalnego w Pabjanicach.
Schronisko posiada mały domek gospodarczy z 15 siennikami do spania na poddaszu.

Schroniska społeczne.

SULEJÓW NAD PILICĄ — Przystań Ligi Morskiej i Kolonjalnej — 10 miejsc noclegowych (bezpłatnie).

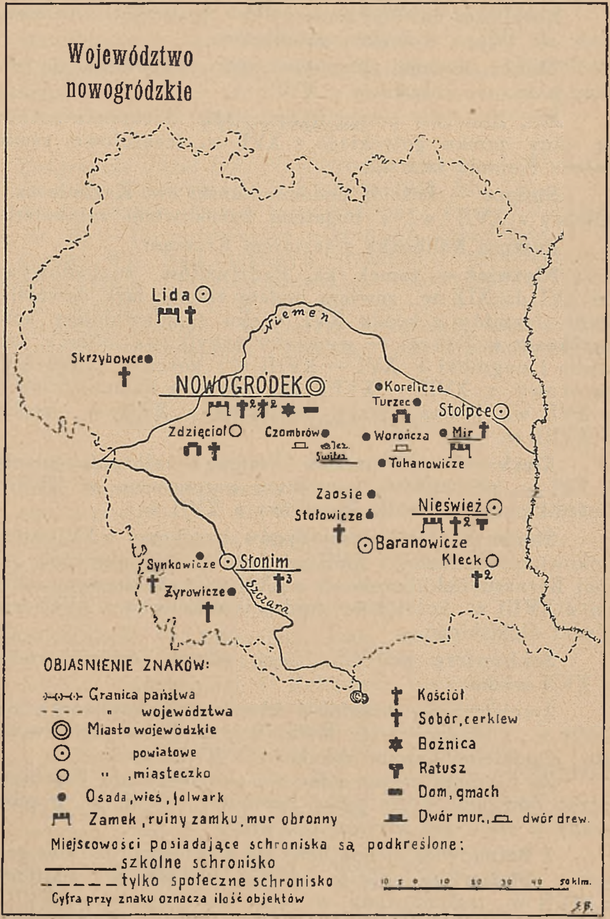
Województwo nowogródzkie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Nowogródek: — ruiny zamku gotyckiego z XV—XVI w. na górze Zamkowej; fara, ufundowana przez W. Ks. Witolda, obecny budynek barokowy z XVII i XVIII w., (w farze był ochrzczony Adam Mickiewicz); kościół podominikański barokowy z XVII w., odbudowany częściowo w początku XIX w., cerkiew św. Borysa i Hleba, dawny kościół Bazyljanów, gotycki z początku XVI w., powiększony w XVII w., przebudowany w XIX w.; sobór prawosławny, dawny kościół Franciszkanów, barokowy z XVII w.; synagoga barokowa z XVII w.; barokowe gmachy poklasztorne Dominikanów z XVII w. i Jezuitów z XVIII w.; dom rodzinny Adama Mickiewicza (obecny budynek odbudowany na dawnej posadzie po pożarze w drugiej połowie XIX w.); hale targowe z kolumnadą, kopiec Mickiewicza; drewniany meczet mahometański.

Najpopularniejszy szlak (Mickiewiczowski):

Nowogródek — Czombrów (dwór drewniany klasycystyczny z początku XIX w., domniemane Soplicowo z „Pana Tadeusza") — **Świteź** (rezerwat) — **Wornicza** (dwór drewniany rokokowy z XVIII w., park) — **Tuhanowicze** (park, lipowa altana ogrodowa, „kamień filaretów").

Województwo
nowogródzkie
Lida
Niemen
Skrzybowce
NOWOGRÓDEK
Korelicze
Turzec
Stołpce
Zdzięcioł
Czombrów
Woroncza
Mir
Tuhanowicze
Zaosie
Stołowicze
Nieśwież
Baranowicze
Kleck
Synkowicze
Słonim
Żyrowicze
Szczara
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" , miasteczko
Osada, wieś, folwark
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Kościół
Sobór, cerkiew
Bożnica
Ratusz
Dom, gmach
Dwór mur., dwór drew.
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
50 klm.

Lubcz, wieże z dawnego zamku, zniszczony pałac Radziwiłłów. **Szczorsy**, pałac Chreptowiczów.

Korelicze, dawniej Radziwiłłów, tu w XVIII w. znajdowały się słynne warsztaty gobelinowe.

Turzec, dawniej Chodkiewiczów, zachowały się pawilony pałacowe rokokowe z XVIII w.

Mir, Iliniczów potem Radziwiłłów, doskonale zachowane ruiny zamku gotyckiego z XVI w. (częściowo zamieszkałe). Kolonja tatarska.

Stołpce — kościół podominikański św. Kazimierza, barokowy z XVII w., z bogatemi barokowemi sztukaterjami.

Puszcza Nalibocka z jeziorem Kromań.

Nieśwież — zamek ks. Radziwiłłów, rozbudowywany od XVI do XIX w., zawiera bogate zbiory; fara, dawniej kościół Jezuitów z końca XVI wieku (najdawniejszy kościół barokowy w Polsce) — wewnątrz zabytkowe ołtarze, malowidła i nagrobki z XVI — XVIII w.; kościół Benedyktynek barokowy z XVII — XVIII w.; ratusz z halami targowemi z XVII w.; brama słucka barokowa z XVII w., kapliczki z XVIII w.

Kleck — kościół par. św. Trójcy, o założeniu gotyckiem z XVI w., przebudowany w stylu barokowym w XVIII w.; kościół podominikański barokowy z XVII w.

Słonim — kościół Bernardynów barokowy z XVII w. z rokokowemi ołtarzami z XVII w., kościół Niepokalanek (dawniej Bernardynek) barokowy z XVII w. z rokokowemi ołtarzami z XVIII w., kościół św. Andrzeja rokokowy z XVIII wieku. Kanał Ogińskiego.

Synkowicze pod Słonimem, gotycki kościół obronny z XVII wieku.

Żyrowicze — kościół i klasztor pobazyljański, barok XVII w., cudowny obraz Matki Boskiej Żyrowickiej w jaspisie. Oddzielne kaplice rokokowe z XVIII w.

Ze Słonima można udać się autobusem do Nowogródka przez **Zdzięcioł**, gdzie pałac barokowy z XVII w., przebudowany w stylu rokokowym w XVIII w.

Z **Baranowicz** można udać się autobusem do Nowogródka przez **Stołowicze**, gdzie kościół kawalerów maltańskich z XVII w., rozbudowany w stylu rokokowym w XVIII w., dalej obok **Zaosia**, gdzie mieszkali rodzice Adama Mickiewicza, do **Świtezi** i **Czombrowa**.

Lida — ruiny zamku gotyckiego z XV w., kościół pofranciszkański barokowy z XVII w., przebudowany w XVIII w.

Skrzybowce — kościół gotycki obronny z XVI w.

Wycieczki wioślarskie Niemnem, Szczarą i Kanałem Ogińskiego.

Przewodniki:

Żmigrodzki Józef inż.: Nowogródek i okolice.—Wyd. 3. Nakł. Nowogr. Oddziału P. T. Krajozn. 1931. Str. 116.

Nowogródzkie: Numer monograficzny „Ziemi". Rocznik 1935, Nr. 10 — 12, październik — grudzień. Oddzielnie zł. 5.

Larouy Wł. Nad błękitnym Niemnem. Przewodnik po Nowogródczyźnie Mickiewiczowskiej. Nowogródek 1934. Nakł. W. Wierniewicz i W. Larouy, str. 79 1 nlb. 1 mapa.

Stanisław Lorentz: Wycieczki Słonimskie, wyd. nakładem Oddziału Słonimskiego Polskiego Tow. Krajoznawczego, Słonim 1933.

Schroniska szkolne:

MIR — (poczta Mir, najbliższa stacja kolej. Horodziej, komunikacja autobusowa), — 7-kl. publ. szkoła powszechna, ul. Wileńska 47. — 10 łóżek

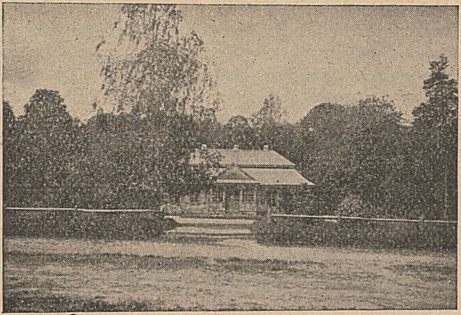
NIEŚWIEŻ — (najbliższa stacja kolej. Horodziej stała komunikacja autobusowa). Państwowe Gimnazjum im. Władysława Syrokomli, ul. Syrokomli 17. — Łóżka z materacami. 20 łóżek

NOWOGRÓDEK — Schronisko stałe mieści się w lokalu 7-kl. publ. szkoły powszechnej Nr. 2, róg ul. Słonimskiej i Kolejowej (nawprost dworca). Zgłoszenia przesyłać do Inspektoratu Szkolnego Zaułek Grodzieński Nr. 20. Łóżka z materacami. Opłata za noclegi: młodzież 30 gr., dorośli 50 gr. Za pościel dopłata 25 gr. 30 łóżek

Związek Propagandy Turystycznej Ziemi Nowogródzkiej dostarcza przewodników, autobusów, samochodów i powozów konnych, udziela informacyj i obsługuje turystów i wycieczki. Listy należy kierować pod adresem: Biura Informacyjnego Związku w Nowogródku, ul. Kościelna 3 lub Zarządu Związku przy Urzędzie Wojewódzkim, pokój Nr. 15.

NAD ŚWITEZIĄ — (21 km. od Nowogródka na drodze Nowogródek — Baranowicze) — poczta Walówka. *Schronisko Pol. Tow. Krajoznaw-*

czego im. Al. Janowskiego. — Zgłoszenia kierować do Zarządu Oddziału P. T. K. w Nowogródku Urząd Wojewódzki, pokój 39 lub bezpośrednio do schroniska. Miejsc ogółem 32—w tem *łóżek szkolnych* 20. Łóżka z siennikami. Opłata dla młodzieży 50 gr. 20 łóżek

Schronisko P. T. K. nad Świtezią.

SŁONIM — Państw. Seminarjum Nauczycielskie Męskie. — ul. 3 Maja 38. Łóżka z materacami 20 łóżek Opłata dla młodzieży 30 gr. — za pościel dopłata po 25 gr.

STOŁPCE (nad Niemnem) Państw. Gimnazjum im. T. Hołówki. Miejsc noclegowych na siennikach 20.

Schroniska społeczne:

JEREMICZE, pow. stołpecki, nad Niemnem, stacja turystyczna gminy Turzec; miejsc noclegowych 15, opłata 1 zł.—

ORLA nad Niemnem, stacja turystyczna zarządu gminy, miejsc noclegowych 15, opłata 1 zł.

NOWOGRÓDEK, Hotel wycieczkowy Związku Propagandy Turystycznej Ziemi Nowogródzkiej — 20 łóżek, opłata za nocleg: 1 zł. za pierwszą noc, 75 gr. następne.

W BYTENIU nad Szczarą, w **SŁONIMIE** i **HORODKACH** stacje turystyczne Okręgowego Urzędu W. F. i P. W. — tylko dla wycieczek organizacyj p. w.

Województwo poleskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Brześć nad Bugiem — miasto wojewódzkie, twierdza. Biuro Meljoracji Polesia. Z Brześcia wycieczki kajakami Muchawcem i kanałem królewskim do centrum Polesia lub Bugiem do Wisły.

Pińsk — prawdziwe centrum Połesia, pięknie położony u zbiegu Piny i Strumienia, wielki port rzeczny; kościół pod wezw. św. Stanisława i klasztor Jezuitów z r. 1635 barokowy; katedra pod wezw. N. M. P., b. kościół franciszkański z drugiej połowy XVII w. późno barokowy; sobór, b. kościół franciszkański z lat 1667/68, barokowy; kościół pokomunistowski pod wezw. św. Karola z r. 1695, fund. Jana Dolskiego, barokowy; mury dawn. zamku Wiśniowieckich z XVIII w. synagoga późnorenesansowa z XVII w.,

Z Pińska wycieczki wioślarskie i statkami:

a) Piną do **Horodyszcza** (16 km), położonego nad jeziorem Horodyskiem. W Horodyszczu kościół pobenedyktyński pod wezw. św. Anny z r. 1662, barokowy z pięknemi malowidłami;

b) Piną, Josiołdą i Kanałem Ogińskiego do **Telechan** 82 km., położonych nad jeziorem Wólką. Stąd kanałem Ogińskiego do jeziora Wygonowskiego;

c) Strumieniem i Prypecią przez jezioro Nobel. Stochodem do **Lubieszowa** (88 km), gdzie kościół popijarski z lat 1745/62 barokowy, kościół kapucyński z r. 1761 barokowy, brama do zamku Dolskich z XVII w.;

d) Piną, Strumieniem, Jasiołdą, Prypecią, Horyniem do **Dawidgródka** (130 km), wspomnianego już w XI w. przez Nestora. Port rzeczny, ordynacja Dawidgródecka.

e) Piną do **Duboi** (28 km), szkoła rolnicza, stawy rybne (hodowla karpi), stary park.

Stolin — miasto powiatowe, punkt wyjścia wycieczek; nad rzeką Lwą puszcza olchowa.

Horodno, oryginalna ceramika poleska.

Kobryń — dom Dyktatora Romualda Traugutta. **Mereczowszczyzna**—dworek Naczelnika Tadeusza Kościuszki, b. pałac Pusłowskich z poł. XIX w., pseudo-gotyk; **Siechnowicze** — park Kościuszki; **Bereza Kartuska** — ruiny klasztoru Kartuzów z r. 1648 fund. Kazimierza Leona Sapiehy; **Różana** — pałac Sapiehów z XVIII w.; **Kamieniec Litewski** — baszta z XVII w., kościół barokowy pod wezw. św. Piotra i Pawła z XVII w., **Wysokie Litewskie** — pałac Potockich empirowy, kościół pod wezw. św. Trójcy. Liczne zabytki budownictwa drzewnego, kościołki i cerkiewki.

Niezwykły, egzotyczny krajobraz, lasy, jeziora, łachy, rzeki, podmokłe łąki, porosłe bagna, ciekawy świat zwierzęcy, charakterystyczny folklor poleski.

Przewodniki:

Mondalski Wiktor: Polesie, Cz. I. Zarys wiadomości ogólnych. Brześć nad Bugiem 1927.

Niezbrzycki Jan: Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studjum terenu. Warszawa, 1931. Wojsk. Inst. Geogr.—zł. 22.

Moszyński Kazimierz: Polesie,—Warszawa 1928, str. 470.

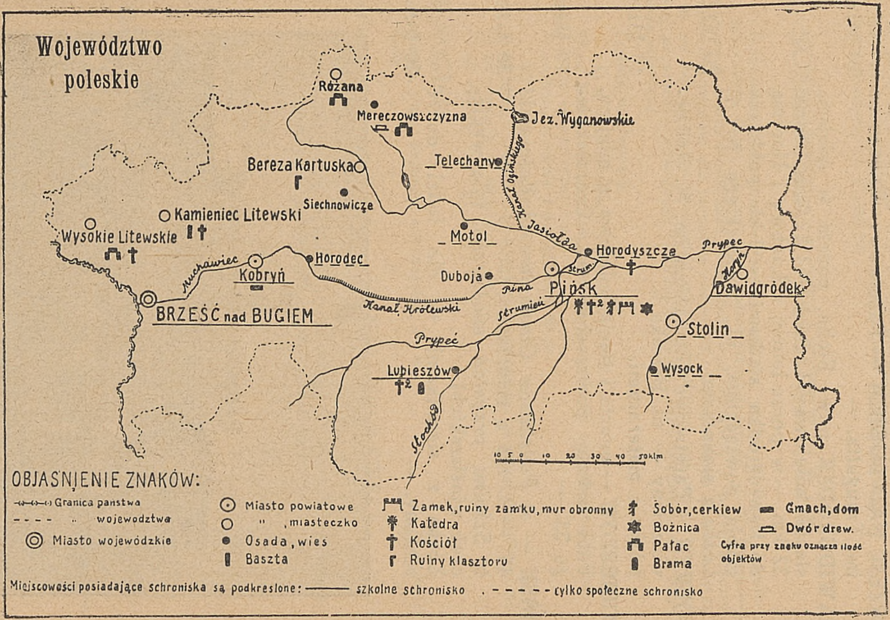
Ossendowski Ferdynand Antoni: Polesie. Poznań 1934. Wydawn. Polskie R. Wegnera „Cuda Polski". — Str. 206.

Dr. Marczak Michał: Przewodnik po Polesiu (ilustrowany fotografjami ze zbioru Józefa Lubojackiego). Nakładem Oddziału P. T. K. w Brześciu n/B. 1935, str. 159 i mapa.

Dr. Ludwik Grodzicki: Województwo Poleskie, szkic turystyczny. Warszawa 1935. Odbitka z Kalendarza Ziem Wschodnich na r. 1936, str. 36.

Horoszkiewicz R.: Pińsk i jego okolice, P. T. K. 1926.

Słów kilka o Pińsku oraz święta, obrzędy i wierzenia ludu poleskiego. Pińsk 1935. Nakład i wydanie Koła Krajoznawczego uczniów Gimnazjum Państwowego w Pińsku, skład główny „Książnica Polska" S. Bednarskiego w Pińsku.

Województwo poleskie
Różana
Mereczowszczyzna
Jez. Wyganowskie
Bereza Kartuska
Telechany
Kanał ogińskiego
Siechnowicze
Kamieniec Litewski
Wysokie Litewskie
Motol
Jasiołda
Horodyszcze
Prypeć
Muchawiec
Kobryń
Horodec
Dubojá
Piña
Strum.
Pińsk
Horyń
Dawidgródek
BRZEŚĆ nad BUGIEM
Kanał Królewski
Strumień
Stolin
Prypeć
Lubieszów
Wysock
Stochód
10 5 0 10 20 30 40 50klm
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
województwa
Miasto wojewódzkie
Miasto powiatowe
miasteczko
Osada, wieś
Baszta
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół
Ruiny klasztoru
Sobór, cerkiew
Bożnica
Pałac
Brama
Gmach, dom
Dwór drew.
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone: szkolne schronisko . tylko społeczne schronisko

Schroniska szkolne:

BRZEŚĆ NAD BUGIEM — Państwowe Gimnazjum im. Traugutta. — 10 łóżek

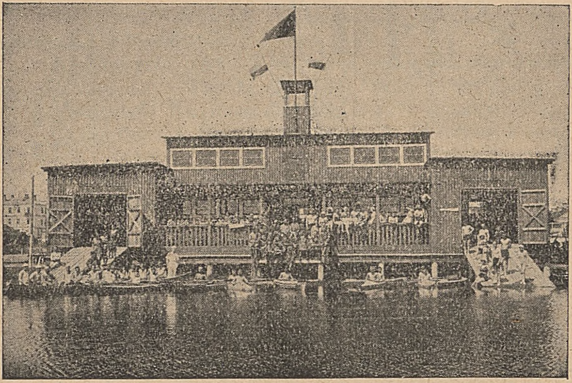
DAWIDGRÓDEK pow. Stolin, poczta w miejscu, stacja kolejowa: Łachwa — 22 km. Horyń 32 km. — w porze letniej z Łachwy i Horynia do Dawidgródka statkami, — 7-kl. publiczna szkoła powszechna, ul. Słowackiego Nr. 1. Łóżka z siennikami. — 20 łóżek

KOBRYŃ — Państwowe Gimnazjum im. M. Rodziewiczówny — ul. Brzeska 5. Łóżka z materacami. 10 łóżek

LUBIESZÓW — poczta i stacja kolejowa w miejscu. Publ. szkoła powszechna, ul. Czarnieckiego 23. — 10 łóżek

PIŃSK — a) *Państwowe Gimnazjum*, ul. Kościuszki 45. — Łóżka z siennikami. — 30 łóżek

b) *Szkolna przystań wioślarska* (dla wycieczek wioślarskich). Łóżka z siennikami — dla łodzi dobre schrony. — 20 łóżek

Wioślarska przystań szkolna w Pińsku.

Zbudowana w r. 1932 według projektu inż. arch. Stefana Kozińskiego staraniem Dyrekcji Państw. Gimnazjum w Pińsku.
Na parterze mieszczą się obszerne szatnie i schrony na łodzie, na piętrze pomieszczenia schroniskowe. Koszt budowy zł. 17.993,35.

SCHRONISKA POWIATOWE i P. W.

Schroniska powiatowe utrzymywane są przez Wydziały Powiatowe, schroniska P. W. pozostają w administracji władz P. W. Rozmieszczone są w miejscowościach, leżących nad rzekami i przeznaczone w pierwszym rzędzie dla turystów wodnych. Ze schronisk powiatowych i P. W. na Polesiu może korzystać młodzież szkolna po wylegitymowaniu się, przyczem obowiązuje ją przestrzeganie wywieszonego w schronisku regulaminu.

Cennik noclegowy:

a) w schroniskach powiatowych:

1) za łóżko lub tapczan, siennik, podgłówek z poszewką, 2 prześcieradła i koc — najwyżej 1 zł.
2) za koc, siennik i podgłówek 50 gr.

b) w schroniskach P. W.:

1) za łóżko, siennik, podgłówek z poszewką i 2 prześcieradła—1 zł.
2) za siennik — 30 gr.
3) za słomę — 20 gr.

NAD BUGIEM:

Neple, pow. brzeski, schronisko P. W. . . .	10 miejsc
Orla „ „ „ „	10 „

Na szlaku wodnym PINA — KANAŁ KRÓLEWSKI — MUCHAWIEC:

Pińsk — świetlica Związku Strzeleckiego P W. .	50 miejsc
Potapowicze, pow. piński, schronisko powiatowe .	4 „
Kończyce, „ „ „ P. W. . .	10 „
Glinna, pow. drohicki, powiatowe	4 „
Lachowicze, pow. drohicki P. W.	10 „
Sieliszcze, „ „ powiatowe . . .	6 „
Horodec, pow. kobryński P. W. powiatowe . .	30 „
Ostromecz-Szlachecki, pow. kobryński powiatowe .	5 „
Kobryń, powiatowe	12 „
Okopy, pow. kobryński, schronisko powiatowe .	10 „

Na szlaku wodnym: HORYŃ — PRYPEĆ — STRUMIEŃ — PINA.

Wysock, pow. stoliński, schronisko powiatowe .	10 miejsc
Stolin, „ „ „ „ . .	24 „
Bereżne, „ „ „ „ . .	10 „
Nyrcza, „ „ „ „ . .	10 „
Przewóz Łachewski, pow. łuniniecki, schronisko powiatowe	8 „
Bereźce, pow. stoliński, schronisko powiatowe .	8 „
Kaczanowicze, pow. piński, schronisko powiatowe .	4 „

Na szlaku wodnym: PINA — JASIOŁDA — KANAŁ OGIŃSKIEGO — JEZIORO WYGONOWSKIE.

Horodyszcze, pow. piński, schronisko powiatowe . 55 miejsc
Merczyce, pow. piński, 1-sza śluza na kanale Ogińskiego, schronisko powiatowe . . . . 4 „
Telechany, pow. kosowski, schronisko powiatowe . 15 „
Wygonoszcza, pow. kosowski, schronisko P. W. . 10 „

Na szlaku wodnym: ŻEGULANKA — JASIOŁDA — PRYPEĆ.

Piaski stare, pow. kosowski, schronisko powiatowe 8 miejsc
Sporów, pow. kosowski, schronisko P. W. . . . 10 „
Motol, pow. drohicki, schronisko powiatowe . . 30 „
Porzecze, pow. piński, schronisko P. W. . . . 10 „

Na szlaku wodnym: PRYPEĆ — JEZIORO BIAŁE — KANAŁ BIAŁOJEZIERSKI — KANAŁ KRÓLEWSKI.

Rzeczyca, pow. koszyrski, schronisko powiatowe . 10 miejsc
Białe Jezioro, pow. koszyrski, schronisko powiatowe 10 „

Na szlaku wodnym: TURJA — PRYPEĆ.

Buzaki, pow. koszyrski, schronisko powiatowe . 10 miejsc

Na szlaku wodnym: STOCHÓD — PRYPEĆ — STRUMIEŃ

Obzyr Wielki, pow. koszyrski, schronisko powiatowe 6 miejsc
Borek, pow. koszyrski, schronisko powiatowe . . 6 „
Nobel, pow. piński, schronisko powiatowe . . 4 „
Chojno, „ „ „ „ . . . 4 „

Na szlaku wodnym: STYR — PRYPEĆ.

Młynek, pow. piński, schronisko powiatowe . . 4 „
Stare Konie, pow. piński, schronisko powiatowe . 4 „
Łopatyn, pow. piński, schronisko powiatowe . . 4 „

We wszystkich podanych wyżej miejscowościach znajdują się nad brzegami rzeki tablice orjentacyjno-informacyjne. Wycieczki, liczące ponad 10 osób, winny zamawiać noclegi na 10 — 14 dni wcześniej drogą korespondencji z Wydziałem Powiatowym wzgl. komendantem pow. P.W.

Ponadto uruchomiono stacje turystyczne Wydziału powiatowego:

W powiecie brzeskim: **Łozowica** — 20 miejsc nocl.
Białogóry — 10 „ „
Katenborek — 6 „ „
Nieświłowo — 10 „ „
Młyny — 8 „ „
W powiecie stolińskim: **Korobje** — 8 „ „
Uholec — 10 „ „
Koszary Olmańskie — 10 „ „

W Staniewiczach, w pow. kosowskim, schronisko Dyrekcji Lasów Państwowych — 50 miejsc.

„Tu na Pomorzu żądano: „zapomnij" więcej, niż gdziekolwiek. To też największem cudownem dzieckiem jest Pomorze polskie. Tutaj dokonał się cudowny powrót do dawnego życia".

J. PIŁSUDSKI

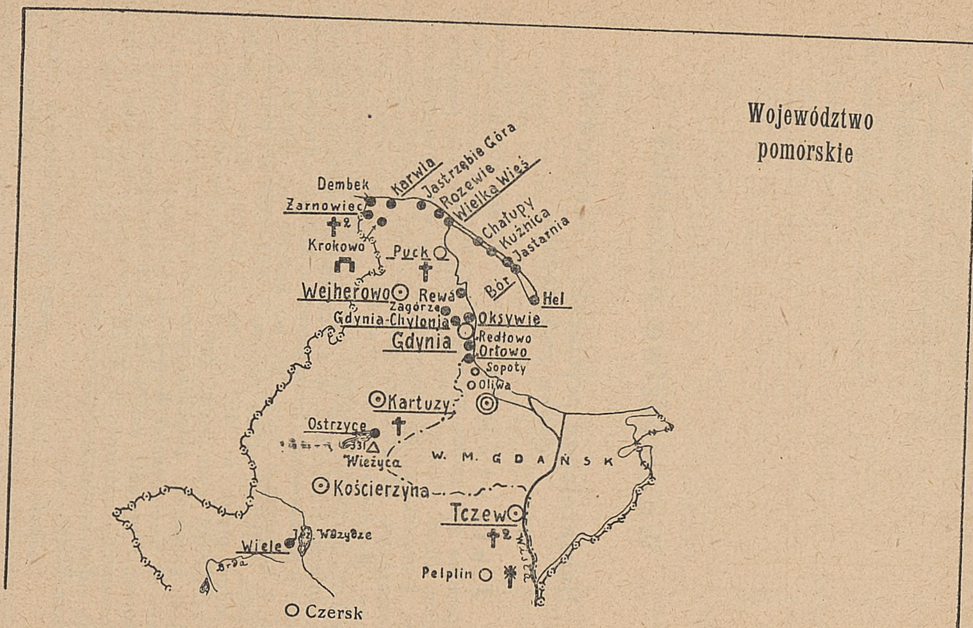
(Przemówienie w Toruniu 5 czerwca 1921).

Województwo pomorskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Z biegiem Wisły: **Toruń**, miasto rodzinne Kopernika z licznemi zabytkami architektonicznemi; kościół Najśw. Marji Panny, gotycki z XIII i XIV w. z przylegającym krużgankiem dawnego klasztoru OO. Franciszkanów, mieszczącym od 1655 r. grobowce; w kościele grobowiec Anny Wazówny, wczesnobarokowy z pierwszej połowy XVII w., skrzydła tryptyku z końca XIV w.; kościół św. Jana, gotycki z XII—XIV w. z licznemi nagrobkami renesansowemi i barokowemi; fresk gotycki z XIV w., „Piękna Madonna" z kamienia z pocz. XV w.; kościół św. Jakuba, gotycki z pocz. XIV w.; ratusz gotycki z XIII—XIV w., podwyższony o jedno piętro w 1602 r., na II piętrze Muzeum miejskie z zabytkami cechowemi oraz dziełami dawnej sztuki toruńskiej; kamienice gotyckie, renesansowe i barokowe w rynku, przy ul. Chełmińskiej, Kopernika, Łaziennej, Piekarach i Podmurnej, fragmenty murów miejskich średniowiecznych, odbudowanych częściowo w XVIII w. wraz z bramami i basztami; ruiny zamku średniowiecznego z XIII—XIV w. nad brzegiem Wisły.

Chełmża — kościół paraf., dawna katedra biskupów chełmińskich, gotycki z XII — XIV w., **Chełmno** — fara gotycka z XIII/XIV w.; kościół klasztorny SS. Miłosierdzia,

Województwo pomorskie
Dembek
Karwia
Jastrzębia Góra
Rozewie
Wielka Wieś
Żarnowiec
Chałupy
Kuźnica
Jastarnia
Krokowo
Puck
Wejherowo
Rewa
Bór
Hel
Zagórze
Gdynia-Chylonja
Oksywie
Gdynia
Redłowo
Orłowo
Sopoty
Oliwa
Kartuzy
Ostrzyce
331
Wieżyca
W. M. GDAŃSK
Kościerzyna
Tczew
Wdzydze
Wiele
Brda
Pelplin
Czersk

Ostrowite
Jez. Charzykowskie
Charzykowo
Chojnice
Tuchola
Brda
Czarna Woda
Gniew
Nowe
Rogoźno
Grudziądz
Świecie
Chełmno
Radzyń
Nowe Miasto
Lubawa
Kurzętnik
Ciche
Brodnica
Działdowo
Chełmża
Drwęca
Wisła
Golub
TORUŃ
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" , miasteczko
Osada, wieś
Katedra
Kościół
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Pałac
Ratusz
Dom, gmach
Skupisko domów
Brama
Muzeum
Punkt wysokościowy /wysokość w metrach/
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.
S.B.

dawniej Benedyktynek, gotycki z pierwszej połowy XIV w,; kościół gimnazjalny, dawniej OO. Franciszkanów, gotycki XIII—XIV w.: kościół ewangelicki, dawniej OO. Dominikanów, gotycki XIII—XIV w.; ratusz renesansowy z 1567 - 95 r, mury miejskie średniowieczne, podwyższone w XIV w. z „Bramą Grudziądzką“, **Świecie** — fara z pocz. XV w., rozbudowana w pocz. XVI w.; ruiny zamku gotyckiego z XIV w., **Grudziądz** — fara gotycka z XIII — XV w., kościół św. Ducha, poklasztorny Benedyktynek, barokowy XVIII—XVIII w.; średniowieczne mury miejskie nad Wisłą oraz pozostałość zamku gotyckiego z XIII w., wieża „Klimek”.

Nowe—kościół parafj. gotycki z XIV w., kościół ewang. poklasztorny, dawniej OO. Franciszkanów, potem Bernardynów, gotycki. **Gniew** — kościół parafj. gotycki z XIV w., gotycki zamek krzyżacki z XIII—XIV w., w ruinie, przebudowany przez Jana Sobieskiego; mury miejskie z XIV w., **Tczew** — kościół par. gotycki XIII—XIV w., kościół ewang. poklasztorny Dominikanów, gotycki XIII—XIV w. W pow. tczewskim **Pelplin** — kościół katedralny, dawniej klasztorny Cystersów, gotycki, XIII—XIV w. z przylegającym dawnym klasztorem, znacznie przebudowanym, bogate urządzenie wnętrza w stylu późno-renesansowym z XVII w..

W Radzynie i Rogoźnie Pomorskiem — ruiny zamków średniowiecznych. W **Golubiu** — zamek krzyżacki, ruiny z pocz. XIV w., później siedziba starostów polskich, przebudowany w XVII w., w stylu renesansowym.

Wąbrzeżno — wieś **Niedźwiedź**, gdzie we dworze Mieszkowskich największe w województwie zbiory artystyczne (dostępne).

P o j e z i e r z e B r o d n i c k i e z wielką ilością jezior, ciągnących się od m. Ostrowite Lubawskie po Tamę Brodzką. **Brodnica** — kościół parafj. gotycki, XIV w.; Brama Kamienna i baszta Mazurska, pozostałe z dawnych fortyfikacyj miejskich z XIV w.; ruiny zamku gotyckiego z XIV w. Wieś i jezioro **Ciche**. **Nowe Miasto** — kościół z XIV w. gotycki, dwie bramy dawnych murów miejskich; w **Kurzętniku** ruiny zamku biskupów chełmińskich z XIV w.. **Lubawa** — kościół parafj. gotycki z XIV w., zmieniony w czasach renesansu; mury miejskie z pocz. XIV w.; ruiny zamku biskupów chełmińskich z pocz. XIV w. W **Działdowie** — ruiny gotyckiego zamku krzyżackiego z pocz. XIV w., muzeum mazurskie.

B o r y T u c h o l s k i e — Z a b o r y: Tuchola — góra Łokietka — jeziora Bysławskie; **Chojnice** — fara gotycka z XIV w., kościół pojezuicki, barokowy z 1733—44 r., gmach gimnazjum państwowego, dawne kolegjum jezuickie, barokowy 1660 r., fragmenty murów miejskich z XIV w. z „Bramą Człuchowską". — **Jezioro Charzykowskie.**

Wiele, Kalwarja Wielewska — wieś i **jezioro Wdzydze— Kościerzyna** (jezioro Garczyn) — stamtąd na Górę Wieżycę.

S z w a j c a r j a K a s z u b s k a — pojezierze w wielką ilością jezior (173) oraz pasmem górskiem (Wieżyca 331 m). — **Ostrzyce** (najpiękniejsze jezioro) — do **Kartuz,** skąd następnie na Gdynię, Gdańsk i Wejherowo. W **Kartuzach** kościół paraf. poklasztorny Kartuzów, gotycki z XIV — XV w., oraz część krużganku klasztornego dawnego klasztoru gotyckiego z XV w. (refektarz i pustelnia).

W y b r z e ż e m o r s k i e: Gdynia — w r. 1922 mała wioska rybacka, obecnie miasto i jeden z największych portów bałtyckich. Kąpielisko morskie w Kamiennej Górze. Port wojenny w Oksywiu. Z portu pasażerskiego wycieczki statkami na Hel, do Jastarni, Orłowa, Sopot i Gdańska. Wycieczki piesze do Orłowa, Redłowa, Zagórza, do Oksywia i Rewy. **Puck** — (kościół paraf. gotycki XIII i XV w., port, park — **Krokowa** (pałac i park) — **Żarnowiec,** kościół paraf. i poklasztorny Cysterek, później Benedyktynek, gotycki z XIV w. wraz z klasztorem i krużgankami, jezioro — Dębki — brzegiem do **Karwi** — na Jastrzębią Górę i do Rozewia (latarnia morska im. Żeromskiego) — stąd na **Wielką Wieś** — Hallerowo — Chałupy — Kuźnicę — **Jastarnię — Jastarnię Bór — Hel,** skąd parowcem do Gdyni.

Przewodniki:

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Województwie Pomorskiem — Książnica Atlas, str. 555— zł. 9,60.

Dr. Rajmund Galon: Dolina Dolnej Wisły. Przewodnik krajoznawczy. Bibljoteka Bałtycka. Nakł. Instytutu Bałtyckiego. Toruń 1935 str. 111. ryc. 33, 3 mapki.

M. Sydowa: Toruń, jego dzieje i zabytki (przewodnik), Toruń 1929, str. 125, — zł. 2.

Knothe Zygmunt inż.: Toruń, stolica Pomorza. Przewodnik po mieście. Toruń. Inst. Bałtycki, Str. 124 (z mapkami), zł. 1,50.

Mieczysław Ziółkowski: Toruń — ilustrowany przewodnik-informator z praktycznym planem zwiedzania. Nakładem łowickiego Oddziału Polskiego Tow. Tur. - Krajoznawczego Toruń 1905. Cena dla szkół 50 gr.

Inż. Jan Grabowski: Przewodnik po Grudziądzu. Toruń 1929. Str. 31.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Grudziądzu. Str. 27. — zł. 0.50.

Ks. Wł. Łęga: Przewodnik ilustrowany po Grudziądzu i okolicy. — P. T. K. Oddział w Grudziądzu 1925. str. 68,— zł. 1.20.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Chełmnie i Świeciu. Str. 24, — zł. 0.70.

Grabowski Jan inż.: Przewodnik po Chełmnie. Toruń 1929. str. 32.

J. Niedrzwicki: Krótki przewodnik po Chełmnie. Wyd. nakładem Tow. przyjaciół miasta Chełmna 1932. str. 64.

Frydrychowicz Romuald ks.: Nowy ilustrowany przewodnik po Pelplinie. wyd. 2. Pelplin 1929. str. 164, — zł. 4.

J. Kołodziejczyk: Wycieczka na Pojezierze Brodnickie. (Przewodnik) — Warszawa 1930. P. T. Krajozn. str. 15, — zł. 1.—.

Kościerzyna i okolica — ilustrowany przewodnik. Wyd. Kółka Krajoznawczego Państw. Seminarjum nauczycielskiego w Kościerzynie 1932. Str. 100.

Paliński Piotr: Przewodnik po polskiem wybrzeżu Bałtyku i po Ziemi Kaszubskiej.

K. Karasiewicz: Przewodnik po Borach Tucholskich. — 1922. Str. 26. zł. 0.70.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po ziemi Kaszubskiej (od Chojnic do Starogardu po morze). Str. 182.— zł. 4.—.

Al. Majkowski: Przewodnik po Szwajcarji Kaszubskiej. — Warszawa 1924. P. T. K., str. 112 — zł. 1.

B. Chrzanowski: Na kaszubskim brzegu. Str. 99.

Smoleński Jerzy: Morze i Pomorze. — Poznań. Wyd. Polskie R. Wegnera „Cuda Polski". str. 174 — zł. 14.

Gulgowski Izydor: Kaszubi. Kraków 1924. Księg. Geog. „Orbis". Str. 128.

Karczewski Stanisław: Brzegiem Bałtyku. Przewodnik geologiczny po polskich brzegach Bałtyku. Warszawa 1926. Gebethner i Wolf.

J. Staśko: Przewodnik po polskiem wybrzeżu. Nakł. Pol. Tow. Księgarni Kolej. Ruch, 1926. Str. 217.

Przewodnik po Gdyni, wybrzeżu i Szwajcarji Kaszubskiej. Wydawnictwo Gdyńskiego Związku propagandy turystycznej, opracował mg. Bolesław Koselnik. — Gdynia 1931, — str. 169, zł 3.50, dla szkół zł. 2.45.

Co każdy o morzu wiedzieć powinien? Praca zbiorowa pod redakcją *Adama Uzięby*. Warszawa 1929. Liga Morska i R.

Józef Borowik: Gdynia, Toruń 1934. Nakł. Instytutu Bałtyckiego.

Zakrzewski Władysław i Koselnik Bolesław: Port gdyński, jego urządzenia i handel zamorski 37 ilustr., plan portu. Gdynia 1934. Nakł. Władysław Zakrzewski, str. 112.

Schroniska szkolne:

BRODNICA NAD DRWĘCĄ — Miejskie Gimnazjum żeńskie — ul. Kamionka 18. —
Łóżka z siennikami i pościelą. — Opłata za nocleg 30 gr. — 20 łóżek

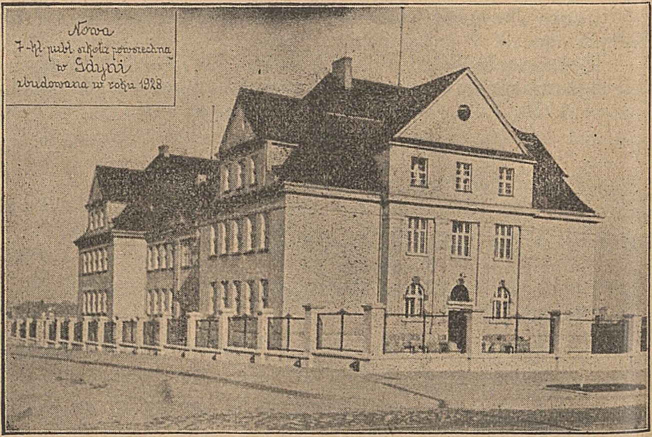
CHEŁMNO — 7-kl. publ. szkoła powszechna nr. 2 (żeńska) — ul. 22 stycznia 4.
Łóżka z siennikami, —
Opłata za nocleg 30 gr. — Ogółem 40 miejsc, 20 łóżek

CHOJNICE (od stacji kolej. 2 km) — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska — ul. Człuchowska nr. 23/25 — Opłata za nocleg 30 gr. — 20 łóżek
Oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego dostarcza wycieczkom przewodników oraz udziela informacyj w sprawach zwiedzania miasta i okolicy.
Listy adresować do p. Jana Kaletty w Chojnicach, Rynek 2 lub p. Fr. Lemańczaka Chojnice, ul. Młyńska 20.

CICHE (pow. lubawski, poczta Ciche, stacja kolej. Kaługa lub Tama Brodzka) — 3 kl. publ. szkoła powszechna.— Opłata za nocleg. 30 gr.— 30 łóżek

CZERSK (poczta i stacja kol. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska — ul. Szkolna 3. — Opłata za nocleg 30 gr. — 10 łóżek

GDYNIA — I Schronisko **w 7-kl. publicznej szkole powszechnej nr. 1.** przy ulicy 10 lutego. — Schronisko ma stałe pomieszczenie na poddaszu; — w czasie feryj oraz zależnie od potrzeby urządza się pomieszczenia w izbach lekcyjnych. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 50 gr., posiłki ewent. utrzymanie na miejscu. — 100 łóżek

W szkole powszechnej w Gdyni mieści się najliczniej odwiedzane schronisko szkolne.

II schronisko w **Internacie Szkoły Żeńskiej Przysposobienia Zawodowego** przy ul. Morskiej 77. Łóżka z materacami, wyżywienie na miejscu, natryski. Cena noclegu wraz z pościelą 1 zł. 40 łóżek

GDYNIA - CHYLONJA (poczta Gdynia 4., stacja kolej. Gdynia-Chylonja) — 7-kl. publ. szkoła powszechna (nowy budynek). Opłata za nocleg 30 gr., posiłki na miejscu. — 20 łóżek

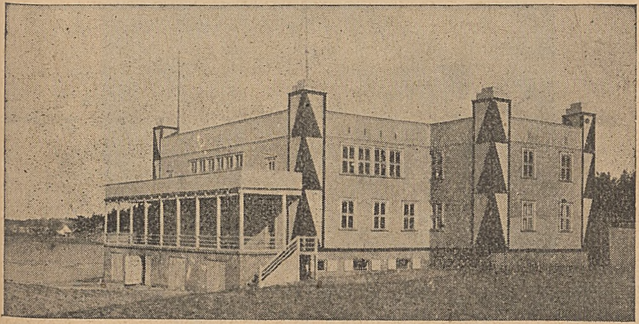
GDYNIA - OKSYWIE (poczta i stacja kolej. Gdynia) 7-kl. publ. szkoła powszechna. — Opłata za nocleg 30 gr., posiłki na miejscu. — 20 łóżek

GOLUB — 7-kl. publ. szkoła powszechna — przy ul. Zamkowej. — Opłata za nocleg 30 gr. — 10 łóżek

HEL (poczta i stacja kolej. w miejscu) — Publ. szkoła powszechna przy ul. Wiejskiej 81. — Opłata za nocleg 30 gr. Łóżka z materacami. 20 łóżek

JASTARNIA - BÓR i stacja kolej. w miejscu). —

Nadmorska kolonja wakacyjna—Kuratorjum Okręgu Szkolnego Poznańskiego. (Tel. nr. 33) Odległość od stacji kolejowej 1 1/2 kilometra.—W czasie od maja do 15 czerwca i od 16 sierpnia do końca września pozostaje do dyspozycji

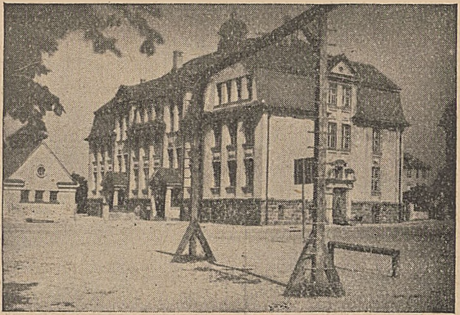
Nadmorska Kolonja Wakacyjna ze schroniskiem wycieczkowem w Jastarni - Borze.

wycieczek 100 łóżek, w okresie feryj letnich służy jako dom wypoczynkowy dla młodzieży szkolnej; w tym czasie tylko 30 łóżek rezerwuje się dla wycieczek i młodzieży wędrującej. — Opłata za nocleg 50 gr. — 110 łóżek

Nadmorska kolonja wakacyjna w Jastarni powstała jako pomnik ku uczczeniu dziesięciolecia niepodległości państwa z funduszów, zebranych przez młodzież szkół pomorskich oraz z subwencji, udzielonej z Funduszu szkolnych domów wycieczkowych. Budowę prowadzono w latach 1932-34. Dom projektował inż.-arch. Franciszek Eychhorn. Budynek wykonany jest z materjału drzewnego na wysokim 3 metrowem podmurowaniu.

Wewnątrz budynku znajduje się duża świetlica, 7 dużych sypialń po 18 łóżek, 2 werandy, infirmerja, szatnie, pokoje dla wychowawców i zarządcy, umywalnie, kuchnia. W obszernych suterenach warsztaty uczniowskie i schrony na kajaki i łodzie.

KARTUZY — 7-kl. miejska szkoła powszechna przy ul. 3-go Maja 14. — Schronisko stałe; może pomieścić 120 osób, posiada 40 łóżek z materacami i 80 sienników. Opłata za nocleg 50 gr., posiłki na miejscu. — 40 łóżek

Szkoła powszechna w Kartuzach, gdzie mieści się stałe schronisko wycieczkowe.

KARWIA (pow. morski, poczta Krokowa, w sezonie letnim Karwia, stacja kolej. Sławoszyno)— 1 kl. publ. szkoła powszechna. — Opłata za nocleg 30 gr. 10 "

ORŁOWO MORSKIE (dawniej Kack Mały, pow. morski, poczta i stacja kol. Kolibki-Orłowo) — 6 kl. publ. szkoła powszechna. — Opłata za nocleg 30 gr. — 10 "

OSTRZYCE (pow. kartuski, poczta Goręczyno, stacja kol. Wieżyca) — Publiczna szkoła powszechna. — Zgłaszać się w razie nieobecności nauczyciela do sołtysa p. Walentyna Komkowskiego. — Opłata za nocleg 30 gr. -- 10 "

ŚWIECIE — 7-kl. publ. szkoła powszechna przy ul. Sienkiewicza 3. Schronisko ma oddzielne pomieszczenie. Opłata za nocleg 30 gr. — Posiłki na miejscu, — natryski. 10 łóżek

TORUŃ (najbliżej do schroniska ze stacji kolej. Toruń-miasto).
Męska Szkoła Wydziałowa — Plac św. Katarzyny 8. — Schronisko ma oddzielne pomieszczenie. Łóżka z materacami. — Opłata za nocleg 30 gr. — można skorzystać z natrysków szkolnych. — 20 „
W Toruniu — Oddział Pol. Tow. Tur.-Krajoznawczego dostarcza przewodników, udziela informacyj w sprawie zwiedzania. Listy na leży adresować na tydzień przed przyjazdem pod adr. Zarządu Oddziału. Toruń, Ratusz, Rynek Staromiejski.

TCZEW — Szkolna przystań wioślarska na Żuławach ze schroniskiem wycieczkowem dla młodzieży.
Zbudowana w r. 1935 przez komisję międzyszkolną przy poparciu finansowem M. W. R. i O. P. oraz Państw. Urz. W. F. i P. W. Budynek posiada dwie sypialnie, świetlicę, kuchnię, schron na łodzie i kajaki oraz użytkowe poddasze. Miejsca zamawiać pod adresem: Dyr. Państw. Gimnazjum w Tczewie. Opłata za nocleg 30 gr. 20 „
W sprawie wycieczek wodnych do Gdańska udziela się informacyj na przystani.

WEJHEROWO — 7-kl. publ. szkoła powszechna przy ul. OO. Reformatów 16.
Łóżka z materacami, ewent. pościelą. — Opłata za nocleg 30 gr. 20 „

WIELE (pow. chojnicki. poczta Wiele. stacja kolej. Karsin. — w pobliżu jezioro Wdzydze) — Publiczna szkoła powszechna przy ul. Szkolnej Nr. 5. Opłata za nocleg 30 gr. 20 „

WIELKA WIEŚ (pow. morski, poczta w miejscu, stacja kolej. Wielka Wieś — Hallerowo) — 3-kl. publ. szkoła powszechna. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr. — 20 „

ŻARNOWIEC — (pow. morski, poczta w miejscu, stacja kolej. Krokowa) — 2-kl. publ. szkoła powszechna, Opłata za nocleg 30 gr. — 20 łóżek

Schroniska społeczne:

BORKOWO koło **KARTUZ** — Schronisko-stanica harcerska Chorągwi Pomorskiej Z. H. P. — 60 miejsc
Cena noclegu: 50 gr. — 1.65 zł. Utrzymanie na miejscu.

CHARZYKOWY — 6 km. od Chojnic ośrodek żeglarski; — nad jeziorem Łukomie przystań Chojnickiego Klubu Żeglarskiego. Miejsc noclegowych 120 „
Zgłoszenia pod adresem p. Ottona Weilanda, Chojnice, ul. Dworcowa 12.

W GDYNI udziela informacyj z zakresu turystyki Cdyński Związek Propagandy Turystycznej (biura w Komisarjacie Rządu przy ul. Starowiejskiej) oraz Biuro informacyjno-turystyczne w kiosku przy dworcu.
Obóz Syndykatu Emigracyjnego.
Miejsc na 1800 osób. Cena noclegów: po 1 zł. od osoby. Otwarty przez cały rok.
Internat przy Gimnazjum żeńskim SS. Urszulanek przy Szosie Gdańskiej przyjmuje wycieczki szkolne w czasie wakacyj.
Wyżywienie tanie w Jadłodajni „Caritas" przy ul. 3 Maja (przy Kościele Serca Jezusowego).

GRUDZIĄDZ — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego, ulica Forteczna 27. (Łóżka, sienniki, pościel). Zgłoszenia u kasztelana szkoły p. F. Zielińskiego. Opłata 1 zł. — dla młodzieży 50 gr. — 28 „
Oddział Pol. Tow. Krajoznawczego dostarcza wycieczkom przewodników, zamawia autobusy i służy informacjami. Listy wysyłać przynajmniej na 3 dni przed przyjazdem do Prezesa oddziału P. T. K. ks. Wł. Łęgi w Grudziądzu, ul. Słowackiego 4.

PUCK — Schronisko Polsk. Tow. Krajoznawczego, przy dworcu kolejowym, pod opieką Oddzia-

łu P. T. K. w Poznaniu. — Łóżka z pościelą. Opłata 1 — 2 zł. za nocleg, wycieczki szkolne 50 gr. od osoby za noc. Gospodyni zarządzająca: p. Ksenia Witkowska. Wyżywienie można otrzymać na miejscu. — 64 miejsc

TORUŃ — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego — ul. Legjonów 24.
Gospodarz: p. Rękosiewicz. Schronisko czynne cały rok. Opłata dla uczniów szkół powszechnych 60 gr., szkół średnich 80 gr. Dla osób dorosłych zł. 1.50. dla członków P. T. K. 1 zł. Śniadania i kolacje na miejscu. Prysznice zimne i ciepłe po 10 gr. — 65 „
Ośrodek sportów wodnych Miejskiego Komitetu W. F. i P. W. — ul. Nadbrzeżna nad Wisłą. — 30 miejsc sypialnych, pomieszczenie na 160 kajaków. Cena noclegu dla dorosłych zł. 1—1.50, dla młodzieży 50 gr. Schronisko otwarte od 15.IV — 15.X.

W TUCHOLI — Oddział Pol. Tow. Krajoznawczego dostarcza przewodników, udziela informacyj.
Listy należy kierować na 3 — 5 dni naprzód, p. adr. Prezesa Oddziału P.T.K. p. Jana Szynkiewicza. Tuchola ul. Świecka 52.

W WEJHEROWIE informacyj z zakresu turystyki udziela Nadmorski Związek propagandy turystycznej (gmach Starostwa morskiego).

„Gdy myślę o zadaniach, stojących przed Polską, chciałbym wnieść od was do Polski całą waszą namiętność pracy, któraby Polskę przeniknęła, dać umiejętność zorganizowania pracy sumiennej, umiejętność pracy uczciwej".

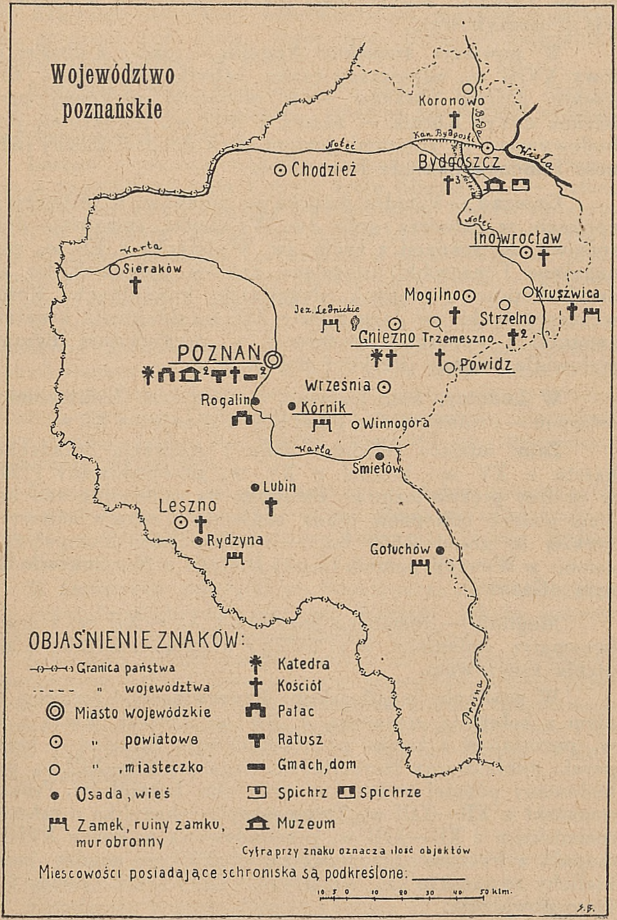
J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie na obiedzie w Poznaniu 26 października 1919).

Województwo poznańskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Poznań. Na Ostrowie Tumskim Katedra i prymasowski pałac. Katedra gotycka, przebudowana w różnych epokach, fasada frontowa w charakterze klasycystycznym. W Złotej Kaplicy, mającej plan średniowieczny, a zmienionej w czasach baroku, fragment nagrobka Bolesława Chrobrego z XIV wieku. Obok kościół gotycki N. M. P. z 1 połowy XV w., Psałterja, świecka budowla późnogotycka z pocz. XVI w. Pałac arcybiskupi; budowla barokowa z 1732 r., przebudowana w pierwszej połowie XIX w.. W budynku Akademji Lubrańskiego, pochodzącym z XVIII w., Muzeum diecezjalne (niedostępne dla zwiedzających). Ratusz w rynku, zbudowany w początku XIV w., po pożarze odbudowany w poł. XVI w., w stylu renesansu. Fara barokowa z XVII—XVIII w. z przylegającym do niej barokowym z XVIII w. gmachem dawnego kolegjum jezuickiego, mieszczącym dziś Urząd Wojewódzki. Dawny zamek książęcy, zwany Grodem Przemysława, obecnie Archiwum Państwowe, przebudowany w 1783., gotyckie tylko piwnice. Muzeum Wielkopolskie i Bibljoteka Raczyńskich, zbiory Tow. Przyjaciół Nauk. Pokaźne gmachy uniwersyteckie i teatru. Fabryka wagonów Cegielskiego; fabryki mebli, chemiczne, spożywcze (Wilda, Główna, Luboń). Ogród zoologiczny i botaniczny.

Województwo
poznańskie
Koronowo
Kan. Bydgoski
Bydgoszcz
Wisła
Noteć
Chodzież
Inowrocław
Warta
Sieraków
Mogilno
Kruszwica
Strzelno
Jez. Lednickie
Gniezno
Trzemeszno
Powidz
POZNAŃ
Września
Rogalin
Kórnik
Winnogóra
Śmiełów
Lubin
Leszno
Rydzyna
Gołuchów
Prosna
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" , miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół
Pałac
Ratusz
Gmach, dom
Spichrz
Spichrze
Muzeum
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
Miescowości posiadające schroniska są podkreślone:
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.

Parki i boiska. Warta wioślarska. Lotnisko i tor wyścigowy na Ławicy. Wielkopolski Park Narodowy w Ludwikowie (Puszczykowo).

W powiecie śremskim: **Rogalin** — pałac z drugiej połowy XVIII w., mieszczący cenne zabytki artystyczne, zbrojownię, galerję obrazów, — w otoczeniu pięknego parku (słynne dęby); **Kórnik** — zamek z XVI w., parokrotnie przebudowywany ze zbiorami, jeziora, park dendrologiczny (własność Fundacji Zakłady Kórnickie).

Gniezno — katedra gotycka ze zmianami w późniejszych epokach: w katedrze grób św. Wojciecha, romańskie drzwi spiżowe ze scenami z życia św. Wojciecha z XII w.; płyty nagrobne i nagrobki, sięgające czasów gotyckich, ku czci arcybiskupów i innych dygnitarzy kościelnych. Kościół wczesnogotycki św. Jana z XIII—XIV w.; sklepienia krzyżowe, zworniki i wsporniki rzeźbione; w presbiterjum figuralne malowidła ścienne (freski) z poł. XIV w.

W Lednicy, koło Gniezna, na jeziorze lednickiem, na ostrowiu — ruiny zamku i kaplicy z granitu z XI w.

Żnin, miejsce rodzinne Jana i Andrzeja Śniadeckich, baszta z XV w., kościół z XV w. przebudowany 1794 r., w okolicy piękne jeziora. **Biskupin**, na półwyspie nad brzegiem jeziora odkopana osada bagienna z okresu kultury łużyckiej (z przed 2.500 lat) — wielkopolskie Pompei; ruiny zamku w **Wenecji**, pomnik Leszka Białego w **Marcinkowie Górnym (Gąsawa).**

Mogilno — romańska bazylika z XI — XII w. z granitu (wewnątrz zmieniona w r. 1707) z kryptą romańską o sklepieniu krzyżowem.

W powiecie mogileńskim: **Kruszwica** nad jeziorem Gopłem z kolegjatą romańską z XII w. i Mysią Wieżą z XIV w., pozostałość z zamku późnogotyckiego; **Strzelno** — kościół paraf., poklasztorny Norbertanek, sięgający XII—XIII w., przebudowany później w baroku; przy nim kościół św. Prokopa, romański z XII—XIII w., **Trzemeszno** — bazylika o założeniu romańskiem z XII—XIII w., przebudowana w końcu XVIII w. (kopuła z freskami Smuglewicza, w skarbcu między innemi kielichy romańskie św. Wojciecha i Dąbrówki). Powidz i jezioro powidzkie.

Inowrocław — kościół N. P. Marji, romański z XII—XIII wieku; warzelnia soli, zakład solankowy.

Bydgoszcz — kościół farny, gotyk z 1502 r.; dawne kościoły Klarysek, Jezuitów, pobernardyński, muzeum miejskie, stare śpichrze nad Brdą, śluzy nad Brdą, — największe i najpiękniejsze śluzy w Polsce.

Koronowo koło Bydgoszczy — kościół gotycki, stawiany w XIV w. przez Cystersów, wnętrze ma bogate wyposażenie barokowe z XVII w.

Leszno — dawna siedziba Leszczyńskich; fara barokowa z nagrobkami ojca i stryja króla Stanisława, — ratusz rokokowy, barokowe kościoły ewangelickie, planty, zwierzyniec. Pod Lesznem dawna rezydencja Leszczyńskich **Wydzyna**, z okazałym zamkiem barokowym z pocz. XVIII w., przebudowanym następnie przez Sułkowskich. **Lubiń** — klasztor OO. Benedyktynów z kościołem gotyckim z XV w.

W powiecie jarocińskim: **Gołuchów** (stacja Pleszew) — z zamkiem zbudowanym w XVI w. przez Leszczyńskich, przebudowanym gruntownie w XIX w. na wzór zamków renesansowych francuskich, mieszczący cenne zbiory sztuki. (własność prywatna Ordynacji X.X. Czartoryskich. Zwiedzać zbiory można tylko we **wtorki** i **czwartki** za uprzedniem zgłoszeniem wycieczki).

Sieraków (pow. międzychodzki) — piękny kościół późnorenesansowy z pocz. XVII w. (w. głównym ołtarzu obraz „Zdjęcie z krzyża" ze szkoły Rubensa). Liczne jeziora w okolicy.

W Śmiełowie pamiątki po Mickiewiczu, w **Winnogórze** grób jenerała Dąbrowskiego, we **Wrześni** szkoła sławna strajkiem dzieci przeciw niemieckiemu gwałtowi.

Krajobraz płaski naogół, lecz pełen harmonji i piękna gospodarczego ładu. Częste wzgórza morenowe, jeziora prześliczne lasem objęte. Perłą pojezierze między Sierakowem i Międzychodem i okolice **Chodzieży** (fabryka porcelany i fajansu). Dla wycieczek wioślarskich Warta, śliczna Wełna, Brda z kanałem.

Przewodniki:

J. Smoleński: Wielkopolska. — Poznań. Wyd. Polskie R. Wegnera „Cuda Polski". 1930. — Str. 157. zł. 14.

Pajzderski: Poznań. (Nauka i sztuka T. XIV). — Str. 129 zł. 9.

Kilarski J.: Przewodnik po Poznaniu. — Książnica — Altas. 1928 — Str. 95. zł. 1,80.

Ruciński: Przewodnik po Poznaniu. — Poznań. Księg. św. Wojciecha, 1929. Str. 208.

Zabytki Wielkopolskie: Ilustr. przewodnik po Poznaniu i Wielkopolsce. — Nakł. Marcina Derdy. Poznań 1929. Str. 277.

Dr. Orłowicz Mieczysław: Ilustrowany przewodnik po Poznańskiem. Lwów 1921. Książnica-Atlas. str. 180.

Grycz Józef: Zamek Kórnicki i jego zbiory, 1921. Nakł. Bibl. Kórnickiej. Str. 25.

Wycieczki dookoła Poznania, poradnik dla młodzieży, 1930. Nakładem decernatu W. F. przy Magistracie m. Poznania — zł. 0.50.

Ilustrowany przewodnik po Gnieźnie i okolicy. Nakł. Księg. W. Lebiedzińskiego. Gniezno, 1929, str. 58.

Skonieczny Mieczysław ks.: Przewodnik po katedrze gnieźnieńskiej, Gniezno 1935. Nakł. i druk. J. B. Lange. Str. 32.

Władysław Sperczyński: Gopło i Kruszwica. — Poznań, 1923. Str. 38.

Panieńska Teresa: O Kujawach i Inowrocławiu. — Inowrocław. — 1929. — Str. 40. zł. 1.50.

Świątkowski W.: Nad wodami Warty, Gopła i jezior Kujawsko-Wielkopolskich. Warszawa, 1930. Str. 176.

Waszak Stanisław: „Przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach", Kruszwica, Strzelno, Pakość z 29 ilustr. i planem Inowrocławia. Inowrocław, 1933. Nakł. Zbigniewa Knasta Str. 155. Zł. 1.50.

Kopeć Karol: „Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach", (Kruszwica — Strzelno — Trzemeszno — Mogilno— Pakość). Plan miasta Inowrocławia w podziałce 1:500. Wydano staraniem Polsk. Tow. Krajozn. Oddziału Kujaw Zachodn. w Inowrocławiu R. 1933. Str. 171.

Dr. St. Łabędziński: Ilustrowany przewodnik po Bydgoszczy. Nakł. księgarni J. Idzikowskiego. Str. 36.

Mały przewodnik po Bydgoszczy, — wydany nakładem Tow. Miłośników Bydgoszczy.

Fidler Konrad i Mozolewski Józef: Bydgoszcz. 1929. Bydgoszcz P. T. Krajozn. str. 146.

Świderski Bol. dr: Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej. — Leszno. 1929. Str. 354.

Dr. Nikodem Pajzderski: Przewodnik po Muzeum w Gołuchowie.— Poznań, Księg. św. Wojciecha, 1929. str. 43.

Schroniska szkolne:

BISKUPIN, pow. żniński, — (dojazd ze Żnina kolejką powiatową ze znacznemi zniżkami dla wycieczek lub pieszo 10 km). Publ. szkoła powszechna — łóżka z siennikami. Opłata 30 gr. —	20 łóżek
BYDGOSZCZ — Państwowe Gimnazjum humanistyczne, ul. Grodzka 18. Łóżka z materacami	20 „
GNIEZNO — 7-kl. publiczna szkoła powszechna im. św. Jana, ul. św. Jana Nr. 2a. —	20 „
INOWROCŁAW — Szkoła rolnicza Wielkopolskiej Izby Rolniczej, ul. św. Mikołaja 8. Schronisko może być wykorzystywane w okresie od kwietnia do października. Schronisko posiada 30 łóżek z materacami i siennikami oraz 30 sienników zapasowych, pomieścić zatem może 60 osób. Opłata za nocleg: łóżko 50 gr., miejsca na siennikach 20 gr. —	30 „
KÓRNIK — (poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna przy ul. Poznańskiej 120. Łóżka z siennikami. —	20 „
KRUSZWICA — poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna im. Jana Kasprowicza, ul. Jana Kasprowicza 4. — Schronisko posiada 20 łóżek i 40 sienników, miejsc razem 40, prześcieradła za dopłatą. Opłata za nocleg 30 gr.	20 „
POZNAŃ — *Państw. gimnazjum im I. Paderewskiego*, róg Składowej i Wałów Zygmunta Augusta. — Łóżka z materacami — schronisko stałe, czynne cały rok. Opłata za nocleg 50 gr. i 1 zł., zależnie od tego, czy z pościelą. Posiłki otrzymywać można u woźnego.	55 „
7-kl. publ. szkoła powszechna Nr. 15 im. Ewarysta Estkowskiego, ul. Wielkie Garbary 26.—Schronisko, utrzymywane przez Wydział Szkolny Zarządu Miejskiego. Schronisko posiada 150 łóżek, 300 sienników, 150 koców, pomieścić zatem może do 300 osób.	150 „
Opłaty za nocleg: 50 gr., 75 gr. i 1 zł. Posiłki otrzymać można u woźnego.	

ŻNIN 7-kl. publ. szkoła powszechna. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr. 30 łóżek
(Dojazd ze Żnina do Biskupina kolejką pow. kosztuje 60 gr. dla wycieczek 30 gr., od osoby).

Schroniska społeczne.

BYDGOSZCZ — Schronisko Polskiego Tow. Tur.-Krajoznawczego Nowy Rynek 1-II — 20 łóżek z materacami i 30 miejsc na siennikach. Opłata za nocleg: od 50 gr. do zł. 1.50. —

POZNAŃ — Schronisko Wydziału Turystycznego przy Targach Międzynarodowych. Pawilon schroniska posiada 20 sal, które pomieścić mogą 300 osób. Urządzenie 50 kompletów łóżek z pościelą i 250 sienników z kocami. Cena kwatery: 50 gr. do 2 zł. od osoby na dobę. Miejski dom przy ul. Grunwaldzkiej (dawny Hotel Polonja) — udziela noclegów ulgowych, o ile wycieczka pozostaje w Poznaniu ponad 1 dzień.

W INOWROCŁAWIU — Oddział Pol. Tow. Tur.-Krajoznawczego dostarcza przewodników, pośredniczy w wynajęciu autobusów po nadesłaniu dokładnych wiadomości dotyczących wycieczki, udziela informacyj. Listy przynajmniej na tydzień naprzód — należy kierować do p. Czesława Ziółkowskiego, Inowrocław, ul. Kołaczek 10 (Starostwo).

OSTRÓW LEDNICKI — poczta Dziekanowice, pow. gnieźnieński, stacja kol. Lednogóra (odległość 3 km), na wyspie jeziora Lednickiego schronisko Oddziału Gnieźnieńskiego P.T.K. — miejsc noclegowych 30. —

W POZNANIU—Oddział Pol. Tow. Tur.-Krajoznawczego dostarcza przewodników, wszelkich środków lokomocji, udziela informacyj.
Listy w tych sprawach przynajmniej na 2 dni przed przyjazdem należy kierować p. adr. Oddziału Pol. Tow. Tur. Krajoznawczego. Poznań, ul. Marszałka Focha 18. II p. tel. 71-52.

Województwo stanisławowskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Stanisławów, miasto wojewódzkie, kościół paraf. pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia N. P. M. z XVII w., barok; katedra gr.-kat. pod wezw. Zmartwychwstania Pańskiego z r. 1722 (dawniej kościół OO. Jezuitów), barok; kościół ormiański z XVIII w., późny barok; park, Muzeum Ziemi Stanisławowskiej, Aleja Ułanów Krechowieckich, na cmentarzu groby M. Gosławskiego, A. Gillera, krypta i pomnik legjonistów.

Dniestrowy jar: — **Halicz** — **Niżniów** — **Rakowiec** do Uścieczka i Zaleszczyk (w woj. tarnopolskiem); najpiękniejsze miejsca: Ostra poniżej Niżniowa, Monasterek koło Łuki (grota deszczowa).

W Haliczu — ruiny zamku Potockich z XVII w.; kościół par. z XVIII w. pod wezw. Wniebowzięcia N. P. M., późny barok; cerkiew par. z XVI w. pod wezw. Bożego Narodzenia, rusko-bizant.. **W Św. Stanisławie** — kościół OO. Franciszkanów (dawniej cerkiew książęca) z XII w., portal romański z XIII w. **W Rakowcu** (pow. horodeński) ruiny zamku z XVII w..

W powiecie rohatyńskim: **Rohatyn** — kościoł paraf. z XV w. pod wezw. św. Mikołaja, gotyk-renesans; cerkiew par. z XV w. pod wezw. Narodzenia N.P.M. gotyk-renesans;

cerkiew drewniana z XVII w. pod wezw. św. Ducha (wewnątrz piękny ikonostas). **Bołszowce** — kościół i klasztor OO. Karmelitów z XVIII w. pod wezw. Zwiastowania N. P. Marji, rokoko.

Stryj. — Morszyn (uzdrowisko). — **Bolechów,** Kałusz i **Dolina** (saliny).

Kochawina (miejsce odpustowe). **Żurawno,** pobojowisko.

W pow. nadwórniańskim: **Pniów** z ruinami zamku Kuropatwów z XVI w. — **Mołotków**, pobojowisko legjonowe z pomnikiem; **Bitków** i **Pasieczna**, kopalnie nafty; kopalnia wosku ziemnego w **Staruni**, **Skit** koło Maniawy z ruinami monasteru.

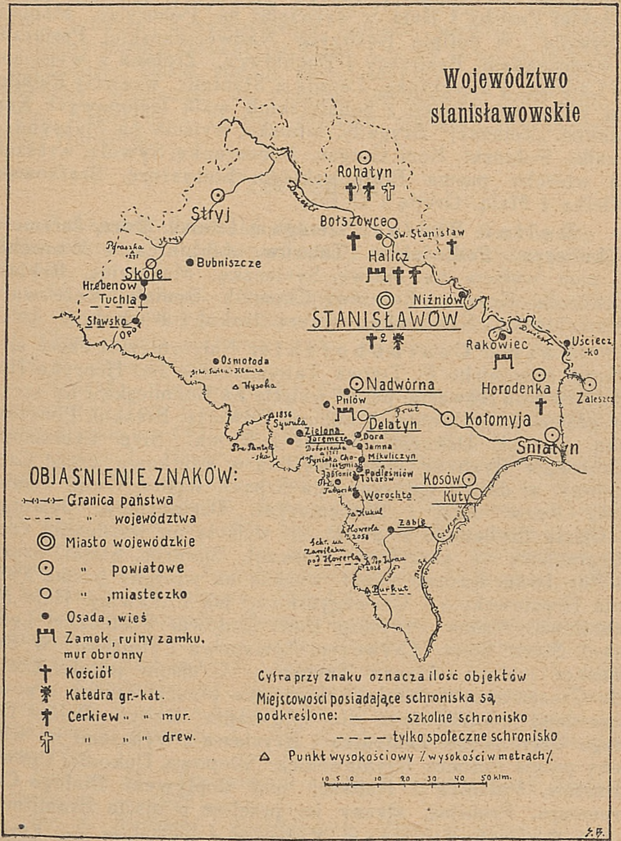
Horodenka: kościół par. (dawniej XX. Misjonarzy z r. 1743—63, rokoko (piękne rzeźby rokokowe). —

Kołomyja, stolica Pokucia, słynne targi i jarmarki, łazienki miejskie z kąpielami w Prucie, pomnik na błoniach Kosaczowskich w miejscu gdzie Stefan Wielki, hospodar wołoski, oddał hołd królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi.

Wycieczki w Beskidy Wschodnie. Wschodniokarpacki główny szlak turystyczny, starannie oznakowany (znaki b. czerw.) i w schroniska w jednodniowych etapach zaopatrzony: Sianki (zob. województwo lwowskie) — Pikuj — przełęcz Tucholska— Ławoczne— Trościan— Wysoki Wierch— Czarna Repa — przełęcz Wyszkowska — Gorgan Wyszkowski — Klauza Świca — Ukiernia — Mołoda — Grofa — Parenkie — Popadja — Jała — Wysoka — Siwula Łopuszna Rafajłowa — Doboszanka — Syniak — Jabłonica — Średnia — Worochta — Kukul — Howerla — Pop Iwan.

Bieszczady: w dolinie Stryja **Synowódzko Niżne**, punkt wyjścia do słynnych skał w **Bubniszczu**; dalej Synowódzko Wyżne ze wspaniałym widokiem na ujście Oporu do Stryja i punktem wyjścia kolei leśnej Synowódzko-Majdan w dolinie Rybnika. W dolinie Oporu za „Wrotami Tucholskiemi" **Skole**, punkt wyjścia na Paraszkę i Zełemin oraz początek szlaku turystycznego (znaki białoniebieskie): Skole — Magóra Tucholska — granica Państwa; **Hrebenów** słynne letnisko; **Tuchla** wreszcie **Sławsko** z terenami narciarskiemi; wysokie ponad 1200 m npm. wierchy: Trościan i Wysoki Wierch.

Gorgany: W dolinie Świcy **Wygoda**, punkt wyjścia kolei leśnych w dolinę Mizunki i w dolinę Świcy z ośrodkami turystycznemi w Ludwikówce (wycieczki na Gorgan Ilemski i na Jajko Ilemskie) i w Klauzie Świcy (wycieczki na Jajko Ilemskie, Gorgan Wyszkowski i Wierch Mołodę).

Województwo stanisławowskie
Rohatyn
Stryj
Bołszowce
Św. Stanisław
Halicz
Bubniszcze
Skole
Hrebenów
Tuchla
Sławsko
Niźniów
STANISŁAWÓW
Rakowiec
Uściecz-ko
Osmołoda
Wysoka
Nadwórna
Horodenka
Zaleszczyki
Pniów
Delatyn
Kołomyja
Zielona
Jaremcze
Dora
Jamna
Mikuliczyn
Śniatyn
Podleśniów
Tatarów
Kosów
Worochta
Kuty
Żabie
Howerla
Burkut
Prut
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" ,miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Kościół
Katedra gr.-kat.
Cerkiew " " mur.
" " " drew.
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone: szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Punkt wysokościowy /wysokości w metrach/.
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.

W dolinie Łomnicy ośrodki turystyczne Podlute, **Osmołoda** i Jała ze schroniskiem P. T-stwa Tatrz. (wycieczki na wierchy Arszycy, Zapłatę, Wysoką, Igrowiszcze, Róg, Sywulę — Łopusznę, na Grofę i Popadję. W dolinie Bystrzycy Sołotwińskiej **Porohy i Huta** z wyjściami na Pohorylec, Stanimir i Sywulę. W dolinie Bystrzycy Nadwórniańskiej **Pasieczna** z wodospadami Bystrzycy i Buchtowca, **Zielona** z wyjściami na Czortkę, Pasieczankę, Leordę i Stanimir, wreszcie **Rafajłowa**, pełna wspomnień z bohaterskich walk legjonowych Karpackiej „Żelaznej" Brygady, letnisko; wyjścia na Maksymiec, Skałki, Poleński, Kozi Gorgan, Doboszankę, Sywulę, wreszcie na wierchy pasma Bratkowskiego: Steryszorę, Bratkowską Wielką i Małą, Gropę i Durnię.

Dolina Prutu z szeregiem letnisk: **Dora, Jaremcze, Mikuliczyn, Podleśniów, Tatarów,** Jabłonica i **Worochta.** Z nich wyjścia na Malwę, Synieczkę, Makowicę, Rokietę, Jawornik Gorgan, Leśniów, Chomiak, Syniak, Rebrowacz, Worochteński, Kityłówkę, Kiczerę, Kukul i Kostrzycę.

Pasmo Czarnohorskie: Najgórniejsza część sieci Prutu: schronisko P. T-stwa Tatrzańskiego im. Henryka Hoffbauera **pod Howerlą**, punkt wyjścia na Koźmieską i na szczyty głównego grzbietu Czarnohory: Howerlę, Breskuł, Pożyżewską, Turkuł, Dancysz, Szpyci i Rebra. Sieć Czeremoszu Czarnego: Bystrzec punkt wyjścia w środkową część Czarnohory: w dolinę Gadzyny, na Szpyci, Rebra, Gutin Tomnatyk, Kozie Łęgi i Brebenieskuł; **Dzembronia, Jawornik i Ujście Szybenego** z punktami wyjścia na wschodnią część Czarnohory ze szczytami: Munczeł, Smotrec, Stajki, Szuryn i Pop Iwan; **Burkut** punkt wyjścia na wierchy pasma Połonin Hryniawskich i Czywczyńskich, jak Łukawice, Hala Michajłowa, Masny Przysłup, Baba Ludowa, Prełuczny, Ledeskul, Stara Staja, Czywczyn, Komanowa i Hnitesa. **W Szybenem** jezioro i klauza Szybenka. U ujścia potoku Łostun do Czeremoszu największa, karpacka klauza Łostun z nowoczesnemi urządzeniami dla spławiania drzewa. Dolina Białego Czeremoszu: **Jabłonica i Hryniawa** z wyjściami na wierchy pasma Połonin Hryniawskich: Skopową, Dukonię, Pnewie, Hostów, Palenicę i Hnitesę; nad dopływem Białego Czeremoszu, Probijną, słynny jej przełom u ujścia Hramitnego.

Huculszczyzna: **Kosmacz** z wyjściem na Łysinę, Grahit, Hordję; **Pistyń** z pracownią zdobnych huculskich przedmiotów ceramicznych. W dolinie Rybnicy letnisko **Kosów** z przepięknym Horodem oraz kolebki zdobniczego przemysłu

huculskiego **Jaworów** i **Riczka.** W dolinie Czeremoszu **Kuty** z mieszkańcami Ormjanami i słynnemi jarmarkami huculskiemi, **Ucieryki** w miejscu zlania się obu Czermoszów, **Jasienów Górny**, letnisko i wyjścia na szczyty Morylewa, Pisany Kamień, Synycia; **Krzyworównia**, letnisko, wyjścia na Synycię i wierchy pasma Ihreckiego: Ihrec, Czarny Gruń, Szendrówkę i Kamienisty, **Żabie**, stolica Huculszczyzny, miejscowość klimatyczna, wycieczki na Magórę, Grzybówkę, Białą Kobyłę, Krętą, Kostrzycę i Hedję; centrum etnograficznych osobliwości Hucułów.

Przewodniki:

Dąbrowski Romuald inż.: Przewodnik ilustrowany po Województwie Stanisławowskiem (z mapą). Stanisławów 1930. Str. 180.

St. Gaykowski: Stanisławów i jego pamiątki. Nakł. Księg. R. Jasielskiego w Stanisławowie. Str. 32.

Plan miasta Stanisławowa. Stanisławów. Nakładem Księg. R. Jasielskiego.

Henryk Gąsiorowski: Przewodnik po Beskidach Wschodnich: Tom I. Część I. Bieszczady. — Książnica-Atlas. Lwów-Warszawa 1935, str. 287, 5 mapek, zł. 5.40.

— Tom I. Część II. Gorgany. Książnica - Atlas. Lwów-Warszawa 1935, str. 240, 2 mapki i 2 panoramy — zł. 4.50.

— Tom II. Pasmo Czarnohorskie. Warszawa — Lwów 1933, Książnica-Atlas. Str. 560. 4 mapki, 2 panoramy zł. 7.

Krótki przewodnik po Huculszczyźnie. Od Hnitesy po Rogoze — zestawił Komitet Redakcyjny. Warszawa, 1933. Gł. Księgarnia Wojskowa. Str. 140.

Igor Czaykowski. Beskid Wschodni. Szlaki turystyczne w dorzeczach Prutu i Czarnej Bystrzycy. Stanisławów — Jaremcze. Księgarnia R. Jasielskiego. str. 78. — zł. 1.50.

Z. Klemensiewicz. Bieszczady. Od przełęczy Wyszkowskiej po przełęcz Łupkowską. Przewodnik narciarski po Karpatach i Tatrach. T. III. Polski Związek Narciarski. Lwów 1934.

Dudryk M.: Przewodnik narciarski po terenach Karpat Wschodnich. — 1925 — zł. 1.

Dr. A. Zieliński i Bialikiewicz: Zima w dolinie Oporu. Lwów 1932.

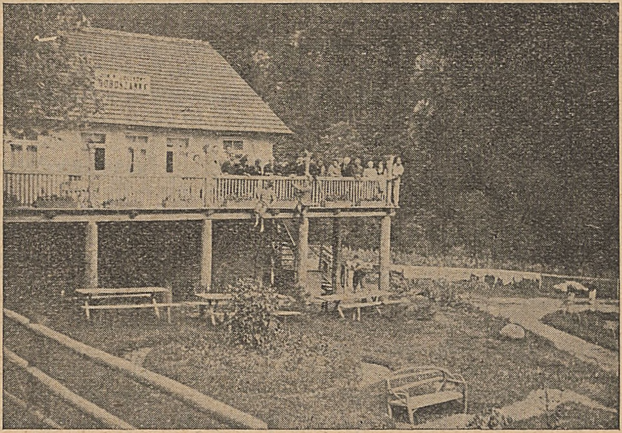
Płk. T. Zieleniewski: — Szczytami Karpat (od Worochty do Sianek). Warszawa, 1934. Główna Księgarnia Wojskowa. zł. 5.

Ferdynand Ossendowski: Huculszczyzna. Wydawnictwo Polskie R. Wegnera „Cuda Polski". Poznań 1936 (w druku).

Schroniska szkolne:

DELATYN — 7-kl. szkoła powszechna (budynek główny), ul. Główna 54. — 20 łóżek

JAREMCZE — Szkolne schronisko wycieczkowe mieści się w domu wycieczkowym, „Doboszanka" (koło wiaduktu kolejowego). Czynne cały rok. Miejsc ogółem 100. Łóżek szkolnych 40 „

W domu wycieczkowym „Doboszanka" mieści się szkolne schronisko wycieczkowe.

Łóżka z materacami i siennikami. Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej 50 gr. Wyżywienie można otrzymać na miejscu. Przy domu plaża i korty tenisowe. Adresować: Dom wycieczkowy „Doboszanka" Jaremcze.

JAWORÓW, poczta Kosów, najbliższa stacja kolej. Kuty.—3-kl. publ. szkoła powszechna. — Łóżka z materacami — 20 łóżek

KOSÓW — (najbliższa st. kolej. Kuty, także przez Zabłotów lub Kołomyję)—7-kl. publ. szk. powszechna żeńska — Rynek. — 30 łóżek
Łóżka z materacami. —

KUTY — (stacja kolej. w miejscu, autobusem z Kołomyi) — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska, ul. Śniatyńska 4. —
Łóżka z materacami. 20 „

MIKULICZYN — Publ. szkoła powszechna Nr. 2 — 20 „

NADWÓRNA — 7-kl. publ. szkoła powszechna żeńska—ul. Kościuszki. Opłata za nocleg 30 gr. 20 „

NIŻNIÓW — (poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna. — 10 „

SKOLE — 7-kl. publ. szkoła powszechna żeńska ul. Kościelna 16. — Łóżka z materacami 30 „

STANISŁAWÓW — 7-kl. publ. szkoła powszechna żeńska im. Klementyny Hofmanowej, ul. Szopena 1. — 20 „

ZIELONA — (poczta Pasieczna, stacja kolej. Nadwórna) — 2-kl. publ. szkoła powszechna (dom Nr. 481). — 10 „

ŻABIE-ILCIA — (poczta Żabie, stacja kolej. Worochta, odległość 32 km autobusem z Kosowa). 3-kl. publ. szkoła powszechna w „Żabiu-Ilcia". — Łóżka z materacami. 30 „
Opłata za nocleg 30 gr.

ŻABIE-SŁUPEJKA, (poczta Żabie, najbliższa stacja kolej. Worochta).
Publ. szkoła powszechna. — 20 „
Łóżka z materacami.

Schroniska społeczne.

BIESZCZADY:

SŁAWSKO — Schronisko Karpackiego Towarzystwa Narciarzy (Lwów) 80 łóżek — noclegi od 1 zł. — stacja turystyczna P. T. T.

POD KAZANOWCEM (900 m) Schronisko Sekcji Narc. Klubu Sport. „Czarni" we Lwowie — 40 miejsc. Stacja noclegowa P. T. T. 20 łóżek

BESKID (16 km od Sławska, 800 m n. p. m., poczta Oporzec, przystanek kolejowy w miejscu), w odnowionych budynkach kolejowych Ośrodek narciarski Okręgowego Urzędu W. F. i P. W. D. O. K. VI we Lwowie. Miejsc 100.

NA TROŚCIANIE (1215 m n. p. m.) schronisko Oddziału Drohobyckiego P. T. T. w domku myśliwskim Br. Groedel. 20 miejsc

OPORZEC (670 m n. p. m.). Schronisko P. T. T. Oddziału drohobyckiego w leśniczówce br. Groedel. Adr. Karol Rogulski, Ławoczne 30 łóżek

KLIMIEC (w pow. stryjskim). Schronisko Przemyskiego Towarzystwa Narciarzy — 25 łóżek

ŁAWOCZNE, Schronisko Sekcji Narciarskiej Kolejowego P. W. we Lwowie w budynku stacji kolejowej, otwarte tylko w sezonie zimowym (cena noclegu 1.50 zł.) 50 łóżek

PARASZKA (okolica Skolego) na Czerenyszczu (930m), schronisko P.T.T. Oddziału w Drohobyczu — 10 łóżek

PRZEŁĘCZ WYSZKOWSKA (940 m), schronisko P. T. T. Oddziału we Lwowie 25 łóżek

GORGANY.

U ŹRÓDEŁ ŚWICY Schronisko Oddziału Lwowskiego P. T. T. położone 930 m n. p. m. (adres: Schronisko P. T. T. Klauza—Świca, gm. Ludwikówka, p. Wełdzirz). Dojazd kolejką leśną od Wygody przez Ludwikówkę 38 km Miejsc noclegowych 25 w tem 17 łóżek. Ceny noclegów zł., 1,50 i 1 zł.

DOLINA MOŁODY — schronisko Oddziału P. T. T. we Lwowie — 30 łóżek

W JALI Schronisko Oddziału Lwowskiego P. T. T. położone 750 m. n. p. m. (adresować: Jala koło Ryzarni p. Perehińsko). Najbliższa stacja kolejowa Broszniów, stąd dojazd kolejką leśną do Ryzarni 5 — 7 godzin czasu, 52 km. Miejsc 35, w tem 25 łóżek, opłata od 1 zł do 2,50 zł.

BOREWKA (1364 m) — Schronisko (schrony) Koła P. T. T. w Kałuszu — noclegi 30 i 50 gr., 40 miejsc noclegowych.

SYWULA — Schronisko na Połoninie Ruszczyna (1410 m) Oddziału P. T. T. we Lwowie 20 miejsc noclegowych.

NA PANTYRZE Schronisko im. II Karpackiej Brygady Legjonów Polskich. Wybudowane w r. 1934. staraniem Przemyskiego Tow. Narciarzy oraz Tow. Krzewienia Narciarstwa. Dojście z Rafajłowej. — 22 łóżek

W RAFAJŁOWEJ w domu ludowym pomieszczenia dla turystów i narciarzy.

CZARNA KLEWA - Schronisko Przemyskiego Tow. Narciarzy na połoninie Steryszora (1450 m) — 20 „

DOBOSZANKA — Schronisko Oddziału P. T. T. w Stanisławowie przy klauzie Zubrynki (1000m) 20 miejsc noclegowych.

NA NIŻNEJ pod Doboszanką (1.000) Schronisko P. T. T. (odz. Stanisławowskiego) zagospodarowane. 20 miejsc na pryczach. Stacja kolej. Nadwórna (Rafajłowa) lub Jaremcze. Adres: Nadleśnictwo Państwowe. Rafajłowa. poczta Pasieczna.

POD CHOMIAKIEM Schronisko im. dr. M. Orłowicza Oddziału Stanisławowskiego P. T. T. (1350 m n. p. m.). zagospodarowane przez cały rok. — 50 miejsc ceny noclegów 1 — 2 zł.

CZARNOHORA.

Na PRZEŁĘCZY TATARSKIEJ (Jabłonickiej) Schronisko im. gen. T. Kasprzyckiego Oddziału Stanisławowskiego P. T. T., położone 1000 m n. p. m. (adres: wieś Jabłonica, p. Tatarów) 18 km drogi od stacji kol. Tatarów. dojście pieszo z Woronienki. Miejsc ogółem 50. 50 łóżek Ceny od 80 gr. — 2 zł.

WOROCHTA — Dworek Czarnohorski. własność Oddziału Czarnohorskiego P. T. T. w Kołomyi. Miejsc ogółem 116. w tem łóżek 66. Ceny noclegów od 30 gr.

POD HOWERLĄ (na Zaroślaku) Schronisko im. mjr. Hoffbauera Oddziału Stanisławowskiego P.T.T. (adres: poczta Worochta). Z Worochty 5 godz. drogi. Miejsc ogółem 147, ceny noclegów od zł. 1.—

POD KOSTRZYCĄ (1350 m n. p .m.) Schronisko Tow. Budowy Schronisk Harcerskich— urządzone z zasiłku M. W. R. i O. P. — spełnia **jednocześnie rolę szkolnego schroniska wycieczkowego;** użytkowane na kursy Z. H. P. Ogółem 70 miejsc nocleg. 50 łóżek

Pod **WIELKĄ MARYSZEWSKĄ** (1370 m) — Schronisko Karpackiego Towarzystwa Narciarzy we Lwowie 50 łóżek

POD POP IWANEM na t. zw. Pohorylcu (na przełęczy, łączącej Smotrec z Pop Iwanem 1700 m n. p. m.) Schronisko narciarskie Akademickiego Związku Sportowego w Warszawie. — 25 miejsc

BESKIDY HUCULSKIE.

BURKUT — Schronisko P. T. T. (Kosów) otwarte cały rok — 22 łóżek i 60 sienników. Cena za nocleg 1 — 2 zł.

SKUPOWA (1586 m) na połoninie Bereźniak (1400 m) Schronisko Oddziału P. T. T. w Kosowie (6 km. t. j. 1 1/2 godziny marszu od drogi pow. nad Czarnym Czeremoszem w Zełenem) 20 miejsc nocleg.

HRYNIAWA — schronisko przy Nadleśn. L. P. 10 miejsc noclegowych.

BABA LUDOWA (1585 m), na połoninie Masny Prystup — schronisko Oddziału P. T. T. Kosowie 20 miejsc

W dolinie Czarnego Czeremoszu w **BAŁTAGULE** pod Rotundułem — schronisko Oddziału P.T.T. w Kosowie 30 miejsc

Pod **ŁOSTUNEM** (1640 m), w dolinie Popadyńca,— Schronisko Oddziału P. T. T. w Kosowie — 30 miejsc

Na **KOPILASZU** (1589 m) — schronisko Akademickiego Związku Sportowego w Warszawie — 25 miejsc

„Ten dziwny szmat ziemi zowie się Śląskiem i żył tak długo, i tak ogromną pełnią życia odrębnego, często zapominany przez resztę Polski. Wobec tego zespolenie naszego życia jest największym cudem pośród wszystkich, które przeżywaliśmy w ostatnich latach, największym triumfem z pośród naszych triumfów".

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie w Katowicach 28 sierpnia 1922).

Województwo śląskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Zagłębie węglowe: Katowice — Chorzów — Świętochłowice — Hajduki — Lipiny — Szarlej — Nowy Bytom — Ruda — Mikołów — Rybnik — Tarnowskie Góry — Lubliniec — zakłady przemysłowe, kopalnie węgla, huty żelaza, cynku, ołowiu.

W **Katowicach** — Muzeum śląskie w gmachu Województwa: sztuka kościelna, przemysł artystyczny, galerja obrazów, etnografja; zbiory przyrodnicze w Zakładach Technicznych, ul. Krasińskiego; dom oświatowy przy ul. Francuskiej, gmach Urzędu Wojewódzkiego, Śląskie Techniczne zakłady naukowe.

Chorzów — miasto przemysłowe; huta żelaza „Królewska", kopalnia węgla „Prezydent", Państwowa Fabryka Związków Azotowych, elektrownia, nowoczesny stadjon sportowy z pływalnią. W **Świętochłowicach** huta żelaza „Falva", w Białym **Szarleju** kopalnie rudy cynku, ołowiu i żelaza. W **Wielkich Hajdukach** huta żelaza „Batory". **Tarnowskie Góry**, kolebka górnictwa na Śląsku.

Pszczyna — drewniany kościół św. Jadwigi w parku z XVI w., budowla zrębowa, wieża „na słup", wewnątrz gotycki, rzeźbiony ołtarz szafiasty z legendą św. Jadwigi z r. około 1500; pałac, park.

Okolica **Pszczyny:** piękne lasy, w sąsiednich wsiach, jak Ćwiklice, Miedźna, Grzawa, Góra — charakterystyczne dla Śląska kościoły drewniane.

W **Goczałkowicach** i **Jastrzębiu-zdroju** zakłady kąpielowe, **Piekary**, miejsce odpustowe, **Świerklaniec**, zamek, pałac, park.

Skoczów, zamek piastowski, ratusz barokowy, stare kościółki drewniane w Kończycach Wielkich, w Zamorkach i Nierodzimiu, **Wapienica**, punkt wyjściowy wycieczek górskich, W dolinie Ludwiki wielka wodociągowa zapora wodna.

Bielsko — ośrodek przemysłu sukienniczego, — muzeum miejskie w ratuszu; niedaleko w **Starem Bielsku** grodzisko pierścieniowe i gotycki kościół św. Stanisława z XIX w.; w kościele malowidła ścienne z końca XIV w. i ołtarz gotycki pochodzenia krakowskiego z legendą św. Stanisława z początku XVI w.

Cieszyn — położony malowniczo nad Olzą, — wzgórze zamkowe z romańską kaplicą św. Mikołaja z XIII w. i gotycką wieżą piastowską z XIV w.; muzeum miejskie w dawnym pałacu Laryszów z XVIII w., tutaj rokokowe i klasycystyczne malowidła ścienne z końca XVIII w.; podcienia z XVII w. na Rynku i ul. Głębokiej, park zamkowy, studnia Trzech Braci.

W drodze na Baranią Górę.

Województwo
śląskie
Lubliniec
Tarnowskie Góry
Szarlej
Ruda
Lipiny
Chorzów
Świętochłowice
Nowy Bytom
Wk. Hajduki
KATOWICE
Mikołów
Rybnik
Bieruń Nowy
Pszczyna
Miedzna
Góra
Ćwiklice
Grzawa
Wisła
Stare Bielsko
Bielsko
Skoczów
Wielkie Górki
Cieszyn
Ustroń
Czantorja
Wisła
Kubalonka
Węgierska Górka
OBJASNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" miasteczko
Osada, wieś
Punkt wysokościowy /wysokość w metrach/
Przełęcz
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Kościół murowany, kościół drewniany
Muzeum
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone
społeczne schronisko

Wycieczki górskie w Beskid Śląski:

Punkty wyjścia: **Bielsko-Wisła**, nowoczesna miejscowość letniskowa, ośrodek sportów zimowych, zameczek P. Prezydenta R. P. w dolinie Cz. Wisełki. **Ustroń**, uzdrowisko. **Jaworze**, uzdrowisko, **Brenna**, wielka wieś w okolicy Skoczowa (bitwa z Czechami w r. 1920), **Istebna**, **Koniaków**, wsi beskidzkie starogóralskie, **Bystra i Szczyrk**, letniska od strony Żywieckiej.

Wycieczki górskie: 1) z Bielska na **Klimczok** 1119 m i Magórę 1095 m z zejściem do Szczyrku lub do Bystrej. 2) z Bielska na **Klimczok** i na **Błotny** 917 m z zejściem przed dolinę Wapienicy (ze sztucznem jeziorkiem) do Wapienicy, do Jaworza lub do Brenny. 3) z Bielska na **Klimczok** i dalej grzbietami na **Malinowską Skałę** z zejściem przez **Skrzyczne** do Szczyrku lub dolinę Malinki do Wisły. 4) z Bielska przez Klimczok na **Baranią** 1214 m z zejściem do Milówki lub dolinami Wiselki do Wisły. 5) z Bielska (lub Bystrej) przez **Klimczok**, **Baranią**, Ochodzitą do Zwardonia. 6) z Ustronia na **Równicę** 883 m z zejściem do Polany (wyc. ćwiczebna). 7) z Ustronia przez Równicę, Salmopol na **Baranią** z zejściem doliną Białej (Czarnej) Wisełki do Wisły (lub do Milówki (ewent. Węg. Górki); 7) z Ustronia na **Czantorję** 995 m z zejściem do Polany (wyc. ćwiczebna). 8) z Polany na Czantorję i grzbietami na **Stożek** 975 m z zejściem do Wisły lub do Istebny. 9) z Wisły na **Stożek** z zejściem do Istebny lub do Jabłonkowa w Czechosłow. (lub z Istebny doliną Olzy do Jabłonkowa), a stąd do schroniska polsk. Tow. „Beskid" w Czechosłow. na **Kozubowy** 975 m, (zob. przepisy na str. 17. 10) z Wisły doliną Białej Wisełki do **źródeł Wisły na Baraniej** z zejściem doliną Czarnej Wisełki do Wisły, lub w kotlinę Żywiecką do Węg. Górki, ewent. do Milówki (wycieczka średnio natężająca). 11) Główny szlak Beskidzki w Besk. Śląskim biegnie z Polany przez Czantorję — Stożek — przełęcz Kubalonkę — Baranią Górę — Magórkę Wiślańską do Węg. Górki (12 — 14 godz.).

Przewodniki.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Województwie Śląskiem. Książnica - Atlas 1924. Str. 186. — Cena zł. 3.75.

Województwo Śląskie 1918 — 1928, praca zbiorowa pod redakcją dr. L.Ręgorowicza, dr. M. Dworzańskiego i M. Tułacza, Katowice 1928. Str. 348.

Morcinek Gustaw: Śląsk. — Poznań. Wyd. Polskie R. Wagnera „Cuda Polski", 1933, str. 182.

Mikulskiego: Przewodnik po ziemi śląskiej.

Sosnowski K. Przewodnik po Beskidach i Pieninach z terenami narciarsk. Wyd. III, tom II, Cena zł. 3 — Księg. nakł. „Orbis" Kraków-Dębniki.

Galicz Jan dr.: Przewodnik po Beskidzie Śląskim i Śląsku Cieszyńskim. — Cieszyn. Nakł. Oddziału Cieszyńskiego Pol. Tow. Tatrzańskiego „Beskid Śląski" — 1931. Str. 256.

Podzorski A.: Ilustr. przewodnik po Wiśle. — Wisła Druk. Ustroń 1930. Str. 56.
Pietrzykowski Karol: Bielsko. Śląsk — Bielsko. 1929.
Tadeusz Dobrowolski: Sztuka Województwa Śląskiego. Katowice 1933. Nakładem Muzeum Śląskiego w Katowicach.

Schroniska szkolne

Wydziału Oświecenia Publicznego Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego.

BIELSKO — Bursa im. Ign. Paderewskiego, ul. Starobielska 3 (schronisko prywatne). Miejsc 100 (koców 30). Opłata za nocleg 1 zł. Schronisko otwarte przez cały rok.

BIERUŃ NOWY — Szkolna przystań kajakowa ze schroniskiem wycieczkowem (w odległości 1 km od stacji kolejowej nad brzegiem Wisły). Adres: Marjan Leśniewski, nauczyciel. Bieruń Nowy, pow. pszczyński. Miejsc. narazie bez pościeli i koców, 30.
Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej 25 gr., dla młodzieży pozaszkolnej 50 gr. — 30 łóżek

BRENNA — pow. cieszyński, poczta w miejscu, stacja kolej. Skoczów, — odległość od stacji 14 km.
Publ., szkoła powszechna Nr. 1 (nowy budynek). — — 10 „
Łóżka z siennikami i pościelą. — Schronisko ma oddzielne pomieszczenie, dostępne przez cały rok. Opłata za nocleg 25 gr.

CIESZYN — Szkoła powszechna im. A. Mickiewicza, plac Kościelny. Łóżka z siennikami i pościelą. — Opłata za nocleg 50 gr. — 25 „

ISTEBNA — pow. cieszyński, poczta w miejscu, stacja kol. Głębce, odległość od stacji 10 km. Publ. szkoła powszechna. Miejsc ogółem 20, a mianowicie: 10 łóżek i 10 miejsc na siennikach. Opłata za nocleg 25 gr. — 10 „
Schronisko otwarte w okresie wakacyj.
W Istebnej-Zaolzie w publ. szkole powszech-

nej w okresie wakacyj czynne jest również schronisko szkolne, posiadające — jednak bez pościeli i koców. 10 łóżek

JAWORZE — pow. bielski, poczta w miejscu, stacja kol. Jaworze-Jasienica. Publ. szkoła powszechna I. 10 „
Łóżka bez pościeli i koców. Schronisko czynne w okresie feryj.

KATOWICE —
Szkolne schronisko wycieczkowe w gmachu Śląskich Technicznych Zakładów Naukowych— ul. Krasińskiego 3.
Schronisko wyposażone jest w 40 łóżek z siennikami, pościelą, kocami; umywalnie z bieżącą wodą, ogrzewanie centralne, elektryczność. Schronisko przeznaczone jest dla młodzieży męskiej. Opłata za nocleg wynosi 1 zł. od osób dorosłych, 50 gr. od młodzieży.
Zgłoszenia kierować należy do Sekretarjatu Śląskich Technicznych Zakładów Naukowych w Katowicach.
Schronisko otwarte cały rok. 40 „
Pomieszczenie dla wycieczek żeńskich przewiduje się w budynkach publ. szkół powszechnych nr. 4 i nr. 9. Zgłoszenia do Wydziału Oświecenia Publ. Urzędu Wojew. Śląskiego.

KONIAKÓW — (pow. cieszyński, poczta w miejscu, stacja kolej. Głębce, odl. 12 km lub Zwardoń, odl. 10 km). Publ. szkoła powszechna, (nowy budynek). Łóżka z siennikami i pościelą. — 20 „
Opłata za nocleg 25 gr.

SKOCZÓW — Szkoła powszechna Nr. 2 ul. Bielska 271. — Łóżka z siennikami. — 20 „
Opłata za nocleg 25 gr.

USTROŃ — poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna Nr. 1 (dom Nr. 150). Łóżka z materacami. — 20 „
Opłata za nocleg 25 gr.

WAPIENICA — pow. bielski, poczta i stacja kolej. w miejscu.
Publ. szkoła powszechna I. Schronisko otwarte w okresie feryj. Łóżka bez pościeli i koców. 15 „

WISŁA — (poczta i stacja kolej. w miejscu) — 7-kl. publ. szkoła powszechna Nr. 1 (nowy budynek). Schronisko ma częściowo stałe, od dzielne pomieszczenie. Łóżka z siennikami i pościelą. — Opłata za nocleg 25 gr. 40 łóżek

Wisła. Szkoła powszechna, gdzie mieści się schronisko noclegowe.

Schroniska społeczne.

BRZEZIE — stacja kolej. Rybnik. Osiedle szkolne Zgromadzenia S.S. Urszulanek w Rybniku przyjmuje wycieczki szkolne w czasie wakacyj.

BUCZE HARCERSKIE — koło Górek Wielkich, poczta i stacja kolej. Skoczów. Harcerska Szkoła Instruktorska. Schronisko stałe na 20 osób. Łóżka z siennikami i pościelą. Opłata za nocleg 50 gr. 20 „

ISTEBNA - ZAOLZIE — Schronisko Organizacji Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju im.

Michaliny Mościckiej, położone na szlaku Istebna — Barania Góra. Stacja kol. — Wisła. Adres: Istebna. Schronisko P. W. K., telefon Nr. 6. Pomieszczenia na 60 osób. Dostępne dla wycieczek turystycznycb i kursów narciarskich w ciągu całego roku, za wyjątkiem okresu feryj letnich. Opłata za nocleg dla wycieczek szkolnych od 50 gr. od osoby. — Całodzienne utrzymanie — 3 zł.

Schroniska górskie.

Na **BARANIEJ GÓRZE** — przy źródłach Wisły — Schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego Oddziału Górnośląskiego w Katowicach, położone 925 m n. p. m. Adres: Schronisko P. T. T. Barania Góra, p. Wisła. Najbliższa stacja kolej. Milówka lub Wisła o 2½ wzgl. 3 godziny drogi. Schronisko zagospodarowane.
Miejsc ogółem 170, w tem łóżek 40, noclegów prymitywnych 130. Ceny noclegów zł. 1.50 — 2.50; dla członków P. T. T. i młodzieży zł. 0.50 — 1.50.

Na **BŁOTNYM (Błatniej)** — Schronisko Tow. Przyjaciół Przyrody w Bielsku. (120 łóżek i 10 sienników). — 36 miejsc

Na **KLIMCZOKU** (Szyndzielna 1001 m) schronisko Beskidenvereinu z Bielska z restauracją, miejsc nocleg. 50 „

Na **KLIMCZOKU**, względnie **Magórce** (drugi szczyt Klimczoka 1070 m. ½ g. od Szyndzielni) schronisko Beskidenvereinu, miejsc nocleg. 40 „

Na **RÓWNICY** (883 m n. p. m.) — (gmina i poczta Ustroń, najbliższa stacja kolejowa Ustroń lub Polana). Schronisko Oddziału Górnośląskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Zgłoszenia: Schronisko — Równica, poczta Ustroń zawiadowca p. Wit. Maciejewski. Schronisko ma 10 izb noclegowych.
Miejsc noclegowych 120, w tem 40 łóżek i 80 sienników. Opłata za nocleg zł. 1.50 — 2.50,

dla członków P. T. T. 0.50 — 1.50, dla młodzieży 10—30 gr. zależnie od liczebności grupy wycieczkowej.

W SALMOPOLU — (obok Szczyrku) wojew. krakowskie. Schronisko Tow. Beskidenverein w Bielsku (10 łóżek, 12 sienników). 22 „

Na STOŻKU — Schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego Oddziału „Beskid Śląski" w Cieszynie, położenie 975 m n. p. m. Adres: Wisła, Stożek schronisko P.T.T. Najbliższa stacja kol. Wisła ($2^1/_2$ godziny drogi). Miejsc noclegowych ogółem 120, w tem 60 łóżek. Ceny noclegów od 1.50 — 2 zł. dla członków P. T. T. 0.30 — 1.50 zł., dla wycieczek młodzieży od 10 gr.

Na CZANTORJI schronisko Beskiden - Vereinu tuż przy granicy po stronie czechosłow. (dostępu nie wzbraniają) z restauracją, miejsc nocl. 50 „

Na KOZUBOWY nad Jabłonkowem, nowe wielkie schronisko Polsk. Tow. „Beskid Śląski" w Czechosłowacji, restauracja, miejsc nocleg. 80 „

Województwo tarnopolskie.

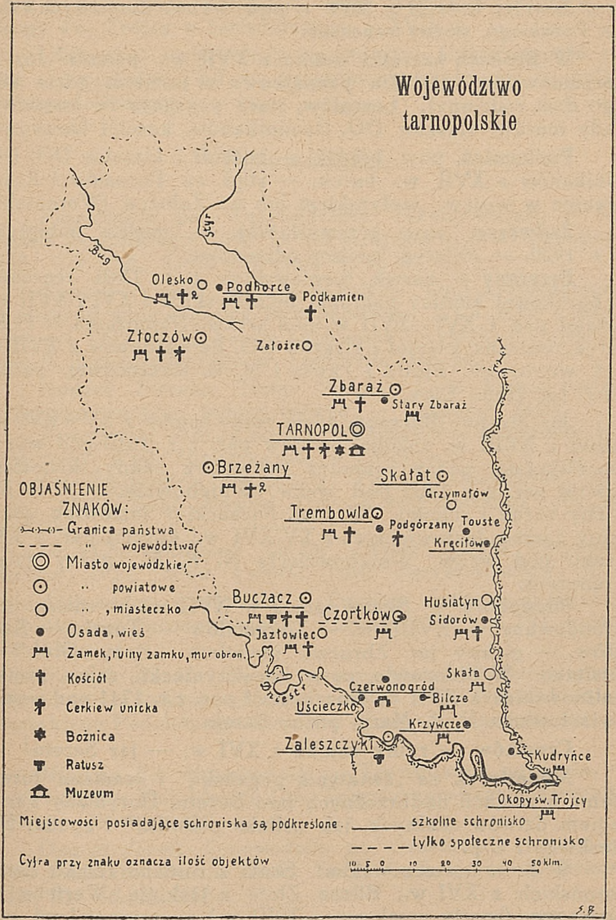
Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Tarnopol, miasto wojewódzkie;—b. zamek Tarnowskich z XVI w., obecnie koszary, późny renesans; kościół OO. Dominikanów z XVIII w. pod wezw. św. Wincentego z Ferrary, rokoko (freski St. Stroińskiego); cerkiew paraf. z XVI/XVII wieku; bożnica z XVII w., późny renesans; Muzeum podolskie.

Zbaraż — zamek Zbaraskich z około 1630 r; kościół i klasztor OO. Bernardynów pod wezw. św. Antoniego z XVII w., barok. W Zbarażu Starym ruiny dawnego zamku.

Trembowla — ruiny zamku z XIV — XVII w.; kościół i klasztor OO. Karmelitów z XVII w., barok; kamieniołomy. W **Podgórzanach** ruiny monasteru OO. Bazyljanów z XVII w.

Wycieczka do Oleska i Podhorzec — przez Ożydów lub Złoczów. W **Olesku** — zamek Daniłłowiczów i Sobieskich z ostatnich lat XVI w., późny renesans; kościół paraf. z r. 1597 pod wezw. Św. Trójcy, renesans; kościół i klasztor OO. Kapucynów z r. 1753, późny barok. W **Podhorcach** — zamek Koniecpolskich, Sobieskich i Rzewuskich z roku 1635 — 1640, barok; kościół, park i piękna okolica. W **Złoczowie** — zamek Sobieskich z r. 1634 — 1636 (obecnie więzienie), barok; kościół par. z XVIII w. (dawniej OO. Pijarów)

Województwo
tarnopolskie
Bug
Styr
Olesko
Podhorce
Podkamień
Złoczów
Załoźce
Zbaraż
Stary Zbaraż
TARNOPOL
Brzeżany
Skałat
Grzymałów
Trembowla
Podgórzany
Touste
Kręciłów
Buczacz
Czortków
Husiatyn
Sidorów
Jazłowiec
Skała
Czerwonogród
Bilcze
Uścieczko
Krzywcze
Zaleszczyki
Kudryńce
Okopy św. Trójcy
OBJAŚNIENIE
ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" , miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obron.
Kościół
Cerkiew unicka
Bożnica
Ratusz
Muzeum
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone. szkolne schronisko
tylko społeczne schronisko
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.
S. B.

pod wezw. Wniebowzięcia N. P. M., późny barok; cerkiew par., dawniej kościół z 1624 r. pod wezw. Zmartwychwstania Pańskiego, późny renesans.

W **Brodach** szczątki zamku z XVII w., pomnik Józefa Korzeniowskiego (tablica pamiątkowa w miejscu, gdzie stał jego dom rodzinny). **Leszniów**, stara synagoga renesansowa, ślady murów, klasztor OO. Dominikanów, kościół barokowy.

Podkamień, pow. brodzki — kościół i klasztor OO. Dominikanów z XVII w., barok; — stąd na Poczajów i Krzemieniec w wojew. wołyńskiem lub na Założce (Woroniaki).

Zadwórze, pow. przemyślański, — mogiła poległych w r. 1920. — Milatyn, miejsce odpustowe.

Brzeżany — zamek Sieniawskich z r. 1540, renesans; w barokowej kaplicy nagrobki Sieniawskich z XVI i XVII w., kościół par. z XVI—XVII w. pod wezw. Narodzenia N. P. M. gotyk, renesans; kościół i klasztor OO. Bernardynów z XVII w. pod wezw. św. Piotra i Pawła i M. B. Różańcowej, barok; staw, jar Złotej Lipy.

Jar Strypy—**Buczacz**, gdzie ruiny zamku z XV—XVI w.; ratusz z XVIII w. rokoko; cerkiew par. z r. 1610 pod wezw. św. Mikołaja, późny renesans (wewnątrz cenny ikonostas); kościół par. z r. 1765 pod wezw. Wniebowzięcia N. P. M., późny barok i rokoko. W pow. buczackim **Jazłowiec**, gdzie ruiny zamku Jazłowieckich z XV/XVI w.; kościół par. z XVI wieku pod wezw. Wniebowzięcia N. P. M., późny gotyk i renesans.

Miodobory: — **Skałat** zamek w XVII w., po zniszczeniu odbudowany w XVIII w. — **Grzymałów** — **Touste** — **Kręciłów**, — piękny jar Zbrucza, pustelnia „Boży Grób" — **Husiatyn**. W **Sidorowie**, pow. kopyczyniecki, ruiny zamku Kalinowskich z XVII w. oraz kościół par. z r. 1741 pod wezw. Zwiastowania N. P. Marji, późny barok.

Czortków — ruiny zamku z XVI w. — jar Seretu

Monastyrek ze „świątynią pogańską" i zamkami tureckiemi w skałach nadbrzeżnych jaru Seretu, **Horyhlady** z szeregiem dziwów skalnych, jak „sfinks podolski" i „puhar Sobieskiego i t. p.

W pow. borszczowskim: **Skała** z ruinami zamku Lanckorońskich z XVI w.; **Bilcze** Złote z jaskinią Werteba, — **Krzywcze** (baszty zamkowe z XVII w.) ze wspaniałemi jaskiniami gipsu krystalicznego; **Kudryńce** z ruinami zamku Herburtów z XVII w.

Jar Dniestru — Zaleszczyki z ratuszem rokokowym z XVIII w., piękne położenie, sady morelowe, winnice; — Okopy św. Trójcy z fortyfikacjami z XVII w.

Uścieczko, malowniczy jar Dniestru, **Czerwonogród** zamek z początków XVII w., przerobiony częściowo na pałac, wodospad Dżurynu.

Przewodniki:

Przewodnik po Województwie Tarnopolskiem. — Nakładem Podolskiego Tow. Turyst. Krajoznawcz. w Tarnopolu, 1928. Str. 140. Oprawny cena — zł. 6.

Kunzek Tomasz. Ziemia podolska Opis krajoznawczo-turystyczny województwa tarnopolskiego. Z 26 ilustr. i mapą. Tarnopol 1935. Nakł. Sekcji popierania turystyki Podolskiego Tow. T. Krajoznawczego w Tarnopolu, str. 48.

Kunzek Tomasz: Nasze Podole. Opis krajoznawczo-turystyczny wojew. tarnopolskiego, — Tarnopol, 1930.

Kryczyński Wł.: Zamek w Podhorcach. Bibljoteka Powszechna. Wyd. Zuckerkandla w Złoczowie.

Inż. Żmigrodzki Kazimierz: Powiat Złoczowski. Złoczów, 1929. Nakł. Powiat Tow. Krajoznawczego. Str. 80. Zł. 1.50.

Dr. Charewiczowa Łucja: Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów, 1927. Wyd. Powiat. Tow. Turyst.-Krajozn., zł. 4.

Aleksander Czołowski i Bohdan Janusz: Przeszłość i zabytki woj. tarnopolskiego. Poznań 1926, str. 193, quarto i 78 tablic.

Henryk Ślaski: Zbaraż w przeszłości i teraźniejszości. Opis historyczno-krajoznawczy powiatu, 1934. Nakł. Oddziału Zbaraskiego Podolskiego Tow. Tur.-Kraj. w Tarnopolu, Str. 68. zł. 1.—

Missona K.: Przewodnik po Trembowli i powiecie. — Wydawnictwo Podolskiego Tow. Turystyczno-Krajoznawczego, 1930. str. 25 — gr. 50.

Opacki Józef: Przewodnik po Czortkowie i okolicy. Nakł. Oddziału Podol. Tow. Turyst. - Krajozn. Czortków, 1931. Str. 68. zł. 1.50.

Urbański Wincenty: Przewodnik po powiecie buczackim. Buczacz, 1931. Nakł. Oddziału Podol. Tow. Turyst.-Krajozn. Str. 32, zł. 1.50.

Opacki Józef prof. Przewodnik po powiecie borszczowskim. Nakł. Podolskiego Tow. Tur.-Krajoznawczego Oddziału Borszczów 1935.

Schwarz Józef: Przewodnik informacyjny po Zaleszczykach i okolicy. — Tarnopol, 1931. Wyd. Podol. Tow. Tur. Krajozn. Str. 67, zł. 1,50.

Wiktor Nechay: Przewodnik po jaskiniach w Krzywczu Tarnopol, 1933. Nakł. Podol. Tow. Turyst.-Krajoznawczego. Str. 30, — 50 gr.

Schroniska szkolne:

BILCZE ZŁOTE — (pow. borszczowski, poczta w miejscu, stacja kol. Jezierzany-Piłatkowce), 7-kl. publ. szkoła powszechna. — Schronisko ma oddzielne pomieszczenie; posiada 20 łóżek i 20 miejsc na matach słomianych. —	20 łóżek
BRZEŻANY — Państwowe Gimnazjum. — Schronisko ma oddzielne pomieszczenie.	20 „
BUCZACZ — Państw. Gimnazjum, ul. Słowackiego 18. — Łóżka z materacami.	20 „
CZORTKÓW — Schronisko Podolskiego Tow. Turystyczno - Krajoznawczego w baszcie zamkowej. Szkolnych łóżek 6. — Łóżka z pościelą. Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej 50 gr.	
KRĘCIŁÓW — (pow. skałacki, poczta Touste, st. kolej. Chorostków—odległość od stacji 29 km) Publiczna szkoła powszechna. — Schronisko mieści się w Domu Podolskiego Tow. Tur. Krajozn., wynajętym na szkołę. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr.	20 „
KRZYWCZE GÓRNE — pow. borszczowski, poczta Krzywcze n/Dn. stacja kolej. Germakówka. — 4-kl. publ. szkoła powszechna. Łóżka z materacami. —	20 „
OKOPY ŚW. TRÓJCY — (poczta w miejscu, stacja kolej. Iwanie Puste) — 7-kl. publ. szkoła powszechna (w czasie feryj opiekuje się schroniskiem p. Piotr Nowicki kom. post. P.P.).	20 „

PODHORCE — dół — (pow. złoczowski, poczta Podhorce koło Złoczowa, stacja kolej. Ożydów), — 3-kl. publ. szkoła powszechna, — 20 łóżek

SKAŁAT — najbliższa stacja kolej. Borki Wielkie w odległ. 21 km) 7-kl. publ. szkoła powszechna męska ul. J. Piłsudskiego 23.
Łóżka z siennikami, 20 „

TARNOPOL — 7-kl. publ. szkoła powszechna męska im. św. Kazimierza, ul. Lelewela 13,— 20 „

Schronisko w Kręciłowie,
dom Podolskiego Tow. Tur. - Krajoznawczego.

TREMBOWLA — 7-kl. publiczna szkoła powszechna męska, — przy ul. Mickiewicza 1, róg ul. Słowackiego, — 20 „

UŚCIECZKO — (poczta w miejscu, stacja kolej. Worwolińce), — 4-kl. publ. szkoła powsz. — 10 „

ZALESZCZYKI — Państwowe Seminarjum Nauczycielskie męskie. Łóżka z siennikami — częściowo i z bielizną pościelową. Opłata za nocleg 50 i 30 gr. 30 łóżek

ZBARAŻ — 7-kl. męska publ. szkoła powszechna im. Skrzetuskiego. — 20 „

Schroniska społeczne:

KRZYWCZE GÓRNE — (pow. borszczowski) — Schr. Podol. Tow. Turyst.-Krajoznawczego w Tarnopolu — w Zamku — czynne cały rok. Cena noclegu 50 gr. i 1 zł. — 14 miejsc

PODGÓRZANY — (pow. trembowelski). Schronisko Podolskiego Tow. Tur.-Krajozn. w 4 odnowionych celach ruin monasteru.

TREMBOWLA — Schronisko Podol. Tow. Turyst.-Krajozn., — dom własny, czynne w okresie letnim. Łóżka z pościelą. — 8 miejsc

ZALESZCZYKI — Schronisko Podolskiego Tow. Turystyczno-Krajoznawczego, dom własny — otwarte cały rok. — 26 łóżek
Cena noclegu 1 zł. i 50 gr.

W Hucisku Brodzkiem i Suchodołach (pow. brodzki) kilkuosobowe schroniska w miejscowych domach ludowych.

BEREMIANY (pow. borszczowski nad Dniestrem) schronisko prywatne otwarte tylko w sezonie letnim o 10 łóżkach, własność bar. Franciszka Heydla, opłata 50 gr. za noc.

SKOMOROCHY (pow. buczacki) schronisko Wydziału Powiatowego w Buczaczu, otwarte tylko w sezonie letnim, 8 łóżek, opłata 50 gr.

Województwo warszawskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

W y c i e c z k i j e d n o d n i o w e: z Warszawy do **Bielan, Młocin i Puszczy Kampinoskiej**; — do **Otwocka Wielkiego**—ruiny barokowego pałacu Bielińskich z XVII/XVIII w.; do **Natolina** z parkiem i pałacem z XVIII w. (klasycyzm); — do **Wilanowa**, — park i pałac, barok. XVII w.; — do **Jabłonny**, park i pałac, klasycyzm XVIII w.; — do **Czerska**, ruiny zamku książąt Mazowieckich z XIV w.; przez **Sochaczew**, gdzie kościół par. Najśw. Marji P., barok. XVIII w. i ruiny zamku książąt Mazowieckich XIV w. do **Żelazowej Woli**, miejsca urodzenia Chopina z dworkiem Chopina; — **Brochów**, kościół par. św. Rocha, obronny, XVI — XVII w..

W powiecie błońskim: **Błonie**, kościół par. św. Trójcy, dawniej romański, później przebudowany; **Rokitno**, kościoł par. Wniebowzięcia N. M. P., barok. XVIII w.. W powiecie grójeckim: **Góra Kalwarja** z kościołami barokowemi z XVII i XVIII w., **Grójec** z kościołem par. św. Mikołaja, gotyk XV w. i z bożnicą drewnianą z początku XIX w.. W **Mińsku Mazowieckim**, kościół par. Narodzenia N. M. P., barok. XVIII w., przebudowany oraz pałac, klasycyzm. XVII — XVIII w..

W powiecie radzymińskim: **Kobyłka**, kościół pojezuicki św. Trójcy, barok. XVIII w..

W y c i e c z k a W i s łą z W a r s z a w y d o T o r u n i a: **Modlin** — **Zakroczym**, kościół paraf. św. Krzyża, gotyk, XVI w., — **Czerwińsk** z dawnem opactwem kanoników lateraneń-

skich; kościół i klasztor romański z XII w., przebudowany w renesansie i baroku. — **Wyszogród,** kościół parafjalny św. Trójcy, barok, XVIII w.; kościół ewangelicki, gotyk, XV w.; i bożnica, barok XVIII w., — **Płock,** słynny z malowniczego położenia i zabytków: katedra, dawniej romańska, przebudowana w XVI w.; dzwonnica katedralna, gotyk XIV — XV w.; „baszta szlachecka", gotyk XIV w.; kościół paraf. św. Bartłomieja, barok XVIII w.; ratusz, klasycyzm, XIV w.; muzea.— **Dobrzyń** — **Włocławek,** największy ośrodek przemysłowy i handlowy na Kujawach. W Włocławku zabytki: katedra Wniebowzięcia N. M. P., gotyk XIV—XV w., przebudowana; kościół parafjalny św. Jana, gotyk XVI w.; kościół św. Witalisa, gotyk XIV w. i kościół poreformacki, barok XVII w.;— **Nieszawa,** kościół farny św. Jadwigi, gotyk, XV w.; kościół po franciszkański św. Krzyża, gotyk, XV w.; ratusz, klasycyzm XIX w. — **Ciechocinek,** zdrojowisko, tężnie, basen kąpielowy. — **Złotorja** (ruiny zamku).

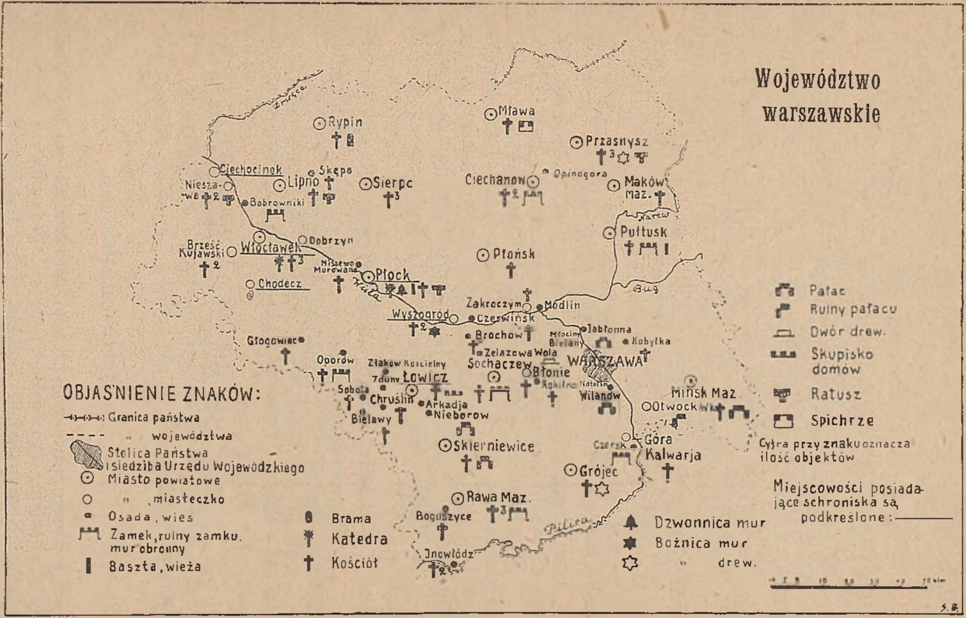
Wycieczka do Łowicza i księstwa Łowickiego, jako ciekawego terenu etnograficznego. **Łowicz:** kolegjata Wniebowzięcia N. M. P., barokowa, XVIII w.; kościół popijarski Najśw. M. P., barok, XVII w.; kościół św. Leonarda, barok XVII w.; kościół Bernardynek Najśw. M.P. barok, XVII w.; kościół par. św. Ducha, dawniej gotycki z XV w. przebudowany; gmach pomisjonarski, barok XVII w.; domy zabytkowe. — **Arkadja** z parkiem romantycznym z XVIII w. — **Nieborów** z pałacem barokowym z XVII w.— **Zduny,** typowa wieś łowicka. — **Złaków kościelny.** — ognisko księżackie kultury, sztuki i przemysłu ludowego. — **Bielawy** z kościołem par. Nawiedzenia N. M P., gotyk XV w.. — **Chróślin** z kościołem par. św. Michała, gotyk, XVI w. — **Sobota** z kościołem par. św. Piotra i Pawła, gotyk, XVI w..

Wycieczka do jezior Kujawskich—**Chodecz.**

Godne ponadto zwiedzenia:

Skierniewice kościół par. św. Jakóba, klasycyzm, XVIII w.; dawny pałac prymasowski, XVII — XVIII w..

W powiecie rawsko-mazowieckim: **Boguszyce,** kościół drewniany, polichromowany św. Stanisława, XVI w., **Inowłódz,** kościół par. gotyk, XVI w.; kośc. św. Idziego, romański, XI—XII w., **Rawa,** kościół pojezuicki Niepok. N. M. P. z klasztorem, barok; kościół poaugustjański Nawiedzenia N. M. P. barok, XVIII w.; kościół ewangelicki, gotyk, przebudowany w XVIII w.; ruiny zamku książąt Mazowieckich, XIV w.;

Województwo warszawskie
Mława
Rypin
Przasnysz
Ciechocinek
Skępe
Lipno
Sierpc
Ciechanów
Opinogóra
Maków Maz.
Nieszawa
Bobrowniki
Narew
Pułtusk
Brześć Kujawski
Włocławek
Dobrzyń
Płońsk
Miszewo Murowane
Płock
Chodecz
Bug
Zakroczym
Modlin
Wyszogród
Czerwińsk
Jabłonna
Brochów
Młociny
Bielany
Kobyłka
Głogowiec
Żelazowa Wola
WARSZAWA
Oporów
Złaków Kościelny
Sochaczew
Błonie
Łowicz
Natolin
Wilanów
Mińsk Maz.
Sobota
Chruślin
Arkadja
Otwock
Bielawy
Nieborów
Czersk
Góra Kalwarja
Skierniewice
Grójec
Rawa Maz.
Boguszyce
Pilica
Inowłódz
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Stolica Państwa i siedziba Urzędu Wojewódzkiego
Miasto powiatowe
" miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Baszta, wieża
Brama
Katedra
Kościół
Dzwonnica mur
Bożnica mur
" drew.
Pałac
Ruiny pałacu
Dwór drew.
Skupisko domów
Ratusz
Spichrze
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:

W powiecie kutnowskim: **Głogowiec**, kościół par. św. Wojciecha. gotyk XVI w.; **Oporów**, kościół par. św. Marcina, gotyk. XV w. oraz szlachecki zameczek obronny, gotyk. XV w.,

W powiecie włocławskim **Brześć Kujawski**, kościół św. Stanisława, gotyk, XIV w.; kościół podominikański św. Michała, obecnie barokowy z XVII w.,

W powiecie płońskim: **Miszewo Murowane**, kościół par. św. Anny, gotycki centralny, XV w. później przebudowany. **Płońsk**, kościół par. Wniebowzięcia N. M. P., gotyk XV w.,

W **Sierpcu** kościół par. św. Witalisa i Modesta, gotyk, XV w., kościół i klasztor pobernardyński Wniebowzięcia N. M. P., gotyk, XV — XVI w., kościół św. Ducha, dawniej gotycki, obecnie barokowy z XVIII w.,

W pow. lipnowskim: **Bobrowniki** z ruinami zamku na wyspie, XV w.; **Lipno**, gdzie kościół par. Wniebowzięcia N.M.P., XVI w. oraz ratusz, klasycyzm, XIX w. — **Skępe** — **Wymyślin**, kościół i d. klaszt. Bernardynów XVI—XVII w.; jeziora.

W **Rypinie** kościół par. św. Trójcy, gotyk, XIV w., później przebudowany, „Brama sierpecka", gotyk. XIV w.,

W powiecie ciechanowskim: **Ciechanów**, kościół par. Narodzenia N. M. P., gotyk XV w.; kościół filjalny Nawiedzenia N. M. P., gotyk XV w.; ruiny zamku książąt mazowieckich, XIV w., — **Opinogóra** z pamiątkami po Z. Krasińskim,

W **Mławie** kościół par. św. Trójcy, klasycyzm, XIX w., spichrze XVIII — XIX w.,

W **Makowie**, kościół farny Bożego Ciała, gotyk, XVI w.,

W **Przasnyszu** kościół pobernardyński Wniebowzięcia N. M. P. obecnie OO. Pasjonistów, gotyk, XVI w.; kościół św. Ducha, gotyk XV w.; kościół Bernardynek św. Klary i Józefa, barok, XVII w.; bożnica, barok, XVIII w.; ratusz, klasycyzm XIX w.

W **Pułtusku** kolegjata Zwiast. N. M. P., gotyk, XV w., przebudowana w renesansie; zamek, założony w XVI w. wieża ratuszowa, gotyk, XVI w.

Przewodniki:

Informacyjno-turystyczny przewodnik po województwie warszawskiem, opracowany przez Warszawski Wojewódzki Komitet Regjonalny i Polskie Tow. Krajoznawcze. Oddział Warszawski, Warszawa, 1932, str. 288.

Okolice Warszawy. Krajobraz i zabytki. Praca zbiorowa. P. T. K. Warszawa, 1927 — str. 56, zł. 1.50.
Przewodnik geologiczny po Warszawie i okolicy — praca zbiorowa, Warszawa 1927.
R. Kobendza i J. Kołodziejczyk: Przewodnik florystyczny po okolicach Warszawy, str. 99.
St. Sumiński i Sz. Tenenbaum: Przewodnik zoologiczny po okolicach Warszawy — Warszawa, 1921, str. 100.

Cztery wycieczki po Puszczy Kampinoskiej — *J. i R. Kobendzów* — Warszawa 1929. P. T. K. — str., 40. zł. 0.50.
Al. Janowski: Wycieczka do Starego Otwocka. — Warszawa 1926. P. T. K. — str. 16 zł. 0,50.
E. Łuniński: Wilanów. Warszawa 1915. — zł. 4.
Zbiory wilanowskie. Nakł. Adama Branickiego. Warszawa 1934, str. 28.
Al. Janowski: Wycieczka do Czerska. — Warszawa 1926. P. T. K. — str. 16, zł. 0,50.
Al. Janowski: Wycieczka do Żelazowej Woli. — Warszawa 1926. P. T. K. — str. 11. zł. 0.50.
Dr. R. Fleszarowa: Z biegiem Wisły. Wisłą do Torunia. P. T. K. Warszawa 1933. — zł. 0.75.

Grzelak W.: Łódką z biegiem Wisły. W-wa 1931,—zł. 8.
Podhorska Okołów Marja: Kajakiem z Warszawy. Wycieczki 1, 2, 3 i 4 dniowe. — Warszawa 1935. Główna Księgarnia Wojskowa, str. VI i 196.
Macieszyna Marja: Katedra Płocka. Wyd. 2. Płock 1922. Tow. Nauk.
P. Czarnecki: Ilustrowany Przewodnik po Włocławku i okolicy. Włocławek 1931. Nakł. Kom. Regjon. Str. 47.
Jankowski St.: Przewodnik ilustrowany po Włocławku. Włocławek 1922.
Dembicki Ignacy dr.: Ciechocinek. C. 1930.
A. Bluhm - Kwiatkowski: Przewodnik po Łowiczu. — Łowicz P. T. K. 1927. — Str. 48.
Oczykowski Romuald: Przechadzka po Łowiczu. Wyd. 2. Łowicz 1922. Księgarnia K. Rybickiego.
Chmielińska Anna: Księżacy. (Łowiczanie). Kraków 1925. Księg. Geogr. „Orbis".
Ks. dr. Łomiński Leon: Spała i jej okolice. Łódź 1930. Str. 73.
W. St. Gawarecki: Przewodnik historyczny po Pułtusku. Pułtusk 1930. Str. 86.
Henryk Rybus: Kolegjata w Pułtusku. Łódź 1933.

Schroniska szkolne:

CHODECZ — Publiczna szkoła powszechna ul. Brzeska Nr. 2a. — 10 łóżek

CIECHOCINEK — 7-kl. publiczna szkoła powszechna im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, ul. Toruńska. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr., dopłata za pościel 25 gr. 30 „

ŁOWICZ — Państwowe Seminarjum Nauczycielskie męskie im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, ul. D-ra Stanisławskiego 31. Opłata za nocleg 30 gr. — 20 „

Oddział Pol. Tow. Tur.-Krajoznawczego dostarcza przewodników, wynajmuje autobusy po nadesłaniu zadatku i podaniu ilości uczestników, udziela pisemnych informacyj po nadesłaniu znaczków na odpowiedź.

Listy na tydzień przed przyjazdem kierować do Oddziału Polskiego Tow. Krajoznawczego w Łowiczu, ul. Kościuszki 12.

PŁOCK — 1) 7-kl. publiczna szkoła powsz. im. św. Jadwigi ul. Dobrzyńska 17. Łóżka z materacami. Opłata za nocleg 30 gr., dopłata za pościel 25 gr. 30 „

2) Ponadto w Przystani Harcerskiej nad Wisłą umieszczono 20 łóżek szkolnych. W przystani znajduje się warsztat reperacyjny dla łodzi i kajaków. Opłata za nocleg 30 gr., dopłata za pościel 25 gr. 20 „

WŁOCŁAWEK — Publ. szkoła powszechna Nr. 7. ul. Stodolna (Plac Staszica 1). 20 „

Oddział Pol. Tow. Tur.-Krajoznawczego dostarcza przewodników, pośredniczy w wynajęciu środków lokomocji, udziela informacyj. Listy należy kierować pod adr. Oddziału P. T. K. we Włocławku ul. Słowackiego 1a, na kilka dni przed terminem przyjazdu.

WYSZOGRÓD — (pow. płocki, poczta w miejscu) Publ szkoła powszechna, ul. Płocka 15. 10 „

„Wszystko piękno w mej duszy przez Wilno pieszczone. Tu pierwsze słowa miłości, tu pierwsze słowa mądrości, tu wszystko, czem dziecko i młodzieniec żył w pieszczocie z murami i w pieszczocie z pagórkami. Jedno z najpiękniejszych miast w świecie".

J. PIŁSUDSKI

(Przemówienie na zjeździe Legjonistów w Wilnie 12 sierpnia 1928).

Województwo wileńskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Wilno. — Obok Lwowa i Krakowa najpiękniejsze miasto polskie, pełne pamiątek i wspomnień. — Ostra Brama — fragmenty gotyckie, attyka wczesnobarokowa, kaplica klasycystyczna — w. XVI, XVII, XIX. Cudowny obraz M. B. Ostrobramskiej z drugiej połowy XVI w., Kościół św. Teresy -- architektura barokowa z pierwszej połowy XVII w., ołtarze i dekoracja wnętrza rokokowa z pierwszej połowy XVIII w., Góra Zamkowa —ruiny zamku gotyckiego z XV w. Góra Trzykrzyska (widok na miasto), Katedra — fragmenty gotyckie z XV w. (fundacja W. Ks. Witolda), mury renesansowe z pierwszej połowy XVI w., przebudowa klasycystyczna (portyk, galerje kolumnowe, wnętrze) z drugiej połowy XVIII w.. Kaplica św. Kazimierza, barokowa z pierwszej połowy XVII w., dekoracja wnętrza częściowo z końca XVII w.. Wskarbcu m. in. insygnia królewskie odnalezione w r. 1931. Kościół św. Anny — gotyk, połowa XVI w., Kościół pobernardyński — gotyk, XVI w.; ołtarze rokokowe z drugiej połowy XVIII w., zakrystja gotycka, XVI w.. Kościół św. Michała — renesans, początek XVII w.; barokowe nagrobki Sapiehów z XVII w., Kościół św. Jana — gotyk XV w., fasada i ołtarze rokokowe z połowy XVIII w.. Uniwersytet — dziedziniec Skargi, barokowy z XVII w., dzie-

dziniec Poczobutta, barokowy XVII w. z klasycystyczną fasadą. Obserwatorjum Astronomiczne z drugiej połowy XVIII w.. Bibljoteka Publiczna i Uniwersytecka — sala biała, klasycystyczna, z drugiej połowy XVIII w., sala Smuglewicza, klasycystyczna z początku XIX w.. Kościół św. Piotra i Pawła na Antokolu — barok, druga połowa XVII w.; barokowe dekoracje stiukowe wnętrza z końca XVII w..—Kościół św. Katarzyny — rokoko, połowa XVIII w.; obrazy Czechowicza. Kościół Misjonarzy — rokokowy z połowy XVIII w.. Kościół Wizytek — rokokowy z połowy XVIII w., obrazy Czechowicza. Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk, pamiątki przeszłości, zbiory dzieł sztuki. Muzeum Przedhistoryczne i Etnograficzne Uniwersyteckie. Klasztor pobazyljański — „cela Konrada". Cmentarz na Rossie — mauzoleum z sercem J. Piłsudskiego, groby zasłużonych.

Wycieczki statkiem do Werek i Zielonych Jezior.

Werki — Pałace i zabudowania klasycystyczne z drugiej połowy XVIII w. Park (widok na Wilję).

Ponary — Landwarów — Troki. W Trokach jeziora, ruiny zamku na wyspie i zamku lądowego, gotyckie z XV w., Fara barokowa z początku XVII w. Cudowny obraz Matki Boskiej trockiej z połowy XVI w., Kenessa karaimska.

Puszcza Rudnicka — Olkieniki.

Wilno — Mickuny — Ławaryszki (puszcza) — **Michaliszki** (kościół barokowy z XVII w. barokowa dekoracja stiukowa wnętrza) — miasteczko i jezioro **Świr-Kobylnik** — największe w Polsce jezioro **Narocz. Miadzioł** nad jeziorem *Miastro* (kościół rokokowy z XVIII w.).

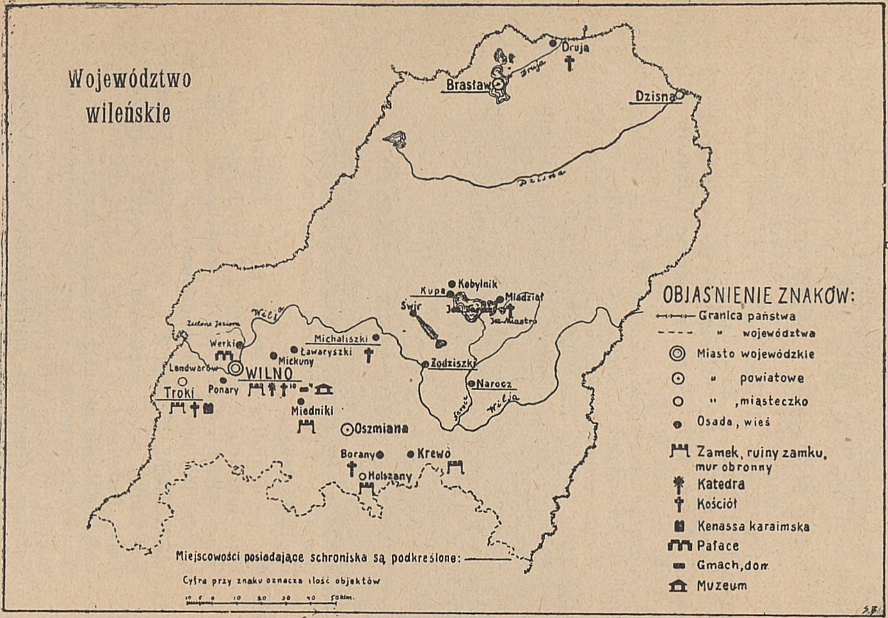
Brasław, jeziora, — **Druja** (kościół pobernardyński barokowy z XVII w., kaplice barokowe z XVIII w.) — **Dzisna.**

Wilno — Miedniki Królewskie (ruiny zamku gotyckiego z XV w.) — **Oszmiana — Holszany** (zamek renesansowy z XVI w.) — **Boruny** (kościół pobazyljański rokokowy z XVIII w.)—**Krewo**—ruiny zamku gotyckiego z XIV—XV w.

Przewodniki:

Prof. Kłos J.: Dwa dni w Wilnie. — Wilno 1929. Wyd. P. Touring-Klubu.

Kłos J.: Wilno — Przewodnik krajoznawczy. Wyd. 2. P. T. K. Wilno. 1929 — str. 294. — zł. 4.50.

Województwo
wileńskie
Druja
Brasław
Dzisna
Dzisna
Kobylnik
Kupa
Miadzioł
Świr
Jez.-Miastro
Wilja
Zielone Jeziora
Werki
Michaliszki
Ławaryszki
Miekuny
Landwarów
WILNO
Troki
Ponary
Żodziszki
Narocz
Wilja
Miedniki
Oszmiana
Borany
Krewo
Holszany
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie
" powiatowe
" , miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół
Kenassa karaimska
Pałace
Gmach, dom
Muzeum

Jerzy Remer: Wilno. — Poznań 1934. Wyd. Polskie Wegnera „Cuda Polski". — Str. 212.

Zahorski Władysław dr. Przewodnik po Wilnie. Wyd. 5. poprawione i uzupełnione przez dr. Marję Łewmiańską. Wilno 1935. Nakł. i druk J. Zawadzki str. VIII+200, 1 plan.

Wilno. Plan miasta 1 : 15,000. Wilno 1935. Nakł. Wileńskiego Oddziału P. T. K. Druk. Artystyczna Grafika.

Plan miasta Wilna. Skala 1 : 12,500. wyd. nowe, popr. Wilno 1935. Nakł. J. Zawadzki.

Lorentz St. dr.: Wycieczki po województwie wileńskiem. Wilno. 1932. Wyd. nakładem Oddziału Wileńskiego P. T. K. — 1 zł. 80 gr.

Jarocki Stanisław: Okolice Wilna. — Wilno 1925. Nakł. Druk. J. Zawadzkiego, str. 77. — zł. 1.60.

Wołłosowicz Stanisław: Ziemia Wileńska. Kraków 1925. Nakł. księg. „Orbis". str. 130 — zł. 3.40.

Wilno i ziemia wileńska. Wyd. Regj. Komitetu Wojew. w Wilnie. 1929.

Pawłowski Henryk: Znaszli ten kraj? Narocz i okolice. Szkic krajoznawczy. Wilno 1933. Wydz. Pow. w Postawach. str. 32. zł. 0.75. —

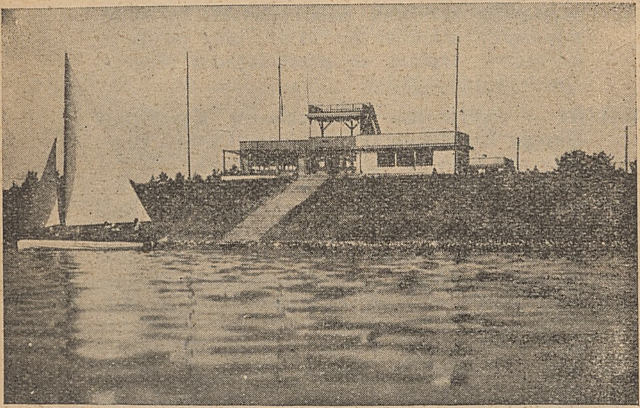
Schroniska szkolne.

BRASŁAW — (w miejscu stacja kolejki wąskotorowej) — 7-kl. publiczna szkoła powszechna. ul. Skaźnieńska 21. — 20 łóżek

DZISNA — (najbliższa stacja kolej. Zahacie 29 km.—lub dojazd do stacji kol. Głębokie, stąd latem autobusy do Dzisny). Państwowe Gimnazjum im. ks. G. Piramowicza. — 20 „

NAD JEZIOREM NAROCZ — wieś *Kupa*, gmina Kobylniki, pow. postawski — poczta i stacja kolej. Kobylniki. Z Kobylnik 3 km. do schroniska, położonego nad brzegami jeziora.
W okresie lata stała komunikacja autobusowa między Wilnem i Naroczą.
Szkolne schronisko wycieczkowe Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Schronisko mieści się w specjalnie na ten cel zbudowanym budynku. Łóżka z materacami. Schronisko

posiada duże sale i pokoje dla pojedyńczych osób. Opłata za noclegi: pojedyńczo nauczycielstwo 60 gr. młodzież szkolna 40 gr., inni 75 gr. Wycieczki zbiorowe: nauczycielskie po 40 gr. od osoby, wycieczki młodzieży szkolnej 20 gr. od osoby, inne po 60 gr. Za pościel (dwa prześcieradła) dopłata 25 gr. jednorazowo. W zimie za opał dodatkowo po 25 gr. od noclegu. Wyżywienie na miejscu od 2 zł.

Szkolne schronisko wycieczkowe nad Naroczą.

dziennie. W przystani schroniska 5 żag.ówek i 40 kajaków. Zgłoszenia pod adresem: Szkolne schronisko wycieczkowe nad Naroczą — poczta Kobylniki, woj. wileńskie. Telefon: poczta Kobylniki Nr. 5. 100 „

Schronisko wybudowane zostało w roku 1933 z inicjatywy i staraniem Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Budowę przeprowadziła Państwowa Szkoła Rzemiosł Budowlanych w Wilnie według projektu inż. arch. Jana Borowskiego, rozplanowanie zaś pod względem ogrodniczym wykonała Państwowa Szkoła Ogrodnicza w Wilnie. Koszty budowy wyniosły 35.000 zł, Schronisko położone malowniczo na wysokim brzegu jeziora Narocz.

TROKI — (poczta Nowe Troki — stacja kolejowa Stare Troki na linji Wilno—Grodno). Ze stacji do Trok 4 km. Z Wilna do Trok stała komunikacja autobusowa (podobnie z Landwarowa). Państwowe Seminarjum nauczycielskie żeńskie, ul. Szkolna 6. 40 łóżek

Schronisko pomieszczone w osobnym budynku. — Łóżka z materacami, wyżywienie w internacie. Opłata za nocleg: pojedyńczo, nauczycielstwo 60 gr. młodzież szkolna 40 gr; wycieczki zbiorowe: nauczycielskie po 40 gr, młodzieży szkolnej po 20 gr., inne po 60 gr, od osoby. Opłata za prześcieradła jednorazowo 25 gr.

WILNO — **Schronisko Wycieczkowe Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego.** Czynne przez cały rok. Wilno, ul. Dominikańska 3/5, tel. 19-92. Dojazd z dworca kolejowego linją autobusową Nr. 1 do poczty głównej, albo linją autobusową Nr. 2 do ulicy Wielka Pohulanka. Łóżka z materacami i pościelą. Wyżywienie na miejscu od 2 zł. za dobę. Opłata za noclegi: dorośli — 1 zł., młodzież — 75 gr. Wycieczki nauczycielskie — 75 gr., młodzieży szkolnej — 50 gr. i inne — 1 zł.; za pościel (dwa prześcieradła) dopłata — 25 gr. jednorazowo. W zimie za opał i światło dodatkowo — 25 gr. od noclegu — 60 „

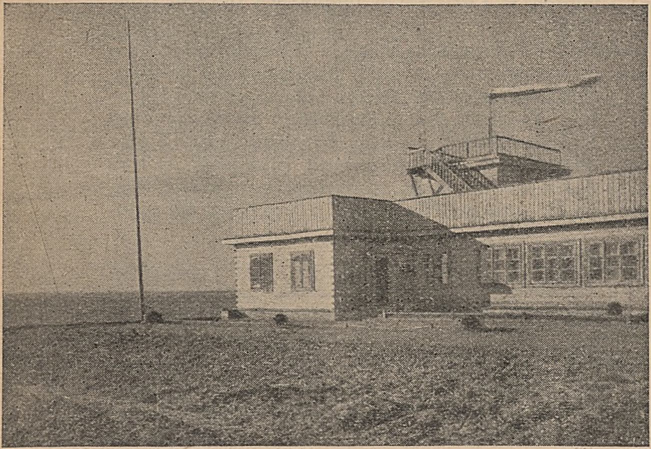
I-sza filja schroniska wycieczkowego w ogrodzie pobernardyńskim w lokalach po b. Klubie Szlacheckim. Dojazd z dworca autobusem linji Nr. 1 do ulicy Królewskiej. Schronisko czynne od 15-go kwietnia do 31 października. Łóżka z siennikami i koce. Opłata: wycieczki naucz. — 50 gr., młodzieży — 30 gr. Za dwa prześcieradła dopłata — 25 gr. Wyżywienie na miejscu od 2 zł. za dobę — 140 „

II-ga filja schroniska, w gmachu Państwowej Szkoły Rzemiosł Budowlanych, ul. Kopanica 5. Schronisko czynne od 1 maja do 30 września. Dojażd z dworca linją autobusową Nr. 1 do poczty głównej. — Łóżka z siennikami i koce.

Opłata: wycieczki naucz. — 50 gr., młodzież — 30 gr. Za dwa prześcieradła dopłata — 25 gr. Wyżywienie na miejscu od 2 zł. za dobę. — 100 łóżek

Zgłoszenia przesyłać należy pod adresem **schroniska przy ul. Dominikańskiej 3/5** przynajmniej na trzy tygodnie przed terminem projektowanego przyjazdu. — Przyjazd wycieczki do Wilna może nastąpić po otrzymaniu od kierownictwa schroniska zawiadomienia o zarezerwowaniu miejsc w jednem ze schronisk szkolnych.

W **NAROCZY** nad Naroczanką, **ŻODZISZKACH** i **MICHALISZKACH** nad Wilją w lokalach szkół powszechnych schroniska noclegowe (po 10 sienników) dla kajakowców i wioślarzy. Opłata za noclegi: dorośli 30 gr., młodzież szkolna 20 gr.

Fragment schroniska nad Naroczą.

Schroniska społeczne:

WILNO — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego, ul. św. Anny 13, pod opieką p. Zofji Kiewliczowej z ramienia Zarządu Oddziału. Opłata za noclegi łącznie z bielizną pościelową: od osób dorosłych 1 zł. 50 gr. za pierwszy nocleg i 75 gr. za następne noclegi; od młodzieży szkolnej 1 zł. za pierwszy nocleg i 50 gr. za następne. 30 łóżek
Oddział Pol. Tow. Krajoznawczego dostarcza przewodników, udziela informacyj. Listy na kilka dni przed terminem przyjazdu należy kierować pod adr. Oddziału P. T. K. w Wilnie. Urząd Wojewódzki.

TROKI — Schronisko Ligi Morskiej i Kolonjalnej. Noclegi za zezwoleniem Zarządu. Opłata 3 zł. i 2 zł. — 20 „

NAROCZ — Schronisko Tow. przyjaciół Naroczy, w zarządzie Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet w Postawach, (najbliższa poczta: Miadzioł).

NAROCZ— Schronisko Oddziału Wileńskiego Z.H.P., wybudowane w r. 1935, przeznaczone na ośrodek żeglarski dla drużyn harcerskich. — Dojazd do stacji kol. Kobylniki, a następnie: albo 12 klm końmi do wsi Niesłucz, albo 3 klm drogi końmi lub pieszo do szkolnego schroniska we wsi Kupa, a następnie 6 klm łodzią przez jezioro. Miejsc w budynku na 40 osób.

Województwo wołyńskie.

Najważniejsze wycieczki i miejscowości godne zwiedzenia.

Krzemieniec — Ateny Polskie — pierwsze w Polsce miasto - zabytek, — malowniczo położony. — Góra Bony z murami gotyckiego zamku z XIV w.; Liceum i barokowy kościół licealny p. w. św. Stanisława, fund. Wiśniowieckich (1731—43). Liceum fund. T. Czackiego; — barokowy kościół, obecnie sobór, i klasztor po-franciszkański (1606); — domki i dworki z XVIII — XIX w.; dworek, w którym urodził się Słowacki; — romantyczne cmentarze (XVIII — XIX w.), bazyljański i i unicki. na którym znajduje się grób matki Słowackiego. W okolicy malownicze Góry Krzemienieckie t. zw. Szwajcarja Wołyńska; główne: Skały Dziewicze. Góra Stożek, Ostra Góra, — ośrodek sportów zimowych.

Wiśniowiec — barokowy pałac ks. Wiśniowieckich (1720); cerkiew barokowa Wiśniowieckich; barokowy kościół p. w. św. Michała i klasztor O. O. Karmelitów (1695 — 1726); malownicze miasteczko z domkami i ratuszem (XVIII — XIX w.).

Poczajów — ławra z rokokową cerkwią i klasztorem fund. M. Potockiego (1780 — 1785). najpiękniejsza i najokazalsza świątynia Wołynia, (największe prawosławne miejsce odpustowe).

Oleksiniec Stary — ruiny renesansowego zamku ks. Czartoryskich z XVI w..

Łuck — stolica województwa — ruiny gotyckiego zamku (t. zw. Lubarta) książąt litewskich z XIV — XVI w.; barokowa katedra p. w. św. Piotra i Pawła oraz wielki klasztor po-jezuicki (1610): d. kościół (obecnie sobór) i oryginalny klasztor barokowy po-bernardyński (1759 r.); — synagoga renesansowa z 1629 r., drewniana, Kenassa Karaimska (XVIII w.); dawny klasztor trynitarski (XVIII w.); cerkiew p. w. Podwyższenia św. Krzyża i klasztor pobazyljański (XVIII w.); muzeum wołyńskie.

Ołyka — wielki renesansowo-barokowy zamek ks. Radziwiłłów, — (zbudowany w XVI i XVIII w.); — kolegjata barokowa—wspaniałe ołtarze alabastrowe, obrazy i skarbiec (1635 — 1640); brama miejska (XVI w.).

Klewań — gotycko - renesansowy d. zamek ks. Czartoryskich (XVI w.); — kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia N. M. P. z XVII w.

Równe — ruiny d. pałacu ks. Lubomirskich z oranżerją (w. XVIII). W początku września corocznie Targi wołyńskie.

Ostróg — gotycko-wschodnia cerkiew zamkowa (sobór Bohojawlenia 1521 r.); — gotycko-renesansowy zamek ks. Ostrogskich i baszty miejskie (pocz. XVII w.); — renesansowa synagoga (XVI w.). Muzeum im. ks. Ostrogskich.

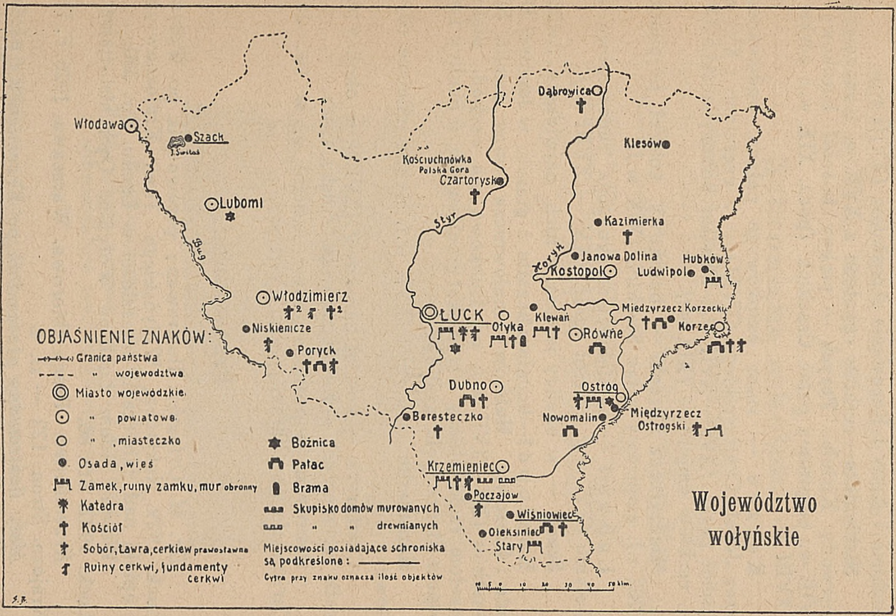
Międzyrzecz Ostrogski — gotycka cerkiew p. w. św. Trójcy (pocz. XVI) i wspaniały klasztor obronny, renesansowy fund. ks. Konstantego Ostrogskiego (początek XVII w.) po-franciszkański.

Nowomalin — d. zamek gotycki Świdrygiełły (pocz. XV) i późniejszy pałac barokowy fund. Jełomalińskich (w. XVII.).

Dubno — najwspanialszy na Wołyniu zamek z bastjonami obronnemi, zbudowany przez ks. Ostrogskich (w. XVI i pocz. XVII); barokowy kościół p. w. Wniebowzięcia N. M. P. i klasztor po-bernardyński (ob. seminarjum wschodnie) fund. ks. Janusza Ostrogskiego (1620 r.); kościół i klasztor S. S. Opatrzności Bożej z XVIII w. i kościół parafjalny z pięknemi rzeźbami rokokowemi.

Beresteczko — kościół po-trynitarski (XVIII w.) ze wspaniałą polichromią rokokową wnętrza; w okolicy nad Styrem pola walk Jana Kazimierza z Kozakami, w miejscu pamiątkowa cerkiewka drewniana (XVII w.).

Włodzimierz — romańsko-bizantyński sobór Uśpienia Marji (XII w.) fund. Mścisława — kilkakrotnie przebudowany.

Włodawa
Szack
J. Świtaź
Lubomi
Bug
Włodzimierz
Niskienicze
Poryck
Kościuchnówka
Polska Góra
Czartorysk
Styr
Dąbrowica
Klesów
Kazimierka
Janowa Dolina
Horyń
Kostopol
Ludwipol
Hubków
ŁUCK
Ołyka
Klewań
Równe
Międzyrzecz Korzecki
Korzec
Dubno
Beresteczko
Ostróg
Nowomalin
Międzyrzecz Ostrogski
Krzemieniec
Poczajów
Wiśniowiec
Oleksiniec Stary
OBJAŚNIENIE ZNAKÓW:
Granica państwa
" województwa
Miasto wojewódzkie.
" powiatowe.
" , miasteczko
Osada, wieś
Zamek, ruiny zamku, mur obronny
Katedra
Kościół
Sobór, ławra, cerkiew prawosławna
Ruiny cerkwi, fundamenty cerkwi
Bożnica
Pałac
Brama
Skupisko domów murowanych
" " drewnianych
Miejscowości posiadające schroniska są podkreślone:
Cyfra przy znaku oznacza ilość objektów
10 5 0 10 20 30 40 50 klm.
Województwo wołyńskie

romańska cerkiewka św. Bazylego (XIII w.), fundamenty cerkiewki nad Ługiem (XII w); dwa kościoły barokowe p. w. św. Joachima i Anny i Rozesłania Apostołów (XVIII w.).

Niskienicze—cerkiew - panteon z XVII w. z grobowcem wojewody Kisiela. **Poryck** — piękny kościół barokowy z XVIII w.; empirowy pałac Czackich (pocz. XIX w.); cerkiew z XVIII w.

Korzec — ruiny barokowego pałacu, budowanego przez Józefa Czartoryskiego (XVIII) — z częściami z XVI w.; kościół paraf. (XVI — XVII w.); klasztor pobazyljański z XVII w., cerkiew empirowa (XIX w.).

Międzyrzecz Korecki — barokowy kościół po-pijarski (1702 r.); empirowy pałac Steckich (XIX w.).

Luboml — najpiękniejsza synagoga renesansowa na Wołyniu (XVI w.); kościół paraf. (XV — XVIII w.).

Szack — w okolicy jeziora, z nich największe Świtaź.

Kostopol—kopalnie bazaltu i granitu w **Janowej Dolinie i Klesowie** **Hubków** — malownicze ruiny zamku Siemaszków (XV—XVII w); od Hubkowa na wschód, piękny przełom rzeki Słuczy wśród skał granitowych; w okolicy **Ludwipola** słynne pola azaljowe.

Kazimierka — kościół (XVII w.), słynne miejsce odpustowe.

Czartorysk — kościół barokowy (XVIII); w okolicy pola walk legjonowych — **Kościuchnówka**, Polska Góra.

Dąbrowica — późnobarokowy kościół p. w. św. Jana Chrzciciela po-pijarski (pocz. XVIII w.).

Przewodniki.

Dr. M. Orłowicz: Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929. Nakładem Wołyńskiego Tow. Krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku. Str. 380.

Wojnicz Adam: Łuck na Wołyniu. Opis hist.-fizjograf. Łuck. 1922. Str. 86.

Krzemieniec: Praca zbiorowa. Warszawa, 1926. P. Tow. Krajozn. Stron. 122 — zł. 4.

Mały ilustrowany przewodnik po Krzemieńcu i okolicy. Prace Koła Krajoznawczego im. Wilibalda Bessera Młodzieży Liceum Krzemienieckiego — zesz. I. Krzemieniec 1932 r. Stron 100.

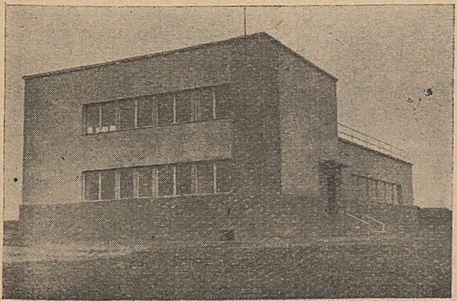
Przewodnik narciarza po Krzemieńcu i okolicach. Praca zbiorowa. Krzemieniec 1935. Nakł. Zjednoczenia Organizacyj Społecznych pow. Krzemienieckiego. Str. 63.

Ilustrowany przewodnik po Ostrogu. Nakł. Dyrekcji P. Gimnazjum w Ostrogu 1934. Str. 47.

Schroniska szkolne:

KOSTIUCHNÓWKA (KOŚCIUCHNÓWKA) (poczta i stacja kolejowa Czartorysk lub Polska Góra). 1-kl. publ. szkoła powszechna im. Legjonów Polskich. 20 łóżek

Schronisko ma osobne pomieszczenie w budynku szkoły na I piętrze. Łóżka z siennikami i pościelą. Opłata: 25 gr., za pościel dolicza się 25 gr.

Kostiuchnówka (Kościuchnówka).
Publ. szkoła powszechna im. Legjonów ze schroniskiem wycieczkowem na I p.

KOSTOPOL — 7-kl. publ. szkoła powszechna im. Staszica, ul. Piłsudskiego.

Schronisko posiada 30 łóżek - leżaków i 34

sienników. Lokal oświetlony elektrycznością, na miejscu kuchnia, za boiskiem szkolnem rzeka, w pobliżu las i boisko Komitetu W. F. i P.W. Opłata za nocleg 30 gr. 30 łóżek

KRZEMIENIEC — Schronisko Liceum Krzemienieckiego.
Zgłoszenia do sekretarza Dyrekcji internatów p. Andrzeja Laskowskiego. Schronisko ma osobne pomieszczenie. — Wyżywienie można otrzymać w kuchni internatu. Łóżka z pościelą. Dla wycieczek liczniejszych pomieszczenie na słomie. — 20 „

ŁUCK — Państwowe Gimnazjum imienia T. Kościuszki. — 20 „
Schronisko ma osobne pomieszczenie.

OSTRÓG — (nad Horyniem) — Publ. szkoła powszechna Nr. 1 im. St. Staszica ul. 11 Listopada 48. — 20 „
Schronisko posiada 20 łóżek i 20 sienników. Miasto Ostróg leży w odległości 12 km od stacji kol. Ostróg (linja kol. Zdołbunów—Mohylany). Dojazd autobusami.

NOWY POCZAJÓW — poczta Poczajów, stacja kol. Krzemieniec.
7-kl. publiczna szkoła powszechna Nr. 2. — Schronisko ma oddzielne pomieszczenie. — 20 „

RÓWNE — 7 klasowa szkoła powszechna im. Mikołaja Kopernika przy ul. Szemplińskiego Nr. 7. Łóżka z materacami. Kuchnia do użytku na miejscu. — 20 „

SZACK — (poczta Luboml, — agencja pocztowa Szack; najbliższa stacja kolej. Luboml i Włodawa, odległe o 33 km — dojazd autobusem).
4-kl. publ. szkoła powszechna. 20 „

NOWY WIŚNIOWIEC — (poczta w miejscu, stacja kolej. Krzemieniec, — dojazd autobusami).
7-kl. publ. szkoła powszechna. — 20 „
Wyżywienie w kuchni Szkoły rzemieślniczo-przemysłowej lub Szkoły rolniczej.

Schroniska społeczne.

DUBNO — Schronisko turystyczne Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet przy ul. Panieńskiej 13. Schronisko posiada jedno i dwuosobowe pokoje, garaż dla samochodów. Dla młodzieży opłaty zniżkowe.

JANOWA DOLINA (nad brzegiem Horynia). Schronisko Dyr. Państwowych Kamieniołomów, wraz z przystanią kajakową. Miejsc ogółem 40. Opłata za nocleg 1 zł. Czynne w sezonie letnim.

KRZEMIENIEC.

Schronisko turystyczne Zjednoczenia Organizacyj Społecznych w Krzemieńcu przy ul. Kołłątaja. Schronisko posiada 43 łóżek.

Opłata za nocleg: na salach ogólnych 50 gr. bez pościeli, 1 zł. z pościelą, w pokojach 1.50 zł Otwarte przez cały rok.

Na rzece Ikwie przy **Młynówce** (wieś 5 km od Krzemieńca) przystań kajakowa i schron.

Staraniem Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego (Wojewódzkiej Komisji Turystycznej wspólnie z Polskiem Tow. Tur. Krajoznawczem) i przy współdziałaniu Kuratorjum Okręgu Szkolnego Łuckiego oraz Wydziałów Powiatowych zorganizowane zostały przy głównych szlakach wodnych Wołynia na okres feryj letnich następujące **schroniska noclegowe dla wycieczek wodnych,** zwłaszcza młodzieży szkolnej:

Rzeka TURJA, pow. Kowel:

Kowel, Państw. Szkoła Mierniczo-Drogowa (na 20 osób).
Nesuchoiże, Szkoła Powszechna (na 5 osób).
Mielce, Klasztor Prawosławny (na 5 osób).

Rzeka IKWA, pow. Krzemieniec:

Krzemieniec, schronisko Zjednoczenia Organizacyj Społecznych ul. Kołłątaja (stałe), punkt wyjściowy most Królęwski o 5 km. od Krzemieńca (schron na kajaki), komunikacja autobusowa (na 6 osób).

Rzeka IKWA, pow. Dubno:

Werba, Dom prywatny (do 5 osób).
Dubno, Schronisko Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet (stałe i schron na kajaki) (na 4 osoby).
Młynów, Szkoła Powszechna (do 5 osób).
Targowica, — Dom prywatny (do 5 osób).

Rzeka STYR, pow. Horochów:

Beresteczko, Szkoła Powszechna (na 5 osób).

Rzeka STYR, pow. Dubno:

Boremel, Szkoła Powszechna (na 5 osób).
Targowica, Dom prywatny (do 5 osób).

Rzeka STYR, pow. Łuck.

Łuck I, Przystań T-wa Wioślarskiego schron na kajaki (4 osoby).
Łuck II, Przystań Wojsk. Klubu Sport. schron na kajaki (4 osoby).
Rożyszcze, Namiot (5 osób).
Sokól, Maj. p. Stępowskiego we dworze (5 osób).
Kołki, Dom drogowy (4 osoby)
Czartorysk, Dom prywatny (4 osoby).

Rzeka STYR, pow. Sarny:

Stara Rafałówka, Szkoła Powszechna (5 osób).

Rzeka HORYŃ, pow. Równe:

Aleksandrja, Szkoła Powszechna (5 osób)
Orzów, Zakłady Orzewskie (4 osoby).

Rzeka STYR, pow. Kostopol:

Deraźno, Szkoła powszechna (5 osób).
Janowa Dolina, Schronisko stałe Kierownictwa Państw. Kamieniołomów w Janowej Dolinie. schron na kajaki (20 osób).
Stepań, Dom ludowy (5 osób).

Rzeka HORYŃ, pow. Sarny:

Wielkie Cepcewicze, Szkoła Powszechna (5 osób).
Dąbrowica, Szkoła Powszechna (5 osób).

Rzeka SŁUCZ, pow. Kostopol:

Bielczaki, Szkoła Powszechna (5 osób).
Mokwin, Papiernia (4 osoby)

Rzeka SŁUCZ, pow. Sarny:

Tynne, Dom prywatny.
Dorotycze, Szkoła Rolnicza (5 osób). (przedm. Sarn).
Bereżki. Majątek Fundacji Inwalidów Wojennych (5 osób).

Przy każdem schronisku jest ustawiony znak orjentacyjny, w schronisku zaś umieszczona mapka szlaku wodnego z wyszczególnieniem osobliwości, znajdujących się w pobliżu niego i sąsiednich najbliższych punktów, gdzie są schroniska, oraz przeszkód, znajdujących się na szlaku.

Za wyjątkiem schronisk stałych, które posiadają wszelkie wygody i schrony na kajaki, pozostałe są prowizorycznemi, posiadającemi nader skromne i prymitywne umeblowanie.

Opłaty za nocleg minimalne.

Gdańsk.

Gdańsk — od wieków port polski. Godne obejrzenia: wysokie i przestrzenne kościoły, zwłaszcza kościół Najśw. Marji Panny, — domy patrycjuszów (z XVI do XVIII w.) Ratusz, Dwór Artusa, Zielona Brama, Muzeum, Motława, Nowy port, urządzenia kulturalno-społeczne Związku Polaków w Gdańsku. Stadjon Polskiej Rady Sportowej we Wrzeszczu-Herresanger 11a.

Wycieczki do Oliwy (kościół pocysterski) i do Sopot.

Przewodniki.

Przewodnik po Gdańsku Macierzy Szkolnej. Gdańsk 1929.

Orłowicz M. dr.: Ilustrowany przewodnik po Gdańsku. Warszawa, 1928. — Pol. Tow. Krajoznawcze. Cena zł. 4.80.

Kruszyński T. ks. dr.: Przewodnik po Gdańsku i okolicy.

Ilustrowany przewodnik po Gdańsku — Wydz. II Ajencji Wschodniej, str. 30.

Wszelkie sprawy turystyczne na terenie W. M. Gdańska załatwia *Centrala Krajoznawczo-Turystyczna Związku Polaków w Gdańsku*, am Olivaertor 2/4.

Na dworcu: Biuro Informacyjne dla spraw wycieczkowych i turystycznych. Biuro dostarcza wycieczkom za skromną opłatą przewodników, — wskazuje polskie restauracje, — skierowuje do schronisk noclegowych, — udziela

informacyj i załatwia formalności, związane z pobytem wycieczek w Gdańsku (sprawy pozwoleń na wyjazd).

Komisarjat Generalny Rzplitej Polskiej mieści się przy Neugarten Nr. 27.

Gimnazjum Polskie — Petershagen, Am Weissen Turm 1.

Schroniska wycieczkowe polskie:

Polski dom Akademicki, Ognisko wycieczkowe we Wrzeszczu, ul. Herresanger Nr. 11a, miejsc 100, Opłata za nocleg 60 fen. (bez pościeli).

Dom Polski, ul. Wallgasse Nr. 16a. Schronisko noclegowe dla wycieczek szkolnych o 100 łóżkach, utrzymywane przez Gminę Polską. Opłata za noc wzgl. dobę wynosi od ucznia szk. powsz. 40 fen.
„ „ „ śred. 60 fen.

UWAGA: Do wjazdu na terytorjum Wolnego Miasta Gdańska potrzebny jest dowód osobisty z potwierdzonem obywatelstwem polskiem, — dla wycieczek zbiorowych t. zw. „Wykaz zbiorowy", potwierdzony przez Generalny Komisarjat Rz. Pol. i przez Senat Gdański. W tym celu kierownictwo szkoły, urządzające wycieczkę, powinno sporządzić wykaz imienny uczestników wycieczki i uzyskać na nim w właściwem starostwie potwierdzenie, że wszyscy umieszczeni w wykazie są obywatelami polskimi.

Tak sporządzony i potwierdzony wykaz przesłać należy w 3 oryginalnych egzemplarzach następnie na kilka dni przed zamierzonym wyjazdem do Biura informacyjnego dla spraw wycieczkowych i turystycznych w Gdańsku (Dworzec Główny — poczta polska), które zajmie się uzyskaniem zezwolenia na wyjazd w Generalnym Komisarjacie Rz. Pol. i Senacie Gdańskim.

WYKAZ ALFABETYCZNY

miejscowości, w których zostały zorganizowane szkolne schroniska wycieczkowe.

SPIS RZECZY.

MAPA
szkolnych schronisk wycieczkowych.

D R U K A R N I A
Państwowego Instytutu
Głuchoniemych i Oc.
W A R S Z A W A
Plac 3-ch Krzyży 4-6
T e l e f o n 946-62.